

**NÉVTANI
ÉRTESÍTŐ**

15

**BUDAPEST
1993**

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

15

103 tanulmány

Hajdú Mihály 60. születésnapjára

**BUDAPEST
1993**

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

Az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató
Munkaközösségének időszakos kiadványa
Szerkeszti: Hegedűs Attila

Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.

Postacím: 1364 Budapest Pf. 107. Telefon: 267-0966/214, 462 Fax: 266-5699

15. szám

E számot szerkesztette
Hegedűs Attila, Laczkó Krisztina, Papp Lajos

ISSN 0139-2190

Készült az ELTE Soksorozótűzében
350 példányban
Felelős kiadó: Dr. Manherz Károly
Felelős vezető: Arató Tamás
ELTE 93181

Előszó gyanánt

Kézbe véve a Névtani Értesítő 15. számát s belelapozva a tartalomjegyzékbe, azonnal feltűnik, hogy az ez évi kötet más, mint az eddigiek. Megváltozott a külseje – reményünk szerint előnyére –, és nemcsak átmenetileg (ez a borító állítólag nem fakul ki). Meglepőbb lehet azonban az ez évi szám belső formája: hiányoznak a szerkesztői beosztások, a megszokott rovatok (Szemle, Műhely, Figyelő stb.), helyettük csupa tanulmány sorjázik, mégpedig nemcsak névtani, hanem néprajzi, etimológiai, lexikológiai ...

Persze könnyen átlátható az ok, amint ezt a kötet alcíme is jelzi: Hajdú Mihály idén hatvanéves. Szinte még nem is postáztam minden, az ez évi számba írást kérő levelet, amikor már érkeztek is az első jelentkezések: "köszönöm, hogy gondoltál rám...", "hadd tisztelegjek én is ...", "Miskának természetesen ...". És végül is 105-en érezték úgy, hogy írásukkal feltétlenül csatlakozni kívánnak Hajdú Mihály ünnepléséhez.

Előttünk áll egy ember, akit mindenki szeret, aki csak ismeri. Honnan ez a ma oly ritka népszerűség? Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy az e kötetben tisztelegők mindnyájan elsősorban a vele való személyes kapcsolat folytán sorakoznak fel. Hiszen tudományos írásaiért, munkásságáért lehet valakit tisztelni, becsülni, de szeretni nem. S hogy mi adja Hajdú Miska varázsát? Mindenki más és más választ adna rá. Én – ha szabad a szerkesztőnek előre tolakodnia – két emlékemet idézném. Az elmúlt három évben együtt tanítottunk Miskolcon. Az utazások órái alatt sok mindenről szó esett, több esetben eltért a véleményünk. Hajdú Mihály soha nem védte körömszakadtáig a maga álláspontját, mindig úgy vitatkozott, hogy azt figyelte: hátha a másiknak van igaza. Szeretnék egyszer így vitatkozni tudni. A másik. Egy neves pályatárs, mikor kapacitáltam egyszer, írta már a Névtani Értesítőbe, azt válaszolta: "majd ha európai színvonalon lesz szerkesztve". Amikor ezt Hajdú Mihálynak elmeséltem, helyeslően nevetett, mondván: "igaza van". S néhány hónap múlva mit olvasok a Helikon 1992/3–4. szám 553. oldalán Hajdú Mihály tollából? "... a Névtani Értesítő ..., amely ugyan az európai színvonalat eddig nem érte el ...". Hogy mondják ezt? Irónia és önirónia egyszerre?

Hajdú Mihály hatvanéves. Aki csak ismeri, mindenki szereti. Néhányan közülük írták ezt az Értesítőt.

TARTALOM

<i>D. Márai Mária</i> : Hajdú Mihály 60 éves	9
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Tetszik? Nem tetszik? (Néhány korai vélemény kereszt- neveinkről)	17
<i>Ábrahám Imre</i> : Kiveszett szavak új gyűjtésű földrajzi nevekből	18
<i>Balázs Géza</i> : A hajónévadás egyéni típusáról: a kenunevek	20
<i>Balázs Judit</i> : A nevek szerepe a rábaszentandrásai megszólításformákban	23
<i>Balogh Lajos</i> : Néhány gondolat a névkutatásról ÖRDÖG FERENC, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyző- könyvei (1745–1771) I. című könyve alapján	26
<i>Balogh László</i> : A titokzatos <i>eunedubelia</i> titka	29
<i>Barabás Jenő</i> : A településnevekből képzett családnevek történeti hát- teréhez	31
<i>Barna Gábor</i> : "Szentés búcsú" – "torkos búcsú" (Tájnnyelvi adatok a magyar búcsújárásról)	33
<i>Bárh János</i> : A kalocsai <i>Vén</i> családnév eredete	38
<i>Bartha Csilla</i> : Családnév-módosítások a detroiti magyarban	41
<i>Baski Imre</i> : Mondatstruktúrájú összetett személynév a törökben	45
<i>Benkő Loránd</i> : Megjegyzések víznevekről	50
<i>Berényi Zsuzsanna Ágnes</i> : Többjelentésűség a szabadkőművesi páholy- nevekben (A "Resurrexit" páholy nevének jelentései)	57
<i>Bertha Franciska</i> : Hogy hívnak?	60
<i>Bíró Ágnes</i> : Anyakönyvezett becézőnevek	63
<i>Bíró Ferenc</i> : A körösladányi határresznevek egy típusáról	66
<i>Bolla Kálmán</i> : Milyen hang valójában az ún. veláris «e»?	68
<i>Büky Béla</i> : "Nem múlik el ez a nemzedék ..."	76
<i>N. Császi Ildikó</i> : Törökbálinti földrajzi neveinek vizsgálata	78
<i>P. Csige Katalin</i> : Intézménynevek Kárpátalján	81
<i>Csomortáni Magdolna</i> : Csíkszentlélek helyneveinek jelentésszerkezeti típusai	85
<i>Deme László</i> : Egy névtani véletlenről	88
<i>Dénes György</i> : <i>Nádass</i> – <i>Nádaska</i>	89
<i>Fábián Pál</i> : Autóbecenevek	93
<i>Faluvegi Katalin</i> : Még egyszer a <i>kőszikla</i> -hoz – <i>Kamon-kő</i> -ről	95
<i>Farkas Ferenc</i> : Főiskolai hallgatók névtani kutatásai	97
<i>Fodor Katalin</i> : Adalékok az újabb magyar cégnevek tipizálásához	100

<i>Földi Ervin</i> : Kárpátalja 1939. évi hivatalos helységnevei	106
<i>Földi Éva</i> : A hangmenet észlelése a meredekségimutató-adatok tükrében	108
<i>Fülöp Lajos</i> : A mátraalji nyelvjárás főbb hangtani és alaktani sajátosságairól	112
<i>Gallasy Magdolna</i> : "Elnevezőke" (-óka, -óke)	114
<i>B. Gergely Piroska</i> : Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről	118
<i>Gerstner Károly</i> : Folyóvíznevek kétnyelvű környezetben	125
<i>Gunda Béla</i> : A <i>dora</i> jelentéstörténete	128
<i>Gyivicsán Anna</i> : Néhány gondolat a magyarországi szlovákok család- neveiről	131
<i>Haader Lea</i> : "eez myt mondaaz myes twgyok"	134
<i>Halász Péter</i> : Az 1866-os földosztáskor készült onyesti névsor néhány tanulása	137
<i>Hegedűs Attila</i> : Kézd ürügén	141
<i>Hérvízi Sándor</i> : A Göbőlyhajtó út-tól a Déli autópályá-ig	144
<i>Horváth Katalin</i> : A szóhasadás szerepe az etimológiai vizsgálatokban (A magas eredetéről)	147
<i>Hónyi Ede</i> : Az utcanévek írásmódjának vázlatos áttekintése a múlt század- tól napjainkig	150
<i>Janitssek Jenő</i> : Két magyar eredetű román 'irtás'-t jelölő helynév: <i>iertaz</i> , <i>iertoi</i> és származékai	153
<i>Juhász Dezső</i> : Hajdú és társai	156
<i>Kakuk Mátyás</i> : Cigány szavakból keletkezett személynevek	161
<i>Kállay István</i> : Az ügyintézés nyelve Székesfehérvár szabad királyi városban (1688–1848)	163
<i>Kálmán Béla</i> : "Canonica visitatio"-k mint névtani források	166
<i>Kálnási Árpád</i> : A Csengeri járás helyneveinek összegyűjtéséről	167
<i>Katona Imre</i> : Névhasználat helyi színezetű csongrádi szólásokban	170
<i>Keszler Borbála</i> : A tulajdonnév-jelölés történetéhez	172
<i>Kiss Jenő</i> : Név- és nyelvjárástani észrevételek	177
<i>Kis Tamás</i> : <i>Gugyori</i> és <i>Kutyakaparó</i> I. (Egy alföldi csárdanévtípusról)	180
<i>Klíma László</i> : <i>Fehérvár</i> , <i>Fehéregyház</i> , <i>Fehértemplom</i>	185
<i>Korompay Klára</i> : Kódexneveink	191
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Nevek színesítője	194
<i>Kóhegyi Mihály–Merk Zsuzsa</i> : Zsidó vallásúak névmagyarosítása Baján (1895–1945)	198
<i>Kristó Gyula</i> : Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján	200
<i>Kugler Nóra</i> : Népetimológia és/vagy az értelmiség elmele a ragadványnév- adásban	205
<i>Laczkó Krisztina</i> : Szárnyalnak a <i>Sólymok</i> , avagy az amerikai típusú névadási minta a sportban	207
<i>Lakatos Erika</i> : Személynevek az Új Magyar Tájszótár szólásaiban és köz- mondásaiban	212

<i>Lévai Béla</i> : <i>Tacsilló-halom</i>	215
<i>Liszka Gábor</i> : Iskolai anyakönyvek névtani tanulságai.....	217
<i>Lizanec Péter-Horváth Katalin</i> : A Tisza kárpátaljai szakaszának vízneveiről.....	221
<i>Lőrinczi Réka</i> : "vraim hatarat", avagy még valami a régi és a mai magyar birtokos szerkezetekről.....	224
<i>Maró Imre Lehel</i> : Sós volt-e a Zala vize?.....	226
<i>Máté Jakab</i> : A névtudomány helye a nyelvészeti diszciplínák rendszerében.....	228
<i>Mező András</i> : Egyszeri helységnevek a középkorban.....	232
<i>Mizser Lajos</i> : <i>Izaura és Szamanta</i>	235
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Névtörténeti megjegyzések.....	237
<i>Molnár Illdikó</i> : A személynevek nyomatékához.....	239
<i>Cs. Nagy Lajos</i> : Veregyház külterületi neveinek alaki szerkezetéről.....	241
<i>Nyírkos István</i> : A földrajzinév-sűrűség kérdéséhez.....	244
<i>Oszkó Beatrix</i> : Kazimi osztják rénnevek.....	246
<i>Ördög Ferenc</i> : Ragadványnevek gyászjelentéseken.....	250
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Népi disznótartás Szútoron (Gömör megye).....	253
<i>Papp Lajos</i> : Sajátos névváltoztatások a 16. században.....	259
<i>Péter László</i> : Egy folyómeter névtan.....	263
<i>Posgay Illdikó</i> : Divatos név-e a <i>Mihály</i> ?.....	264
<i>Pusztai Ferenc</i> : Hang- és hangzásutánzás.....	266
<i>Pusztay János</i> : Rendszerkénszer és logika (Megjegyzések az uráli nyelvek személyes névmásaihoz).....	269
<i>Rédei Károly</i> : Adalékok a zürjén nyelv orosz jövevényszavaihoz.....	271
<i>Rónai Béla</i> : Juden in den Ortsnamen Ungarns.....	273
<i>Solymár Imre</i> : Paradicsom és paradicsomi helyek.....	275
<i>Szabó Ferenc</i> : Egy orosházi városnegyed családnevei 1928-ban.....	278
<i>Szabó Géza</i> : Érzelmi elemeket hordozó földrajzi nevek.....	281
<i>Szabó László</i> : Földrajzi nevekből keletkezett családnevek az Órségben.....	284
<i>Szabó T. Ádám</i> : Kolozsvár és környéke néhány helynevének történeti-etimoló- giai vizsgálata a Hunyadiak korától Bethlen Gábor haláláig.....	288
<i>Szathmári István</i> : Szabó Pál a nevekről, a névdíatról.....	293
<i>Szende Tamás</i> : Vezetéknevek morfológiai különállásáról.....	295
<i>Szilcs Judit</i> : Szentesi ragadványnevek az 1857-es népösszeírás jegyzéke alapján.....	297
<i>Tornta István</i> : <i>Guruntyi, Házigrány, Istenlejt, Nacsagrom és Nacsapéreg</i>	300
<i>Udvari István</i> : Trencsén vármegyei úrbéri összeíró biztosok nevei (Mária Terézia úrbérrendezése idejéből).....	303
<i>Vadas Ferenc</i> : A tolnai utcanevek (rendszer)változása.....	305
<i>Varga Mária</i> : A zsidó névelem Veszprém megye földrajzi neveiben.....	308
<i>Várnai Zsuzsa</i> : <i>Kincso – Kin-tseu</i>	309
<i>Varsányi György</i> : Írói névadás Tamási Áron novelláiban.....	311
<i>Vitányi Borbála</i> : Névtanos szemmel a közszavak egy csoportjáról.....	315
<i>Voigt Vilmos</i> : Tulajdonnevek a magyar népmesékben.....	317

<i>Wacha Imre</i> : A hátrább képzett <i>g, i</i> hangról.....	320
<i>Zaicz Gábor</i> : Mordvin szóképzési elemek.....	326
<i>Zelliger Erzsébet</i> : "Elhunytak – valahol Oroszországban".....	328
<i>Zsilinszky Éva</i> : Tudománytörténet és egyetemi tanterv.....	331
<i>Zsupos Zoltán</i> : Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a XVIII. században	333

Hajdú Mihály 60 éves

1. Nehezen találom a szavakat. Hiszen olyan hihetetlen az ok, ami miatt keresem őket. Hajdú Mihály 60 éves lenne? 25 évvel ezelőtt ismertem meg, s 23 éve vagyunk szobatársak az egyetemen. Azóta változatlanul látom energiáját, ifjú lendületét, dinamizmusát, a belőle kisugárzó erőt és melegséget, amivel családi hangulatot varázsol maga köré. Társaságában mindig jól érzi magát az ember: a barát, a diák, a közeli és távoli kolléga, az orosházi iskolatárs, az ország bármelyik részéből hozzá érkező néprajzi gyűjtő, a kiadványok iránt érdeklődő könyvtáros, muzeológus – Hajdú Mihály sokszínű "népe".

Mert sokan szeretjük őt, sokan köszönjük neki emberségét, barátságát, szakmai tanácsait. Szinte látom magam előtt a jelenetet: ha ilyeneket előszóban próbálnánk elmondani, hogyan reagálna rá. Zavartan, szerényen, kisfiúsán elpirulva s integetve: "Ugyan, dehogy, hisz nem csináltam semmit, ... túlértékelitek a dolgokat..." Hogy nagy, széleskörű, önzetlen és áldozatos a munkássága, eddig is tudtam. De most, hogy újraolvastam írásait, tovább növekedett bennem a becslés és tisztelet érzése iránta.

Talán nem járok messze az igazságtól, ha úgy gondolom, hogy életének és tevékenységének két – egymással szorosan összefüggő – nagy területe van. Az egyikbe a családját sorolnám, a szűkebb családot, s vele együtt a tanszéki közösséget az őt körülvevő tanítványok népes seregével. Ebben a szférában Hajdú Mihály apa, barát, kolléga, tudós-tanár. A másik területnek az orosházi pátriát gondolom, s ezen keresztül az egész magyarság ügyének szolgálatát. A szakma, a tudomány persze mindkettőt áthatja, hiszen ugyanaz a Hajdú Mihály, ugyanaz a felelősségteljes, segíteni akaró, önmagát nem kímélő ember, tanár, tudós áll helyt életének valamennyi frontján. Igen. Néha front. Mert nehéz. Mert küzdelmes. Már az eleje is az volt.

2. Nem volt könnyű Hajdú Mihály eddigi életútja. 1933. augusztus 14-én született Orosházán. Ott érettségizett 1951-ben. Szerencsésebb sorsú pályatársai ezután beülnek az egyetem padjára, s úgy tanulhatnak tovább. Hajdú Mihály azonban dolgozni kezd. Nem méhészkedik (legalábbis nem főfoglalkozásként), nem gazdálkodik, hanem "tanítóbácsi" lesz a kardoskúti, részben osztatlan általános iskolában. Itt tanít 6 éven keresztül. Itt mondja el az iskola és a falu népe előtt a forradalom Nemzeti dalát. Tanítás közben tanul maga is tovább: 1952-ben tanítói képesítő oklevelet, 1953–1957 között magyar-angol-orosz szakos tanári diplomát szerez a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán. Rögtön ezután, 1957-ben magyar-könyvtár szakot kezd az ELTE-n, ahol 1961-ben végez. Közben egyetemi hallgató, tovább tanít: 1957-től két évig a nagyszénási általános iskolában, 1959–1961 között pedig az orosházi Gyógypedagógiai Iskolában. Az egyetemi diploma

birtokában 1961-től 1966-ig az orosházi Mezőgazdasági Technikum tanára. Ekkor, 1966-ban lesz aspiráns, majd (1969-től) tanár az ELTE-n.

1951-től 1966-ig, az aspirantúráig 15 év telt el. Ezalatt végig tanított és tanult. Már ez a kétféle tevékenység sem kevés, ha egyidőben végzi valaki. De Hajdú Mihály közben számottevő tudományos tevékenységet is folytatott. (Ennek alapján lett aspiráns.) Egy későbbi előadásában utal is rá: "az 1960-as évek elején mérhetetlen igyekezettel kezdtem hozzá egy regionális szótár anyagának az összegyűjtéséhez" (DialSzimp. VEAB Ért. 2 [1982]: 151). "Vidéki névtani gyűjtéseim során módomban állt közel kétszáz község általános iskolájában megfordulni, s lehetőségem volt több mint kétszáz tanárral ... beszélgetni" (uo. 103). Tehát a nép nyelve, a nyelvjárások szókincse, névanyaga és frazeológiája iránti érdeklődés volt a motivációja tudományos bűvárlatainak. De nemcsak a nyelvjárások iránti érdeklődés, hanem a nyelvjárások becsülése, a népnyelv értékeinek megismerési vágya, ezeknek az értékeknek a megmentése is sarkallta. Gyűjtőútjain fájlalva tapasztalja, hogy "a magyartanárok nagyon nagy többségének fogalma sincs az őt körülvevő nyelvjárási környezetről, tanulói nyelvjárási beszédéről. Legtöbbször nyelvi pongyolaságnak, ha nem éppen beszédhibának tekintik a nyelvjárásiaságot, s rendszerint szorgalmasan nyesegetik, mert »csúnya beszéd«-nek tartják. Sokan még a nyelvjárások létét is tagadták már, s nem voltak még fölületes [sohasem "felületes"!] ismereteik sem a magyar dialektológiáról. A nyelvjáráskutatásról, a nyelvjárási jelenségek megfigyeléséről, értékükről, megmentésük szükségességéről pedig már csak néhányukkal sikerült eszmecsere-t folytatni" (uo. 103). Ezt a gondolatot, sőt tennivalót annyira fontosnak tartja, hogy nem győzi később sem elégszer ismételni: "A nyelvjárási jelenségek szépségére, sokszínűségére" fel kell hívni a magyar és nem magyar szakos tanárok, sőt a szülők figyelmét is (sorrendben a gyerekek figyelmének felhívásával kezd a népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozásán 1987-ben: MNyTK. 184 [1988]: 15). – Milyen nagy tehát a tanítók–tanárok felelőssége a nyelvjárások értékelése, tudatosítása, őrzése terén! Itt SZABÓ T. ATTILA jut eszembe, aki 1953 körül, a csángó nyelvjárások gyűjtése idején lényegében hasonlóképpen gondolkodott: "A csángó tájnyelv kutatói segítségükre lehetnek a csángó iskoláztatást végző magyar tanítóknak abban, hogy megismertetik velük a csángó lélek és a csángó népnyelv különlegességeit, nehogy a csángóság közé menő tanítók nemesítés helyett kíméletlen értetlenséggel irtogassák a csángó tájnyelv legszebb hajtásait" (MNy. 49 [1953]: 513; az persze más kérdés, hogy a csángó nyelvjárással kapcsolatban a későbbiekben fel sem merült ennek az "irtogatásnak" a veszélye, hiszen egyáltalán nem mehetek magyarul oktató tanítók "a csángóság közé").

Hajdú Mihály tehát – gyűjtőútjai során – beutazta az országot. Nemcsak könyvből tanulta a nép nyelvének és életének problémáit. Persze abból is. Később pedig maga írt, publikált – mások okulására.

3. A nyelvjárások kutatása eddigi életművének egyik fő területe. Az élőnyelvi anyag gyűjtése–mentése és a történeti dokumentumok együttes számbavétele–elemzése nemcsak az ő "tudományos filozófiája", hanem erre buzdítja, neveli tanítványait is. Vízet prédikál, és vizet is iszik. (Bort – velünk együtt – főként Mihály-napokon.) – Hatalmas (hazai és külföldi) ismeretanyagról tanúskodó nagyívű

áttekintést ad az 1981-es Dialektológiai Szimpozionon a néprajzi szókincs gyűjtéséről a XVIII. századtól napjainkig (DialSzimp. VEAB Ért. 2 [1982]: 149–61). Itt fogalmazza meg azt a régóta érelődő felismerését (aminek helyességét a saját bőrén is tapasztalta), hogy teljességre törekvő regionális nyelvjárási szótár készítése igen nehéz, sőt szinte lehetetlen feladat. "Csúry ... hallatlan magas mércét állított egyszerű munkájával a későbbi kutatók elé, s ez éppen annyira gátja is lett a további kutatásoknak, mint amennyire megcsodált példaképnek tekintették sokan" (i. m. 151). Hajdú Mihályt magát is lelkesítette Csúry példája és Bárczi Géza 1954-es buzdítása (I. OK. 6 [1956]: 59–87), de saját tapasztalatai (az orosházi regionális szótárral kapcsolatban) a realitás felé billentették. Két irányban lát kiutat. A teljességre törekvő gyűjtésre vonatkozólag: "Talán ha megoldható lenne, hogy öt-hat esztendőre teljes fizetéssel négy-öt jól képzett dialektológust falura helyezzünk, s vállalnák is ezt a munkát, akkor terv szerint is megvalósulhatna a regionális szótár elkészítése az előre megadott kutatópontokon" (i. m. 152). Tudjuk, ez egyelőre nem valósult meg. A másik elképzelés – amint az eredmények is mutatják – reálisabb: célszerűbb a szavakat bizonyos tárgyi körök szerint gyűjteni (vö. BALASSA, A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905. 5), vagyis – mai megfogalmazással – szakszókincset gyűjteni. Ahogy Hajdú Mihály elméletileg is megfogalmazza, és a gyakorlatban is megvalósítja: először egy-egy helységben kell egy-egy szakma, foglalkozás stb. szókincsét összegyűjteni. Általános iskolai tanárként az orosházi méhészkedés szakszókincsét szedte össze; ebből a témakörből való az első két publikációja: A kasos méhészkedés hagyományai Orosházán és környékén. – Méhészeti tájszótár: A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1961–1962. Orosháza, 1963. 171–235; Az Orosháza környéki kasos méhészetéről: MNyJ. 9 [1963]: 149–55; vö. még: NytudDolg. 7 [1972].

A tudományos publikációs világba való belépés témája tehát a nyelvjárási szaknyelv és a szülőföld együttese. – Sok előadásban és írásban foglalkozik a régi és a mai nyelvjárások különféle kérdéseivel. Közülük csak néhányat megemlítve: nyelvjárási olvasókönyvet állít össze (KÁZMÉR MUKLÓSSAL), nyelvtörténetek számára is fontos nyelvjárási szövegeket közöl a XVIII–XIX. századi Orosházáról (MCsD. 7 [1981]) és Békésről (MCsD. 15 [1983]), értekezik a nyelvjárások helyzetéről és változásairól (MNyTK. 184 [1988]: 9–16), a nyelvjárások körülhatárolhatóságáról (a III. dialektológiai szimpóziumon, I. MNy. 89 [1993]: 116), stb., stb. Sarusi Mihály Magyar Krisztusának nyelvjárásiasságát elemző tanulmányából (Jászkunság 1989/5: 26–32) egy ígéretes tervéről is tudomást szerzünk: "már régóta foglalkoztat egy olyan szótár elkészítésének a gondolata, amely a köznyelv egyes szavainak a nyelvjárási szinonimáit tartalmazná" (i. h. 31). Hatalmas és nagy értékű munka lenne. Kívánjuk, hogy sikerüljön elkészíteni. Azzal a – cselekvésre buzdító – megállapításával is csak egyetérthetünk, hogy "Nyelvjárásaink helyzete, állapota és jövője, változásának iránya és mértéke a kezünkben, pontosabban a szánkban van" (MNyTK. 184 [1988]: 15).

4. Hajdú Mihály érdeklődése a nyelvjárási szókincsen belül (ill. mellett) egyre inkább a nevek felé fordul. A *t u l a j d o n n e v e k* minden fajtája érdekli: "a névtudományt művelők kutatási köre szerencsére általában nem szűkül le egyetlen kicsiny részterületre; s valamennyien egyszer helynevekkel, máskor személynevekkel

foglalkozunk, s néha kirándulást teszünk az egyéb nevek (állatnevek, intézménynevek, márkanévek stb.) birodalmába is" – mondja a III. névtudományi konferencián tartott imponálóan széleskörű áttekintésében, melyben a névtudomány (főként a személynévkutatás) hazai és nemzetközi helyzetéről, eredményeiről és hiányosságairól ad képet (MNyTK. 160 [1981]: 17–32, 17).

Maga is foglalkozik a névtudomány szinte minden részterületével. – **Helynevévkutatásai** mindig széleskörű helytörténeti ismeretekre nyugszanak, ill. újabb helytörténeti, településtörténeti, népmozgalmi, gazdaságtörténeti kérdésekre is választ adnak (pl. Az alföldi tanyák névtípusai. NytudÉrt. 14 [1973]: 59–67; A Vásárhelyi-puszták helynevei: Békés megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba, 4 [1975]: 71–118; Az első magyar térkép helynevei [MOLNÁR JÓZSEFFEL]. MND. 7 [1978] stb.). A budapesti utcanevekről szóló munkája (NytudÉrt. 87 [1975]) az 1993. februári antikváriumai könyvárverésen több mint tizenegyszeres áron kelt el (Népszabadság 1993. febr. 15. 15). Amikor a IV. névtudományi konferencián ÖRDÖG FERENC beszámolt a helynévkutatás eredményeiről, Hajdú Mihály ezirányú tevékenységéről is megemlékezett. Sok egyéb, helynevekkel foglalkozó munka mellett Somogy, Tolna és Vas megye földrajzi neveinek közléte között is ott találjuk Hajdú Mihály nevét. "Imponálóan lenyűgöző mennyiségű történeti földrajzi neveket gyűjtött össze tanítványainak közreműködésével ... »A Csepel-sziget helynevei« című adattárában, amely mintául szolgálhat mindazok számára, akik helyneveink múltbeli adatait a kezdetektől kívánják összeszedni" (ÖRDÖG: MNyTK. 183 [1989]: 36). A Csepel-szigeti gyűjtés Hajdú Mihály tanári tevékenységének is egyik kimagasló eredménye: 1969 és 1978 között egyetemi hallgatók nemzedékei vettek részt a munkában a teljességre törekvő tudományos igényével. Nem lehet véletlen, hogy a gyűjtésben résztvevő diákok közül sokan a magyar nyelv- és névtudomány különböző szakterületeinek elismert kutatóivá váltak (vö. i.m. 8).

A sok szeretett témán belül fő szakterülete a **személynévkutatás**. Legnagyobb műve, kandidátusi disszertációja is ebbe a témába vág. Sok év gyűjtő- és feldolgozó munkájának eredményeként született meg. Első kötetét, amely a keresztnéveket vizsgálja 1770 és 1970 között, csak kéziratban olvashatjuk az Akadémia Kézirattárában. Értekezésének második fele jelent meg Magyar becézőnevek (1770–1970) címen 1974-ben. Több mint százezer "írások és ugyanannyi, mai népnyelvből gyűjtött adat alapján rendszerezi a becézés módjait, koronkénti és vidékenkénti eltéréseit" (fülszöveg). Az élő adatközlők mellett (a régi iratokon kívül) még a holtakat is szóra bírta: sok falu temetőjébe is elment, és a múlt századi sírköveken található neveket is följegyezte (i.m. 33).

Sokrétű személynévkutatási tevékenysége során a XVII. századi Moldvába is eljutott: kiadta az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikáit (MSzA. 30 [1980]). A volt bukovinai falvak keresztnéveivel már akkor foglalkozott, amikor az még nem volt divat, "csak" emberi és tudósi kötelesség (MSzA. 3., 7., 12., 21.). Többek közt Domokos Pál Péter nagy öröme, aki ettől kezdve – szeretetteljes mosollyal – úgy érdeklődött Hajdú Mihály felől, hogy "Hogy van az a néves ember?" A szabófalvi Lakatos Demeter verseinek (a költő sajátkezű kézírataiból való) kiadása is Hajdú Mihály emlékeztetői közé tartozik (Csángó strófák. MCsD. 26 [1968]).

A számos részmunka mellett az átfogó, összefoglaló elemzésekben is elől jár. Beszámoló, értékelő, programadó előadást tart a IV. névtudományi konferencián "A személynevek és az egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása (1980–1986)" címen (MNYTK. 183 [1989]: 47–61). De "korszakalkotó" előadása 1991-hez köthető: a jászberényi névtudományi tanácskozáson alapos történelemismeret, s igen kiterjedt történeti névtani tudás birtokában a magyar tulajdonnevek történetének időszakokra való fölosztására, vagyis "a magyar onomatológiai kronológia" megteremtésére tesz kísérletet (MND. 100 [1992]: 5–14). – Legutóbb nagy bibliográfiával jelentkezett a Helikon című folyóiratban: "Az írói névadás magyar bibliográfiája. Névtudományi folyóiratok és évkönyvek repertóriuma" (Helikon 1992/3–4: 536–54).

Az eddig említett tulajdonnévtípusok mellett kedvenc témája az állatnevek. Sok cikke és hatalmas gyűjtött anyaga van (az egész magyar nyelvterületről) ehhez a témakörhöz. Szívből kívánjuk, hogy legyen ideje, ereje, kedve e nagy munka megírásához (is)!

Hajdú Mihály a névtan minden ágát a t á r s t u d o m á n y o k k a l kölcsönhatásban műveli. "Azt vallom, hogy a névtani adattáraknak [kutatásoknak] több rokon tudományt, tudományágat (régészet, történelem, helytörténet, gazdaságtörténet, néprajz, földrajz stb.) is szolgálniak kell." Ugyanakkor az onomasztika sem nélkülözheti a rokon tudományok eredményeit (vö. A Csepel-sziget helynevei. 12). Maga is próbált településtörténeti következtetéseket levonni – a családnevek vizsgálata alapján – pl. Orosháza XVIII. század eleji történetére vonatkozóan (Békési Élet 1969/2: 191–209). Több cikkben, tanulmányban beszél a névanyag nyelvjárástörténeti felhasználhatóságáról. Arról a – történeti névtani kutatásai során kialakult – meggyőződéséről, hogy milyen fölbecsülhetetlen nyelvjárási adatok rejlenek a XVI–XIX. századi névanyagban, ill. milyen komoly nyelvjárástörténeti fölmerésekhez lehet jutni a nevek megfelelő módszerű vizsgálatával (vö. pl. A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 402–8; MNY. 83 [1987]: 443–7).

5. Hajdú Mihály egész tevékenységére jellemző, hogy ha valamilyen hiányosságot tapasztal, akkor azt nemcsak megfogalmazza, hanem rögtön cselekedni is kezd. Ötletesen, energikusan, eredményesen. – Ha azt érzékeli, hogy nincs elég nagy lendületben a névkutatás, hogy nem folyik elég szervezetten, akkor névtanos barátjaival "munkaközösséget" hoznak létre: így alakult meg 1977-ben Nyfregyházán a Névkutató Munkaközösség. "Célja egymás munkájának a számontartása, szakmai és kartársi segítése, főljánlott dolgozataik számára a publikációs lehetőség megteremtése ... [A Munkaközösség] kisebb szakmai megbeszéléseket, emléküléseket már eddig is szervezett, s a jövőben is szándékozik ilyeneket tartani, ahol a nagy konferenciák közötti időszakokban eszmét cserélnek a kutatók" (MNYTK. 183 [1989]: 49).

A "publikációs lehetőség megteremtésében" Hajdú Mihály elévülhetetlen, tudománytörténeti léptékkal mérhető érdemeket szerzett. Az első k i a d v á n y s o r o z a t, amit elindított, az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok volt (1970–). Változatos témájú egyetemi doktori disszertációk s egyéb értékes nyelvészeti dolgozatok megjelenését tette lehetővé. 1974-től indítja a "sárga füzeteket", a Magyar

Személynévi Adattárakat. Ez most, 1993-ban a 99. számnál tart. Azt tervezi a szerkesztő, hogy a 100. szám elérésekor ezt a sorozatot megszünteti, a gyűjtőket, kutatókat pedig arra buzdítja, hogy a továbbiakban az adatokat dolgozzák is fel, s így ezeket a munkákat a "kék füzetek" sorába lehet majd beilleszteni (vö. MNyTK. 183 [1989]: 48). Ezeket, a Magyar Névtani Dolgozatokat 1976-ban kezdi szerkeszteni. Most a 115. számnál tart. – A tulajdonnevek mellett a csoportnyelvekről szóló munkák ösztönzésére, s egyúttal megjelentetésük biztosítására 1980-ban megindítja a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatokat. Ennek 1. száma Hajdú Mihály munkája, a csoportnyelvekről szóló 62 lapos, kitűnő összefoglalás. Legújabb "gyermeke" a "szürke sorozat", melyet 1987 óta szerkeszt: ebben kisebb regionális tájszótárak jelenhetnek meg. Az Akadémiai és egyéb kiadók szűk kapacitását látva igen nagy tette Hajdú Mihálynak, hogy sorozatok sorozatában teszi lehetővé az elkészült munkák megjelentetését, hiszen ez ösztönzést is ad a kutatóknak, tanároknak, diákoknak, önkéntes népryelvi gyűjtőknek stb. a további nyelvészeti tevékenységhez. – A füzetek címlapján ezt találjuk: "Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége" vagy: "Kiadja az ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete". De tudjuk, hogy Hajdú Mihály a motor, ő a sorozatok életetője, a központ, aki a szerzőkkel való konzultációktól a nyomdával való tárgyalásokon át a postázásig gondozza a kiadványokat.

A névtudomány művelői régóta érzik egy szakfolyóirat szükségét: ennek megindítása Hajdú Mihály és Mező András érdeme: "Névtani Értesítő 1. sz. 1979: a Névkutató Munkaközösség időszakos kiadványa". Azt, hogy Hajdú Mihályt most a NévtÉrt.-ben (sőt már NÉ.-ben) köszönhetjük, nem utolsó sorban az ő érdeme. – A kiadványok értékelése névtanosi szakember feladata lesz majd. Én csak arra utalok, hogy ÖRDÖG FERENC a IV. névtani konferencián a helynévkutatásról szóló beszámolójában folyton (mondhatnám: úton-útfélen) ezekre hivatkozott. S azt is kimondta, hogy "A Magyar Névtani Dolgozatok 1976., a Névtani Értesítő 1979. évi megindulásával kétségtelenül összefüggő önelvű névtani vizsgálódásaink föllendülése, amely a névélettani, névtipológiai stb. dolgozatok és tanulmányok megnövekedett számában nyilvánult meg" (MNyTK. 183 [1989]: 41). Legutóbb, a jászberényi névtudományi tanácskozás megnyitójában pedig Kiss Jenő emlékezett meg a Hajdú Mihály szerkesztette kiadványokról: "Névtani sorozatok jelennek meg – elsősorban az ELTE névkutató munkaközösségének a jóvoltából s mindenekelőtt Hajdú Mihály áldozatos ügybuzgalmának köszönhetően" (MND. 100 [1992]: 3). – De más kiadványok létrehozása is fűződik a nevéhez: az 1971-es Mihály-napi beszélgetés során merült fel az első Benkő-Emlékkönyv elkészítésének ötlete, s decemberben (HAJDÚ MIHÁLY és PUSZTAI FERENC szerkesztésében) át is tudtuk adni azt az ünnepeltnek (Nytdolgoz. 6.). A Benkő tanár úr 60. és 70. születésnapjára készített emlékkönyvnek is HAJDÚ MIHÁLY volt – Kiss Jenő mellett – az egyik szerkesztője. Emlékezetes, meleg szavakkal mutatta be 1991 decemberében a Nyelvtudományi Társaság nyilvános ünnepi ülésén az akkor átadott Benkő-Eml.-et. Névtani konferenciák köteteinek összeállításában is közreműködött.

6. A névtudomány intenzívebb művelése, föllendítése érdekében különféle hivatalos posztokon is mindent megtett. Az MTA Névtudományi Munkabizottságában (még Bárczi Géza idejében) előadta elképzeléseit a névtudomány műszóhasználatának egységesítése érdekében (erről 1974-ben a *Bokor* Levelek 12. számában, majd 1979-ben a *NévtÉrt.* 2. számában is írt: 18–28). A munkabizottság sajnálatos megszűnése után a Magyar Nyelvi Bizottságban képviselte Mező Andrással és másokkal együtt a névtan ügyét. Az egyik ülésen (1977-ben) javaslatot tettek például a névtanosi komplex képzésére, máskor pedig a tudományos tennivalókat gyűjtötték csokorba. A III. névtudományi konferencián Mező András idézi Hajdú Mihálynak az egyik bizottsági ülésen elhangzott szavait: "Tudományágunknak elsősorban olyan báziskutatóhely megteremtésére lenne szüksége, amely alkalmas a legkiválóbb kutatók összefogására, a tudomány szervezésére, irányítására és eredményes kutatások végzésére, valamint a következő kutatónemzedék nevelésére. Ennek lehetne főadata a Történeti Személynévszótár, a Magyar Családnévszótár, a Magyar Névtani Bibliográfia, a Névtani Lexikon és még többek között a Névtani Értesítő, a különböző sorozatok elkészítési feltételeinek megteremtése, illetőleg a különböző helyeken folyó kutatások összehangolása is. Ehhez megfelelő tudományos és adminisztratív segédszemélyzet kell, mert anélkül minden kutató a maga lelkiismerete által sarkallva, más munkáktól vagy az egészsége regenerálódásához szükséges pihenéstől lopja el az időt a névtan számára, ami sem a munkának, sem a munka végzőinek nem válik hasznára" (MNYTK. 160 [1981]: 98).

E tervek közül azóta – szerencsére – több minden sikeresen megvalósult (pl. a Névkutató Munkaközösség, a *NévtÉrt.*, a sorozatok stb.), de bőven maradt még tennivaló az elkövetkezendő időkre is. E program továbbvitelére Hajdú Mihály személye kétszeresen is garancia. Egyrészt úgy, hogy maga is folyamatosan dolgozik, másrészt neveli is a névtanosi kutatók újabb és újabb nemzedékeit. Öröm nézni, ahogy tódulnak hozzá a lelkes, érdeklődő diákok, ahogy konzultál velük a tanár úr, részben tanácsot adva, részben bevonva őket egy-egy nagyobb névgyűjtő vagy egyéb munkába. Hajdú tanár úr neve fogalom a hallgatók körében. Órái nemcsak igényesek, de élvezetesek is. Magával ragadó előadó, érdeklődést ébreszt a diákokban, megnyeri őket a nyelvészet, a nyelvjárástan, de főként a névtan ügyének. Aki volt vele nyelvjárásgyűjtő kiránduláson, legszebb élményei közt tartja számon az egyetem utáni években is. – Örömmel oktatott mindig a levelező tagozaton is. Sok általános és középiskolában tanító kolléga gyűjti össze és dolgozza fel szülőfalujának névkincsét stb., s ír Hajdú tanár úr buzdítására szakdolgozatot, doktori disszertációt. De nemcsak Budapesten, hanem Pécsen, Szegeden és Miskolcon is "hirdeti Hajdú tanár úr az ígét", s mindenhol "szűk az egyház" a hozzá seregleg befogadására.

Az oktatás ügyét cikkeivel, tanulmányokkal, egyetemi jegyzetek készítésével is szolgálja. 1965-ben a helyesírás iskolai tanításának kérdéseiről írt (pl. *Nyr.* 89 [1965]: 345–53); 1972-ben a nyíregyházi vándorgyűlésen "A nyelvtudományi kutatások lehetősége az általános iskolában" (MNYTK. 138 [1974]: 213–7), 1981-ben "Nyelvjárástan-oktatásunk nehézségeiről" tartott előadást (DialSzimp. VEAB Ért. 2 [1982]: 103–6) stb. 1974-ben Kázmér Miklóssal elkészítette a Magyar nyelvjárási olvasókönyvet. Ugyancsak az egyetemi oktatást szolgálja az általa összeállított

szociolingvisztikai tanulmánykötet (A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása 1–2. 1988). Ő a nemrég beindított önálló névtani program "programgazdája" az ELTE-n (Tanrend, ELTE BTK 1992. őszi félév, 308).

A sokféle áldozatos tevékenység között kell megemlékeznünk arról, amit Hajdú Mihály a Nyelvtudományi Társaság Választmányában – egyrészt a Névtani Szakosztály elnökeként (MNy. 87 [1991]: 246), másrészt a Csúry Bálint-emlékéremre javaslatot tevő bizottság elnökeként (MNy. 88 [1992]: 235) – véghez. Ezt az érmet Hajdú Mihály 1976-ban az első között kapta meg. Hosszú évek óta kíséri figyelemmel nemcsak a hivatásos kutatók, hanem az önkéntes nyelvjárás- és névgyűjtők tevékenységét is. Végh Józseftől vette át ezt a stafétabotot. Évenként 30–40 vagy több népnyelvi pályamunkát olvas el és bírál, melyek az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatra érkeznek (ezekről a MNy.-ben rendszeresen beszámol). Így széleskörű ismeretek birtokában teszi meg az általa vezetett bizottság a Csúry-emlékéremre a javaslatokat. Hajdú Mihály ezen a téren is újít, jó szándéktól vezérelve. Méltánytalannak tartja, hogy a Nyelvtudományi Társaság által adományozott díjak közül csak ez az emlékérem nem jár pénzjutalommal, ezért 1992. márciusában főlhívással fordult a Társaság tagjaihoz, hogy hozzájárulásukkal teremtsenek jutalmazásra fordítható alapítványt. Hajdú Mihály optimizmusa ezúttal is beigazolódtott: "... már együtt van 10.000 Ft a főtí célra, s bízunk abban, hogy a hiányzó kilencvenezer is hamarosan összegyűlik." S a gombhoz a kabát is megletti: megszületett a Csúry Bálint-díj. Köszönet érte mindenkinek.

7. A végére hagytam, pedig szívem szerint e köszöntő elején kellett volna Hajdú Miska agilitásának, közösségteremtő erejének (a mi körünkben) első gyümölcséről, a Bokorról megemlékezni. Ez az ötlet is jó hangulatú, tartalmas beszélgetések eredményeképpen született meg. 1970 őszén megvolt bennünk az igény egy baráti-szakmai közösség létrehozására, arra, hogy – idősebb és fiatalabb nyelvészek, érdeklődő hallgatók – rendszeresen találkozzunk, néha szakmai kérdéseket beszéljünk meg, néha táncoljunk, születésnapot ünnepeljünk stb. A szemelt rizling savanykás ízére is olyan jó visszaemlékezni. A Bokor, a különféle nyelvészeti témájú Bokor Levelek éveken át szerepelt a Nyelvtudományi Társaság főtítkári beszámolójában is. Legméltóbban Hajdú Mihály, "a Bokor atyja" (mert ezúttal az apa a biztos) tudná megírni e társaság történetét.

Én most is azt a kedves, csinos, szőke fiatalembert látom benne, aki 1968–69-ben ott ült Benkő tanár úr spec. koll.-ján az 1-es szemináriumban, és mi hallgatók nem értettük, hogy őt miért nem szólítja ki a táblához nyelvjárási lejegyzésre a tanár úr...

Azóta negyedszázad telt el. Hajdú Mihály életünk része lett. A közelében otthon érezzük magunkat. Nyugalma, derűje, jóindulata, önzetlen segítőkészsége nagy érték számunkra. Példája helytállásra, kitartásra, a hivatáshoz, a szülőföldhöz való hűsége tanít. Hosszú s nem könnyű út vezetett a "néptanítóskodástól" az egyetemi katedráig, de ezen az úton Orosháza fia mindig "iparkodott jó lenni" (33), nem "panaszolkodott" (58, 60), "háborúságot nem szerzett" (53; MCsD. 7 [1981]: a Hajdú Mihály által kiadott XVIII–XIX. századi orosházi szövegekből), csak tette a dolgát, nagy igyekezettel, sokszor szinte erőn fölü, lelkiismerete szerint.

60. születésnapja alkalmából is csak azt kívánhatjuk, hogy maradjon ilyen továbbra is; azt kívánjuk, hogy minél több vágya teljesüljön, hogy szakmai terveiből minél több megvalósuljon, hogy szeretteiben is minél több öröme legyen. Magunknak pedig azt kívánjuk, hogy minél tovább maradjon körünkben mint jó barát, megbízható kolléga, szeretett tanár.

Kedves Miska! Isten éltesse!

D. MÁTAI MÁRIA

Tetszik? Nem tetszik? (Néhány korai vélemény keresztneveinkről)

Közismert dolog, hogy nem csak Anonymus etimologizálja szívesen a neveket, hanem kódexeinkben is gyakran előfordul a szentek neveinek értelmezése, magyarázata. A sok közül én itt azt idézem, amely Mária nevének minden egyes betűjét egy-egy drágakővel hozza kapcsolatba, amely drágakövek mindig valamit szimbolizálnak.

A következő "prédikáció" az Érsekújvári Kódexből való (520–1): Kezdetyk az edes zyz maryanak neweben walo dyaky bōtwkrōl egy kw/ded predycacyo ... El few bōthw | Azerth azzonywnknak neweeben az M kyn peldaztatyk az nōmōs ees dragalatos Margaretha newō kw ez kwnek kegky ymyllyen thwlaydon faga waagyon hogy az mely ember ōteth nala wysely felclmes helyōn ewteth bator fago ffa thezy ... Ma fōd bōtw megheš azzonywnknak neweben az A kyn peldaztatyk az nōmōs Es dragalathos adamas newō kw ez kwnek ees ymyllyen then twlaydon faga wagyon hoē az mely ember ewtet nala wyfely ōzwe haborodoth emberōk kōzōth kynnyen beke feghet zewrewzhet ... harmad bōtw az edes maryanak neweben az R Kyn peldaztatyk az nōmōs es dragalathos rubinus newō kw ez kwnek ees ymyllyen then twlaydon faga wagyon hogy ō ygen fenōs Es fetet feghekeeth wylago f fagra waltoztath ... Negyed bōthw az Crytw f nak edes annyanak neweben az I Kyn peldaztatyk az nōmōs Es dragalatos ia f pis neuō kw ez kwnekees ymyllyen then twlaydon fagha wagyon hoē az mely ember ewteth nala wyfely az ellen feghōkkōzōt ewtet bator fago ffa thezy ... Es wtol fō bōthw az y ftennek annyanak neweben az A Ezōn kegek peldaztatyk az allektorius newō nōmōs kw ees dragalathos kw ez kwnek ees yllyen then twlaydon fagha wagyon hogy az ōtet wy f clōket nagy tyzto f feghre emely fel ...

Kevesebbet tudunk olyan korai megjegyzésekről, amelyek szerint valakinek nem tetszik egy név. Szamosközy István kéziratában találtam egy ilyen jellegű szakaszt. Úgy gondolom, érdemes a "névtanászok" rendelkezésére bocsátani. Az idézet A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2. számából való (Szamosközy István történetíró kézírata. Bp., 1991. 111–2): "Az Batori Christof leányát, kit azutā az Lengel Cancellariūsnek hazasita Istwan kiraly, eleōszōr Christinanak kereztelték volt,

es az volt sok idejűgh Newe, De ez szép Newet nē szeretwē, azutā Blandrata formalasabol Griseldisnek Newezetet volt, Melj az Magyar Newek között ighē szokatlā es hallatlā. Igj illien emberek mīt Batori Christof, es az felesége, egj Olasztul igj megh hattak ecczersmīd chyufoltatni magokat, mīd gyermekekkel egyetembe. Mert az Christina szaszor szeb New, melj az Christustul Newezetet, hogj nē mīt az Griseldis, melj szoobā azt sem tuggja ember honnat iw, showa megjē az eredeti, talam az Chrysa Newtwtl vōttek, ki az Comediaban egj kuruanak Newe, auagy az Briseis Newtwtl formalta Blandrata, ki Achilles kurauja volt Homerūsnal."

E. ABÁFFY ERZSÉBET

Kiveszett szavak új gyűjtésű földrajzi nevekben

A földrajzinév-gyűjtők lehetnének a megmondhatói, milyen örömet jelent, ha a gyűjtést követően szótárakban, lexikonokban rábukkanunk a mai névanyag kiveszett szavainak a jelentésére, és így értelmet kap, kitárulkozik előttünk a táj, amelynek inkább csak az összeírására vállalkoztunk. Az is természetes mozdulat a részünkről, ha fölfedezésünket meg akarjuk osztani a tájon élőkkel és a szakemberekkel. Magam is így jártam el, amikor Győr-Sopron megyei első gyűjtésem ilyen hozadékát – 23 nevet a lehetséges köznévi megfelelőikkel – közzétettem a Honismeret 87/1-es számában. Akkor még nem tudtam, hogy később többszörösére nő a fölgyűjtött egységek száma, és négyeszeresére a fenti módon értelmezhető nevéké. Velük támadt újra a készítés is: elősorolni egy csokrot az új ismerős-ismeretlen nevekből, kiemelve belőlük az utánjárással talált szót.

Vállalkozásomat most is azzal próbálom igazolni, hogy az értelem előtti néma nevekben megbújó szavakat kihámozva, kimentve adalékokat nyerek nyelvjárásaink történetéhez, fogódzót a határok, határrészek múltbeli állapotának a megismeréséhez. Az adatok vallomásaira főként akkor figyelhetünk, ha azok megalapozottnak tűnnek, ha az azonosítás meggyőző, de talán az is eredmény, ha biztató megközelítésről beszélhetünk.

A munkában az a legegyszerűbb eset, ha rátalálunk magának a tulajdonnévvé vált szónak a köznévi alakjára, az pedig megnyugtató, ha a FNESz. is foglalkozik a mi adatunkkal. Bizonytalansága ellenére használok azt az eljárást is, hogy a földrajzinév-szótár által más tájegység anyagaként tárgyalt azonos/hasonló név etimológiáját hívom tanúul a mi megfejtésünkhöz. Ilyenkor – vagy ha a szótár címszava és a sajátom eltérő – a név, ill. szó megjelölése mellett vő. bevezetéssel utalok a szótári lelőhelyre. (Erre a megoldásra a nevezett terület helyzetének, terepviszonyainak ismeretében gondolhattam.)

Íme a kiszótározott szavak tulajdonnévi hordozójukkal és a "fordítás" kiindulópontjának feltüntetésével.

- atkás* (Dunaszeg: *Atkás*) 'kavicsszerű mészkőképződményekben bővelkedő [talaj]' (ÚMTSz. ua. 1.)
- bercel* (Gyórság, Pázmándfalu, Töltéstava: *Bercel*) 'bozós terület' (ÚMTSz. ua.)
- cínódia* (Tényő: *Cina*) 'vérehulló fecskefű' (vö. ÚMTSz. ua.). A terület jellemző növénye (volt).
- csernye* (Ásványráró: *Csernye kereszti*) 'mocsaras réten emelkedő halom' (TESz. ua.)
- csetkő* (Ravasz: *Csetkő*) 'csikó' (OkISz. ua.). Csikólegelőre utalhat.
- csikgát* (Nyúl: *Csiggát*) 'kisebb folyóvízen emelt keskeny, hosszú gát, melyen határozott távolságban réseket hagynak, hogy az ezeket átúszó csikót a csikkasokkal megfogják' (ÚMTSz. ua.)
- csincse* (Dunaszeg: *Csincse-lapos*) 'mocsaras hely' (vö. TESz. *dzsindzsa*)
- csohó* (Tényő: *Csohó*) 'bozót' (ÚMTSz. ua.)
- csörgő* (Nagybarát: *Csörgő*) 'csepegő, forrás' <*csörge* (vö. FNEsz. *Csörgő* 'a pataknak az a szakasza, ahol sekély a meder' (ÚMTSz. ua.)
- csuta* (Ásványráró: *Csuta-rér*) 'nyalábbá összecsavart szálaz anyag' (TESz. ua.)
- dusnok* (Koroncó: *Dusnok*) 'elhúnyt ura lelkéért bizonyos szolgáltatásokra kötelezett szolga, torló' (vö. FNEsz. *Dusnok*). Birtoklási jogcímre utalhat.
- eger* (Ásványráró: *Egres*) 'égerfával benőtt hely' <*egres* (vö. FNEsz. *Egresd*)
- forgó* (Gyömöre: *Segforgó*) 'valamilyen irányba forduló' (vö. TESz. *forog*). Arra utal, hogy a kiemelkedés alakja csavarhoz hasonlít.
- förtés* (Ravasz: *Förtés-völgyi rész*) 'mocsaras [hely]' (OkISz. *förtös*); 'kisebb vízgyűjtő mélyedés' (ÚMTSz. *fertés*)
- gerha* (Gyórság, Kisbarát, Nyúl, Tényő: *Gerha*) <*gerhas* 'sovány' (ÚMTSz. ua.). Terméketlen, rossz minőségű földre utal.
- gesztes* (Gyórszemere: *Gesztes*) 'ligetes területek együttese' (ÚMTSz. ua.)
- göbe* (Lébény: *Göbeház*) 'anyadisznó' (ÚMTSz. ua.). Állattartó telepre utalhat.
- gunnya* (Rábatotony: *Gunnyák*) 'szabadon élő pásztor kunyhója', ill. 'ilyen kunyhóban élő, állataival egész nyáron a legelőn tartózkodó juhász' (vö. ÚMTSz. *gúnya* 6–7)
- gyűr* (Gyömöre: *Gyűrűhát*) 'vízenyős területen kiemelkedő domb' (ÚMTSz. ua.)
- hácskó* (Écs, Tét: *Hácskó*) 'telket, kertet, szőlőt övező kerítésekben létesített gyalogos átkelő' (ÚMTSz. *hácsó*)
- hánság* (Nyúl: *Hánsági-hát*) 'mocsár, láp; mocsaras, ingoványos terület' (TESz. *hany*)
- homlok* (Börcs: *Paphomlok*) 'meredek dombocskák' (ÚMTSz. ua. 4)
- kopolya* (Pér: *Kopojai-rétek*, Töltéstava: *Kopojai-dűlő*) 'lefolyástalan helyeken összegyűlt víz, belvíz' (ÚMTSz. ua. 2)
- kutyor* (Gyórszemere, Tényő: *Kutyor*, Nagybarát: *Kutyorgós*, Ravasz: *Kutyoró-oldal*) 'hegykatlan, völgy' (ÚMTSz. ua.)
- langos* (Tárnokréti: *Langos*) 'víz lassúbb folyású szakasza' (vö. ÚMTSz. *langós*)
- linkó* (Jobaháza: *Linkó*) 'mélyedés, amelyben időnként összegyűlik a víz' (ÚMTSz. ua. 3)
- pók* (Nyúl: *Pókos*) 'vízi rovar, molnárika' (vö. TESz. ua.)
- porgólat* (Ásványráró: *Porkolatok*) 'vesszőkerítés a mezőn' (FNEsz. *Porkolatok*)
- poszogó* (Tényő: *Poszogó*) 'fingó, fingató [hely]' (vö. FNEsz. *Poszogó-hegy*)

remisz (Ásványráró, Lébény: *Remész*, Töltéstava: *Remisz-erdő*) 'erdős, bokros határrész, ill. vadaskert' (vö. FNEsz. *Remíz*)
réz (Győrasszonyfa, Nyalka, Táp: *Részhegy*, *Rézhegy*) 'hegygerinc emelkedett része' (vö. FNEsz. *Rezi*)
rovát (Nyúl: *Rovát*) 'bevágás, mélyút' (Nyr. 109 [1985]: 122)
sárdos (Győrszemere, Koroncó, Rábapatonna: *Sárdos*) 'nedves, ragadós föld' (vö. FNEsz. *Somogysárd*)
seg (Győrszemere: *Sekhegy*) 'domb' (vö. FNEsz. *Segesd*)
sólinka (Gyömöre: *Sólinka*) 'kiszáradt ingovány [alsó része]' (FNEsz. *Sólinka*)
sukoró (Écs: *Vajda-Sukoró*) 'domboktól és völgyektől át- meg átszelt terület' (FNEsz. *Sokoró*)
suttony (Pázmándfalu, Táp: *Suttony*) 'félreeső utca' (TESz. *sutton*)
szár (Tényő: *Szárhegy*) 'tar, kopasz' (vö. FNEsz. *Szár*)
távészó (Ravasz: *Tavaszo*) 'vadászó, madarászó [hely]' (vö. TESz. *távész* 'vadászik, madarászik'). A helynév alakváltozata feltehetően népetimológia eredménye.
varas (Ásványráró: *Varas-tó*) 'bibircsókás [béka, gyík]' (TESz. ua).

Vizsgálódásunk azt is jelzi, hogy a fenti szavak részt vettek a földrajzi megnevezésekben, így rájuk nézve szótörténeti adalékkal is szolgálunk. Figyelmet érdemel a szavak köre is. Legtöbbjük (11) térszíni formát nevez meg, sok (5-7) a nevezett helyzetét, állapotát, a valamivel való fedettséget, a gazdasági felhasználtságot; a továbbiak a területen levő berendezési tárgyat (4), a talaj minőségét (3), az adott egység jellemző állatát (2), míg a maradék (1-1) természeti jelenséget, birtoklási jogcímet használ a névvel való ellátásra. Végül említsük meg, hogy egyik-másikuk nem akármilyen messziről, valóban a ködbe vesző múltból köszön vissza ránk.

ÁBRAHÁM IMRE

A hajónévadás egyéni típusáról: a kenunevek

0. 1992 nyarán részt vettem a Tisza-túra Tiszabecs és Tokaj közötti szakaszán. (Az evezőtúra turisztikai élményeiről beszámoltam a *Turista Magazin* 1992. decemberi számában, BALÁZS 1992a.) Természetesen a nyelvész szabadidejében sem pihen, így az egyik "izomlázás" este pihenés helyett jegyzetfüzetemmel kenunévgyűjtésre indultam.

1. HADÓ MIHÁLY a magyar hajóneveknek már szentelt egy nagyobb tanulmányt, amelyben a sporthajók, kenuk neveit nem dolgozta föl. Ezt írja: "A magyar hajónevek közül csak a géphajók (gőzösök és motorosok) neveivel foglalkozom. Ezek ma már kivétel nélkül köztulajdonban vannak. A vitorlások és evezősök neveinek összegyűjtése természetesen szintén fontos lenne, s jelentős

tanulmányokkal szolgálna, de egészen más vonatkozásban, hiszen tulajdonosaik általában magánszemélyek, s névadásuk inkább egy különös társadalmi réteg (vagy inkább csoport) jellemző gondolkodásmódját mutatná. Maga a névtípus pedig a ház-, illetve a villanevek és az állatnevek kategóriái között foglalna helyet" (Hárpó 1986. 4). Magam azért is vállalkoztam erre a nyáresti gyűjtésre, mert különösen vonzódok a névadás folklórszerű, antropológiai jelenségeihez. Az egyéni, kisközösségi névadásnak szép és könnyen megragadható példája a kenuneveké.

2. A Magyar Természetbarát Szövetség által hosszú évek óta rendszeresen megszervezett (nemzetközi) Tisza-túrán visszatérő víztúrázó közösségek, baráti társaságok vesznek részt a legfiatalabbaktól egészen a nyugdíjas korosztályig. A Tisza-túra kb. 200 fős közössége kisebb csoportokban evez lefelé a Tiszán. A túra Ukrajnában indul, Magyarországon három szakasza van: Tiszabecs-Tokaj, Tokaj-Szolnok, Szolnok-Szeged.

A kenuk, kajakok egy része saját tulajdon, a többségét azonban sportegyesületektől, illetve most már vállalkozóktól bérlik. A sportegyesületekben többnyire összetartó, baráti közösségek találhatók, akik maguk gondozzák kenuikat, így a nevet is rendszerint maguk adják. "Régi" Tisza-túrázók szerint évről-évre sok a visszatérő kenu, így a visszatérő kenunév is, de mindig akadnak újak. Nem végeztem pontos statisztikai számítást, de tapasztalatom szerint a Tisza-túrán látott kenuk, kajakok közül minden másodiknak volt neve. 1992-ben mintegy 150–200 kenu vett részt a túrán. Az általam gyűjtött 75 kenunév reprezentálja a főbb névtípusokat.

3. Már első pillantásra megfigyelhetjük, hogy a kenunévadás sokkal mozgalmasabb, tréfásabb, összetettebb, és sokszor "névszerűtlenebb" mint az állami vállalatok hajóneveinek esetében.

Előfordulnak ugyan hagyományos hajónevek (ezek rendszerint földrajzi nevek), pl. *Adria*, *Olt*; illetve nagy hajók neveinek átvételével is találkozunk, pl. *Huba*, *Kiskalács*, *Kócsag*, *Morgonc*. Az *Auróra*, a *Kun Béla* vagy a *Vitéz Nagybányai Honthy Miklós* kenunévként éppen a név beszédaktus-jelentése miatt ironikus hatású.

A kenuk leggyénibb neve: indiános név. Ez részben a *kenu* eredetére utal (vö. TESZ.), vagyis arra, hogy a *kenu* nemzetközi szó, ám valamelyik indián nyelvből származik. Ezért a kenuknak adott indiános név motivált név, a nevek pedig a Karl May-regényekből közismert nevek, névtípusok. Pl. *Gyors Nyíl*, *Manitu*, *Tollaskitgyó*, *Villám*. És ilyen motivált névnek számít a *Viking* is – utalva a vikingek hajósnemzet voltára, akik könnyű liburnáikkal (Jókai Mór kedvelt kifejezése, pl. A három márványfejben) az európai vizeken mindenütt megfordultak.

A sporthajózás, a vízievezés körülményei jelennek meg a legtöbb névben. Pl. *Térdig érő szél* – igazi ötletes név, *Izomláz* – a legáltalánosabb állapot egy víztúrán, *Vízólyag* – ugyanaz, de metaforikusan a megrakott kenu is, *Büfé*, *Kajahajó* – utal arra, hogy a túrán egyheti ételmet kell a kenuba pakolni, *Meztelen Csiga* – talán a nudista életformát jelképezi, *Csavar-go*, *El-süllyedünk*, *Fürge-Ürge* – a haladás változatait mutatja, *Kanu*, *Kenudi* – tréfás szótorzítás a *kenu* alapszóból (sokszoros motiváltságát jelzi a *kenu*, *kan* és *nudi* szavak együttes felidézhetősége), *Teknő* – gyakori hajóskifejezés, s további évődő nevek: *Banyatanya*, *Emlőgyík*, *Kotnyél*,

Magyar Olimpiai Ivócsapat, Szűzek koporsója. (A *Banyatanyá*-t például négy bölcsészlány kormányozta.) Sokszor egy-egy ilyen név kapcsán indul el a beszélgetés, barátkozás a Tiszán.

Idézetnévként találkozunk a névadásban közismert slágerek egy-egy sorával (a következő idézetek kb. 2 éves magyar zeneszámokból valók, ezek azt mutatják, hogy kenunévként újak): *Neked könnyű lehet, De azért nekem se rossz* (e két sor egy számban egymás után fordul elő, én két kenun láttam), *Még, még, még ... (ennyi nem elég).*

Korunk folklórja, a tömegkultúra szintén bevonul a névadásba; s ez is bizonyítja e névadási mód folklorisztikus jellegét. A "mai folklór" ilyen kenuneveket alkotott: *Turbó Rudolf* – talán a Túró Rudi kedvelt csemege mintájára, *Pelikán Elvtárs* – Bacsó Péter Tanú című filmjének, könyvének főszereplője, *Kató néni tehene* – kb. öt éves "figura" a rádiókabaré csáti falugyűlés jelenetében (további nyelvi elemzés, l. BALÁZS 1991. 13–14), *Dallas* – a világhírű tévéfilmsorozat vetítését 1991-ben kezdték el a Magyar Televízióban, *Béres Erika Plussz* – egyfajta intimbetétet reklámozó hölgy nevének és az ugyancsak sokat reklámozott vitamintablettának kontaminációjából, *Postinor 4* – antibébi tablettá neve.

Hivatalos felirat névként való szerepeltetése a közegváltás (médiuváltás) miatt mulatságos: ilyen a már említett *Büfé*, illetve az *Eladó* feliratnév.

További különleges kenunevek: *Asmodeus, Bier, Fakakadu, Muff, Muty, Nagyón, Vattatyák, VSOP, Zöldkőevő* stb.

4. A vízitúrákon használt kenuk, sporthajók feliratozása, névadása nem teljesen szakadt el a hivatalos hajónévadástól, de számos egyéni-egyedi, folklórszerű elemet mutat. A "feliratozó ösztön" eme antropológiai megnyilvánulása az antropológiai nyelvészeti kutatásokat érdeklő és érintő feladat (vö. BALÁZS 1992b. 13–18.), melyben egyéni, ösztönös, csoportos, kulturális stb. jellemzők érhetők tetten. Természetesen a gyűjtésnek ki kell majd terjednie a nagyobb dunai, tiszai és balatoni vízitelepeken található sporthajó-elnevezésekre; s e kiegészítő gyűjtésekkel módosíthatjuk és általánosíthatjuk az itt fölvázolt képet.

5. Navigare necesse est! Hajózzunk tovább, kedves Hajdú Mihály tanár úr!

6. Mutatvány a kenunevekből: 1. *Adria*, 2. *Asmodeus*, 3. *Auróra*, 4. *Banyatanya*, 5. *Béres Erika Plussz*, 6. *Bier*, 7. *Büfé*, 8. *Canyon*, 9. *Csavar-go*, 10. *Dákó*, 11. *Dallas*, 12. *De azért nekem se rossz*, 13. *Eladó*, 14. *El-süllyedünk*, 15. *Emlősgyfk*, 16. *Fakakadu*, 17. *Fecske*, 18. *F.U.C.K.*, 19. *Fürge-Úrge*, 20. *Frönyó*, 21. *Going to California*, 22. *Gyors Nyíl*, 23. *Hattyú*, 24. *Huba*, 25. *IY XAR*, 26. *Izomláz*, 27. *Kajahajó*, 28. *Kanu*, 29. *Kanudi*, 30. *Kapszula*, 31. *Kató néni tehene*, 32. *Kenudi*, 33. *Kiskalács*, 34. *Kotnyél*, 35. *Kócsag*, 36. *Kun Béla*, 37. *Lütyő*, 38. *Mali*, 39. *Manitu*, 40. *Magyar Olimpiai Ivócsapat*, 41. *Még, még, még, ennyi nem elég*, 42. *Meztelen Csiga*, 43. *Morgonc 184 cm*, 44. *Muff*, 45. *Muty*, 46. *Nagyón*, 47. *Neked könnyű lehet*, 48. *Oli*, 49. *Óz*, 50. *Pelikán Elvtárs*, 51. *Postinor 4*, 52. *Pöszméte*, 53. *Rita*, 54. *Rükvert No. 1*, 55. *Sabushii Sakana*, 56. *Sün*, 57. *Szűzek Koporsója*, 58. *Tádé*, 59. *Teknő*, 60. *Texas*, 61. *Térdig érő szél*, 62. *Tisza-túra*, 63. *Tiripli*, 64. *Tollasktygó*, 65. *Tomka*, 66. *Turbó Rudolf*, 67. *Ugyan már, királylány*, 68. *U*

94, 69. *Vattatyúk*, 70. *Viking*, 71. *Villám*, 72. *VSOP*, 73. *Vitéz Nagybányai Horthy Miklós*, 74. *Vízholdyag*, 75. *Zöldkőevő*.

Irodalom:

BALÁZS GÉZA (1991) A rádiókabaré nyelve. *Nyr.* 115: 8–15.

BALÁZS GÉZA (1992a): Előszőr a Tisza-túrán. *Turisia Magazin*, 103: 20–21.

BALÁZS GÉZA (1992b): Belehallás: Egy nyelvészeti antropológiai probléma és környezete: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA és LACZKÓ KRISZTINA. Bp., ELTE, 13–18.

HAJDÚ MIHÁLY (1986): Magyar hajónevek. Magyar Névtani Dolgozatok 57. Bp.

BALÁZS GÉZA

A nevek szerepe a rábaszentandrásai megszólításformákban

A szóbeli nevek két alapvető beszédhelyzetben, a megszólítás és az említés szituációjában használatosak. Megközelítésük, leírásuk is e két, egymástól jól elkülöníthető, de egymással szorosan összefüggő használati kör szem előtt tartásával végezhető el (ÖRDÖG, Személynévviszálátok 79).

1. A szemtől szemben való érintkezésben, a megszólításban – az általános névhasználati tendenciával egyezően – nemre és korra való tekintet nélkül a vizsgált közösségben is a keresztnévek becéző alakjai használatosak legsűrűbben.

A keresztnévek becéző formái az egyén élete során alakulnak, változnak, rendszerint élettereinek változását, bővülését, az egyén szocializációjának folyamatát követve. Az általános tendencia azt mutatja, hogy ez a változás az adott névrendszerhez képest relatíve indifferens, a közösség nagy részében ismert, elfogadott megszólítónév kialakulásához vezet: *Élvi, Értzi, Évi, Iboly, Illi, Joli, Kati, Mari, Roza, Teri, Szidi, Zsófi, Zsuzsi, Véra, Árpí, Feri, Gabi, Gyuszi, Jancsi, Jani, Misi, Miska, Pista, Sanyi*. Ugyanakkor a különféle, közvetlenebb viszonyokon alapuló kisközösségekben (család, rokonság, szomszédság, baráti kör, iskolai közösség, felnőttek tevékenységi csoportjai) egyéb, általában érzelmileg teltebb megszólításformák élhetnek tovább, keletkezhetnek újak, s a kapcsolatok megszűntével ki is kophatnak a névhasználatból. Saját keresztnévem megszólító formáinak alakulása is ezt a folyamatot jelzi: a *(kis) Juditka, Jutka, Judit, Judi, Jutika, Jucó, Juckó, Jucóka, Juci, Jucika, (nagy) Jucus, Csundi, Csundika, Csurí, Csurika* közül az általánososan elterjedt a semleges *Jutka* lett, ill. maradt.

Alapalakban általában a ritkább, szegényesebb becéző rendszerű keresztnévek szerepelnek: *Emil, Ervin, Kálmán, Viktor*, valamint azok a női nevek, amelyek már alapalakjukban is becéző formájúak, vagy beleillenek a becéző rendszerbe: *Aranka, Gyöngvi, Irma, Kamilla* (vö. LÓRINCZE: MNy. 1 [1968]: 86; PAP LASZLÓ: *Nyr.* 80 [1956]: 454; ÖRDÖG i. m. 80–3).

A különféle becéző alakoknak, ill. az alapalakú névnek és becéző variánsainak életkorhoz kötődése, megkülönböztető szerepe a megszólításban is érvényesül (vö. RÁCZ: NévTizsg. 148; KASLER: NyIrk. 8 [1964]: 235; SZABÓ T. A.: NytudÉrt. 59 [1968]: 5, 19). Az alapalakú név, valamint a falu névhasználatában közömbösebb becéző variáns rendszerint az idősebb generáció megszólításában használatos: *Emma, Ilka, Ilus; Gábor, Káro, Kari, Mihá, Miska, Sanyi*, a becézőbb változat pedig a fiatalabbakéban, többnyire gyerekeik, unokáik megszólításában: *Emmus, Ill, Illike; Gabi, Karcsi, Misi, Misike, Sanyika*. Előfordul azonban, hogy a becézőbb forma az idősebb személyre, a közömbösebb pedig a fiatalabbra vonatkozik. Különösen a ritka, az adott névrendszerben egyedül előfordulású nevek körében tapasztalható jelenség, hogy a névalak szinte összeforr viselőjének személyével. Az ilyen nevek az említésben is egyelemű névként funkcionálnak: (az) *Amálka*, (a) *Béta*, (a) *Tini*, (a) *Tuti*; (a) *Bócsi*, (a) *Dódi*, (a) *Kázmé*, (a) *Zolti*. Mint ahogy az egyedül előfordulású keresztnéveket általában nem öröklítik tovább, az egyedül becéző alakokat sem származtatják át a szóbeli névhasználatban az azonos nevű utódokra. Ezzel magyarázható, hogy az *Amálka* szólító-említő nevű anya leányát a közömbösebb névalakkal *Ami*-nak, a *Bócsi* fiát *Jóská*-nak, a *Zolti* fiát *Zoli*-nak szólítják az általánosabb használatban.

A névdívat, az utánzási hajlam következtében olykor egy-egy név tömegesen kerül be egy-egy korosztály megnevezésébe, s idő múltával viselőikkel együtt feleltük is eljár az idő. Különösen a női nevek körében feltűnő ez a jelenség. A falu névhasználatában az *Észter, Lidi, Lina, Zsófi* név megszólításként is jellemzően az idős korosztályhoz kötődik. Az utóbbi időben csupán az *Észter* éledt fel újra, mert az anyja az idősebb hozzátartozók tiltakozása ellenére is ragaszkodott ehhez a "szép" névhez. (A tiltakozók fő érve viszont éppen azt volt, hogy vétek tönkretenni ezt a gyönyörű kislányt azzal a "ronda öregasszonynévvel".)

A beszédhelyzet, a kommunikációs kapcsolat jellege, szándéka is befolyásolja a megszólítás formáját. A bizalmas nyelvhasználatban – elsősorban szimmetrikus viszonyban, ill. aszimmetrikus viszony esetén a főlérendeltől kiindulón – gyakoriak az olyan -ka, -ke képzős alakok, amelyek sem az általánosabb megszólításban, sem az említésben nem fordulnak elő: *Amika, Éditke, Juditka; Béluska, Ferike, Sanyika*. Érzelmileg még teltebb, még személyesebb az E/1. birtokos személyjeles forma: *Amikám, Éditkém, Juditkám; Béluskám, Ferikém, Sanyikám*.

Érdekességgéppen említem meg, hogy (élőnyelvhez közel álló szövegtípusokban) a nyelvtörténet korábbi szakaszaiban is találkozunk az E/1. birtokos személyjeles, ill. explicit személynévmási birtokos jelzős alakok hasonló, közvetlenítő használatával. Az első két példa a kódexmásoló szövegek közti üzenetét tartalmazza: GömK. 318: "Imadgy erethem [edes] cri [tynam]", 237: "En edes cri [tynam] nam Igen zep az kevnuy myre nem fyeccz", a harmadik pedig szerelmes levélből való: 1528: "wr ysthen tarczon megh En serethew magdalmam" (Középkori leveleink [1541-ig]. Szerk. HEGEDŰS ATTILA, PAPP LAJOS. Bp., Tankönyvkiadó, 1991. [1992.] 158).

2. Az említésben kiterjedt használatú vezetőkénevek szerepe a megszólításban jóval csekélyebb (HEXENDORF: Nyr. 87 [1963]: 428). Elsősorban beszármazott,

háztartásban dolgozó, a falu közös tevékenységeiben részt nem vevő asszonyokat szólítanak férjük vezetéknevén, az idősebbek *-né* képzős alakkal, a fiatalabbak *néni* névkiegészítővel (ÖRDÖG i. m. 149). Ilyen társadalmi háttérrel a beszármazott asszonyok bizonyos fókig idegenek maradnak a falu közösségében, kapcsolatuk nagyobb körben nem tekinthető familiárisnak, keresztnévük megszólító formája a családi, szomszédsági körön kívül általában nem is válik ismertté.

Megemlítem még, hogy szűk körben, főként iskolás gyerekek, kamaszodók közt, valamint azonos tevékenységi csoportba tartozó felnőtt férfiak körében ugyancsak előfordul a vezetékneven való szólítás, kivált, ha a név ritka, esetleg közszoji jelentésű vagy közszoira emlékeztet: *Bagarius, Bandzsó, Csébér, Csiszár, Fülöp, Karafa, Kertész, Makk, Pátka, Regénye, Tüskés*. A vezetéknevek funkciója ebben a használatban a megszólításban előforduló ragadványnevekre emlékeztet, s nemegyszer alapul is szolgálnak ún. névasszociációs ragadványnevek keletkezéséhez.

3. A vizsgált közösségben a ragadványnevek elsődlegesen az említés szituációjában funkcionálnak, de jelentős részük szabályszerűen megjelenik a szólításban is. Az ilyen ragadványnevek kiscsoportokon belül keletkeznek, szűk körben használatosak. A csoportok tagjai szimmetrikus viszonyban állnak egymással, mind a szűk körű említésben, mind pedig a szemtől szemben való érintkezésben ragadványnéven nevezhetik egymást. A legjellemzőbb kiscsoportok az iskolai közösségek, a gyerekek falurészek szerinti csoportosulásai, valamint a kamaszfiúk, felnőtt férfiak tevékenységi körői. A megszólításban előforduló ragadványnevek többségükben egyeleműek, a névanyag legfiatalabb rétegéhez tartoznak, élettartamukat maguknak a kiscsoportoknak a sorsa határozza meg: fölbomlásukkal, megszűntükkel az ilyen típusú nevek kiesnek az aktív névhasználatból, idővel feledésbe merülnek.

Legjellemzőbb indíték szerinti csoportjaik a következők:

a) Névasszociációs nevek.

Ez a ragadványnévtípus jelenik meg legsűrűbben a megszólításban. Az idetartozó nevek keletkezésében, használatában a heccelődésre, incselkedésre, játékra való hajlamnak, valamint a nyelvi találékonyságnak van fontos szerepe.

A névasszociációs nevek alapjául szolgálhatnak keresz- és becéző alakú nevek: *Céckovics* (< *Céci*), *Cindér* (< *Cindi*); *Bógó* (< *Gyózdó*), *Cinke* (< *Inke* < *Irénke*), *Csai, Csaszi* (< *Csabi*). Ez a névtípus a becézőnevek és a ragadványnevek határán helyezkedik el a névrendszerben, problematikája mindkét oldalról megközelíthető (HAIÓD, Becézőnevek 179–89; BALÁZS JUDIT: NytudÉrt. 114 [1982]: 52–4). – A vezetéknevek közül főként az adott névrendszerből kirívó hangalakúak, közszoji jelentésűek, vagy közszoira emlékeztetőek hozzák működésbe a névteremtő fantáziát: *Bozót, Bókás* (< *Tüskés*), *Füszög, Szégfüszög* (< *Fuszek*), *Jegénye* (< *Regénye*), *Kapafa, Karfa, Satrafa* (< *Karafa*), *Pénték* (< *Csültörtőki*). – A már meglévő ragadványneveket ugyancsak tovább alakíthatják, különösen gyakran a becézőnevek analógiájára: *Csimpi* (< *Csimpánz*), *Gala* (< *Galabics*), *Gizi, Gizike* (< *Gizenga*), *Gori* (< *Gorilla*), *Piki* (< *Piktor*), *Puki* (< *Pukkédli*).

b) Szavajárási nevek.

Főként a családi körben használt, furcsa vagy a megszokottnál érzelmileg telítettebb megszólításokat alkalmazzák ragadványnévként, többnyire magára a megszólító személyre, utánzással kicsúfolva, kifigurázva: *Ennyanya*, *Eppapa*, *Eppapája*, *Kizsbátyám*, *Picin*, *Zoltánka*. A gyereknyelvi helytelen artikuláció, nyelvbottlás szintén gyakran játszik szerepet a szűk körű, szólításban is megjelenő ragadványnevek keletkezésében: *Csög* (< szög), *Cámma* (< csizma), *Dódó* (< Győző), *Fanyi* (< Sanyi), *Koki* (< csoki), *Mifi* (< Mici), *Tácska* (< táska), *Torint* (< forint), *Voli* (< Zoli).

c) Külső tulajdonságon alapuló ragadványnevek.

Közülük az általános külső benyomásra, termetre, színre utalók jelennek meg szólítónévként. Általában ezek nem bántóak, sőt olykor még hízelkedők is viselőjükre nézve: *Béknévik*, *Forszájpapa*, *Mazsola*, *Nomád*; *Dönci*, *Gombóc*, *Piciny*, *Pocok*, *Posza*; *Négró*, *Pépia*, *Pötyös*.

BALÁZS JUDIT

Néhány gondolat a névkutatásról

ÖRDÖG FERENC, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I. című könyve alapján

1. Vannak a nyelvtudománynak olyan ágazatai, amelyeknek eredményes művelése aligha képzelhető el nagy mennyiségű adatanyag és annak hozzáférhetőségét elősegítő forráskiadványok nélkül. Bizonyára hasonló gondolatok ösztönözték SZARVAS GÁBORT és SIMONYI ZSIGMONDOT is a Magyar nyelvtörténeti szótár megalkotásakor, SZABÓ T. ATTILÁI, amikor hozzákezdett az Erdélyi szótörténeti tár anyagának gyűjtéséhez, és még sokan másokat, akik vállalták a fáradságos munkát, amelynek eredményeként nélkülözhetetlen alpműveket adtak mindennapi használatra a kutatók kezébe. A fent elmondottak talán még fokozottabban érvényesek a névkutatásra, mind a földrajzi nevek, mind a személynevek vonatkozásában, hiszen ezen a téren új tudományos eredmények most már csak nagy mennyiségű adatbázisra építve érhetők el, jelenkori és történeti aspektusban egyaránt.

Az 1960-as években elindult országos földrajzinév-gyűjtést és -kiadást két történeti szükségszerűség tette indokolttá. Az egyik ok a magyar mezőgazdaság akkori átalakulóban levő állapotából fakad: a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés eltüntette a falu határában a kis parcellákat, egybeszántották a korábban utakkal és egyéb más természetes határokkal elkülönített dűlőket, földterületeket; és ami legérzékenyebben érintette a névállományt, egyes helyeken törölték a mindennapi használatból a természetes neveket, semmihez nem kötődő számokkal, betűjelekkel

helyettesítették őket. Szellemi örökségünk ilyen nagy mértékű pusztulására, a megsemmisülés veszélyére szerencsére még időben fölfigyeltek a szakemberek, akiknek irányításával, közreműködésével indult el útjára a mindannyiunk által jól ismert mozgalom, jelentek meg egymás után a vaskos kötetek, a földrajzi névi adattárak. – A mozgalom kiterjedésének másik oka a névtudományon belüli átalakulásra vezethető vissza. Éppen az 1960-as években kezdődött el a magyar névtudomány nagyarányú föllendülése, a kutatási tematika szélesedése, fiatal kutatók jelentkeztek cikkeikkel, tanulmányaikkal, egyre többen és többen foglalkoztak különféle névtani kérdésekkel. Nehéz lenne letagadni, hogy ennek köze van a földrajzi nevek gyűjtésének fölgyorsulásához, a forráskiadványok egyre szaporodó megjelentetéséhez. Az összefüggés kézenfekvő, az időbeli egybeesés is ezt igazolja, legföljebb az ok és az okozat vitatható: vajon a névtudomány kiterjedésének következménye-e a földrajzinév-gyűjtés és -kiadás országos elterjedése; vagy pedig éppen fordítva történt a dolog, ezek a gyűjtések, a föltárt nagy mennyiségű adatanyag hozta erőteljes mozgásba a névtudomány kerekeit.

2. ÖRDÖG FERENC azok közé a kutatók közé tartozik, akik nem kötelezik el magukat végleg egy szűk tematika mellett, hiszen tudományos munkásságának kezdetétől intenzív vizsgálatokat végez mind a személynevek, mind a földrajzi nevek körében, történeti és szinkrón vonatkozásban egyaránt. Szűkebb hazájában, Zala megyében – éppen az ő kezdeményező közreműködésével – elsőként fejeződött be a jelenkori helynévanyag közzététele; két ismert tájegységnek, Göcsejnek és Hetésnek a személyneveiről pedig terjedelmes monográfiát jelentetett meg. Ezekből az előzményekből egyértelműen következik az a megállapítás, amelyet a mostani könyvének, egy hatalmas személynévi adattársorozatnak az I. kötetében olvashatunk: "Ha Zala megyében a névtudomány művelése terén tovább kívánunk munkálkodni, akkor a mai hely- és személynevek után figyelmünket a régebbi korok névanyagára kell fordítanunk" (5).

A régebbi kor persze nagyon tág fogalom, hiszen az Árpád-kortól napjainkig a történeti hely- és személynévkutatás és adatföltárás is igen gazdag lehetőségeket kínál. Sok szempont játszik szerepet abban, hogy ki, mikor, hol és milyen témához nyúl, mit tart érdemesnek, elsőbrendűnek a földolgozásra. ÖRDÖG FERENC számára kézenfekvőnek tűnt, hogy hozzáférhetővé tegye azt a történelmi Zala megyére vonatkozó mintegy 220 ezer személynevet, amelyet az 1745 és 1771 között végzett *canonica visitatiók* és *conscriptio animarumok* (népességszefrások) iratai, jegyzőkönyvei őriznek a Veszprémi Püspöki Levéltárban.

Nagyon hosszúra nyúlna a cikkem, ha most megpróbálnám akár csak főbb vonalaiban is ismertetni, hogy mit tartalmaz ez az öt kötetre tervezett kiadványsorozat, amelynek I. része, a névtár fele is több, mint 800 oldal terjedelmű. Egy ilyen nagy mű összeállítása, szerkesztése igen sok olyan apró, talán lényegtelennek tűnő, de a kiadvány használhatósága szempontjából mégis fontos filológiai problémát vet föl, amelyekre részleteiben még a szerző sem térhetett ki az I. rész bevezetőjében, amely egyúttal a további kötetek használatához is útmutatást nyújt. De – úgy gondolom – e helyütt fölösleges is a tartalmi ismertetés, hiszen aligha engedheti meg magának egyetlen névkutató is, hogy ne vegye kezébe magát a

könyvet, kézikönyvként ne legyen ott az íróasztalán mindennapi munkaeszközként. Néhány megjegyzést, gondolatot azonban még szeretnék megosztani az olvasóval.

3. Személynevekre, földrajzi nevekre is vonatkozik az a megállapítás, amely a nyelvtörténeti kutatások alapszabálya, hogy minél inkább haladunk előre a korban – a nyelvemlékes kor kezdetétől napjainkig –, annál inkább növekszik a rendelkezésünkre álló adatok mennyisége. Ez a tény természetesen alapvetően befolyásolja a kutatások jellegét és módszerét is. A történeti személynév-kutatás például a X–XI. századi szórványadatokból érthető módon nem tud olyan gyakorisági, statisztikai összefüggéseket kimutatni, mint amelyekre a XIX–XX. századi anyakönyvek és egyéb más névregiszterek lehetőséget nyújtanak.

A XVIII. század már a tömeges adatok kora mind a köznevek, mind a tulajdonnevek vonatkozásában. Nyomtatott és kéziratos források hatalmas mennyisége áll rendelkezésünkre, különösen akkor, ha azok könnyen kezelhető adattárakban valóban odakerülnek a könyvespolcainkra. ÖRDÖG FERENC nagy vállalkozásának a jelentőségét éppen ebben a tömegességében látom. Ha majd bekötte kézhez kapjuk a mutatót is, a mű egésze számtalan lehetőséget nyújt egy szűkebb régió, Zala megye családnévanyagáról, keresztnévanyagáról az adott korban, viszonylag szinkron metszetben. A szerző is tervezi – sőt már dolgozik is rajta – a névanyag onomato-dialektológiai sajátosságainak feltárását, a településtörténeti és művelődéstörténeti háttér földrajzát. Nem ok nélkül választotta ki ezeket a témákat, hiszen az adattár bőséges tárháza olyan család- és keresztnéveknek, amelyek a XVIII. századi zalai tájnyelv sajátosságait tükrözik írott formájukban is.

Napjainkban a statisztikai földolgozás és egyéb más elemzés alapvető munkaeszköze a számítógép. Az ilyen nagy terjedelmű adattár "megszóltatása" könnyebbé tehető, ha a benne előforduló nevek gyakoriságát, területi elterjedését, morfológiai, fonetikai, fonológiai, helyesírási különbségeit gépi eszközökkel elemezzük. Talán még nem szólok későn: ha ez az I. kötet számítógépes szedéssel készült, nagy bűn lenne eldobni a floppy lemezt (vagy lemezeket), amely a teljes anyagot tartalmazza. Az a lemez ugyanis nemcsak a nyomtatáshoz szükséges alapváltozat elkészítésére alkalmas, hanem egyúttal – sőt elsődlegesen – egy számítógépes adattár, amelyhez már csak megfelelő programokat kell készíteni, hogy rajta bármilyen szempontú értékelést, földolgozást elvégezhessünk. Erre feltétlenül gondolni kell a következő köteteknél is.

4. Néhány éve a határainkon kívüli magyarság körében tevékenykedem, Kárpátalján tanítok az ungvári egyetemen. Itt látom igazán, hogy milyen nagy jelentősége lenne annak, ha a szomszédos országok magyarok területeiről is készülne az ÖRDÖG FERENC-hez hasonló adattárak. Ma, amikor nemzetiségi kérdésekben sokszor éles csata dúl, szakemberek, laikusok vitatkoznak – nagyon gyakran bizonyító adatok nélkül – arról, hogy kié az ősi föld, kik az őslakók és kik a betelepültek, az ilyen objektív tényfeltárás nagy mértékben hozzájárulna a józan állásfoglaláshoz. Most már szerencsére sok minden kutatható itt Kárpátalján is a levéltárakban. Persze, kérdés az, hogy az elmúlt évtizedek történelmi viharában mi maradt fenn az utókorra, mi lett például az egyházi levéltárakkal, amikor az egyházak

is megszűntek, a templomok raktárakká, ateista múzeumokká alakultak át, a papokat száműzték. Ennek ellenére azért itt is van tennivaló a történeti adatfeltárást illetően.

5. Befejezésül még egy kérdésre szeretnék válaszolni, amely bizonyosan fölmerül mindazokban, akik cikkemet elolvassák. Vajon miért írtam le ezeket a gondolatokat Ördög Ferenc könyve kapcsán a Névtani Értesítőnek éppen ebben a számában, amellyel Hajdú Mihályt köszöntjük 60. születésnapja alkalmával? Nem nehéz elosztatni a kételyeket. Kortársak vagyunk mind a hárman, alig egy-két hónap vagy év korkülönbség van közöttünk. Hajdú Mihály az utóbbi évtizedek vezető egyénisége a magyar névkutatásban. Az itt leírtaknak ő is részese: aktív résztvevője a földrajzinév-gyűjtésnek és -kiadásnak, elméleti munkássága iránymutató a személynévkutatásban, tevékenysége kiterjed a névtan egész területére, a dialektológiára és még sok mindenre. Tudományszervező tevékenysége pedig egyenesen bámulatos. Mindez Hajdú Mihály, én pedig így köszöntöm őt, és kívánok neki a továbbiakban is eredményes munkát, erőt, egészséget.

BALOGH LAJOS

A titokzatos *eunedubelia* titka

Őstörténetünknek, nyelv- és névtudományunknak egyik legtitokzatosabb adalékát kétségkívül Anonymus gesztája őrizte meg abban a szóösszetételben, amit PAIS DEZSŐ kommentárja *eunedubelia* írásképpel, *Eünedübelia* olvasattal és *eunedu + belia* tagolásban tárt az érdeklősök elé (vö. Gest. Hung. Bp., 1977. Hasonmás. 159). Neves kutatónk alapos, de – amint később kiderül – mégsem hibátlan kommentárja óta számtalan kísérlet történt a titokzatosnak tűnő szóösszetétel megfejtésére, de mindmáig sikertelenül. E kétes hitelű próbálkozások közül elegendőnek talállok kettőt ismertetni.

Az egyik, jónevű történészünk, GYÖRFFY GYÖRGY merész ötlete alapján született. Szerinte Anonymus adatát *Eune + Du + Bel + ia* elemekre lehet tagolni, s ez elemekből az *Eune* azonos lenne az *Eneh* ősananyénnel, a *Du* elemben az alán *Dul* név, a *Bel* elemben pedig a bolgár nép régi *beldr* népnéve kereshető, a végső *ia* pedig a latin ianus-patronym képző volna (l. Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 14–5). A másik és újabb keletű magyarázat KÉPES GÉZA műve. Költőnk – kissé talán a poetica licentiával is fölfegyverkezve – azt állítja, hogy ez a szóösszetétel a bizánci forrásokból előkerült *Levedia* adattal egyetemben, egy török *Elbedüa* 'országgyarapító' jelentésű szó hangátvetéses változata (l. Az idő körvonalai. Bp., 1976. 77–8). Mondanom sem kell, hogy mindkét magyarázatot elutasítom, s GYÖRFFY ötletéből csupán azt fogadom el, hogy a szó *ia* eleme valóban latin képző.

Meggyőződésem viszont, hogy a szófejtés eddigi sikertelenségéért nem kutatóink képességét terheli a felelősség, hanem két olyan filológiai jellegű hibát,

amit sajnálatos módon idáig senki sem vett észre. Egyik hiba az, hogy Anonymus latin nyelvű gesztájából pontatlanul (betűhiányosan) emelték ki a szórványadatot, és a továbbiakban ezt a hibás alakzatot próbálták magyarázni. A másik hiba viszont már szófaji természetű. Adatunkat úgy minősítették személynévnek, hogy arra a latin nyelvű szöveggörnyezet semmiféle bátorítást nem adott, mert nem is adhatott, minthogy a szórványadat nem személynév. De nézzük ezeket a problémákat gyakorlatilag, az eredeti szöveg segítségével!

Bárki, ha kezébe veszi Anonymus gesztáját – a hasonmás kiadás révén azt ma már könnyű megtenni –, a harmadik fejezet negyedik sorában hiába keresi az *e* betűvel kezdődő, PAIS által *eunedubelia* formában kiemelt alakot, azt ott nem találja meg, de talál helyette egy kissé elmosódott és összerántott szárú *y*-nal kezdődő *yunedubelia* formát. Az történhetett tehát, hogy annak idején PAIS DEZSÓ kommentárjába valamilyen oknál fogva hibás alak került, és azóta kutatóink ellenőrzés nélkül ismételtetik ezt a hibás alakot.

Hasonló hiányosságra, hibára bukkanunk akkor is, ha az adat szófaji hovatartozását feszegetjük a latin nyelvű szöveggörnyezet segítségével. A geszta "...*filia yunedubeliani ducis nomine eme* [u...]" szövegrészlete nem megerősíti, hanem éppen ellentmond a személynévi szófajnak. Az tapasztalható ugyanis ebben a szövegrészben, hogy a valóban személynévi szófajú *Emese* nevet szükségszerűen a latin "nomine" vezeti be, s ugyanakkor a *yunedubeliani* szó előtt nincs ilyen latin nyelvű bevezetés. Nincs azért, mert a *yunedubelia* nem személynév, hanem melléknév, ahogy ezt majd igazolom.

E filológiai jellegű hibák föltárása után akár kezdhethetném is szavunk magyarázatát. Van azonban még egy problémánk, amit előbb tisztázni kell. Vizsgált adatunk jelentkezik Anonymus mellett a Képes krónikában is, de ott már valóban magánhangzós szókezdettel: *Eunodbi* (I. Képes krón. Hasonmás kiadás. 1987. I. 22; II. 12). Kérdés tehát, milyen viszony van a két történeti forrás eltérő adata között. Úgy vélem történeti, pontosabban hangtörténeti tényező magyarázza a kettősséget. Olyan szembenállásról van itt szó, mint az 1195 k. *iochtotnia*, *iorgo* [*fun* és a későbbi *iktat*, *igalom* szavaink között (vö. TESz. *iktat*, *igalom* a.), amit a jól ismert *j > ø* hangváltozás idézett elő. Végül is arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy Anonymus a régebbi és eredetibb teljes formát őrizte meg, a Képes krónika pedig a későbbi és már megváltozott alakzatot rögzítette. Úgy hiszem, ezek után akkor járok el helyesen, ha magyarázatom alapjául Anonymus eredetibb hangalakú adatát veszem.

Anonymus írásgyakorlata és a latin nyelv hangjelölési sajátága alapján a *yunedubelia* szó ősolvasatát én ilyennek gondolom: *jünédübelia*. Minthogy Anonymus hangtani helyzetétől függetlenül gyakran használja az *y* betűt *i* betű helyett (pl. *Ypad*, *Byhor*, *Etthey* stb.), a latin nyelvben pedig magánhangzó előtt az *i* betű hangértéke *j*, a fönti olvasatomat nem érheti gáncs. Ellentétben PAIS DEZSÓVAL, de egyezően GYÖRFFY GYÖRGYVEL, én is négy elemre tudom tagolni vizsgált szavunkat: *yune* + *du* + *bel* + *ia*. Az utolsó *ia* elem nem okoz sok gondot, minthogy azt más kutatókkal egyetértve, latin képzőnek tartom én is. Az első *yune* elemben viszont én egy korábbi ötletemnek megfelelően (I. MNy. 84 [1988]: 480) a *Jenő* törzsnévet vélem megtalálni, a második *du* elemet pedig a *Jenő* törzsnévhez kapcsolódó képzőnek

tartom. Persze nem az *apród, gyöngéd, édesd* stb. szavainkban meglevő *d* deminutív képzőre gondolok, hanem arra a *d – di* helynévképzőre, amely a XIII. század elejéig nagyon elevenen élt a magyar nyelvben (vö. Bárczi, Szók.² 155). Grammatikailag tehát a *yunedu* pontosan olyan alakulat, mint a bizánci forrásokból előkerült *Levedi* név. Ennek megfelelően a *yunedu* jelentését 'Jenódi, a Jenő törzs szálláshelye' értelmezéssel tudom megadni.

A szóösszetétel *bél* eleme azonos lehet a finnugor eredetű *bél, bell* (l. TESz. *bél* a.) szavunkkal. Ez az elem utótagként kapcsolódva a *yunedu* alakhoz, szófaji változást eredményezett, a korábbi földrajzi név melléknévvé változott. Így az összetételként kezelhető *yunedubeli* forma jelentése 'jenőbeli, a Jenő törzs szálláshelyére való' lehet.

Befejezésül már csak annyit, ha az előzőekben kifejtett elgondolásom helytálló, akkor Anonymus gesztájának "*filia yunedubeliani ducis nomine eme[ta]*" szövegrészletét végül is így fordíthatjuk hitelesen magyar nyelvre: "*a jenőbeli vezér Emese nevű lányát*".

Ennyi tehát a titokzatos szó titka!

BALOGH LÁSZLÓ

A településnevekből képzett családnevek történeti háttéréhez

Földrajzi neveink s ezen belül is a településnevek történeti tanúságtétele közismert, bizonyítást nem kíván. A tanulságok igen sokrétűek s ennek megfelelően a vizsgálatok szempontjai változatosak, szerteágazók. Hála a különféle csatornákon futó anyaggyűjtéseknek, az ismert és feljegyzett földrajzi nevek száma oly mennyiséget ért el, hogy ezek elemzése, értelmezése nemzedékek sorának nyújt még nem is csekély feladatot. A gazdagon töltött kosárból jelenleg csak egy kis szeletet veszünk vizsgálat alá s ezt is a teljesség igénye nélkül.

Ismeretes, hogy családneveink egyik jelentős része településnevekből keletkezett, nagyobb részt az *-i – y* képző hozzáadásával. Ilyenek: *Dobszai, Kecskeméti, Sarkadi, Tokaji, Tömörkényi, Csóni, Vekerdi, Horti, Újszászi, Tokodi, Lúkei, Ceglédi, Tabi, Lónyai, Tolnai, Pápai, Egerszegi*. Megyénként csak egy-egy közismert személy nevét említettük példaként, ha nem is hiteles formában, csupán leegyszerűsített írásmóddal. Az alábbiakban csak olyan családnevekre térünk ki, amelyek helynévi eredetűek ugyan, de a mai települések között nem találhatók, de egykor léteztek s emléküket a családnevek őrzik. Viselőik gyakran nem is tudják, hogy nevük honnan származik. Ez a név utal a család egykori lakhelyére – ha nem felvett név –, bár ez nem könnyen igazolható, mert lehet, hogy a névadás 4–5 évszázaddal korábban történt.

Amikor a makói tanyák múltját kutattam, akkor találkoztam a történeti forrásokban a *Velnek–Völnek* névvel. Azon a helyen, ahol a mai Makó található, a

Maros mellett 1247-ben a jobb parton *Felvelnek*, a bal parton *Alvelnek* feküdt. Még ebben a században a két falut Makó bán kapta s a két település ettől kezdve *Makófalva* és *Vásárosmakó* néven szerepel. A két falu összeolvadva alkotta Makó város alapjait. Az *Al-* és *Felvelnek* feledésbe merült, de emlékét a *Völneki*, illetve *Vőneki* család őrzi a 20. században is, a név eredetéről talán nem is tudva.

A budapesti telefonkönyvben is találkozhatunk a *Kolgyár* családnévvel. Ha azonban a népszámlálási kötetek falulistáit lapozzuk, II. Józseftől kezdve, seholsem akadunk *Kolgyár* nevű falura. Arra gondolhatnánk, hogy egy már elpusztult faluról kapta a család a nevét, hisz a legrészletesebb 1944. évi helységnévtárban a puszták között sincs nyoma. FÉNYES ELEK 1851-ben megjelent geográfiai szótára azonban említi egy *Kolgyár* nevű pusztát Zala megyében, Szentgyörgyvölgyhöz közel. Ez a közlés annyiban nem pontos, hogy *Kolgyár* nem az említett falu közelében fekszik, hanem annak része. Különböző történeti forrásokból tudjuk, hogy Szentgyörgyvölgy a megye egyik legnépesebb kismemesi községe, s lakói a 18–19. században létszámuk miatt a megyei tisztségviselők választásánál ugyancsak jelentős szerepet játszottak. A néprajzi kutatásokból azt is tudjuk, hogy a falu Óriszentpéterhez hasonlítható jellegzetes szerves település, a faluról elnevezett patak két partján. A 6–8 szer – szeg egyike *Kőgyár*, amely egykor valószínűleg önálló település volt, csak az őrvidek szervezése miatt volt célszerű a völgy apró falvainak igazgatási összevonása.

Sajátos a *Rózsahegy* családnév. Ilyen településnév ugyanis csupán kb. fél évszázadig létezett. Még FÉNYES is *Rosenberg* néven tartja számon 1851-ben. Valamikor a század végén magyarosítják *Rózsahegy*-re, s 1920-ban szlovákosítják *Ruzumberok*-ra. Így a családnév keletkezése elég jól behatárolható. De volt egy más irányú névfejlődés is. Feltehetően a több alakváltozatú eredeti német településnév szlovák képzésű változata a *Rozenberszky* családnév Budapesten. A mai települési listákban a *Borbereki* család hiába keresi a névadó faluját, mert ezt már korábban a Gyulafehérvár közelében található Alvinchez csatolták. A *Vinci* családnév az utóbbi városkára utal.

Különben sok olyan egykori településnévből keletkezett családnév akad, amelynek azért nehéz a nyomára akadni, mert az utóbbi száz évben beolvadt, vagy hozzácsatolódott egy másik faluhoz s így neve részben vagy egészben eltűnt. Így a *Vizlendvai* név hordozói ma hiába keresik falujukat, mert azt beolvasztották a Vas megyei Szarvaskend községbe. Szerencsésebbek a *Böröndi* nevet hordozók, mert ugyanebben a megyében található Hagyárosbörönd őrzi valamennyire a régi nevet, legfeljebb valamennyivel nehezebb a nyomára bukkanni. Más jellegű nehézség merül fel akkor, amikor a családnévképző *-i* ~ *-y* csatolásával némileg megváltozik az eredeti településnév. A *Makkai* családnévből viszonylag egyszerűen kikövetkeztethető, hogy az *Makó*-i származást jelent, de már nem ilyen kézenfekvő és világos, hogy a *Gyevi* családnév Győfő (*Algyőfő*, *Felgyőfő*) származéka. Lehet, hogy még a *Gyovai* név is ide kapcsolható.

Sajátos a helyzet a régeinek tartott *Farkasházi* család névadó falujával. FÉNYES említett szótárában 17 *Farkas* összetételű község és pusztá szerepel, de *Farkasháza* nincs. Csak a 19. század végi népszámlálási kötetekben bukkan fel Arad megyében a máriaradnai járásban a teljesen román lakosságú *Farkasháza*. A 19. század eleji és

végi térképek egyeztetése után az látszik valószínűnek, hogy a falu eredeti neve *Lupesti* (Lirszy 1806) a Görög atlaszban *Lupesty*, s Fénves szótárában is megtalálható *Lupest* néven, megjegyezve azt, hogy igen erdős, hegyes vidéken fekszik, s 442 óhitű lakosa van. Ezek szerint magyar nevét csak a 19. század végén kapta, lefordítva a román eredetit. De akkor honnan a *Farkasházy* családnév?

A családnevekkel kapcsolatban érdemes megemlékezni néhány tájegységet jelentő földrajzi névről. A *Rosdi*, *Rozdi* neveket viselők hiába keresnek olyan településnevet, amelyhez családnevük kapcsolható. Tudjuk viszont, hogy a Szentendrei-sziget régi neve, nagyjából a 18. századig *Rosd sziget* volt (1314: insula *Rosd*). A sziget az Árpád-korban az ősi *Rosd* nemzetség birtoka volt s így kapta a nevét. Zsigmond korában a sziget már a visegrádi vár tartozéka s a király a szigeten lakó bolgárokat 1428-ban mentesíti mindennemű adófizetés alól. A 18–19. század során a sziget elnevezése néha még kettős, de az eredeti napjainkra teljesen feledésbe merült.

A példák számát bőven lehetne szaporítani, de talán a most említett nevek is bizonyítják a családnevek vizsgálatának településtörténeti fontosságát.

BARABÁS JENŐ

"Szentés búcsú" – "torkos búcsú" (Tájnyelvi adatok a magyar búcsújárásról)

A *búcsú* honfoglalás előtti ótörök eredetű szó a magyar nyelvben, a *boša* – 'kiürül, megszabadul', illetőleg a *boš* – 'üres' szó származéka. A magyar nyelvbe *bošay* – *bošuy* alakban kerülhetett, amelynek jelentése 'felmentés, engedelem' volt (TESz.). Későbbi és további jelentései ebből fejlődtek ki: 1. engedély (licentia), 2. bűnbocsánat (indulgentia), 3. búcsúvétel (discessus), 4. zarándoklat (peregrinatio), 5. templombúcsú (dedicatio ecclesiae: SCHRAM FERENC, Búcsújárás Magyarországon: Teológia 2 [1968]: 94, l. még TESz.), 6. körmenet, kivonulás (processio) és 7. búcsúk alkalmával rendezett vásár (sokadalom).¹ A román nyelv is mutatja, hogy ez utóbbi jelentés milyen fontos vonatkozása volt a búcsúknak. A magyar *búcsú* szó ugyanis *buciú*, *bűciú* alakban átkerült a román nyelvbe, s az óromán 'ünnepnap, templompátrónus ünnepe' jelentés mellett mind a mai napig heti és országos vásár értelemben is használatos (POFINCEANU, JON, Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache. Nürnberg, 1964).

A magyar nyelvben a búcsú szó tehát jelentheti a szent helyekre vezetett zarándoklatokat (peregrinatio), a szent helyek ünnepi sokadalmaikat, valamint a

¹A *búcsú* 'processio', valamint *búcsú* 'vásár' megjelölés az egész országot átfogó gyűjtés tapasztalata és eredménye. A *búcsú* 'sokadalom' értelmezésre már SCHRAM FERENC is utal (l. m. 94).

templom védőszentjének (*dedicatio ecclesiae*) emlékünnepe. Hogy a kétfajta ünnepi alkalom között különbséget tegyen, a népnyelv bizonyos jelzőkkel különbözteti meg a kétféle búcsút. Ezek a jelzők jól kifejezik a két fogalom közti különbséget, s megvilágítják lényegüket is.

A kegyhelyekre vezetett zarándoklatokat a dunántúli és a kisalföldi nép *szentes búcsú*-nak nevezi, az Alföldön *szent búcsú* a neve. Ezzel egyértelműen utalnak az ilyen alkalmak jellegére, szemben a templombúcsúkkal, amelyek lényege a szűkebb közösség, az egyházközség, a falu, a család összetartozását kifejező vendégség, ünnepi asztal. Budapest környékén és a palóc nyelvjárás területén *vendégség* is a neve (VAJKAI AURÉL, Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken: Magyarországtudomány 1 [1942]: 117; saját gyűjtés [s. gy.]). Keszthely környékén a Dunántúlon *réteses búcsú*-nak nevezik (VAJKAI i. h.; BÁLINT SÁNDOR gy. 144–84), míg a Duna–Tisza közén, Kalocsa környékén általános a *torkos búcsú* elnevezés (VAJKAI i. h.; Magyar Néphit Topográfia, Szakmár, Bács m.). Vasvár vidékén *táncos búcsú*-nak mondják, utalva az egyházi megemlékezést követő mulatságra (BÁLINT SÁNDOR gy. 130–84). A csallóközi Kisudvarnokon a *szentes búcsú*-val ellentétben *világi búcsú*-nak mondták, a zoboralji Vicsápapátiban pedig a *falu búcsú*-jának. A Székelyföldön, Csík megyében, ahol a *megye* szó megőrizte egykori egyházközség jelentését, a plébánia búcsúnapját *megyébúcsú*-nak vagy röviden *megye*-nek nevezik (GAZDA JÓZSEF, Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete. Bukarest, 1980. 338; BÁLINT SÁNDOR gy. 147–84; s. gy.).

Egyes helyeken a templombúcsúkat – a vásárokhöz hasonlóan – az éppen akkor érő veteményről, gyümölcsről nevezték el. A keceli Szentháromság vasárnapi búcsút tréfásan *sajátbúcsú*-nak (salátabúcsú), a jánoshalmi Szent Anna-napi búcsút *tőkébúcsú*-nak, az algyői Anna-napit *tökkápisztás*-nak nevezték (BÁRTI JÁNOS, Az illanosi tanyák népének hajósi búcsújárása: Népi kultúra – népi társadalom 11–12 [1980]: 59–117; LELE JÓZSEF–WALDMANN JÓZSEF, Hagyományvilág: Tápé története és néprajza. Szerk. JUHÁSZ ANTAL. Tápé, 1971. 573–628). Tökkáposztás ételekkel csúfolták a csépai (Szolnok m.) Jakab-napi búcsús vendégséget, míg a szeged-alsóvárosi Havi Boldogasszony búcsúnak *kovászosuborkás búcsú* volt a neve (BARNA GÁBOR, Ünnepi szokások és hiedelmek Csépan: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. 2. Szerk. BARNA GÁBOR. Eger, Szolnok, 1982. 390; BÁLINT SÁNDOR, Szeged-alsóváros. Templom és társadalom. Budapest, 1983. 114). A Borsod megyei Kács búcsújáróhely Szentháromság vasárnapi búcsúját *cseresznyés búcsú*-nak, Bogács szeptember 8-i, Kisasszony-napi búcsúját pedig *paradicsomos búcsú*-nak is mondják.

A szent helyekre igyekvő zarándokcsoportoknak is változatos a megnevezése. Olykor erre is halljuk a *búcsú* elnevezést az Ipoly mentén és a Jászságban. A bukovinai székelyek között, valamint a Székelyföldön csaknem kizárólag a *keresztalja* név járja. Szegeden is *köröszet*, *körösztalja* (BÁLINT SÁNDOR, A szügedi nemzet. A szügedi nagytáj népelete. 3: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79/2. Szeged, 1980. 369), Erdőtelken, a szabolesi és ungi falvakban alkalmanként *kereszt*. Legyakoribbnak azonban a latin *processio* szó helyi változatai tűnnek: Baranyában *procensió*, a Bakonyban *prosekcio*, a Galga mentén *profeció* (BOZLÉK KRISZTINA gy.).

Az Alföldön megtaláljuk a *processzió* formát is. A *búcsú* szót Nyugat-Dunántúlon mindig röviden *bucsu*-nak ejtik. Moldvában a románok, a Felvidék egyes részein (pl. a Murány völgyében) a kétnyelvű evangélikus szlovákok is átvették a magyar *búcsú* kifejezést: *id'eme na buču*, megyünk a búcsúba, mondják. A román nyelvben a *bucui*, *bilci* vásárt jelent (Kós KÁROLY, Az árucseré néprajza: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972. 28).

A Palócföldön a díszesebb tarisznyák között volt külön búcsújáró tarisznya. A Palócföldön ennek neve *szentkúti tarisznya*. Csak egyszer-kétszer kötötték fel egy évben, Mátraverebély-Szentkútra menet. Széles körben használta az észak-hevesi, s az Ipoly-völgyi palócság is. Észak-Hevesben nagy barkós rózsákkal díszítették. Némelyiken felirat is volt: *Ádám Mariska, Csútar, 1911. március 7-e*. A tarisznyák leírója, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA szerint az 1930-as években a hozzáértő ember a tarisznyák díszítése alapján következtetni tudott, hogy a szentkúti búcsúra a processziók melyik palóc vidékről jöttek. (A moldvai búcsúkon, vásárokon ezt a női ingek vállhímzése mutatta meg.) Az Ipoly-völgyében a hátitarisznyát csak búcsújárásra használták. Neve *búcsús tarisznya*. A hátikosár megjelenésével a hátitarisznya visszaszorult, s inkább a búcsúi, ünnepi alkalomra korlátozódott (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedtségének tanulmányai. Hátitarisznya a palóccoknál a 19–20. században: Az Egeri Múzeum Évkönyve. 1976. 178, 184, 186, 189). Mind a mai napig tarisznyát használnak csíksomlyói búcsújárásukkor a moldvai magyarok. Csíkosan szőtt, az erdélyiek által ún. *csángós tarisznyá*-jukról akkor is meg lehet őket ismerni, ha már nem viseletben vannak. Ezeket a tarisznyákat veszik elő odahaza Moldvában is. (Kós KÁROLY-SZENTIMREI JUDIT-NAGY JENŐ, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 217, 232, 287.) A Felső-Tisza vidékén, Zemplénben és Ungban ugyanezt a célt szolgálja a teherhordó lepedő, helyi nevén a *zajda* vagy az *ajda*.

A távolabbra induló búcsúsokkal szekerek is mentek, hogy az élelmiszeres és ruhás csomagokat, a betegeket, öregeket és gyerekeket vigyék. A fuvarosok általában maguk is búcsúsok voltak, akiknek családtagjai is ott gyalogoltak a menetben. Az idegenek azonban fizettek a megállapodás, a kocsin töltött idő szerint.

Sajátos rendje és terminológiája alakult ki a Máriaradnára vezetett, kocsikkal kísért gyalogos búcsújárásoknak a Körösök vidékén, amely egészen az első világháborúig élt. Kunszentmártonból a búcsúsok között sokan gyalogosan voltak. Ezek csomagjaikat feltehették a kocsira, azért nem kellett fizetniök. Volt olyan résztvevő, aki csak félnapig ült a kocsin, a másik félnapot gyalogszerrel tette meg. Ez *félbéres* volt, azaz a fuvarösszegnek csak a felét fizette. Akik a kocsin ülve tették meg a többnapos utat, ezek voltak az *egészbéres*ek. *Félfelülők*-nek és *egészfelülők*-nek is nevezték őket. A kocsik egymás után mentek. Mindig kijelöltek két fogatot, akik a gyalogosok után haladtak, hogyha valaki rosszul lett közülük, felvehessék. A *félbéres*ek délben cseréltek helyet: leszálltak, vagy éppen akkor ültek fel.

Endrődön a kocsisok hasonlóan vállaltak utasokat: *félülők*-ket, *egészülők*-ket és *batus*-okat. Az egészülők mindig kocsin ültek, csak akkor szálltak le rövid időre, amikor egy-egy faluba beértek, és a templomhoz közeledtek. Mindezt a kocsisnak

egy véka abrakot és egy koronát, 50 krajcárt fizettek csomaguk, batyujuk szállításáért (FÖLÖR IMRE kézírata, EA. 1799.).

A századfordulón alkalmanként *búcsúhajók* is jártak a Tiszán: kitűzött kereszttel, zöld ággal földszítt, lóvontatta fahajók, régi nevükön *luntra*-k voltak ezek, amelyeken az alsó Tiszavidék népe, a Lentség népe jött a szegedi augusztus havi búcsúra (BÁLINT SÁNDOR, Szeged-alsóváros. Templom és társadalom, Budapest, 1983. 14–17). Az 1940-es években hajóval ment a csongrádi Mária-napokra Közép-Tisza mente és a Körös-völgy népe is.

A vallásos egyletek, társulatok már a XVIII. században s azt megelőzően is a zárandoklatoknak szervezői és a búcsújáró gyakorlat támaszai voltak. A különféle célokkal megalakult ájtatos egyesületek tevékenységébe a búcsújárások szervezése részben beletartozott, tehát bizonyos szempontból búcsújáró egyesületekként is működtek.

A Székesfehérvárról rendszeresen Andocsra zárandoklók adatait az *Andocsra járó búcsújárók Jegyzőkönyve 1863* című kéziratot könyv őrítte meg. Ez ugyan nem említi, hogy a búcsújárók társulatot alakítottak volna, ám a jegyzőkönyvi adatok egyértelműen azt igazolják, hogy ez szabályos társulatként működött és működik ma is a koronázó városban, rendszeresen választott vezetőséggel, tisztségviselőkkel. A társulat ügymenetéről jegyzőkönyvet vezettek, abban minden fontos adatot feltüntettek: a búcsúvezetők nevét, a résztvevők számát, a felajánlott adományokat, a zárandoklat alatt történt eseményeket, s leírták a búcsús csoport kezelésében lévő tárgyakat. A búcsúskönyvet mindig a búcsúelőjárók vezették.

Előjárónak, vezetőnek a legrátermettebbeket igyekeztek ajánlani a búcsújárásban résztvevő férfiak közül az anyatemplom (székesegyház) lelki vezetőjének. A kiválasztott személyt ő avatta fel a zárandoklat fő előjárójává, aki azután még 8–10 férfit választott maga mellé segítségnek a zárandoklatok szervezésére. Tisztségüket mindaddig viselhették, amíg egészségi állapotuk lehetővé tette számukra a zárandoklatokon való részvételt. Általában két búcsúvezető előjáró volt: egyik a Felsőváros, másik az Alsóváros lakosaiból. Feladatuk volt a zárandoklat előkészítése, a *bugyoskocsik* felfogadása, az úti szállás lefoglalása, s az útközbéli ájtatosságok, ének és ima vezetése, irányítása. A résztvevőktől összegyűjtött pénzből hagyományosan gyertyát és olajat vittek az andocsi templomnak.

Az előjáró-t, búcsúvezető-t, a *segédek*, *segítők* és az *énekesek* segítették. A jegyzőkönyvben név szerint is megemlíti a *lelki vezető*-ket, akik mindig papok voltak. A székesfehérvári búcsújárók szervezésében az utolsó gyalogos zárandoklat 1961-ben indult Andocsra. Ettől kezdve vonattal, autókkal, busszal járnak.²

A kunszentmártoni radnai búcsús társulat megalakulásának pontos idejét nem ismerjük. Kezdeté valószínűleg még a XVIII. századba nyúlik vissza, hiszen 1726-tól kezdődően Kunszentmárton népe a máriaradnai pünkösdi zárandoklatot szinte nemzeti búcsújának tekintette. XVIII. századi a templom radnai, Szent Ferenc oltára is. Írásos adataink csak az 1850-es évekből vannak, amikor éppen a radnai

²FEKETE IMRE kézírata. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a búcsúsokról MOLNÁR GYULA, A székesfehérvári egyházmegye lelkipásztorkodásának Mária-emlékei című tanulmányában (kézirat) nem tesz említést.

búcsújárással összefüggésben a kunszentmártoniak megalakították az élő lelki rózsafüzér társulatot. Az Olvasó Társulat 1854-ben szorgalmazta a radnai búcsújárásokhoz használt zászlók megújítását, újak vásárlását. Ennek kapcsán derült ki, hogy a Radnai Társaság kasszájában "egy krajtár" sem volt. A rózsafüzér társaság a pénzt összegyűjtötte, s az új búcsújáró lobogókat elkészíttette. A szentesi iparosok által kiállított számlán olvassuk ismét, hogy a munkát a *Nemes Kun Sz. Mártonyi Radnai Társaság* részére készítették. A működése kezdetén lévő és virágzó rózsafüzér társulat 1855. február 2-án formálisan is magába olvasztotta a feltehetően már régóta csak névleg működő Radnai Társaságot. A társulati jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: "Ezután akár a lobogóra, akár a Radnai útba adakoznak, mind az Olvasó Társaság Kasszájába jöjjen és akár mi kívántatik onnan fojjon ki. Össze olvasztatott tehát az Olvasó és a Radnai Társaság Kasszájába."

A pünkösdi radnai út előtt gyakori bejegyzése a jegyzőkönyvnek, hogy "az úti kötsigre, mint Radnai butsukor szokás, a pénztárnok itthon kéregetést eszközöljön." Ebből képződött a radnai búcsúalap a búcsújárók segélyezésére. A társulat gondoskodott arról is, hogy a Radnáról hazatérők elébe a Mária-lányok lobogókkal és a Grazban csináltatott Mária-szoborral kimenjenek a *felügyelő asszony*, a *dékányasszony* (dékánasszony) vezetésével. A kunszentmártoni társulat állíttatta fel 1904-ben a máriaradnai templomban a maig meglévő stációs képeket. A rózsafüzér, s a vele egybekapcsolt radnai búcsús társulat ügyeit mindvégig egy tisztikar irányította. Ez az *elnök*-ből, a *jegyzőkönyvvezető*-ből, a *fényekes*-ből és a *pénztárnok*-ból állt. A Mária-lányok felügyeletével a *dékányasszony* volt megbízva. A társulat főelőnöke a mindenkori plébános volt. Az *énekes* és a *dékányasszony* a társulati kasszából évente valamennyi pénzfizetést is húzott.

Az első világháború után, a trianoni békeszerződésben megvont új határok elvágták Máriaradnától az Alföld nagy részét, így Kunszentmártont is. A korábbi radnai búcsúalap azonban ezt követően is fennmaradt, s a befolyt összegeket továbbra is a búcsújárók segélyezésére fordították. 1924-ben a társulat vagyonát képező tárgyak között a következők voltak: négy *búcsújáró lobogó*, egy *búcsújáró láda*, egy *kézilámpa*, az ezüstkeresztnek egy *viaszkostartó*, két lobogónak *ruhatakaró* és *viaszkostakaró*, egy *csengettyű* és két *viharlámpa*, két *lobogótartó* és egy *könyvhordozó táská*. A búcsújáró láda hasonlított a vásározó ládához, azaz lefelé keskenyedő, a kocsiderékba illő alkotmány volt. (Az adatok a társulatnak a kunszentmártoni római katolikus plébánia irattárában lévő jegyzőkönyvéből valók, ill. 8. gy.)

Kecskemét lakói 1885. május 9-én beadványban kérték akkori plébánosuktól, hogy a "Hajósi kegyelem képhez a búcsújárást szertartásaink szerint méltóztasson megengedni". E bejegyzés azt tanúsítja, hogy a hajósi zárandoklatoknak már bevett szertartásai voltak, tehát régebbi múltra tekinthetnek vissza.

A hajósi búcsútársulat ügyeit egy társulati *elnök*, valamint egy *búcsúvezető* és *fő imavezető* irányította. Pénztári bejegyzéseik is azt sejtetik, hogy már korábbi gyakorlat hivatalos plébániai elismerésével van dolgunk az alapítási kérelem benyújtása idején. A társulat vagyonja ekkor hat *ászló* (így írják!), két *kék*, két *piros* és két *zöld*, ezekhez *abrosz*, *tok*, két *feszület* két *ing*-gel, egy *pénzes* és egy *koszorúnak*

való láda, négy gyertyatartó és hat kis díszlő volt. A kecskemétiak 1885-ben a hajósi kegytemplomnak díszes oltárterítőket, s két aranyozott sűjtással és rojttal díszített könyvtartó *vdnkus*-t vittek. (A hajósi búcsúkra járók névjegyzéki könyve 1885–1915. a kecskeméti Katona József Múzeum Néprajzi Adattárában 305.83/1. leltári szám alatt. Lásd még: BARTH JÁNOS i. m. 98.)

BARNA GÁBOR

A kalocsai Vén családnév eredete

A Vén családnév a leggyakoribb, legjellemzőbb, legrégebb és legtörzsökösebb családnévnek egyike Kalocsán. Méltó társa a szintén nagyon jellemző *Csanádi, Kákonyi, Varajti, Kővágó, Rideg, Czár, Salacz, Bolvári, Vargacz, Kauus, András, Tamás, Ferenc, Mácsai, Romsics, Balaton, Pírisi* családnévnek. Amikor Kalocsáról írunk, természetesen nemcsak a mai városra gondolunk, hanem azokra a *kalocsai szállások* néven emlegetett kis falvakra is, amelyek a hajdani kalocsai határban alakultak ki, és amelyeknek a pota népcsoportot alkotó népessége kalocsai eredetű (BARTH JÁNOS, A pota néprajzi csoport: Ethn. 84 [1973]: 564–70; uő. A kalocsai szállások településrajza. Kalocsa, 1975).

A Kalocsán és a kalocsai szállásokon oly gyakori Vén nevű családok hatalmas fájáról került a legújabb kori magyar história politikai áldozatai közé az a Vén József, aki a forradalmárokkal folytatott budapesti harcokban vesztette életét 1956. október 24-én. Emlékét nagy kegyelettel ápolták a hatalmi tényezők Kalocsán és környékén az 1960-as, 70-es években. Szervezeteket, intézményeket neveztek el róla. Többek között az 1960-as évek második felében felépült nagy kertvárosi általános iskolát is Vén József Iskolának keresztelték el. Közismert, hogy a köznapi szóhasználatban a rendszerint hosszú nevű iskolákat a névadó személy nevének családnévi részével jelölik az emberek országszerte. A magyar diák "Apácaiba", "Radnótiba", "Sziládyba", "Katonába", "Bólyaiba" stb. jár. A Vén családnév azonban rövidebb, vagy talán enyhén humoros hangzása miatt nem volt alkalmas a "Vénbe" alak kialakítására. Helyette a "Vénjóska" alak vert gyökeret az iskola köznapi jelölésére. Az 1980-as években teljesen természetes dolognak számított, ha a csodálkozó idegen efféle párbeszédet hallott a kalocsai Főutcán: Hová jár a fiad? "A Vénjóskaiba". Hol tanít a feleséged? "A Vénjóskaiban".

Kalocsa város lakóinak első ismert név szerinti felsorolásában, az 1703. évi összeírásban nem találunk Vén családnévet (PL. IV. 23-a. CP. II. 41). Nem szerepel Vén nevű lakos az 1715. évi országos összeírás kalocsai lajstromában sem (OL. 1715. évi ői. Pest-Pilis-Solt vm. Kalocsa). Anyakönyvi feljegyzésekben azonban már 1700-ban is előfordul Vén vezetéknév. Bár a kalocsai plébánián csak 1720-tól folyt rendszeres anyakönyvezés, 1700 és 1703 között a kecskeméti ferencesek följegyezték

néhány kalocsai keresztelési adatot. Ezek között olvasható *Mathaeus Vén* neve, akit fia feleségével Margarétával együtt keresztszülőként örökítettek meg 1700 márciusában. Valószínűleg özvegy öregember lehetett. Felesége híján menyével jelent meg a templomban, hogy keresztszülő lehessen. 1701 májusában *Georgius Vén* és *Margariha Tót János* nevű gyermekét keresztelték meg Kalocsán. 1702-ben ugyanott *Petrus Vén* és *Heléna Bátyai* fiát, *Lőrinc*-et tartották keresztség alá (Kalocsa, Belvárosi Pléb. Liber Baptizatorium. 1700–1703). Gyanítható, hogy a nemzőképes *Vén György* és *Vén Péter* a menyével keresztszülősködő *Vén Máté* gyermekei voltak.

Mivel 1703-ban és 1715-ben nem szerepelt *Vén* nevű családfő a kalocsai összeírásokban, arra kell gondolnunk, hogy 1700-ban, 1701-ben és 1702-ben a jó kecskeméti ferencesek Kalocsán jártukban *Vén Máté*, *Vén György* és *Vén Péter* ragadványnevét öröklítették meg. Ez más nevek esetében is megállapítható. A három *Vén*, vagy legalábbis egyikük, a háztartásfő, valószínűleg ott lappang más néven a kor állami összeírásaiban.

A kalocsai érsekség 1725. évi összeírásában szerepel egy *Vén György* nevű jobbággy, akiről megjegyezték, hogy Kalocsán született (KÉL. II. Birt. ir. gyűjt. I. 62. – Közl.: BAKTH János, Migráció és kontinuitás ...: Cumania 1974. 323–4). Ez az első eset az ismert összeírásokban, amikor a *Vén* név már nem megkülönböztető névként, illetve nem megkülönböztető névpárral, hanem egyedül jelenik meg hivatalos jobbágylajstromban. Az ide vezető út egyik állomásának tekinthető az 1720. évi állami összeírás, amelyben az öt évvel korábban, 1715-ben *Georgius Thott* néven megörököst, de 1701-ben a népnyelvet képviselő keresztanya által *Vén György*-ként bedíktált jobbággyot *Georgius Vén Tót*-nak jegyezték föl (OL. 1720. évi összeírás. P. S. vm. Kalocsa). Az érseki urbáriumot megelőző esztendőben, 1724-ben is készült egy alapos lajstrom Kalocsa családfőiről. Ebben három *Vén Tóth*-ot soroltak föl, *Vén Tóth György*-öt, *Vén Tóth Péter*-t és *Vén Tóth Geczi*-t (*Gergely*-t) (KÉL. II. Birt. ir. gyűjt. II. 64). Ennek az összeírásnak fontos sajátossága, hogy a kor többi összeírásával ellentétben ABC-sorrendben tünteti fel a jobbággyokat. A *Vén Tóth*-ok a V betűnél szerepelnek, ellentétben a többi *Tóth*-okkal, akik a T betűnél találhatók. Ebből is gyanítható, hogy 1724-re a *Vén* és a *Tóth* névpárból a korábban megkülönböztető szerepű *Vén* vált gyakoribbá, ismertebbé, erősebbé, és a tulajdonképpeni családnév, a *Tóth* elindult a halványulás, a feledés útján.

A következő évtizedekben a *Vén* nevű családfők száma fokozatosan szaporodott. 1744-ben hét *Vén* nevű családfőt írtak össze Kalocsán: *Michael Vén* albíró, valamint *Georgius Vén*, *Gregorius Vén*, *Laurentius Vén*, *Joannes Vén*, *Petrus Vén*, *Martinus Vén* gazdákat (PL. IV. 23-a. CP. II. 195-c).

1770-ben a Mária Terézia-féle urbárium tabellájára tíz *Vén* nevű kalocsai családfő került föl: *J. Vén Mihály* (másik példányon: *János*), *Vén Mihály*, *Vén Márton*, *Vén Gergely*, *Vén Mihály Lőrinc fia*, *Vén György Lőrinc fia*, *Vén György*, *Vén József*, *Kis Vén János*, *Öreg Vén János* (OL. Urbáriumok. Pest-Pilis-Solt vm. Kalocsa). A névsorban különösen figyelemre méltó a *Kis Vén* és az *Öreg Vén* megkülönböztető névváltozat. A két *Vén János* megkülönböztetésére kialakult *Kis Vén* névalak lehetett a manapság egybeírt *Kisvén* családnév előképe.

Az eddig leírtakból nyilvánvaló, hogy a XVIII. század legelején élt egy *Tóth* nevű familia Kalocsán, amely a városbeliektől megkapta a *Vén* ragadványnevet. A család *Tóth* és *Vén* nevének lassú birkózásából a *Vén* került ki győztesen. Önkéntelenül is felmerülhet a kutatóban a gyanú, hogy a *Vén* ragadványnév egy különlegesen öreg családtagról ragadt a kalocsai Tóthok egyik ágára. A sejtést fokozza a kalocsai érsekség 1731. évi hevenyészett, szinte "piszkozati" állapotban fennmaradt, meglehetősen "népi ízű" összeírása, amely különös és elgondolkodtató kifejezéseket őrzött meg. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy itt a hat évvel korábbi gyakorlattal ellentétben ismét visszatérnek a nyilvánvalóan helybéli lajstromozók a *Vin Tót* névformához. Az összeírásban öt alkalommal fordul elő a *Vin* szó. E helyen valószínűleg keveset tudunk kezdeni "Az *Vin Ursula* úvegesné háza" kifejezéssel, amelyben a *Vin* szó talán nem is családnév, hanem 'öreg' jelentésű jelző. *Vin Tóth Péter* és *Vin Tóth György* régi ismerőseink. Annak mondható az 1724-ben Geczi-ként emlegetett Gergely is, akit a népies közvetlenségű 1731. évi névsorban *Vin Ember Gergely* megnevezéssel vettek számba. A *Vin Ember* kifejezés valószínűleg nem magára a Gergelyre vonatkozik, hanem arra utal, hogy Gergelyünk ahhoz a családhoz tartozik, amelyben él vagy nemrégiben élt egy olyan különlegesen öreg ember, akit a város lakói csak röviden *Vén Ember*-ként emlegettek. Gergelyünk tehát a városban közsímsert *Vén Ember* leszármazottja: a *Vén Ember-féle Gergő*. A Gergely keresztnév előtt megkülönböztető szerepű *Vén Ember* kifejezés családnévet helyettesít.

Még különösebb módon jegyezték föl az összeírók a jobbágylista kilencedik szereplőjét, akinél a szokásos kételemű, illetve háromelemű név helyett az alábbi sor került papírra: *Vin ember veje Mátyás*. Ebből a megfogalmazásból már nyilvánvaló, hogy nemrégiben élt Kalocsán egy különlegesen öreg ember, akit mindenki ismert és *Vénember*-ként emlegetett. Talán már eredeti neve is jórészt feledésbe merült a sok friss jövevénnyel tarkított kalocsai lakosság körében. A *Vén Ember* formából rövidült lassan a napi névhasználat során a *Vén* ragadvány- illetve családnév.

Bizonyíték gyanánt szerencsére idézhetjük BÉL. MÁTYÁST, aki *Notitia Hungariae* c. művének Pest-Pilis-Solt megyei kötetében, Kalocsáról írva megemlékezett egy különlegesen öreg emberről (Bács, 1735–42. – Szócs RUDOLF fordításában: Bács-Kiskun megye múltjából 6. Kecskemét, 1982. 59–60): "Csáky Imre kalocsai érsek és egyben bíboros tudakozódás folytán szemtanúktól megtudta, milyen küllemű volt az ő székhelye másfél századdal ezelőtt. Volt a városban egy, a mai életkorunk mértékénél előrehaladottabb korú férfi, akiről azt állították, hogy 140 éves. És ez nem is volt a szokásos kitalált mese. A felesége száz évnél idősebb volt, a fia hasonlóképpen nyolcvanon túli öreg, ezenkívül minden vele együtt élő társa tanúsította, hogy ez így van. Ez elmondta, hogy volt egy fivére, akit a szomszédok is ismertek, és aki emlékezett a barbároktól megszállt, de még ép városra; akkor még fennállt a templom és az érsek palotája, a polgárok házai pompások és egyben tágasak voltak, az utcák pedig kövezettek, és az egész várost egyszerű, de erős fal övezte; végül akkor kezdett romlásnak indulni, amikor a hajdúk támadása elpusztította. Ez az oly magas korú férfi erőteljes és önmagához teljesen következetes volt. Naponta eljárógatott mezeli munkára, míg ezalatt anyókéja igen nagy gondozással intézte az otthoni teendőket. Úgy éldegéltek együtt, mintha csak a minap

esküdtek volna össze, miközben nem ritkán unokák, dédunokák, ükunokák vették körül őket. Ezeknek az embereknek ettől a szokatlan hosszú életkorától megindulva Csáky bíboros az egész nemzetségnek felmentést adott a földesúri adótól. Végül a korától egyre jobban elnehezedve a férfi vakoskodni, a feleség dadogni kezdett; míg erejük kimerülve későn ugyan, de szép nyugodtan lerótták tartozásukat a természetnek".

Sajnos Bél Mátyás nem írta meg, hogy Csáky Imre érsek mikor kérdezte ki a különlegesen öreg embert. Gyanítható azonban, hogy érsekségének kezdetén, amikor először fordult meg lehangoló külsejű székvárosában. Csáky Imre 1710-től 1732-ig viselte a kalocsai érseki címet. 1712-3-ban töltötte először Kalocsán a telet. A mocsarak között fekvő városban "pusztán lakó vadembernek" érezte magát (MÁLNÁSI ÖDÖN, Gróf Csáky Imre bíboros élete és kora. Kalocsa, 1933. 88-9). Valószínűleg ekkor találkozott a természeti csodának számító különlegesen öreg kalocsai emberrel, akit a XVIII. század első évtizedeinek kalocsai lakosai *Vén Ember*-ként emlegettek, elindítva ezzel a *Vén* családnév lassú kialakulásának folyamatát.

BÁRTH JÁNOS

Családnév-módosítások a detroiti magyarban

A névtani kutatásoknak külföldön és Magyarországon is nagy hagyományai vannak. Az egyes részterületek vizsgálhatók történeti vagy szinkrón, ezzel együtt szigorúan nyelvészeti, pszicholingvisztikai stb. szempontból is. Mivel azonban bizonyos névtípusok erősen kötődnek a mindennapi nyelvhasználathoz, sőt, az egyes beszélői csoportok nyelvi repertoárjának szerves részét képezik, ezért a szociolingvisztika elmélete és módszertana a névtani vizsgálódásoknak is megfelelő keretet adhat.

A magyarországi személynévadás és -használat "szabályszerűségei" például szoros összefüggést mutatnak az egyes szociológiai-szociolingvisztikai változókkal: olyanokkal, mint az életkor, iskolázottság, a lakóhely típusa, foglalkozás; az adott közösség arculata a társadalmi kapcsolatháló, az etnikai hovatartozás, a hagyományörzés vagy a csoportkohézió tükrében.

Különösen érdekesek ebből a szempontból a két- vagy többnyelvű közösségek, ahol a névadás és névhasználat nemcsak közösségen belül vizsgálható, hanem interetnikus vonatkozásban is.

A detroiti magyarok kétnyelvű nyelvhasználatának elemzésekor szembesülhetünk néhány olyan névtani problémával, melyektől e kisebbségi csoport nyelvvállapotának leírásakor nem tekinthetünk el, s melyek egy későbbi kutatás során körülbekötődnek, irányított felméréseket igényelnek. A főbb kérdések a következők:

1. Családnév-módosítások
2. Keresztnevadási szokások; középső nevek
3. Névhazsnálat különböző nyelvhasználati színtereken

4. A magyar közösség által fenntartott szervezetek, intézmények, létesítmények elnevezései
5. Ország-, város- és utcanevek a detroiti magyar nyelvhasználatban
6. "Ethnonymák" (külső és belső népnév)
7. Névhasználat az amerikai magyar sajtóban
8. A nevek mint a lojalitás/szolidaritás szimbólumai

Az egyes problémakörök természetesen az egyes bevándorló hullámoktól és generációktól függően, a kétnyelvűség változatos megjelenési formáiban eltérően jellemezhetők. Noha a névanyag igen gazdag, s érdekes nyomon követni a különböző névtípusok előfordulásait a detroiti magyar nyelvhasználat különféle színterein, e dolgozatban a családnév-módosítások kérdéséhez szeretnék némi adalékkal szolgálni.

A példaanyag négy forrásból származik: 1987-es nyelvhasználati kérdőívem tartalmazott nevekre vonatkozó kérdéseket; a detroiti közösség által szervezett rendezvényeken feljegyzett adatok; a *Detroiti Újság* 1923. és 1957. évi néhány számában, főként hirdetésekben és gyászjelentésekben olvasható nevek, valamint a Szent Kereszt Egyházközség 75 éves jubileumi albuma, mely közreadja az élő s a már elhunyt detroiti magyar hívek névsorát.

FARÁNY PÁL (1948: 34) "Az amerikai magyarság nyelve" című munkájában a nevekről szólva ezt írja: "A magyar neveket, ha az amerikai magyar társadalmi élettel kapcsolatosan kerülnek szóba, magyar szokás szerint írják, pl. 'Ott láttam az estélyen Cukor Mór, Ratkó Aurélt...' stb. De mihelyt amerikaiakkal együtt szerepelnek magyarok, már az amerikai szokás a döntő: Mr. N. N., Mrs. X., Miss Y. Ilyenkor elől van a keresztnév, mégpedig angolul: Mr. John Kovács, Joe Király, Steve Csonka, Charles Kovács, George Gazda." Valóban, a keresztnév angol változata nagyon gyorsan megjelenik (vö. HAUGEN 1963: 206), ugyanakkor mind az írott, mind pedig a beszélt nyelvben váltakozik a magyar és az angol előfordulás a kontextustól, témától, színterektől, beszédpartnerektől stb. függően. (A keresztnevekről lásd még KONTRA 1990: 107–8.) De mit mondhatunk a családnevekről?

A családnév esetében kerülnünk kell a *névangolosítás* kifejezést, hiszen ez a szó csak részlegesen fedné le azokat a tendenciákat, melyek az amerikai magyar családnév módosulását jellemzik. (Ugyanezt a névmagyarosításra lásd BENCŐ 1948: 40.)

Átfogó statisztikák ugyan máig sem készültek, mégis azt mondhatjuk, hogy az "angollá vált" magyar nevek között a legkisebb halmazt a *Horváth > Washington*¹ típusú teljes névcseré képviseli. A családnév-módosításnak e végső pólusig több fokozata és számos indítéka lehet. Olyanokra gondolok itt, mint a bevándorló kötődésének mértéke saját közösségéhez, illetőleg a többségi társadalomhoz; annak tekintetbe vétele, hogy vajon az egyén személyes boldogulását (egzisztenciáját, társadalmi emelkedésének esélyeit) az etnikai kisebbségen belül avagy azon kívül tudja biztosítani; a név viselőjének viszonya saját nevéhez.

¹A nevek ejtőváltozatainak átírását terjedelmi okok miatt nem közlöm.

A legfontosabb szempont mégis a név "elfogadhatósága", kiejthetősége az angol anyanyelvű beszélők számára úgy, hogy az az eredeti hangzást megközelítse. A magyar családnévek között kevés az úgynevezett tabu-szó (taboo word), így ritkán fordul elő az az eset, amikor a név egésze ébreszt negatív asszociációkat a hallgatóban. Ezzel az eshetőséggel a detroiti példákban szinte nem is kell számolnunk. A gondot gyakrabban az okozza, hogy a magyarban vannak olyan hangok (illetőleg betűk, betűkapcsolatok), melyek az angoltól vagy teljesen hiányoznak vagy ejtésük eltérő. Mindebből az következik, hogy a családnév-módosítás leginkább helyesírási kérdés: "ha egy magyar vezetéknev betűképe angol szabályok szerint olvasva a magyar hangsortól lényegesen eltérően hangzik, a nevet viselője gyakran 'újraírja', vagyis betűképét úgy változtatja meg, hogy az angolul kiolvastva közel(ebb) legyen eredeti magyar hangképéhez" (KONTA 1990: 107).

Mégis szembevetendő, hogy ezek a módosítások nem mindig következetesek. Egyrészt nem minden alkalommal változtatják meg a névben az összes olyan betűt, amely a kiejtésben nehézséget okozhat: pl. *Szólósy*-ből *Sólósy*, *Eperjessy*-ből *Aperjessy* lett, de e változatok ejtése ebben a formában sem azonos a magyarországiával. Természetesen nem is minden magyar név alkalmas az ilyen "beavatkozásokra", ugyanakkor viselőjének sem az az elsődleges célja, hogy eredeti, az őhazából öröklött hozott nevének írásképét a felismerhetetlenségig megváltoztassa. A közösségben kialakultak ugyan bizonyos névátírási szokások, de az a tény, hogy még az egyazon családhoz tartozók névhasználatában is mutatkoznak különbségek, egyrészt azt jelzi, hogy az egyes generációk eltérően viszonyulnak a nevekhez, másrészt, hogy nem mindenki ugyanazt tartja megőrzendőnek eredeti neve hangzásából.

Az első azon (többnyire idegen eredetű) nevek csoportja, melyek kiejtése nem különbözik jelentősen a két nyelvben: pl. *Bolla*, *Fodor*, *Gruber*, *Heller*, *Herbert*, *Leffler*, *Marton*, *Pisch* stb.

Az angolul másképp hangzó nevek között szép számmal vannak olyanok, melyek módosulása nem függ össze az ejtésbeli közelítéssel. Elsősorban nyomdatechnikai okokból a hivatalos iratokban, a detroiti telefonkönyvben hiányoznak az angolban nem használatos ékezetek, ennek ellenére a leginkább hagyományörző névcsoportnak ez tekinthető: *Agárdy* > *Agardy*, *Balázs* > *Balazs*, *Bányai* > *Banyai*, *Bán* > *Ban*, *Borbély* > *Borbely*, *Császár* > *Csaszar*, *Csikós* > *Csikos*, *Dudás* > *Dudas*, *Hajdú* > *Hajdu*, *Horváth* > *Horvath*, *Kemény* > *Kemeny*, *Kesző* > *Keszó*, *Kovács* > *Kovacs*, *Körmendy* > *Kormendy*, *László* > *Laszlo*, *Németh* > *Nemeth*, *Pethő* > *Petho*, *Sóter* > *Soter*, *Török* > *Torok* stb.

A detroiti magyarok többsége részlegesen, egy-egy betű vagy betűkapcsolat cseréjével "írta át" a nevét. A legjellemzőbb betűcserék a következők:

cs > ch: *Csik* > *Chizik*, *Csont* > *Chont*, *Csapó* > *Chapo*, *Kovács* > *Kovach*, *Milatics* > *Milatic*, *Pilcsák* > *Pilchak* stb.

sz > s: *Szabó* > *Sabo*, *Szólósy* > *Sólósy*, *Veszprémi* > *Vespremi*, *Ravaszdy* > *Ravashdy*, *Koszó* > *Koso* stb.

s ~ ss > sh: *Béres* > *Beresh*, *Dudás* > *Dudash*, *Kis/Kiss* > *Kish*² stb.

²A *Kiss* a tíz leggyakoribb családnév egyike Detroitban is. Ennek ellenére csak két olyan előfordulási regisztrátum, amikor nem változtatták meg az írásképet *ss*-ről *sh*-ra, szemben az

j ~ ly > y: *Balajthy* > *Balaythy*, *Bujtás* > *Buytas*, *Jagadics* > *Yagadics*,
Jámbor > *Yambor*, *Jandó* > *Yando*, *Major* > *Mayor*, *Szubyák* > *Szyak* stb.

Néhány további példa a korpuszból:

e > a: *Eperjesy* > *Aperjesy*, *Pekk* > *Pack* (ez egyben példa a *kk* > *ck* változásra is).

a > o: Szóvégi helyzetben, egyetlen név, a szintén gyakori *Varga* > *Vargo* minden
frott előfordulásában o-s változatban szerepelt.

zs > z: *Boldizsár* > *Boldizar*, *Bozsik* > *Bozik*, *Lezsák* > *Lezak* stb.

gy > j: *Gyurkó* > *Jurko* (szókezdő helyzetben).

Az eddig bemutatott családnévek, az idegen eredetűeket leszámítva, még
utalnak viselőjük magyar származására, bár olykor ez téves következtetésekhez is
vezethet (vö. Csapo 1983: 35–6). A másik végponton a felvett angol nevek
helyezkednek el. Vannak azonban közbülső "állomások" is.

Az egyik ilyen típust éppen az a törekvés eredményezi, amikor az íráské-
p módosításával nagyon tudatosan igyekeznek megőrizni az eredeti hangzást: pl.
Gatesy < *Géczy* vagy *Kastely* < *Keszthelyi*. A másik igen gyakori köztes típus azon
nevek osztálya, melynek elemei mind a magyar, mind az angol névkészletben
megtalálhatók. Ebben az esetben a bevándorló új vezetéknéve egyszerű fordítás
útján jön létre: *Angyal* > *Angel*, *Jakab* > *Jacobs*, *József* > *Joseph*, *Károly* > *Charles*,
Király > *King*, *Konrád* > *Conrad*, *Kovács* > *Smith*, *Molnár* > *Miller*,
Miklós > *Nicholas*, *Szabó* > *Taylor*, *Szakács* > *Cook* (az utóbbira egyetlen példát
találtam).

A fentebb bemutatott detroiti magyar családnév-módosításokat az emigráns
kisebbségi helyzet természetes velejárójaként értékelhetjük. A bevándorlóknak és
gyermeküknek alkalmazkodniuk kellett a megváltozott nyelvi, kulturális, gazdasági
környezethez és szokásokhoz. Ezek a változások a neveket sem kerülhették el.

Irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1948: A családnév-változtatás kérdése. *Magyarosan* 17 [1948]: 40–45.
CSAPO MARGIT 1983: A magyar nyelv használata Vancouverben és környékén: Nyelvünk és
Kultúránk 52 [1983]: 35–42.
FÁBIÁN PÁL 1948: Az amerikai magyarság nyelve. *Magyarosan* 17 [1948]: 33–40.
HAJDÓ MIHÁLY 1983: Magyar–angol, angol–magyar keresztnévstudár. ELTE, Magyar
Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest, 1983.
HAUGEN, EINAR 1969: *The Norwegian Language in America: A study in bilingual behaviour*.
1–2. Second Edition. Indiana University Press, Bloomington.
KONTA MIKLÓS 1990: Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. *Linguistica series*
A, *Studia et Dissertationes* 5. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
A Szent Kereszt Egyházközség 75 éves jubileuma 1905–1980. Jubileumi évkönyv. Holy Cross
Parish, Detroit.
Detroiti Újság 1923. évi július 6-4, július 20-4 és 27-4 száma; 1956. február 3-4ől 1957. június 28-
ig megjelent számai.

BARTHA CSILLA

összes többi névvel, amelyeknél igen nagy volt az ingadozás. Közrejátszhat ebben, hogy a *kiss*
főnévként ('csók') és igeiként ('csókol') is része az angol szókészletnek, s noha nem tabu-szó, s
az amerikai névadási szabályok nagyon liberálisak, ez a név eredeti formájában derűltségre,
viccelődésre adott okot. Mindezt adatközlőim az interjúkban megerősítették.

Mondatstruktúrájú összetett személynév a törökben

Az *Onomasticon Turcicum* ([Török Személynévtár]. Gyűjtötte: RÁSONYI LÁSZLÓ. Közreadja: BASKI IMRE. [Szerkesztés alatt]) kiadásra való előkészítése és saját török névgyűjtéseim közben már régen felfigyeltem a török összetett nevek különféle igealakokat és igeneveket is tartalmazó igen változatos és gazdag rétegére. Jóllehet a magyar és a török személynévrendszer a nevek lexikáját, a képzett és összetett nevek grammatikáját – sőt szintaxisát – és a névadás indítékait tekintve számtalan rokon vonást mutat, a magyarból szinte teljesen hiányoznak a *Yel-aldı* 'szél elvitte', *Qanal-geldi* 'kanális (meg)jött' és az *Ul-uwgan* 'fiú született' típusú összetett nevek (vö. ZELLIGER ERZSÉBET, Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban: NÉ. 13 [1991]: 15–31).

Mind a magyar, mind pedig a török összetett nevek nyelvtani szempontból szóösszetételek, amelyek a köznevekhez hasonlóan különböző szókapcsolatokból (szószerkezetekből) keletkeztek, s ezért mindig van közöttük valamilyen mondattani viszony (ZELLIGER i. m. 15). A szóösszetétel a török nyelvekben is a szóalkotás szintaktikai módja, amelynek során az új szavak meghatározott modellek alapján keletkeznek. Egyes összetett nevek eredeti modelljét azonban csak az elemi mondatok szintjén találjuk meg. A török nyelvekben igei alaptagú szókapcsolatokból és egyszerű mondatokból számos személynév keletkezett, sőt keletkezik még napjainkban is. E személynévnek mindegyike összetett név, különbség csak szerkezetükben és eredetükben van.

Az igei, igenévi eredetű egyszerű magyar és török személynéveket már GOMBÓCZ ZOLTÁN összevetette (Árpádkori török személynéveink. MNyTK. 16 [1915]), de igei komponensű összetett személynévvel – az *Olupulmāt* leszámítva – nem foglalkozott. GOMBÓCZ nyomán TERESTYÉNI utalt még egyes igei származású ómagyar személynévekre (*Nemel*, *Numuogi*, *Numuolou* stb.) török megfelelőire (*Tepremez* 'nem mozduló, nem élő', *Bolmaz* 'nem-levő') (TERESTYÉNI FERENC, Magyar közsói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban. MNyTK 59 [1941]: 43–44).

GOMBÓCZ és MELICH hatására RÁSONYI LÁSZLÓ a török nevek kutatásának szentelte egész munkásságát. Mivel főként a személynévadás lélektana és a hozzá kapcsolódó jelentéstani kategóriák érdekelték (RÁSONYI LÁSZLÓ, Sur quelques catégories de noms de personnes en turc: ALingu. 3 [1953]: 323–350; Uő, Der Frauennamen bei den Türkvölkern: UAJb. 34 [1962]: 223–239; Uő, The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Bp., 1976. 207–223; Uő, Remnants of theophoric names in Turkic name giving: Belleten 46. Ankara, 1982. s. 182, 291–6), a neveket csupán néhány esetben elemezte morfológiai sajátosságai alapján is (RÁSONYI LÁSZLÓ, A kiskunsági -li, -li > -la, -le képzős földrajzi nevek: MNy. 52 [1956]: 52–61; Uő, Les noms de nombre dans l'anthroponymie turque: AOH. 12 [1961]: 45–71; Uő, Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques: AOH. 15 [1962]: 233–43). Az összetett nevek alapos, formai jellegzetességekre is

kiterjedő vizsgálatára vállalkozott azonban G. F. SZATTAROV tatár, majd őt követve A. G. SAJHULOV baskíriai névkutató (SZATTAROV, G. F., *Ottagolnijje antroponimi v tatarszkom jazike: Onomasztika Povolzsja* 3. Ufa, 1973. 41–8; Uő, *Antropotoponimija Tatarszkoj ASzSZR. Avtoref. dissz. doktora fil. nauk. Kazany, 1975; Uő-SZUBAEVA, R. H., Osznovnie komponenti szlozsnihi imeni v tatarszkom jazike: Onomasztika Povolzsja* 4. Szaranszk, 1976. 65–73; SAJHULOV, A. G., *Tatarszkije i baskirszkie licsnie imena tjurkszkogo proiszhoszenija. Avtoref. dissz. kand. fil. nauk. Moszkva, 1978; Uő, Antroponimicseszkie szisztemi tatarszkoj i baskirszkoj narodov. Programma szpeckursa. Ufa, 1981. [tatár nyelven]; Uő, *Tatarszkije i baskirszkie licsnie imena tjurkszkogo proiszhoszenija. Ufa, 1983).**

Az Onomasticon Turcicum több mint 60.000 személyneve között számos olyan összetett név akad, amelynek komponensei valamilyen mondattani kapcsolatban állnak egymással. Közülük itt csupán azokat mutatom be, amelyek egyszerű mondatokra visszavezethetők, s amelyeknek az állítmányát valamilyen igealak testesíti meg. E nevek döntő többségükben két komponensből állnak: az alanyból [S], annak hiányában esetleg más mondatrészből (tárgyból [O], határozóból [Adv] stb.), és az azt követő állítmányból [P], amely leginkább valamilyen igealak [V] vagy igenév.

I. Az állítmányi komponens [P(V)]

1. Az összetett nevekben szereplő igealjak

al- '(el)venni'; *baq-* *-bax-* 'nézni'; *bas-* '(le)nyomni, támadni, leküzdeni; (be)lépni, beköszönten'; *bol-* *-bul-* 'lenni'; *ber-* *-ver-* *-bir-* *-vir-* 'adni'; *čap-* *-čab-* 'csapni; futni'; *doğ-* *-dağ-* *-toğ-* *-tağ-* *-uov-* 'születni'; *dur-* *-tur-* *-tor-* 'állni, (meg)állni; (meg)maradni, élve maradni'; *em-* 'szopni'; *gel-* *-gil-* *-kel-* *-kül-* '(meg)jönni, (meg)érkezni'; *yağ-* 'esni (eső, hó)'; *qał-* '(meg)maradni'; *qon-* 'megszállni, letelepedni'; *tap-* '(meg)találni'; *ny-* 'érezni, észrevenni'; *ut-* '(meg)fogni'; *ur-* 'ütni'; *ül-* 'meghalni'. E tövekhez kapcsolódnak az alábbi igealakok jelei.

2. Állítmányi funkcióban szereplő igealakok

2.1. Vpast(-di) (Verbum finitum, praeteritum definitum)

Az összetételekben szereplő múlt idejű igealakok közül a leggyakoribb. Megfelel az indoeurópai nyelvek általános, folyamatos és befejezett múltat kifejező igealakjainak. Jele: *-dı* *~* *-dı* *~* *-ti* *~* *-ti* *~* *-du* *~* *-dü* stb.

2.2. Vpast(-gen) (Praeteritum indefinitum)

A határozatlan múlt időkhöz tartozik. Kifejezi a múltban lejátszódott cselekvés eredményét, s a jelennel való kapcsolatát, másodlagosan pedig azt, hogy a beszélő nem volt tanúja az eseménynek. Jele: *-ğan* *~* *-gen* *~* *-gän* *~* *-qan* *~* *-ken* *~* *-kän*.

2.3. Vpast(-miş) (Praeteritum indefinitum)

Oguzos jellegű határozatlan múlt idejű igealak, amely feltehetően már az őtörök nyelvekben együtt létezett az előzővel. Modális jelentésként a saját szemmel nem látott történéseket fejezi ki. Önálló névként, vagy összetett nevek első komponenseként, jelzői szerepben álló múlt idejű melléknévi igenév. Jele: *-miş* *~* *-miş* *~* *-müş* *~* *-müş*.

2.4. Vaor(-ar) (Aoristos, általános jelen és jövő)

Az őstörökben keletkezett és igen elterjedt melléknévi igenévi eredetű igealak. Melléknévi igenévként ma egyik török nyelvben sem használják. Eredetileg is inkább a cselekvés lehetőségét, potenciális voltát fejezte ki, pl. az *uçar quş* szókapcsolat jelentése nem annyira '(az adott pillanatban) repülő madár', hanem inkább 'madár, amely képes repülni'. Jele: -ar ~ -er. SZATTAROV megállapítása szerint jelentős mennyiségű tatár név keletkezett ebből az igealakból (Otlagolnije antroponimi v tatarszkom jazike: Onomasztika Povolzsja 3. Ufa, 1973. 47).

2.5. Vaor(-maz) (Aoristos, tagadó alak)

A fenti igealak tagadó formája eredetileg szintén melléknév. A Vaor(-maz) + N típusú szókapcsolatokban (pl. **kälmäs kişi* 'az ember, aki nem jön; a nem jövő ember') és a belőlük keletkezett összetett nevekben jelzőként szerepel. Jele: -maz, (~ -mas) ~ -müz (~ -mäs) ~ -mez (~ -mes)

II. Az alanyi komponens [S(N)]

Az összetételek alanyi [S(N)] részében szereplő szavak döntően alanyesetben álló főnevek (N). Egyes esetekben a tárgyaz igékhez jelöletlen tárgyként is kapcsolódhatnak főnevek. Ilyenkor az alany-állítmányi névszerkezet ki nem fejezett – de odaértendő – alanya az újszülött gyermek, vagy az, aki a nevet kapja. Ennek megfelelően a névszerkezet: [S(N)] + O + P(V) pl. *Süt-emgen* 'tejet szopott'. Arra is találunk példát, hogy különböző egyéb mondatrészek kapcsolódnak ugyanígy az állítmányi komponenshez. Az alanyi komponens sokat elárulhat a névadás indítékáról, ezért fontos a főnévi elem lexikájának a vizsgálata is (A. G. SAJHULOV, Tatarszkie i baskirskie licnye imena tjurkszkogo proiszhozhdenija. Avtoref. dissz. kand. fil. nauk. Moszkva, 1978. 13–20).

1. Természeti jelenségekkel, égkultusszal összefüggő szavak

ay 'Hold': oszm. *Ay-basā* 'hold jött (született)', 19. sz. trkm. *Ay-doğdı(-bek ~ -xan)* 'hold született (kelt)', 12. sz. maml. *Ay-toğdı* 'ua.', 17–18. sz. bask., nog., tat. *Ay-keldi(-gildı)* 'Hold jött (született)', 16. sz. oszm. *Ay-doğmuş* 'hold született'; *gün ~ kün* 'Nap; fény, ragyogás': 17. sz. tat. *Kün-berdi* 'Nap adta', őstörök *Kün-toğdı*, 12–14. sz. maml., oszm. *Kün-doğdı ~ Gün-doğdı* 'Nap született', *Kün-gildı* 'Nap jött', ujj. *Kün-bermiş ~ Kün-birmiş* 'nap adta (a gyermeket)', *Kün-toğmış* 'nap (fény, ragyogás) született'.

2. A szó mágikus erejébe vetett hit alapján adott nevek (óvónevek) lexikája.

Talán ide sorolhatjuk az ún. teofór, azaz istennel kapcsolatos neveket is (RASONYI, The Psychology and Categories of Name Giving... 217; Uő, Remnants of theophoric names...).

Allah nevének különféle változatai: pl. kzk. *Alda-berdi* 'Allah [(fiú)gyermeket] adott; Allah adta', tat. *Alla-birde* 'ua.', özb., trkm., nog. *Alla-berdi* 'ua.', kpk. *Alda-bergen*, *Alla-bergen*; *xodā ~ xudā ~ xuday ~ quday ~ qudā ~ xoday* 'isten': *Xoda-berdi*, *Xuday-berdi* (~ -verdi), *Xudā-berdi* (~ -verdi) 'isten (gyermeket) adott', *Quday-baqıl* 'isten benézett', *Quday* (~ *Qudā*)-*berdi* 'isten adta', kzk., kpk., trkm. *Quday-bergen*, tat. *Xoday-birgen* 'ua.', kzk. *Xuday-bergen* 'ua.', oğn 'isten': *Oğn-berdi* 'isten adta'; *tañrı ~ tññri* 'isten': kzk., tat., bask., özb. *Tañrı-berdi*, *Tañrı-bergen* 'ua.', 16. sz. krm. tat., lit. tat., tat., trkm., *Tañrı-berdi*, kzk. *Tañrı-birdi*; *Tañrı-bermiş* 'ua.';

3. A növény- és állatvilággal kapcsolatos szavak. (esetenként a totemizmus, vagy más kultikus hagyományok alapján keletkező nevekben)
at 'ló': 18. sz. bask. *At-emgen* 'lovat szopott'; *it* 'kutya': bask., tat., kzk., szib.tat. *It-emgen* 'kutyát szopott'; trkm. *It-almaz* 'kutya nem veszi (viszi) el'; kpk. *It-jemär* – *It-jemes* 'kutya nem eszi (meg)'; *qoš* 'madár': 18. sz. bask. *Qoš-berdi* 'madár adta', *Qoš-kildi* 'madár jött'; *qay* 'juh': kzk. *Qay-keldi*, *Qay-gildi* 'juh jött';

4. A már nagyon várt gyermek megszületése után érzett öröm és büszkeség kifejezése
arslan 'oroszlán': ujj., 12–13. sz. maml. *Arslan-toǵmıš*, oszm. *Aslan-doǵmuš* 'oroszlán született'; *aslıq* 'nyeremény': ujj. *Aslıq-bulnıš* 'nyeremény született'; *bars* 'párduc': *Bars-tuǵan* 'párduc született'; *bek* – *bıy* 'úr (méltóságnév)': kpk. kzk. *Bek-bergen* 'úr adta', *Bek-tuǵan*, *Bıy-tuǵan* 'úr született'; *jan* 'lélek; szív': *Jan-tuǵan* 'elkecském született'; *dawlet* – *dawlıt* 'gazdagság, méltóság; ország; szerencse': kzk. *Dawlet-berdi* 'gazdagság adta', kzk. *Dawlet-keldi* 'gazdagság jött', trkm. *Dawlıt-geldi* 'ua.', tat. *Dawlıt-kildi* 'ua.', trkm. *Dawlıt-durdı* 'gazdagság megállt (nem ment tovább), vagyis gyermek született'; *dos* 'barát': *Dos-bergen* '(isten) barátot adott'; *er* – *ır* 'férfi; férj; hős férfiú; harcos': 16. sz. oszm. *Er-doǵdu* 'hős, férfi született', 16. sz. oszm. *Er-verdi* 'férfi, harcos adta', 18. sz. tat., bask. *ır-tuǵan*, ujj. *Er-toǵmıš* 'férfi született'; *eš* – *iš* '(úti)társ, barát; pár': 17. sz. nog. *Eš-buldı* 'társ lett', 16. sz. özb. *Eš-keldi* '(segítő)társ jött (született)', 18. sz. tat., bask. *İš-tuǵan* 'ua.', *güyc* 'erő': trkm. *Güyc-geldi* 'erő jött (született)'; *kenč* 'gyermek, kölyök': ujj. *Kenč-toǵmıš* 'gyermek született', *Kenč-turmıš* 'a gyermek élve maradt'; *qul* 'rab, szolga': 17. sz. krmtat., kzk. *Qul-boldı* '(isten) rabja lett (született)', 18. sz. bask. *Qul-buldı*, *Qul-tuǵan* 'ua.', *mal* 'állatok; vagyon; gazdagság': kzk. *Mal-geldi* (személy- és helynév) 'a ménes megjött; gazdagság jött (gyermek született)'; *nur* 'fény': kzk. *Nur-bulǵan* 'fény, (szemünk) fénye lett'; *oǵul* 'fiúgyermek': 13/14. sz. ujj. *Oǵul-yımiš* (női név) '(egy) fiú elveszett (eltűnt)'; *tay* 'csikó': *Tay-boldı*, *Tay-geldi* 'csikó (fiú) lett, jött (született)'; *tılāw* 'kívánság': 17–18. sz. bask., kzk., szib.tat. *Tılāw-berdi* 'kívánság adta (azaz kívántuk, hogy szülessen)', kzk. *Tılāw-bergen* 'ua.', *ul* 'fiú': kpk. *Ul-tuǵan* 'fiú(nak) született' (női név). (E nevek egy része besorolható a 8. vagy 9. csoportba is).

5. A születés körülményeit (idejét, helyét, az időjárást stb.) leíró szavak
anna 'péntek': trkm. *Anna-berdi* (*-bek*) 'péntek adta (úr)', trkm. *Anna-geldi* 'péntek jött'; *araz* 'böjt': trkm. *Araz-berdi* 'böjt adta'; trkm., kirg., kzk. *Araz-geldi* 'böjt(kor) jött'; *bazram* 'ünnep': trkm. *Bayram-geldi* 'ünnep(kor) jött'; *juma* 'péntek': nog. *Juma-keldi* 'péntek(en) jött'; *jol* 'út': kzk. *Jol-berdi* 'út (~ utazás) adta, úton született'; *gurban* – *qurban* 'áldozat; az áldozatbemutató ünnep (a holdév utolsó hónapja, amelynek 10. napján áldozatot mutattak be [SZOPIEVA, G. K., Lekszicseszkie isztocsnjiki licsnih imen u turkmen: Onomasztika Szrednej Azii. Moszkva, 1978. 180]): trkm. *Gurban-berdi* 'gurban adta (hozta)', *Gurban-durdı* 'gurbanak vége lett', kpk. *Qurban-berdi* 'qurban adta', trkm. *Qurban-geldi* 'qurban érkezett (amikor született)'; *ıl-qondı* 'a nép megszállt, letelepedett; a béke (nyugalom) eljött'; *yaz* 'tavasz; nyár': trkm. *Yaz-berdi* 'tavasz adta', trkm. *Yaz-geldi* 'tavasz jött'; *yel* 'szél':

oszm. *Yel-aldı* 'szél elvitte'; *qar* 'hó': 16. sz. özb. *Qar-yagdı* 'hó esett'; *tañ* 'hajnal': kzk. *Tañ-atqan* 'hajnal lett', kpk., tat., bask., trkm., özb., nog. *Tañ-atar* 'hajnal lesz'.

6. A gyermek tulajdonságaira utaló szavak

esän – isän 'egészséges': kzk., trkm. *Esän-geldi*, kpk., kzk. *Esän-keldi*, tat., bask., kzk., *Isän-gildi* (–*kildi*) 'egészséges(en) jött (született)', *Isän-baqı* 'egészséges(en) nézett be (jött el, született meg)', *Isän-berdi* '(isten) egészség(et) adott'; *qara* 'fekete': *Qara-bulğan*, *Qara-tuğan* 'fekete lett, fekete született'.

7. Foglalkozásnevek, méltóságnevek és társadalmi helyzetet kifejező szavak, amelyek a születéskor érkező, vagy a közelben elhaladó személyre utalnak

bay 'úr, gazdag, vagyonos ember': tat., krm., kzk. *Bay-geldi – Bay-gildi* 'úr jött', tat., bask. *Bay-buldı – Bay-boldı* 'úr lett'; *bek* 'úr, előjáró': bask., tat. *Bek-berdi* 'úr adta'; *biy – bi* 'úr, előjáró': tat., bask. *Bi-boldı – Bi-buldı* 'úr lett (született)'; *čura* 'rab; földműves': tat. *Čura-kildi* 'rab jött'; *xan – qan* 'kán, uralkodó': *Xan-geldi* (–*keldi*, –*kildi*), *Qan-keldi* (–*kildi*, –*gildi*) 'a kán, az uralkodó jött el'; *xoja* 'mohamedán egyházi személy, pap, tanító': 16. sz. özb. *Xoja-berdi* 'a hodzsza adta', kzk. *Xoja-geldi* (–*keldi*) 'a hodzsza jött el'; *imam* 'mohamedán egyházi személy, előimádkozó': kzk. *Imam-berdi* 'az imám adta', kzk. *Imam-bergen* 'ua.', *qoja – quja* 'gazda': kzk. *Qoja-geldi* 'a gazda jött', *Qojam-bergen*, *Qujam-berdi* 'gazdám adta'; *qunaq* 'vendég': 18. sz. bask. *Qunaq-kildi* 'vendég jött'; *soltan – sultan* 'szultán, uralkodó': tat. *Soltan-gildi*, *Sultan-geldi* 'a szultán jött el (született meg)'; *šad* 'a kágán öccsének, vagy fiának a méltóságneve': *Šad-geldi* 'a šad jött'; *šax* 'sah, uralkodó': *Šax-verdi* 'a sah adta'; *törö – törö – türü* '(méltóságnév); úr; cári hivatalnok': kzk. *Törö-geldi*, kirk. *Törö-geldi*, kzk. *Türe-geldi* 'a töre jött el'. E nevek egy része a 9. csoportba is tartozhat.

8. Kisebb-nagyobb események a születés idején

at 'ló': 18. sz. bask. *At-emgen* 'ló (–lovat) szopott'; kzk. *At-tuğan* 'ló született'; *el – il* 'ország, haza; erő, bátorság; nyugalom, béke': ujj. *El-almış*, *El-basmış*, maml. *El-tutmiş – İl-tutmiş* 'országot foglalt', tat. *El-boldı*, bask. *İl-boldı* 'béke, nyugalom lett', kzk., tat., bask., trkm. *El-keldi*, 11. sz. maml. *El-toğdı*, *İl-aldı*, *İl-baqı*, *İl-boldı*, *İl-buldı*, *İl-gildi* *İl-tugdı*, tat., bask. *İl-duğan – İl-tuğan* 'ország (ura, vigasztalója) született', *İl-yıǵmış* 'országot rombolt'; *il* 'kutya': bask., tat., kzk., szib.tat. *İl-emgen* 'kutya (–kutyát) szopott'; *yağı – yaw* 'ellenség': *Yağı-bası* 'az ellenség támadott, győzött', *Yaw-gildi* 'ellenség jött', 17. sz. tat., 18. sz. bask. *Yaw-qačı* 'az ellenség elmenekült'; *köč* 'költözés, nomád karaván, tábor': 13. sz. maml. *Köč-qondı* 'a nomád karaván megszállt'; *quran* 'Korán': *Quran-geldi* 'a Korán eljött (azaz elhozták)'; *qurt* 'farkas': trkm. *Qurt-geldi* 'farkas jött'; *süt* 'tej': kzk. *Süt-emgen* 'tejet szopott'; *toy* 'lakoma': 17. sz. tat., 17–18. sz. bask. *Toy-gildi*, tat. *Toy-kildi* 'lakoma (idején) jött (született)';

9. A kívánság- és sorsmeghatározó nevek szerkezete és lexikája. Az épphogy megszületett gyermeknek kívánnak hosszú életet, jó egészséget, boldogságot, bátorságot, szépséget, hatalmat és gazdagságot. A szülők a név mágikus erejében bízva próbálták kedvezően befolyásolni az újszülött sorsát. Éppen a sokféle indíték miatt nehéz csoportosítani az idetartozó főneveket. E nevek jellegzetes igeformája egyszerű és összetett nevekből egyaránt a felszólító módú második [Vimp2] és

harmadik személyű [Vimp3] igealak. Mindkét típusból hiányzik a megszületett gyermek (az alany [S]) említése, mivel magától értetődő, hogy ő a megnevezett cselekvés (majdani) elvégzője. Ennek megfelelően a tipikus névszerkezet: (S)+Nx+P(Vimp2) ~ (S)+Nx+P(Vimp3) ~ (S)+Nx+(Vaor) ~ (S)+Nx+P(Vaor(neg)). (Az Nx komponens az ige jelentésétől függően lehet jelölt vagy jelöletlen tárgy [O], esetleg valamilyen más esetben álló főnév, sőt még melléknév is.)

at 'ló': kzk., trkm. *At-čabar*, kpk. *At-šabar* 'lovat galoppoztat', kzk. *At-četer* 'lovat utolér', bask. *At-yetär* 'ua.'; *bay* 'úr, vagyonos ember': kzk., tat. *Bay-bolsun* ~ *Bay-bulsün* 'gazdag legyen', kzk. *Bay-tursun* ~ *Bey-tursun* '(a gyermek) gazdagon éljen, úr legyen'; *Bay-bol* (~-bul) 'gazdag légy!'; *bek* 'úr, vagyonos előjáró': *Bek-bol* 'úr légy!'; *bij* ~ *bi* 'úr': tat. *Bi-bul* 'úr légy!'; *jaw* 'ellenség': lit.tat. 16. sz. *Jaw-bas* 'ellenséget győzz le!'; *dos* 'barát': kzk. *Dos-bolsun* 'barát legyen'; *el* 'ország, birodalom' (l. fentebb): *El-basar* 'országot foglal', ujj. *El-teber* ~ *İl-teber* 'birodalmat tipor; birodalmat típró (méltóságnév)', trkm., kzk., özb. *El-tüzer* 'országot szervez, igazgat'; *eš* 'társ, barát': kzk. *Eš-bolsün* 'társ(unk) legyen, barát legyen!'; *yaw* ~ *jaw* 'ellenség': 18. sz. kzk. *Jaw-basar* 'ellenséget győz (majd)', türkm., kpk., kzk. *Yaw-basar* 'ua.'; *yoğurt* 'joghurt': oszm. (személynévi eredetű falunév) *Yoğurt-yemez* 'joghurtot nem eszik (majd)'; *qoy* 'juh': kzk., kpk. *Qoy-baqar* 'juhot őriz (majd)'; *köp* 'sok, sokat': kzk. *Köp-jašar* 'sokáig él (majd)'; *mal* 'jószág; vagyon, gazdagság': kzk. *Mal-bağar* 'jószágra (vagyonra) vigyáz majd', kzk. *Mal-tabar* 'jószágot (vagyon) talál (gyűjt) majd'; *tay* 'csikó': *Tay-bağar* 'csikó(ra) vigyáz, csikót gondoz', kzk. *Tay-čabar* 'csikót futtat (galoppoztat)'.

Rövidítések

A TESz.-ben használtaktól eltérő rövidítések: *kpk.* – karakalpak, *krim.tat.* – krimi tatár, *kzk.* – kazak, *lit.tat.* – litvániai tatár, *maml.* – mamluk kiptsak, *özb.* – özbeg, *üzbg.*, *szib.tat.* – szibériai tatár, *trkm.* – türkmén

BASKI IMRE

Megjegyzések víznevekről (Adalékok a székelység történetéhez)

I. A hetvenes évek végén a székelyek településtörténetéről a nyelvtudomány szemszögéből két előadást is tartottam fölkérésre az MTA Középkori Munkaközösségében, valamint a Magyar Néprajzi Társaságban. Az előadások szövegét azóta sem jelentettem meg, csak később rövid summázatot adtam róluk interjú formájában, amely a Honismeretben (1985/5), valamint az Új Erdélyi Múzeumban (1990) jelent meg. Elsősorban az előadásban, de az interjúban is megemlegettem néhány olyan víznevet, amelyek az Árpád-kori magyar nyelvterületnek különféle nyelvészeti-névtani kritériumok alapján kimondottan gyepűvédelmi peremein – nyugaton és északon –, az egykori székelységhez

köthetően feltűnő azonosságot mutatnak a keleti Székelyföld neveivel. Az akkor jobbára csak megemlített nevekhez óhajtok most néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

2. *Kebele* a Lendvával egyesülve jobbról a Kerkába ömlő, viszonylag jelentékeny nagyságú patak neve, mely Vas déli részén és Délnyugat-Zalában számos községen halad keresztül. A rá vonatkozó legkorábbi adat: 1236: "rivulum quod dicitur *Kebele*" (ZalaOkl. 1: 10). Róla kapta nevét az a "terra", amely több adatban is zalai várföldként említetik: 1271: *Kebele*, *Kebeleyscentmartun*, 1342: *Kebelemellyk* (uo.), vö. még: 1329: "Possessiones de iuxta *Kebele*", 1381: "Poss. *Kebele* et alia *Kebele*". A víznév ma is él *Kebele-patak*, *Kebele-patak* és *Kebele* formákban (Zala m. fn. 327, 341, 357, 367 stb.). – KNEZSA (Erdély víznevei 13; MNy. 44 [1948]: 104–5) e víznevet a szláv *kobyła* 'kanca' szóból származtatta, s ezt fogadta el MIKESY (MNy. 45 [1949]: 64–5), valamint Kiss (FNESz. *Kebele*¹ a.).

A *Kebele* név feltűnik a Székelyföldön, Marosszéken, továbbá Udvarhelyszéken is. A marosszéki adatok egyazon víz mellett fekvő helységek nevére utalnak: 1567: *Kebele* (SzékOkl. 2: 217) és 1505: *Kebele Zenthywan*, *Kebele Zenth Jwan* (uo. 8: 211, 213, 217). A kérdéses víz a Poklospatakba folyik, melynek mai neve *Hosszúpatak* (ORÁN 4: 181); korábbi neve azonban alighanem *Kebele* volt, amit a völgyében fekvő két község névkapcsolata, illetőleg *Szentiván* régi, tehát nem új közigazgatási *Kebele* jelzője is mutat. E nevet víznévnek sejtettem már korábban is (MNy. 43 [1947]: 263), és KNEZSA szintén felvetette e lehetőséget (MNy. 44 [1948]: 11). – KNEZSA ezt is szláv eredetűnek mondja, és a szl. *kobyła*-ból származtatja (i. h.). MIKESY (MNy. 45 [1949]: 65–8) viszont ennek ellentmond, és a m. *kebel*-t ajánlja etimonként, rámutatva e szó régi magyar térszínformanévi alkalmazásaira, 'hajlat, bemélyedés, völgy'-féle jelentéssel. Ezt a marosszéki *Kebele*-re nézve Kiss (i. m. 702, *Kebele*² a.) is elfogadja.

Az udvarhelyi adat arra a vízre vonatkozik, amely Etéd felől Martonos alatt ömlik a Gagy-ba; neve: 1868: *Kebeled pataka* (ORÁN 1: 145). Etimonját én is (i. h. 263), MIKESY is (i. h. 68) a marosszéki *Kebele*-vel tartjuk azonosnak.

Az adatok bemutatása után visszatérve a Zala megyei és a székelyföldi víznevekre, úgy vélem, hogy e *Kebele* etimonokat aligha lehet egymástól elválasztani. A pusztán névtani azonosság ügye természetesen mindenneke előtt az etimonon fordul meg. MIKESY (i. h. 68) jól látja, hogy a székelyföldi *Kebele*-k mögött – részben hangtani okokból – sem rejtőzhet KNEZSA *kobyła*-ja. Ha ez a negatívum a zalaira is igaz lenne, akkor a névazonosság valószínűsége – a *kebel* etimontól függetlenül is – jelentékenyen megnövekedhetne. Kérdés azonban, hogy arra valóban jó-e a KNEZSA megadta etimológia. Jó érvnek látszik mellette, hogy KNEZSA (Erdély víznevei 13) szerint ennek első adata ilyen: 1208: "aqua *Kobula*". Ezzel az adattal azonban két baj is van. Az egyik az, hogy nem első, sőt nem is eléggé korai adat, mert valójában átfert oklevélből való, 1372-ből (I. SZENTPÉTERY, KritJ. 1: 76). A másik az, hogy a szóban levő zalai vízre, völgyre, helységekre az adatok tucatjai, köztük a szóban levő *Kobula*-t jópáran időben meglőzők is (az 1236-i *Kebele* némi kivételével, erről l. még alább) mindig a *Kebele* formát mutatják. A teljesen veláris szl. *kobyła*-ból pedig a magyarban nem lesz *Kebele*, erre nincs sem ok, sem példa. Lett azonban belőle persze magyar

Kabala, *Kabola* helynév, köztük víznév is, erre valóban számos példa van (l. Mikussy: i. h. 62–3 is). Mi magyarázhatja azonban az egyébként általánosan *Kebele* formájú névnek az 1373-i adat mutatta *Kobula* formáját? Valószínűleg az, hogy a szóban levő terület a XIV. században éppen úgy, mint manapság, a szláv nyelvterület közvetlen szomszédja, ahol a szláv nyelvi névalakok évszázadok óta máig közönségesek. Egy eredetibb magyar *Kebele* forma pedig a szlovénban is, a szerb-horvátban is könnyen válhatott *Kobula*, *Kobila*, *Kobulje*, *Kobilje* stb. alakká, hisz ott van rá az analógiás-népetimológiás átváltásra kitűnően kínálkozó szl. *kobyła* közszo, meg ott vannak a szláv nyelvterületen széltében ismert *Kobilja*, *Kobilje* stb. helynevek (l. pl. Kiss i. m. *Kebele*! a. is). Így aligha véletlen, hogy éppen az itteni magyar *Kebele* helység neve szlovénul ma is *Kobilje*. – Egyébként az 1236-i magyar *Kebele* alakot szóvégi *a*-ja miatt egyáltalán nem szükséges a *kobyła* szláv nyelvi belejátszásával valamiféle "szlávositásként" felfognunk; ez az ómagyar illeszkedési viszonyok ismeretében szépen illeszthető a tömeges magyar *Kebele* formához.

Mindezen túlmenően, a *Kebele*-k etimonja amúgy sem perdöntő a nyugati-keleti nevek azonossága kérdésében. Sokkal többet nyom a latba, hogy a név e formájában nagyon speciális alakulat, sőt unicum a magyar névadásban: csak a zalai és a székelyföldi nevek képviselik. Megvallom, engem Mikussy tetszetősnek látszó – és a KNEZSA-félenél mindenképpen jobban számításba vehető – etimológiája a *kebel* térszinformanévvel kapcsolatosan nem győz meg. A jelentéssel nem volna baj, hiszen a névpár mindkét tagjában hegyek közt levő, illetőleg hegyek közül kitáruló folyó völgyről van szó. Az alak nem stimmel eléggé. Egyrészt a m. *kebel* szónak az első *e*-je a zárt, a második nyílt, a *Kebele*-ben viszont – ahol meg tudjuk fogni – éppen fordított a helyzet (a székelyföldi alak nyílt *e*-ző területről való, nem ad támpontot). – Másrészt Mikussynek azt a feltevését, hogy a *Kebele* a *kebel* E/3. birtokos személyjeles formája, bajos elhinni, hiszen a tőle a *kebel* földrajzi névi alkalmazásaira felhozott – egyébként eléggé szórványos – példák mindig jelöletlen vagy jelölt összetételek utótagjai (l. i. h. 65–7), önállósodásukra se adat, se ok nincs. A felúzó *Kebele* – ha alapetimonja magyar, és mégis a *kebel*-hez kapcsolódik, ami éppenséggel nem teljesen kizárt – sokkal inkább képzős: *-a/-e* kiegészítő-nevesítő képzős alakulat lehet, erre ugyanis a magyar helynévadásban tömeges analógia van.

A nyelvészeti-névtani szempontból mindenképpen külön figyelemre méltó, egyedülálló teljes alaki egybeesésen túl a zalai és a székelyföldi *Kebele*-k azonosságát még más, névtanilag "külső" körülmények is alátámasztják.

A Kerka völgye és környéke az Árpád-kori magyar határőrvidék délnyugati sarkpontja volt: az Órség széle, az egykori oklevelek által sokszor emlegetett "speculatores"-ek, "sagittarii"-k, "praeconii"-k területe (vö. pl. HOLLY, Zala m. tört. 1: 30–3). 1292-ben pedig egyenesen a Kebele partján feküdt, elpusztult Fémessfalvával kapcsolatban merül fel egykori királyi örök földjének emléke (ÁÜO. 10: 32). Egykori székelyekhez kapcsolódó vonatkozásaira nemcsak az örvidék székely hagyományai, hanem egyéb kritériumok is mutatnak. Pontosan e vidéken ma is szélesebb nyelvjárási körzetétől teljesen elütő, *ő*-ző nyelvjárársíget ismeretes, mintegy húsz helységből állóan (l. PENAVIN OLGA, A jugoszláviai Muravidék tájnyelvi atlasza. Bp., 1966); vö. az *ő*-ző *Keböle* alakokat is. Azonos jellegű *ő*-ző nyelvi részlegekre l. még a

szintén egykori székely vonatkozású Pozsony–Szenc környéki, valamint Kassa–Füzér környéki nyelvjárászigeteket! Ugyanitt, a Kerka völgyében emlegeti egy 1257. évi oklevél a *Chichov gepwe* és *Bud gepwe* helyneveket (ÁÜO. 7: 466); e nevek székely vonatkozásaira vö.: 1566: *Chijcho*-ban (SzékOkl. 2: 209), 1569: *Chijchiofalwa* (uo. 271) stb.; a *Bod*-ra vö. a tőlem jó régen írottakat (*Bod* és származékai a székelységnél: ErdMúz. 1947: 106–8). Azonkívül ott van az egyes "nyugati" magyar területek névanyaga és a székelység névanyaga közti igen számos, említett előadásomban is érintett párhuzam, köztük víznevek is (l. még alább is).

Mindezek után – úgy hiszem – nem erőszakolt a *Kebele* víznevek történeti egybetartozásáról szóló feltevés, s a véletlen egyezés lehetősége eléggé csekély.

3. A Vas megyei Strém – Ősztörmény folyócska *Csik* névére MELICH utalása (HonfMg. 383) alapján lettem figyelmes. E víz, mely a Felsőórtól (Oberwarttól) nyugatra levő hegyekben ered, ma is legnagyobb részét német nyelvterületen folyik. Korai adataira l.: 1230 k.: "fluvius *Ezturmen*" (PRT. 1: 604). 1340: *Streym* (UrkBurg. 4: 291) (l. még Kiss, FNEsz. *Strém* a.). Felsőórton ma is *Ősztörmén* a neve (FelsSz.). *Csik* – *Csik* neve azonban – MELICH (i. h.) némi bizonytalankodása ellenére – kétségtelen hitelességgel igazolható, de csak arra az említett legelső szakaszra, ahol kijön az Alpok előhegyei, dombjai közti völgyből, és magyar nyelvterületre érve a Pinkába torkollik: 1898: "a *Csik* (Strém) völgye", *Csikpatakba* (Vas vm. monogr. 6); *Csikpatak* (Kemenestaródfa: Vas m. földr. nevei 447, 1910 körüli kataszteri térképről); *Csik-patak* (Csákánydoroszló: uo. 456). SCHWARTZ ELEMÉR (NyugatMg.-i német hn-ek 184) szerint is *Csik* a víz magyar neve.

Bár a *Csik* – *Csik* víznév korai adatainak hiánya feltűnő, mégis kevésbé valószínű, hogy itt valamiféle újabban, netalán mesterségesen keletkezett elnevezéssel volna dolgunk. Minden bizonnyal népi névadás ez, s aligha új, legfőljebb lappangó az írásbeliség számára, s legfőljebb nem a folyócska egész szakaszára, csak az alsóra vonatkoztatható. E lehetőségek azon alapulhatnak, hogy a víz egész hosszának csak kis részén folyik összefüggő magyar nyelvterületen, s így elnevezésének életére a német névváltozat (*Strém*) és annak magyaros megfelelője (*Ősztörmén*) nyomta rá bélyegét, illetőleg szolgáltatva írásbeli rögzítésének hátterét.

A *Csik* – *Csik* rövidítő vokálisú magyar nyelvterület névanyagához tartozik, ezért az *i* eredeti időtartama nem következtethető ki. Mint ahogy e név etimonia is csak ismeretlennek minősíthető, a magyar *csik* szavak (l. *csik*¹⁻²: TESz.) elnevezés-tipológiai, biológiai, szótörténeti stb. okokból nemigen jöhetnek itt számításba. Viszont figyelemre méltó, hogy ez a szintén igen sajátos víznevünk éppen a délnyugati magyar nyelvterületen nem áll magában: az etimont illetően vele nyilvánvalóan azonos, noha a földrajzi objektum jelölése tekintetében nem egybetartozó párja van. Tudniillik ugyanígy hívnak egy, a Strém–Csik szakasszal földrajzilag össze nem függő, onnan mintegy 15 km-rel délebbre fekvő területet a Szala (Zala) folyó felső, Vas megyei szakaszánál, kb. azonos távolságra a fentebb tárgyalt *Kebele*-vidéktől. Adatai: 1853: *Csik völgy*, 1864: *Csikvölgy* (PÁIS LÁSZLÓ, A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. Bp., 1942. 20); vö. még *Csik-völgy* (Pankasz: Vas m. földrajzi nevei 491); *Csik-völgy* (Nagyrákos: uo.). Tekintettel a völgyre vonatkozó névadásra, az elnevezés eredetibb víznevet sejtet vagy legalábbis megenged.

A Strém alsó szakaszának, illetőleg völgyének *Csik* ~ *Csik* neve az elnevezés eléggé egyedi jellegére tekintettel is felidézzi a keleti Székelyföld *Csik* tájnévvel való névtani azonosságának a lehetőségét, melyre említett előadásomban szintén utaltam. A feltűnő formai névegyezésen kívül itt is meg kell gondolni bizonyos földrajzi és történelmi körülményeket. Egyfelől azt, hogy a székelyföldi csíki (felesíki) medence táji képe, fekvése könnyen felidézhetette a Csík-Strém kitáruló alsó völgyszakaszát, tehát alkalmat adhatott a névelvitel egyébként ismert jelenségére. Másfelől a Csík-Strém völgye a Kebele-vidékhez hasonlóan az egykori délnyugati magyar gyepűvédelem területe volt, mely nyelvi-nyelvjárási és névtani szempontból több szállal kötődik a székelység történetéhez.

4. A magyar nyelvterület különböző pontjain tűnik fel egy szintén furcsa, sajátos víznév, a *Küsmőd*. Idézett előadásomban is rámutattam a székelység történetével való kapcsolatára, melyet később lényegében Kiss Lajos (Nyr. 103 [1979]: 470–1) is elfogadott.

E víznév legkorábbi adatai a következők: 1. Abaúj megyében a Hernádba ömlő Szartosnak a jobb oldali mellékvíze: 1267/1272: "fl. *Kusmeud*" (GYÖRFFY 1: 39, 78). Valószínűleg a mai *Szakályi-patak*-kal azonos. 2. Bihar megyében, az Ér jobb oldali mellékvíze: 1369: "fluv. *Kusmewd*" (JAKÓ, Bihar m. 325). 3. Udvarhely megyében a Kisküküllő bal oldali mellékvíze: 1597: *Kwsmöd wize* (ÚjSzékOkI. 2: 325); de a róla elnevezett, völgyében fekvő helység már 1332–1337-ben: *Cusmend* (ORTVAY, Mg. egyházi földleírása 2: 73, rossz olvasat, a helyes alak nyilvánvalóan *Cusmeud*).

E különleges alakú víznevek névtani – és egyúttal etimológiai – azonosságához kétség sem férhet; ugyanígy Kiss (i. h.). Az etimont KNEZSA (Magyarok és románok 1: 293) ismeretlennek mondja: Kiss "talán"-nal felveti azt a lehetőséget, hogy összetett név a *kis* + egy **med* 'száraz meder' (vö. pl. *meder*, *meddő*) kapcsolatból. Azt hiszem, meg kell maradnunk az "ismeretlen" minősítés mellett, még akkor is, ha esetleg a név első fele tényleg a *kis* – egyébként "székelyes" – *käs* változata, s ha végződésében – az előbbinél nagyobb valószínűséggel – a -*d* kicsinyítő képző rejlik: a *kis* + ... -*d*-s morfológiai kapcsolatokra l. pl. az ezen elemeket szinte törvényszerűen összekapcsoló *Kisfalud* helységneveket. Hogy a névben esetleg a *kis* előtag rejlik, arra az Új Székely Oklevéltárban a helységnév igen sok adatának *i*-s (*ö* – *ü*-s) írásmódú változatai is rámutathatnak: 1590: *keösmeödj* (1: 154), 1591: *Kismeödre* (1: 307), 1592: *Kwsmöödi* (2: 42), 1597: *Kysmeöd* (2: 309) stb., bár persze az *i*-s alakok hiperurbanisztikus jellegűek is lehetnek. – A **med*-del azonban komoly baj van. A víznévben ugyanis a vokális eredetileg minden bizonnyal hosszú lehetett, amit nemcsak a név *eu*, *ew*-vel – és sohasem rövid vokálisra mutatható *u*, *w*-vel vagy *e*-vel – írt korai alakjai tesznek valószínűvé, hanem más körülmények is. Az abaúji és a bihari adat jelölte víznevek kihaltak, második szótagjuk eredetileg alighanem hosszú vokálisának későbbi alakulása tehát felderíthetetlen. Az udvarhelyszéki víznév – és abból lett helységnév – hangtani sorsa sem dönthető el egyértelműen. Az Új Székely Oklevéltár igen sok idevonatkozó adata mindig *eö*-s írásmódú, ám ebben az okleveles anyagban mind az *ö*, mind az *ő* ilyen jelölésű. A későbbi-mai írásváltozatokban *ö* és *ő* váltakozik, bőven vannak *ő*-s

adatok is, (l. pl. Pallas-Lex.; Kogutovicz-térképek; stb.). A hangsúlytalan szótagban bekövetkezhett esetleges rövidülés azonban nem lehet bizonyíték az eredeti *ő* valószínűsége ellenében. Másrészt a név eredetibb *ő*-jére mutat a víznevnek egy *n e g y e d i k*, etimológiailag kétségtelenül azonos változata, a Bihar megyében balról a Berettyóba ömlő, *Kösmő* nevű, ma is így nevezett nagy patak. Ez alighanem a víznevi etimon kiegészítő képző nélküli változatát tartalmazza, az eredetibb *ő* máig való megtartásával.

Az etimon végeredményben megfejtetlen jellege persze nem befolyásolja azt a lényeges körülményt, hogy itt a felhozott víznevek szoros névtani összefüggéséről van szó. Ezt tanúsítja mindenekelőtt a különleges – máshol még csak hasonló formában sem előforduló – hangalak. De történeti hátterét is megvilágítják azok az ismert körülmények, amelyek az egykori székelységnek abaúji és bihari jelenlétéről jól ismertek. E tekintetben fontos megjegyezni, hogy az abaúji víznev a kassai-füzéri *ő*-ző magyar nyelvjárásszigetnek (l.: HORGER, MNyelvj. 68; IMRE, MNyelvj. Rendsz. 207: Csucsom, Nagyszalánc, Magyarböd stb.) a szomszédságában van; a bihariak meg arrafelé, ahol az egykori bihari székelység más helynévi nyomai is feltűnnek, és ahonnan Anonymus (Cap. 50.) e székelységet a Kórogy vize irányába vezeti. Mindezek az elvitt helynevek gyönyörű példáit szolgáltatják, s a székelység történetének nagyon fontos tényezői.

5. A *Kösmő*-ökről mondottak után már aligha lesz meglepő *Gagy* víznevünk egykori helyzete.

Abaúj megyében, a Hernádba jobb oldalról, Halmajnál a *Vasonca* nevű nagy patak ömlik a Hernádba. E víznek vagy csak alsó, déli szakaszának ilyen elnevezése korai: 1271: "aqua *Vason oza*", 1272/1419: *Vosonczow* (GYÖRFFY 1: 41, 63, 68, 102). Szláv eredetű; vö. szl. *visnjica* 'meggyes <ti. patak>' (FNESz.). Több körülmény mutat azonban arra, hogy a régiségben e víznek volt másik neve is, vagy legalábbis középső-felső szakaszát másként vagy másként is hívták. 1. Mellette két helység is ugyanazon nevet viseli: 1256: *Gogy* (GYÖRFFY 1: 84); vö.: 1327/1478: *inferiori Gogy* (uo.), 1427: *Alsogagh, Felsewagh* (CSÁNKI 1: 207). – 2. Mellette levő további helységek a *Gagy*- jelzőt viselik, köztük régi, tehát nem új, "közigazgatási" jelleggel megjelöltek is: 1278/1430: *Goch Bered* (GYÖRFFY 1: 68), 1478: *God Bereth* (CSÁNKI 1: 204); vö. 1271: *Bered* (GYÖRFFY 1: 68); 1699: *Gatty-Bator* (FNESz.), 1808: *Gagy-Báthor* (Lipszky), vö. 1323/1390: *Bathur* (GYÖRFFY 1: 68); 1895: *Gagy-Vendégi* (FNESz.), vö. 1323/1390: *Vendegy* (GYÖRFFY 1: 155). 3. A mellette fekvő vidéket is e névvel jelölik: 1272/1419: *t[erra]m Gogy* (GYÖRFFY 1: 64, Bakta határjárásában említve). 4. A XIII. században e vidéken lakó várnép neve is *gagy*: 1271: "de Torna Bered vocatam ... super qua *Goth* e a s t r e n s i s resedisset" (GYÖRFFY 1: 68). 5. Székelyföldi párja (l. alább) is víznev.

Ez a *Gagy*-völgy a fentebb tárgyalt *Kösmő* völgyének s z o m s z é d s á g a, ugyanannak az Árpád-kori, Hernád-völgyi gypüvédelmi övezetnek a része, mint amaz. Azok a székely nyomok, amelyek a *Kösmő* völgyével kapcsolatban fennállnak, természetesen a *Gagy* völgyére is vonatkoznak. Innen nyugatra pedig az egykori borsodi gypüvédelmi terület feküdt; vö. az ottani "sagittarii", "speculatores", "exploratores" katonaságra való utalásokat (GYÖRFFY 1: 737), továbbá konkrétan a

székelyekre a Bódva völgyi Székelytő-t (uo. 741) és 1333-ból, Szemere határjárásában a "viam Zekeluth vocatam" említését (uo. 805).

A *Gagy* víznév feltűnik Udvarhely megyében is; az ily nevű patak észak felől, Székelykeresztúrnál folyik bele a Nagyküküllőbe. Szintén jelentékeny nagyságú patak, több helységen is átfolyik: 1808: *Gágy* (o: *Gagy*) (LAPSKY); 1868: "*Gagy-vize-völgye*", "*Gagy völgye*" (ORBÁN 1: 120). A víz neve ma is *Gagy*, a *vize* utótagot csak akkor teszik hozzá, ha a melléte levő helységtől akarják megkülönböztetni. Magára az elsődleges víznévből lett helységnévre korábbi adatok: 1566: *Gagij* (SzékOkl. 2: 201), 1576: *Gagy* (uo. 4: 39), 1585: *Gagybanj* (Új SzékOkl. 1: 21).

Hogy az Abaúj megyei és az Udvarhely széki *Gagy*-ok névtanilag egybetartoznak, és történelmileg is összefüggenek, arra nézve – azt hiszem – kevés kétség lehet; a jellegzetes, e két vidéken kívül máshonnan nem ismeretes név hangalakján kívül a településtörténeti szempontú székely vonatkozások ezt hangsúlyosan alátámasztják. A név etimonja egyébként ismeretlen. Felvetődött személynévi származását (l. FNESz.) eredetileg valószínűleg víznév volta sem támogatja, de a szórványosan előtűnő *Gagy*-féle személynevek (l. pl.: 1366: "*Johannes filius Gagy*"; KárOkl. 1: 278, idézi a FNESz.) későbbiek a helynévnél, s jobbára alkalmasint *Gagy*-nak olvasandók; l. a *Gagy* családneveket (CsÁNYI 1: 225; Új SzékOkl. passim). A nyj. *gágy*, *gágya* 'lapos, vízenyős hely, fiatal erdő' (l. EtSz.; FNESz. *Alsógagy* a.) pedig a származtatásban sem szótörténeti, sem alaki szempontból nem jöhet szóba.

6. Mivel mindegyik itt tárgyalt víznév ritka, különleges, elszigetelt jellegű nyelvi alakulat, a felhozott nyugat-keleti egyezéseik önmagukban is feltűnők, véletlen egyezésekként bajosan volnának magyarázhatók, de persze külön-külön végeredményben mégsem kizárhatók. Nyilvánvalóan sokkal kevesebb azonban véletlen egybeesésük lehetősége, hogy együttesen, csoportosan, igen jellegzetes földrajzi-történeti meghatározottsággal, egymással időbeli és területi korrelációkkal jelentkeznek. Éppen ezért a székelység településtörténete számára igen becses adalékok.

Bár a keleti székelység névanyaga – mint ismeretes – általában szinte feltűnő mértékben magyar nyelvi eredetű, s ez áll a Székelyföld jelentékenyebb vízneveire (l. *Nyárád*, *Vécke*, *Havad*, *Korond*, *Nytkó*, *Homoród*, *Kormos*, *Vargyas*, *Feketeügy* stb.) is, az itt tárgyalásra került víznevek etimonjának megfejtetlensége egyúttal azt is jelzi, hogy van a régi székely névanyagban egy jelentékeny ismeretlen származású szubsztrátum is. Persze ne feledjük, hogy az itt szóba hozott víznevek ismeretlen eredete egyúttal a jelen válogatásnak szükséges kelléke is annak következtében, hogy különleges, nyelvileg elszigetelt jellegük történeti tanulságokat hordozhasson.

BENKŐ LORÁND

Többjelentésűség a szabadkőművesi páholynevekben (A "Resurrexit" páholy nevének jelentései)

A szabadkőművesi páholynevek eddig nyelvészeti szempontból nem vizsgált halmaza sajátos helyet foglal el a tulajdonnevek között. A páholynevekben a jelentésszerep általában nem homályosul el. Ennek bizonyossága, hogy egyidejűleg több városban is létezett azonos nevű páholy, tehát elsősorban nem az azonosítást szolgálta az elnevezés. A névválasztás ugyanis rendszerint a szabadkőművesség zárt fogalomvilágából történik.

Ezekre az elnevezésekre is rányomja a bélyegét a névadó, tehát ebben az esetben a szabadkőművesség. Ennek a szervezetnek a szokásai, hagyományai, tehát a belső világa határozza meg a páholyneveket. Mindenekelőtt az elvontság, az eszmeiség, ahogyan "alkotmányuk" kifejezi: a filozofikus felfogás jellemzi a szabadkőművességet, ezért a páholyneveket is.

Az emberbaráti érzés a szabadkőművesség első, angol irányzatában vallásos istenhitben fejeződik ki. A Felsőbb Lénybe vetett hit feltétele a páholyba való felvételnek. A haladás szolgálata a haza érdekében ugyancsak hozzátartozik a szabadkőművesség lényegéhez. Egyébként ez az előbb említett két sajátosságból természetesen következik.

Elsősorban hagyományaik miatt, de a különböző okokból az önkényuralmi rendszerekben őket érő támadások ellen történő védekezésből és a jótetteikről való szerény hallgatás érdekében felvételük alkalmából titoktartási fogadalmat tesznek. Jelképeik ezt a titkosságot védelmezik. Másrészt a tagok összetartását erősítik.

Mindez a páholyok neveiben is érvényre jut. Ezeket az elnevezéseket úgy választották, hogy a külső kíváncsiskodó lehetőleg másként értelmezze, mint a szövetség tagjai.

Példa erre a veszprémi *Virradat a Bakonyalfján* nevű 1898 és 1907 között fennálló szabadkőművesi kör neve. (A kör a páholynál kevesebb joggal rendelkező társaság. Tagjai kisebb képzettséggel rendelkeznek a szabadkőművesség területén. Ezek a körök később kíváncságuknak megfelelően rendszerint páhollyá alakulnak.) Ennek a körnek a neve két részből áll. Az első rész külső szemlélő számára csupán egy napszak választékos neve. A szabadkőművesek gyülekezetük kezdetét, a köreikben sokszor emlegetett, a szabadkőművesség lényegéhez tartozó világosság eljövételét hallják benne, természetesen jelképes értelemben. A név második fele azonosítja a kör elhelyezkedését. Minthogy Veszprémen kívül más településekről is voltak a körnek tagjai, ezért igen találó ez a megjelölés.

A kettős, tehát a felszíni, vagyis a kívülállók számára szóló, mondhatjuk "fedőnév" és a mély, vagyis a szabadkőműveseknek szánt értelem a szabadkőművesi páholynevek egyik legfőbb jellegzetessége.

A jelentés olyan fontos e páholynevek legtöbbszörénél, hogy még a tulajdonneveknél – éppen a jelentés elhomályosulása folytán – egyébként nem szokásos többjelentésűség jelensége is megfigyelhető. Már maga az előbb ismertetett felszíni és mély jelentés is ennek sajátos esete. Ámde még ezen belül is többféle

jelentés különíthető el az említett neveknél. Ugyanaz a hallgató is egynél több értelmet érzékel sok páholynevében.

A XIX–XX. századi páholyneveinkben a leggyakoribbak a személyekről történő elnevezések. Legtöbbször ez már maga többjelentésűséget hordoz. Tudniillik a személyt valamelyik, alkalomadtán több tulajdonságával azonosítják. Erről nevezik el a páholyt. Ez az elnevezési mód a régebbi korok páholynevéadási szokását folytatja. Akkor ugyanis magát a tulajdonságot adták a páholy nevéül. Eleinte ajánlással, mint valaha költők, írók tették nemes pártfogóikhoz, most a szabadkőműves páholyok névadói az illető erényhez ajánlották páholyukat. Így keletkezett *A Nagylelkűséghez* című páholy neve például. Az újabb idők jeleként az ajánlás elmaradt, és csak a tulajdonságot tartották meg a páholy nevében. Ha nem egészen egyértelmű a páholynevé jelentése, akkor esetleg magyarázó jelmonddal világítják meg. Ilyen például a *Demokrácia* páholy jelmondata, amit hivatalos papírjaikon, általában hivatalos formában használtak: "Szabadság, Egyenlőség, Testvériség". Szándékuk szerint itt ekként egyértelművé tették a jelentést.

A személyről történő elnevezés voltaképpen magát a tulajdonságot, vagy a tulajdonságokat helyettesíti. Mivel azonban mindenkinek végtelen sok tulajdonsága van, a páholynevé is számtalan jelentéssel bírhat. Éppen a jelentés egyértelműsége érdekében sok páholynevében találunk ilyenkor kiegészítő mondatocskát, "ajánlást". Például az 1869–1920 között létezett *Corvin Mátyás* páholy *Az Igazságoshoz* kiegészítést alkalmazta nevében. Az *Árpád* páholy *A Testvériséghez* ajánlotta páholyát, akárcsak a *Deák Ferenc* páholy.

Ha azonban az azonosítást szolgáló kiegészítés hiányzik a páholynevéből, akkor a meghatározhatatlanul sok jelentés jelenségével találkozunk. Ilyen például az 1946 és 1950 között létezett *Balassa József* páholy vagy az 1914 és 1919 között működő *Anonymus* páholy neve. Az utóbbihoz még egy szokás is fűződik: a páholy tagjai a városligeti Anonymus-szobornál szoktak találkozni.

A többjelentésűség egyik példája lehet a kassai *Resurrexit* páholy neve. Ez a páholy 1899-ben alakult és a magyarországi betiltást, tehát 1920-at követően még 1935-ben is található adat róla az Országos Levéltár kiadatlan iratai között. Ez a páholynevé a kívülállók számára azonnal értelmes. A húsvéti örömhírt közli: Jézus feltámadott! Akár egy vallási gyülekezet elnevezése is lehetne. Tudjuk, hogy a szabadkőművességbe való belépés feltétele az istenhít volt, tehát ez a felszíni jelentés egyáltalán nem idegen a szabadkőművességtől.

A *Resurrexit* név a vidékre is utal, hiszen Kassa és környéke Rákóczi-birtok volt. II. Rákóczi Ferenc 1704-ben megjelent kiáltványa jut eszébe a magyar hallgatónak: "Recrudescunt vulnera..." (Megújultak, újra felszakadtak sebei...), feltámadt a kurucság a nagyságos fejedelem hívására. "Resurrexit." Magyarországnak ez a vidéke állt először a szabadságharc zászlaja alá. Nem véletlen, hogy a közeli Beregszászon az egyik páholy neve *Pro Libertate!*, Eperjesen *Thököly Imre*, Sátoraljaújhelyen és Désen *II. Rákóczi Ferenc* volt. Ez az elnevezés kívülállók számára bármilyen hazafias egyesület elnevezése is lehetett volna. A "titkosítás" tehát jól működött.

A szabadkőműveseknek azonban, elsősorban a kassaiaknak ez az elnevezés mást jelentett. Erről az Országos Levéltárban P 1083 LXII. 121. cs. "Resurrexit" páholy Kassa 7. lapján és annak hátán Mártonffy Márton szövetségtanácsi tagnak (a későbbi helyettes nagymesternek) a nagymesterhez küldött leveléből szereztem tudomást. Ennek erre vonatkozó részletét idézem: "F. hó 14-én fm.:tv.: az »Egyetértés« tagjait I. foku munkára híván össze, e munka egyedüli tárgya a fönnebb említett megállapodás szerint a ::: .'. elaltatása tárgyában előterjesztett indítvány volt. Ennek eredményét az I.) alatt tisztelettel csatolt munkatábla tünteti fel, melyből kitűnik, hogy az "Egyetértés" cz. páholy az Alkotmányban előírt utasítások megtartásával szabályszerű módon lett altatva.

Az említett munka befejezésével a volt Egyetértés ::: .'. jelenlevő nyolcz mester tagja, továbbá dr. Szörényi Tivadar a "Reform" ::: .'. -nak szabályszerűen fedezett s jelenleg Kassán lakó tagja, tehát összesen kilencz kifogástalan mester tv. .'. vezetésem alatt tartott értekezletében "Resurrexit" cz. alatt új ::: .'. alapítását határozta el s egyidejűleg – mint ezt a B) alatt csatolt jegyzőkönyv igazolja – az új ::: .'. tisztikarát megalakította.

Egyidejűleg intézkedtem arra nézve, hogy az "Egyetértés" ::: .'. összes főszereléseit és irattára megőrzés végett dr. Moskovits Jakab fm. .'. tv. .'. -nek átadassanak."

A levélrészletben szereplő három pont belső használatra szolgáló szabadkőművesi jelzés. A "munka" az összejövetelet, a "munkatábla" a jegyzőkönyvet, a "fedezett" kiléptetett, az "elaltatás" megszüntetést, a "mester" a szabadkőművesi tudományokban a háromfokozatú rendszer legmagasabb szintjét elért tagot jelenti. Az *Egyetértés* páholyhoz a *páholy* szót egy alkalommal nem teszi ki. A páholy választott vezetőjét nevezték főmesternek, rövidítve: fm. .'. -nek. A szabadkőművesek egymást "testvér"-nek szólították. Ezt a kifejezést tv. .'. -ként rövidítették.

Az idézett levélrészlet egyértelműen megmagyarázza a páholy név eredetét. A feloszlott, vagyis ahogyan ők mondták "elaltatott" *Egyetértés* páholy voltaképpen a régi tagság egy részével az új páholyban újjászületett. "Resurrexit". Még a páholy főmestere is megmaradt dr. Moskovits Jakab személyében. Mindezt a *Resurrexit* páholy megalakulásakor a belső terjesztésű szabadkőművesi lapokban közzétették, tehát szabadkőművesi körökben a páholy neve ezt jelentette.

A *Resurrexit* páholy névnek még egy jelentése volt. Ezt még szűkebb kör értette. A kassai szabadkőművesek páholya megható, őszinte lelkesedéssel őrizte Kazinczy Ferenc emlékét. Mi, kívülrőlők is tudjuk, hogy Kazinczy Ferenc szabadkőművesi tevékenysége szorosan kapcsolódik Kassához. 1888-ban ebben a városban alapította meg a kor legnagyobb magyar szabadkőművese Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal a szabadkőműves szellemű első magyar irodalmi folyóiratot, a Kassai Magyar Museumot. Később szabadkőművesi nevét választotta folyóirata címéül: *Orpheus*-t. Kassához Kazinczy Ferencet tanfelügyelői és jegyzői foglalkozása is kötötte. Ezért 1901-ben, Kazinczy Ferencnek fogsághól való kiszabadulása századik évfordulóján, országos részvétellel nagy ünnepség keretében emlékeztek meg a kassai *Resurrexit* páholyban nagy szabadkőműves elődjükről. A nagyszabású ünnepségen elhangzott Csengey Gusztáv alkalmi verse is, mint utolsó

szám. Csengey Gusztáv a *Resurrexit* páholy tagja volt, egyébként az eperjesi evangélikus teológia tanáráként működött. A költemény címe: "Kazinczy emléke". (Az Országos Levéltárban P 1134 "Resurrexit" páholy Kassa 7. t. 32. 19. 28–32. lapon található.) A vers utolsó sora ugyancsak a páholy nevére utal:

Im az a szent láng vissza most ragyog rád,
S a szózat rólad zeng: "Feltámadott!"

Ez tehát a páholynev legszűkebb körben értelmezett jelentése. A páholy Kazinczy Ferenc szellemében működik, mintha maga a névadó támadt volna fel benne.

Miután a szabadkőművesség már Kassán sem működhetett tovább, sok magyar távozott el onnan, köztük számos szabadkőműves is. A messze Brazíliába is többen eljutottak közülük. Számos más, külföldi országhoz hasonlóan Brazília fővárosában, Sao Paoloban is alakult magyar páholy. Minthogy az alapítók között kassaiak is voltak, páholyuk nevéül a *Resurrectio* nevet választották: *Feltámadás*. Így emlékeztek a kassai *Resurrexit* páholyra. Ennek a páholynévnek másik, ugyancsak szabadkőművesi, belső jelentése a magyar szabadkőművesség feltámadásába vetett hitet fejezi ki.

BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES

Hogy hívnak?

1. Amikor erre a kérdésre gyerekes humorral ezt válaszoljuk: úgy, hogy "gyere ide", nem is gondolunk a kifejezés jelentéstani és nyelvtani sokszínűségére. Ha viszont válaszképpen eláruljuk nevünket, így fogalmazunk: Tasnak, Hubának, Tőhötömnek, stb. hívnak. Itt a névhez illesztett *-nak/-nek* rag latívszói eredetéből kifolyólag már nem a *hogy hívnak?* kérdés által sugallt módhatározói síkon mozog, hanem azt sejteti, hogy a személyt a névvel azonosítjuk, erre utal a bemutatkozás egyik lehetséges módja is: *Tőhötöm vagyok*. Ugyanerre a célra a finn nyelv transzlatívuszt használ: *Hänet kutsutaan Pekaksi* 'Pekának hívják', tkp. 'Pekkává hívják'. Ez a rag erős azonosító tartalmat hordoz, a megnevezett tulajdonképpen a nevévé válik. A finn transzlatívusz rag, hasonlóan a magyar *-vá/-vé*-hez ugyancsak latívszói eredetű. Ha további idegen nyelvekben is körülnézünk, a helyzet egyre bonyolódik. A latin nyelvek bevett formulája a 'hív' jelentésű ige visszaható ragozású használata, mint pl. az olasz *mi chiamo, ti chiami* stb. tkp. 'hívom magam, hívod magad'. Az angol ezt a legmegszokottabb fordulatokban kerüli, de a 'hív' jelentésű *to call* alkalmazható megnevezésre, pl. a *to call sy by the name of...* szerkezettel 'hívni valakit valamilyen néven', és nem okvetlenül tulajdonnevek összefüggésében, pl. *I call her mother* 'anyá(m)nak hívom'. A már említett *chiamare* mellett más esetekben a 'mondani' jelentésű *dire* is előfordul az olaszban 'valakit valaminek, valakinek mondani'

jelentésben. Az angolban is használható a *to say* hasonló logikájú szerkezetekben, bár nem tulajdonnév megjelölésére. Az eddigi példákból, melyek mellé még sok nyelv adatait felsorakoztathatnánk, néhány szóhasználatbeli és gondolkodásbeli különbség máris kibontakozik. Ha 'hív' jelentésű igét alkalmaz a beszélő, ez arra utal, hogy a megnevezés célja az, hogy a megnevezett menjen oda a hívóhoz, aki nyilván akar tőle valamit. Ha azonban a 'mond' jelentésűt használják, ez másfajta helyzetet tételez föl: a kapcsolat nem a megnevező és a megnevezett között jön létre, hanem a megnevezettől voltaképpen függetlenül a megnevezők egymás között használják a nevet, arra a célra, hogy emlegessék a név viselőjét. Ugyanezen a logikán alapul a személynevek szólító és említő funkciójára történő felosztása. Ezt a jelentéstani alaphelyzetet színezi a nyelvtani megformáltság: a magyar Pl. 3. személyrag *hív*nak a megnevező és a megnevezett közti említett kapcsolatra utal, tehát ők, valakik, (általános alany) hívnek engem, hogy menjek oda. A latin típusú visszaható ragozás ezzel szemben önellátó – nincs szükség több személyre, a név viselője hívja magát valahogyan. Ha most megfigyeljük a német megoklást, homokszemek kerülnek a gépezetbe: *wie heißt du?* 'hogy hívnak?', *ich heiße, du heißt, wir heißen*, stb. A *heißen* igét, melynek alapjelentése 'hív', nem visszahatóan ragoztuk, pedig így lenne logikus, és a *nennen* 'megnevez' esetében így is történik: *er nennt sich*. Tehát a *heißen* mellett nem a tárgy vagy más határozói bővítmény jelzi a megnevezett személy kilétét, hanem nagyon praktikusán, de a várt logikától eltérően maga a ragozott igealak, amely így két legyet üt egy csapásra: egyszerre fejezi ki a megnevező és a megnevezett személyét, vagyis az alanyt és a tárgyat, amelyek megkülönböztetésére azonban az igealakon belül nincs morfológiai lehetősége. A különböző nyelvek megnevezésre használt igéinek jelentéstaniát és etimológiáját, valamint a grammatikai megformáltságot figyelembe véve tarka kép bontakozik ki előttünk.

2. Az említett nyelvek 'hív, nevez' jelentésű igéinek etimológiai megfelelői és előzményei a következő szemantikai csoportokat hozzák létre: a *heißen*-nel összefüggő öfelnémet szó jelentései a 'megnevez' mellett 'hív, vezényel, indít, felszólít'. Az óangol szó jelentései 'parancsol, küld, irányít, megígér'. Az indoeurópai rekonstruált szó 'mozgásba hoz, mozgásban van' jelentésű. Ez jól nyomon követhető a görögben is, ahol a *klein* 'mozgásba hoz, elmegy' jelentésű, és az ide tartozó többi görög szónak is 'mozdít, indít, megy' típusúak a jelentései. (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Berlin, 1989.) Ezzel függ össze a latin *ciere* 'mozgásba hoz', melynek iteratívképzős alakja, a *citare* 'mozog, hív' jelentésű, amelyeket lényegében őriz olasz folytatója, a *citare* is, kiegészülve az előbbiekből leszűkült 'idéz, megidéz' jelentéssel. (CORTELAZZO-ZOLLA, Dizionario Etimologico della lingua italiana, Bologna, 1984⁶). Az óind szó 'mozog, eltávolodik' jelentésű. Érdekes adalékokkal szolgálnak a szláv 'hív' jelentésű szavak etimológiai megfelelői. Az orosz *zham*, a horvát *zvati*, stb. a következő jelentésű indoeurópai szavakkal rokonok: litván 'megbeszél, elvarázsol', lett 'elvarázsol, megbabonáz', görög 'dicsekszik, henceg', örmény 'szentel, ajánl' (VASMER, Russisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1953). A finnugor etimológiák is hasonló jelentéseket mutatnak: a finn *kutsua* vepsze megfelelője 'hív, kér', a lapp szó pedig 'parancsol, hív, nevez' jelentésű.

Az osztjákban 'hívogat, csalogat, csábít', egyik nyelvjárásában pedig 'tanít, tanácsol' jelentéseket találunk (Suomen Kielen Etymologinen Sanakirja, Helsinki, 1958).

Mindezek kapcsán megfigyelhető, hogy a fent említett megnevező-megnevezett kapcsolat vagy nem áll fenn – ez a helyzet az 'emleget', illetve a kizárólag 'megnevez, névvel ellát' jelentéseknél, vagy pedig fennáll, ez jellemzi az esetek túlnyomó többségét. Milyen ez a kapcsolat? Alapvetően kétféle lehet: a.) a beszélőtől kiinduló és a megnevezett felé irányuló, az egyszerűség kedvéért *tölem* típus; b.) a beszélő felé, egy távolabbi helyről ide irányuló, *felém* típus. Látható, hogy a megnevezés mögött majdnem mindig mozgás rejlik, ez legtisztábban a görög 'mozdít, megy' jelentésekből látszik, de a többiből is kimutatható. A megnevezéssel talán könnyebben rokonítható a *felém* típus, amelybe a 'kér' tarozik, és erre épülve, azzal a többlettel, hogy a beszélő mozgásba is akarja hozni a megnevezettet, a 'hív', a 'szólít', az 'idéz' és az ezekkel rokon jelentések.

Kicsit több fantáziára van szükség a *tölem* típus és a megnevezés közötti összefüggés megértéséhez. Ennek is több fokozata van a beszélő és a megnevezett közötti kapcsolat intenzitása szerint. 1. 'ígér, ajánl' típus: datívuszi alapjellegű, a beszélő nyújt valamit a másik személynek. 2. 'dicsekszik, henceg' típus: ez is datívuszi alapjellegű, de színezi egy lappangó reflexivitás, hiszen a beszélő magáról beszél. 3. 'elvarázsol' típus: itt a kapcsolat már lényegesen aktívabb, hiszen itt a beszélő nem egyszerűen ad, nyújt valamit, hanem a másik személyt meg akarja változtatni, hatást akar rá gyakorolni. Érdekes, hogy a litván szó egyszerre jelent 'megbeszél'-t is az 'elvarázsol' mellett, emögött is az a logika húzódhat meg, hogy a megbeszéléssel hatást akarunk gyakorolni, esetleg meg akarjuk babonázni a beszédpartnert. 4. 'küld, indít, mozdít' típus: itt a legerősebb a beszélő hatása a másik személyre, hiszen itt már a megnevezés célja kimondottan az, hogy a megnevezettet kimozdítsa nyugalmi állapotából, elérje, hogy az menjen valahová, és tegyen valamit. Mint láttuk, az első két típust az jellemzi, hogy a beszélő ad valamit, az utóbbi kettőt az, hogy vár, akar valamit a megnevezettől.

3. Ha az itt felvázolt jelentéstani típusokat a lehetséges grammatikai megformáltsággal összevetjük, a következő típusokat nyerjük:

a.) *felém* típus, 'mozgásba hoz' + visszaható ragozás (olasz, horvát)

b.) *felém* típus, 'mozgásba hoz' + Pl. 3. (magyar, görög)

c.) 'mond, emleget' típus + Pl. 3. (részben olasz, angol)

d.) *felém* típus, 'mozgásba hoz' + igei személyrag a beszélő szerint + zéró morfológiai jelöltség a megnevezettre vonatkozólag (német). E típus színezete lehet a németből és az olaszból is kimutatható szerkezet: *ich heiße ihn antworten, lo chiamo a rispondere* 'felhívom, kérem, hogy válaszoljon'. Itt a *felém* típus 'mozgásba hoz' jelentése társul a megnevezett akkuzatívuszával és egy célhatározói bővítménnyel, amelyek együttesen olyan jelentést adnak, ami inkább a 'kér'-hez áll közel.

e.) 'megnevez' + visszaható ragozás (német: *sich nennen*)

f.) 'mond, emleget' + visszaható ragozás (olasz *dirsi*).

Megfigyelhető, hogy míg az etimológiai megfelelők jelentéstaniát inkább a *tölem* típus uralta, a ma használatos kifejezésekben a *felém* típus dominál. Ezek közül a b.) és a c.) a legvilágosabb logikájú (ők hívnak engem, ill. ők emlegetnek engem). Az

e.) és az f.) megoldás önellátó alapjellegű, a beszélő saját magát nevezi meg, ill. említi valahogyan. Ez a módszer tulajdonképpen a beszélő előkészületét jelzi arra a helyzetre, ha megkérdezik, hogy mi a neve. A kifejezés mutatja, hogy ebben az esetben ő így és így nevezné magát.

A d.) típus tulajdonképpen egy fél visszaható szerkezet, míg végezetül az a.)-ban a kifejezés túlbiztosított jellege tűnik föl: 'hív' (a megnevezés célja, hogy a név viselője odamenjen a hívóhoz) + reflexív ragozás. Ilyenkor tehát a beszélő saját magát szándékozik a hívással megmozdítani, és rávenni, hogy menjen oda saját magához, hiszen akar valamit a hívottól, illetve önmagától.

BERTHA FRANCISKA

Anyakönyvezett becézőnevek

Az utóbbi években egyre szaporodnak az anyakönyvekben a hivatalossá vált keresztnév rövidülések és kicsinyítő képzős névformák, melyeket a köznyelv *becenév*-nek, a névtan pedig a legáltalánosabban *becézőnév*-nek nevez, így az e területet a legátfogóbban kutató HAJDÓ MIHÁLY is (Magyar becézőnevek 1770–1970. Bp., 1974).

Az alábbiakban megkísérlem röviden áttekinteni az utóbbi tíz év anyakönyvezett becézőneveit az 1983–87 között született gyermekek keresztnévstatisztikája és a Nyelvtudományi Intézethez érkezett, anyakönyvezés iránti kérelmek alapján. Becéző jellegű férfinév bejegyzését eddig elenyészően kevés szülő kívánta, ezért azokkal csak érintőlegesen foglalkozom.

Rendkívüli nehézséget jelentett a becézőneveknek a teljes nevektől való elkülönítése, az általam választott megoldás bizonyára sok esetben vitatható is. A J. SOLTÉSZ KATALIN (A tulajdonnév funkciója és jelentése, Bp., 1979. 61) által átmenetinek tekintett *Kata*, *Magda*, *Zsuzsa* nevet például a becézőnevek közé soroltam, mert a közvélemény egy-egy teljes névhez tartozónak tudja őket, csakúgy, mint a *Fanni*, *Gitta*, *Nelli* nevet. Ezzel szemben nem vettem számításba pl. a *Hanna*, *Janka*, *Petra*, *Teréz*, *Vera* nevet, mert ezeket szerintem sokkal inkább önálló névnek tartják a névválasztók, sem pedig az etimológiailag becéző képzős *Aranka*, *Emőke*, *Franciska* típusú neveket, mert ezek képző nélküli alakja teljes névként nem használatos. A becézőnevek közé soroltam a *Füzike*, *Őszike*-féléket, mert nincs ugyan más "teljes" alakjuk, de erősen kicsinyítő, babusgató hangulatúak. Becézőnek tartom az idegen nyelvekből önállósulásuk után átvett *Dézi*, *Dolli*, *Lotti*, *Peggi* stb. nevet is.

LADÓ JÁNOS Magyar utónévkönyvének hivatalos névjegyzékéből kissé önkényes rendező elveim szerint végül 114 nevet soroltam a becézők közé. Ebből 1967-ben még csak 25-féle nevet anyakönyveztek az Utónévkönyvben közölt adatok szerint, 1976-ban már 51-et; 1983–87 között ebből a választékból 62-t, de más nevekkal együtt (a besorolás bizonytalansága miatt körülbelül:) 125-féle becézőt. Az

alábbiakban ezen a 125 néven kívül szerepelnek még ezek az újabban választott nevek: *Ágacska, Annamari, Ámika, Bora, Meggi, Peggi, Szaffi, Vía, Zalánka, Zazi, Zea, Zizi*.

A HAJDÓ MIHÁLY fent említett könyvében szereplő, hallatlanul gazdag formaváltozatokból az önállósult becézőnevek között csak néhány típust találhatunk meg. Az alábbiakban ezeket csoportosítom, zárójelben közölve az 1983–87 közötti előfordulás számát. Számadat hiányában újabb névválasztásról van szó.

Az -i képzős nevek közül viszonylag kevés válhatott hivatalossá. A Nyelvtudományi Intézet ezeket korábban nem javasolta anyakönyvi bejegyzésre, de nem is igényelték gyakran. Ide tartozik: *Anni, Annamari, Emmi* (1), *Hédi* (20), *Kati* (1), *Orsi* (1), *Panni* (1). Korábban is anyakönyvezhető volt az ide is sorolható *Gyöngyi* (1269), *Györgyi* (479); ezeknek előfordul azonban eredetibb -ike képzős alakja is: *Gyöngyike* (2), *Györgyike* (2). A *Györgyi*-n kívül egy férfinévből képzett név van: *Órsi* (2). A csonkult névvégződésből -i képzővel alakult nevek közül régebben elterjedt már a *Fanni* (329) és a *Nelli* (138); az előbbi *Fanny* (8) és *Fáni* (1) alakban is előfordul. Hely hiányában részletes elemzés nélkül sorolom fel azokat az -i végű neveket, melyek rövidült vagy csonkult tőből idegen nyelvekben alakultak ki és önállósultak: *Betti* (44), *Dézi* (10), *Dolli* (31), *Jenni*, *Kitti* (2144 [!]), *Kelly* (1), *Lotti* (10), *Mandy* (2), *Molli*, *Netti* (2), *Netty* (1), *Meggi*, *Peggi*, *Romy* (1), *Zazi*, *Zeti* (1), *Zizi*.

A csonkult nevek képző nélkül is gyakoriak: *Bella* (19), *Betta* (2), *Dana* (1), *Ditta* (37), *Ditte* (1), *Dina* (4), *Génia* (1), *Gina* (179), *Gitta* (47), *Jetta* (9), *Lia* (15), *Lotte* (1), *Netta* (7), *Nilla* (4), *Ria* (1), *Tilla* (13), *Tina* (18).

A névrövidülések többnyire -a-ra végződnek, többesjei magánhangzójuk vagy képzőjük révén: *Áta*, *Bea* (62), *Bora*, *Dea* (9), *Eta* (4), *Iza* (2), *Kata* (806), *Kriszta* (31), *Magda* (14), *Mara* (4), *Zsuzsa* (1440). Mindössze 3 kivétel akad: *Etel* (2), *Karolin* (9), *Veron* (1).

A mássalhangzót is tartalmazó képzők közül a -ca csak a *Vica* (2) névben szerepel. A HAJDÓ MIHÁLY által visszaszorulónak talált -ica az *Anica* (1), *Katica* (6), *Marica* (9) néven kívül minden bizonnyal nemzetiségi születésű leányok nevében fordul még elő: *Danica* (4), *Dragica* (2), *Ljubica* (1), *Milica* (4), *Verica* (1).

A leggyakoribb képző a -ka/-ke. Az ilyen végű közszóval azonos nevek: *Boglárka* (1391), *Borsika* (1), *Cseperke* (2), *Zselyke* (2). Közszóhoz járul a névképző -ka ezekben: *Angyalka* (7), *Biborka* (3), *Hajnalka* (3203), *Havaska* (1), *Jávorka*, *Latinka* (1), *Rubinka* (1), *Sugárka* (1). Férfinévből képzett név az *Aporka* (1), és az újabb *Zalánka*. A névrövidülésekhez járuló -ka képzővel alkotott nevek közül az utóbbi 1–2 évben kezdenek gyakoribbá válni ezek: *Anka* (1), *Borka*, *Dorka* (19), *Panka*, *Terka*, *Zsanka*, *Zsuzska*. (Ez utóbbinak a bejegyzését 1993-ban javasolta a Nyelvtudományi Intézet, miután nem sikerült meggyőzni a szülőket arról, hogy e név sokkal kicsinyítőbb, játszibb hangulatú, mint a gyermek nővérének *Katinka* neve.) Ilyen típusúak még: *Apolka* (5), *Danilka* (1), *Darinka* (24), *Dominka* (1), *Hanka* (1), *Iika* (12), *Jutka* (1), *Martinka* (1), *Veronka*, *Zsóka* (52).

Az erősen kedveskedő hangulatú *-ike* képző a már említett *Gyöngyike* és *Györgyike* néven kívül a *Fűzike* (1) és a *Szendike* (5) névben fordul elő, az egy fokkal komolyabb *-ika* pedig az *Anika* (3) és a *Marika* (1) névben.

A *-cska* a régebbi *Ajnácska* (2) néven kívül egy friss névalkotásban jelent meg: *Ágacska*. Ritkább képzők még: *-óka*: *Boróka* (20); *-nka/-nke*: *Delinke* (3), *Inka* (1), *Katinka* (233); *-iska*: *Boriska* (1); *-ó*: *Kató* (9).

Ikerítésből önállósult névként csak a *Panna* (30) vált hivatalossá, illetve ennek a már említett *Panni*, *Panka* képzett alakjai.

Egyik csoportba sem soroltam ezeket a különböző eredetű neveket: *Ámika*, *Csinszka* (1), *Kisanna* (3), *Szaffi*, *Véri*.

Nagyon sok becenévképző nem fordul elő a hivatalos neveken, pl.: *-ő*, *-u*, *-c*, *-cs*, *-sz*, *-ce*, *-ci*, *-cő*, *-cu*, *-ice*, *-ici*, *-cső*, *-cső*, *-de*, *-di*, *-ók* stb.; a többnyire gúnynevet alkotó *-csa* sem, a családias megszólításban gyakori *-us* sem, az általam teljes nevekhöz sorolt, régen önállósult *Anikó* *-ikó* képzője sem.

Nemcsak a képzők és egyéb névalkotási módok száma kevesebb a Magyar becézőnevekben felsoroltaknál, hanem ezek megterheltsége is eltér attól, amit HAJNÓ MIHÁLY a megszólításra, kedveskedésre való igazi becézőneveknél megállapított. Az *-i* képző sokkal ritkább. Az anyakönyvezett becézők zöme a képzettek és a csonkult vagy rövidült nevek között is *-a*-ra (*-ka*-ra) végződik. A Magyar utónévkönyvben nagy számban szereplő közszo + *-ka* képző típusú beszélő nevek közül mintegy 25-öt ugyan nem választott senki (*Árvácska*, *Áldáska* stb.), de néhány ilyen is előfordult. A *-ka* végződés egyébként gyakori nem képzett, ill. más összetett képzős és elhomályosult képzésű keresztnevekben (*Blanka*, *Bianka*, *Erka*, *Franciska*, *Friderika*, *Mónika*, *Piroska*, *Réka* stb.), talán ezek mintája is hozzájárul a hasonló hangzású *-ka* képzős nevek terjedő önállósulásához.

A becézőnevek gyorsuló ütemben történő hivatalosodása egyébként többféle, alaposabban vizsgálendő okra vezethető vissza. A névadók olykor nem akarnak arra gondolni, hogy gyermekük felnőtt is lesz, túl komolyan tartják például a *Zsófiá*-t, míg a *Zsófi*-t kedvesnek, kisgyermekhez illőnek. A híres névviselők érdekes módon viszonylag ritkán szolgálnak példaként (az *Anni*-t néhányan Fischer Annie-ra hivatkozva választották). Az idegen nyelvekben önállósult becézők eredetét (*Nancy/Nenszi*) sokan nem ismerik, teljes névnek tartják őket. Jellemző ez a férfinevekre is. Magyar eredetű becézőnevet eddig nemigen kívántak fiúgyermek számára bejegyeztetni, de nem mindenki érzi a becenevi eredetet az idegen neveken, ezért választanának ilyeneket is: *Dick*, *Eddy*, *Nick*, *Nico*, *Tom*. Fiúnak adták volna még a *Chicco* (olaszul magocska) és a *Cinyó* nevet is, ez a gyermek apjának a beceneve.

A terjedőben levő névkicsinyítésről szólva meg kell említeni, hogy ezzel ellentétes törekvések is vannak: *Bíbor*, *Gyopár*, *Hajnal* név is él az Utónévkönyv kicsinyítő képzős formáin kívül; a *Boglárka* mellett újabban előfordul a más jelentésű, komolyabb *Boglár*; a becézettnek érzett *Piroska* helyett bejegyeztették már a valóban becéző, de kevésbé kicsinyítő *Piros*-t is.

A hely hiánya és a rendelkezésemre álló, ellenőrizhetetlen, idegen állampolgárok adatait is tartalmazó gépi statisztika pontatlansága miatt nem

közölhetek adattárat. Ugyanebből az okból nem volt módom az adatok pontosabb elemzésére sem. A fenti példák közzétételével talán mégis sikerül felhívni a figyelmet egy olyan jelenségre, amely nagy mennyiségű adatot tartalmazó pontos statisztikák hiányában esetleg rejtve marad a kutatók szeme elől.

BIRÓ ÁGNES

A körösladányi határrésznevek egy típusáról

1. A földrajzi nevek tipológiájának része a névkeletkezési módok alapján alkotott rendszer (vö. HOFFMANN ISTVÁN: MNyTK. 183 [1989]: 105–106). Mivel Körösladány földrajzi nevei közül általános ismertségüket, gyakori használatukat és részben régi korukat tekintve, másrészt a denotátumuk jelentősége miatt is az egyik legkiemelkedőbb csoport a határrészneveké, ezek keletkezésének vizsgálata így kiszakítva is tanulságos lehet. Jelen dolgozatomban nem foglalkozom a település összes határrésznevével, csak az egyik altípusba tartozókkal. A település földrajzi neveinek rendszerezésekor kiderült, hogy a határrésznevek keletkezésében meghatározó szerepet a jelentésbeli szóalkotási módok játszottak (vö. HOFFMANN ISTVÁN: MNy. 30 [1992]: 3–23), ezek között is leginkább a névátvitel, elsősorban a metonímia.

Sok körösladányi metonimikus eredetű határrésznév úgy jött létre, hogy a hajdani vizek nevei váltak a vizekkel (érintkező) szomszédos nagy kiterjedésű területek neveivé.

2. E nevekre (ugyanúgy, mint a tájnevek egy csoportjára) is jellemző, hogy "egyedei tulajdonnévi létük első szakaszában nem" határrésznevek, "csak később, névátvitellel lettek azzá" (JUHÁSZ DEZSŐ: NytudÉrt. 126 [1988]: 24). Tehát a metonimikus határrésznevek "úgy jöttek létre, hogy a meglévő nyelvi elemkészletnek csak a jelentésbeli ártértekelődése történt meg, a névalkotásban a grammatikai szerkesztés nem játszott szerepet" (HOFFMANN: MNy. 30 [1992]: 17). Így a csoportba való tartozásuk "feltétele még a funkcióváltást kísérő alaki-lexikai változatlanlanság" (JUHÁSZ i. h.). Az ilyen névalkotási móddal keletkezett, az új jelölésben megállapodott földrajzi neveket tartja a szakirodalom másodlagos neveknek. E nevek esetében a névadás motivációja az eredeti denotátumnak, illetve nevének típusa; vagyis másodlagos határrésznevek létrejöhetnek vizek, térszinformák stb. neveiből.

Körösladányban a határrésznevek uralkodó (keletkezéstörténeti) típusát a pusztai víznevekből származók alkotják. A következő nevek tartoznak ide: *Bikeri*, *+Billentő*, *Büngösd*, *Csécseri*, *Dondorog*, *Guzsaly*, *Györkeri*, *Gyulaj*, *Károlyderék*, *+Kengyel*, *Kerekítő*, *Korhány*, *Majta*, *Nadarér*, *Pakac*, *Sárosér*, *+Sárosfok*, *Sebesér*, *+Süvöltő*, *Tekerő*, *Tenkér*, *Tikos*, *Tüdős*, *+Tüdősér*, *Vermes*, *Vesszősér*. Összesen: 26 név, 24 területet jelöl. A források alapján a községben a különböző korokban 74

részre tagolták a határt. Ebből tehát 24-nek víznévi eredetű nevet (is) adtak. Az összegyűjtött határrésznevek együttes száma: 165. A 165-ből nagy valószínűséggel 80 természetes, 85 pedig feltehetőleg hivatalos név. A 80 természetes név magában foglalja a felsorolt 26 víznévi eredetűt is (32,5 %).

Ha a névadó vizek jellegét tekintjük, azt mondhatjuk, hogy egy kivétellel (*Kerekítő*) valamennyi vízfolyás volt. Az asszociáció alapjául szolgáló vízneveknek több mint a fele alakilag egyelemű: 14 (53,8 %). A kételeműek között igen magas az *-ér* utótagúak száma: 9 (34,6 %); 1-1 *-derék*, *-fok*, *-tó* utótagú víznév vált még határrésznévvé (3, együtt: 11,5 %).

Az utóbbi kis összesítésből talán nem megalapozatlan arra következtetni, hogy Körösladány határában az elmúlt századokban több volt a folyóvíz, mint az állóvíz, a vízfolyásokat hajdan gyakrabban egyedítették egyelemű névvel, mint többeleművel, a keskenyebb folyóvizet kevés kivétellel az *ér* közzszóval nevezték meg.

3. S hogy miért találta a múlt embere a vízerek nevét a határrészek megnevezésére igen alkalmasnak? Erre a kérdésre a község folyó- és belvízszabályozások előtti térképe, de még a 30-40 évvel ezelőtti határ képe is választ ad. A kis erek ugyanis alig követhető tekervényes módon, a határt teljesen átszöve kanyarogtak, ömlöttek egymásba, és szakadtak ki egymásból. Így a ma embere is el tudja képzelni, hogy gyakran előfordultak olyan évek, évszakok, amikor az erek vízzel borított hely nagyobb kiterjedésű volt, mint a szárazon maradt terület. Az *erek* szélessége és mélysége sűrűn vagy folyamatosan változott; a víz, a vizes hely volt a jellemzőbb, meghatározta a táj arculatát, így a neve is "erős" helyzetű lehetett. Inkább a kis száraz *szigetek*-et, *közők*-et, *zugok*-at kellett külön névvel megnevezni. A folyók, erek szabályozásával a terjedelmes árterek, kiszáradt medrek régi víznevei megőrződtek a termővé tett földek nevéként, sőt még a szomszédos magasabb fekvésű partokra is használni kezdték azokat.

4. A jelentésváltozás folyamatában (a forrásokban is megfigyelhető módon) az egykori monoszemantikus víznevek poliszemantikussá váltak. A vizsgált nevek esetében a poliszémia folyamatosan, hosszú ideig (több évszázadig) fennállott. A XX. századra ez az állapot a nevek többségében megszűnt, a régi (víznévi) jelentés elveszett, csak az új (határrésznévi) él tovább. A 26 névből csak 4 (15,3 %: *Büngösd*, *Guzsaly*, *Nadarér*, *Pakac*) maradt meg többjelentésűnek, vagyis jelöl vizet (csatornát) és határrészt egyaránt, a többi 22 egyjelentésűvé vált, csak határrészeket nevez meg. A vízneveknek határrésznevekként való felhasználásában megnyilvánul a nyelv gazdaságossági törekvése, e nevek továbbélésével, gyakori használatával pedig megőrződnek a régi vízivilág emlékei.

BIRÓ FERENC

Milyen hang valójában az ún. veláris «e»?

A hangminőség megállapítása spontán beszédszövegben hallás után nem könnyű feladat, de még nehezebb felismerni és megítélni a köznyelvitől elütő nyelvjárási vagy idegennyelvi hangokat. A hangfelismerés egy bonyolult asszociációs mechanizmus eredménye. A hallószervünkkel felfogott hangrezgésekből kell eljutnunk a tényleges hangminőséghez, de a fül nem objektív fizikai mérőműszer, hanem szubjektív nyelvi, s tegyük hozzá, biológiai felismerő rendszer. Működésére jellemző, hogy a tudatunkban tárolt akusztikus emlékképek mint etalonok képezik az összehasonlítás alapját. Az etalonok száma és minősége határozza meg nyelvi hallásunkat is. Tapasztalással és tanulással a hangfelismerési képességek fejleszthetők, s ha ehhez még kiváló adottságok is társulnak, megbízhatóan végezhető hallás utáni fonetikus lejegyzés, különösen ha hangfelvételtől dolgozhatunk, s az ismétlések lehetősége biztosítja a hangjelenség pontosabb megítélését. Még tovább növeli a hangfelismerés jószágát, ha több személy végzi a lejegyzést. Ha a vizuális megfigyelésekre igaz, hogy több szem többet lát, akkor a sok fül többet hall megállapítás is helytálló az auditív elemzésekre. A legtöbb magyar hangtani megállapítás ilyen szubjektív észlelésen és megítélésen alapul. Régóta foglalkoztat, hogy mit kell értenünk a magyarban veláris «e»-n, veláris «i»-n, miért nem mondjuk az [y]-re, hogy palatális «u», vagy az [e]-re, hogy illabiális «ö» stb? Pedig az analógia nemcsak a nyelvben, de a nyelvészetben is működik. A kérdésfelvetés most ment át cselekvésbe, s ez kizárólag annak köszönhető, hogy Hajdó Mihály tanár úr most tölti be 60. életévét.

A vizsgálat eredményessége érdekében az alábbi feltételeket támasztottam: a) a vizsgálati anyag hiteles adatközlőtől származzon; b) eredeti, jó minőségű, műszeres és auditív elemzésekre egyaránt alkalmas helyszíni hangfelvétel legyen a nyelvjárásról; c) legyen róla mások által készített és már publikált fonetikus szövegjegyzés; d) a vizsgálatra kiválasztott szövegben a kérdéses hangjelenség elegendő számban forduljon elő. Így esett a választásom az oltszakadati gyűjtésre.

A hangfelvétel Gergely Jánosné András Ilona 71 éves és András Katalin 71 éves oltszakadati lakosokkal készült, akik hitelesen beszélnek a helyi nyelvjárást, adatközlők voltak annak idején a Nyelvatlasz-gyűjtésben is. A felvételt 1978. május 7-én készítettem az egyetemi nyelvjárásgyűjtés alkalmával UHER 4000 REPORT-L magnetofonnal, 19 cm/s sebességgel, dinamikus mikrofonnal. A felvétel a helyi iskola tantermében, a gyűjtésben részt vett tanárok és hallgatók jelenlétében készült. A kérdező Fazekas Tiborc. Az 52 perces felvétel a párbeszédreszek mellett több hosszabb szövegmondást is tartalmaz. Ebből választottam egyet, a kendertermesztésről és feldolgozásról szólót.

A hangfelvétel másolatáról a magyar szakos diákkör fonetikus szövegjegyzést készített, amelyet Juhász Dezső tett közzé a Magyar Nyelvben (MNY. 76 [1980]: 226–33). A magyar egyezményes átírással lejegyzett szövegben a veláris «e» jelölésére nyomdatechnikai okból «ę» helyett «ĕ»-t használtak.

Az elemzésre kiválasztott szövegben (l. a 228–9. lapon) a lejegyzők 58 esetben hallottak középső nyelvállású veláris illabiális [ɤ] hangot. Ez elégséges számú előfordulás az adott probléma vizsgálatára. A kérdés megnyugtató tisztázása érdekében komplex elemzési módot alkalmaztam, amely az alábbi mozzanatokból tevődik össze:

a) Az első lépést a teljes hangfelvétel meghallgatásával az elemzésre alkalmas szövegrész kiválasztása jelentette. Többszöri meghallgatás után e szövegrészt a nemzetközi fonetikus írással (IPA) lejegyeztem.

b) A szövegből kiválasztottam 25 olyan szót, szókapcsolatot, amelyben a diákkörös lejegyzők veláris [ɤ]-t jeleztek, majd a mintákat digitális átalakítással számítógépre vittem (GJ1–25.). A mintákat az egyszerűség kedvéért köznyelvi helyesírási formában sorolom fel. E minták az [ɤ] 58 előfordulásából 28-at képviselnek, ezeket a betűk aláhúzásával jeleztem.

1. minta – *hog^y szántsuk meg e kenderföldet*
2. minta – *bet^yg^ytük egy zsákba*
3. minta – *vettem a kendermagot*
4. minta – *kimentünk szántani*
5. minta – *elmentünk és kinyúltuk a földből*
6. minta – *kiterítettük a földre*
7. minta – *megszáradott egy fele*
8. minta – *és fölköttem*
9. minta – *egy^yt így*
10. minta – *összeköttük*
11. minta – *menjen le a fenekére az Olnak*
12. minta – *volt nekem*
13. minta – *és egyenként kibontottam*
14. minta – *a kötések össze voltak kötve*
15. minta – *tettem, hogy megszáradott*
16. minta – *egy törőm*
17. minta – *amivel azt a kender^yt*
18. minta – *meg köllő^yött jól törni*
19. minta – *az a kender^y*
20. minta – *és avval a kender^yt*
21. minta – *egyik részén fejfel megbogoztam*
22. minta – *és abból lettek a zsákok*
23. minta – *lepedők meg abroszok*
24. minta – *azután vettem a héhőlt*
25. minta – *akkor vettem a gyapóit*

c) Beszédakusztikai elemzőprogramokkal (ILS programcsomag) kiszámítottam a hangminőség megállapítására szolgáló paramétereket (formánsfrekvencia- és sáv szélesség-adatokat):

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
F1 =	500	470	625	475	312	470	470	460	626	465
B1 =	115	120	135	115	115	150	125	130	129	130
F2 =	725	1200	1250	1500	880	1600	700	920	1590	700
B2 =	150	200	150	150	160	215	200	200	120	130
F3 =	2030	1750	1700	2150	1800	2300	1500	1680	2580	1150
B3 =	180	215	230	250	160	175	150	200	150	250
F4 =	2650	2800	2500	2750	2600	2900	2800	2450	2900	1800
B4 =	230	130	200	160	250	250	200	250	120	300
F5 =	3000	3500	3500	3650	3200	4200	3650	2980	3700	2700
B5 =	250	250	300	270	200	300	180	245	220	170

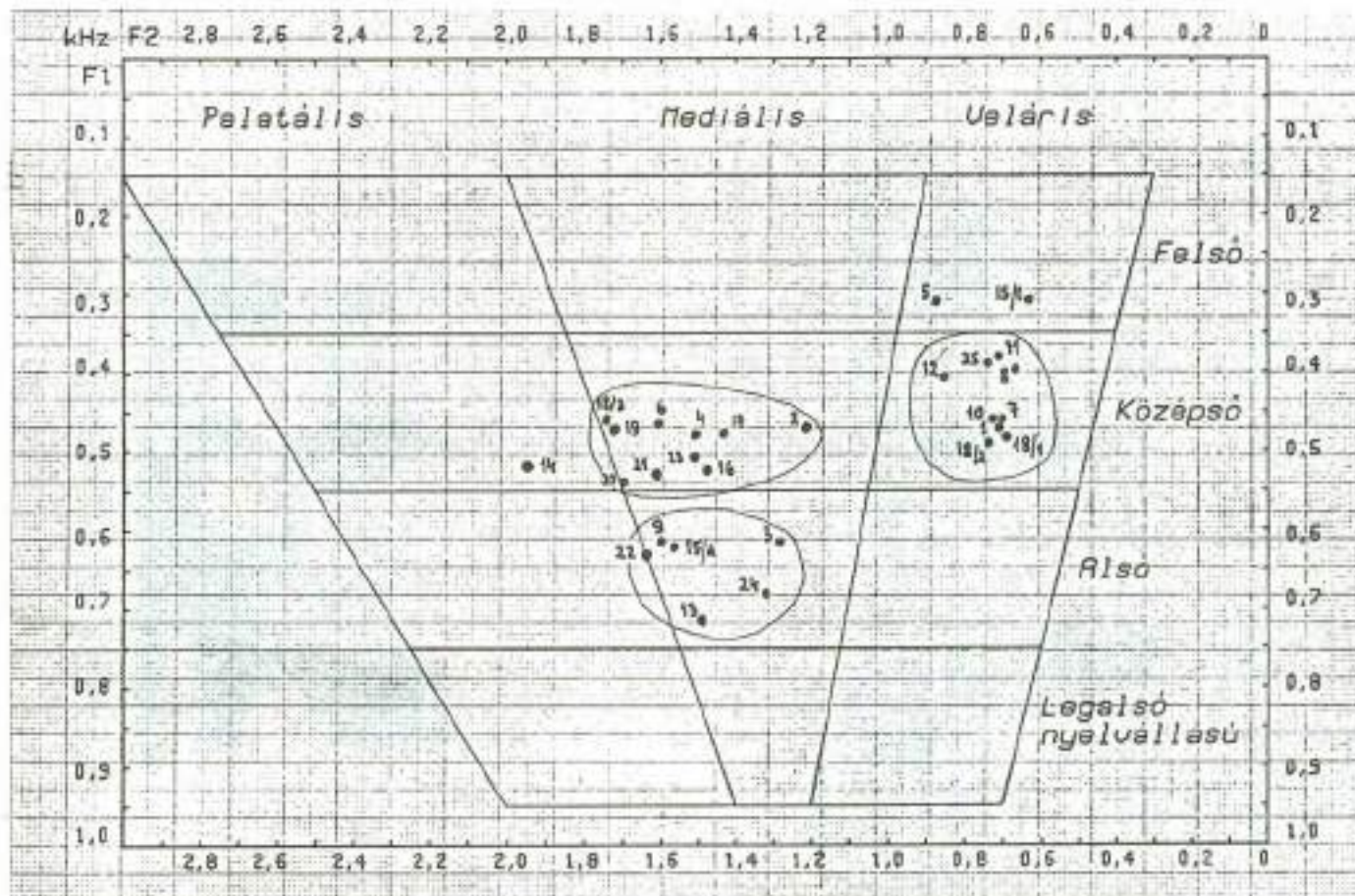
	11.	12.	13.	14.	15/a.	15/b.	16.	17.	18/1.	18/2.
F1 =	390	410	725	530	625	315	540	470	475	470
B1 =	140	145	180	155	115	120	130	115	150	130
F2 =	704	850	1480	1950	1550	625	1700	1425	670	700
B2 =	115	160	175	250	150	120	190	180	165	190
F3 =	1430	1300	1900	2650	2100	1560	2600	2700	1485	1495
B3 =	190	125	250	300	220	135	220	250	140	130
F4 =	1800	2050	2550	2960	2750	2650	3700	3450	2400	2500
B4 =	250	185	200	200	190	235	200	190	250	215
F5 =	2400	2500	2950	3700	3070	3150	—	4500	2970	3050
B5 =	300	185	225	225	240	180	—	225	140	250

	18/3.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.
F1 =	465	470	550	535	630	510	690	390
B1 =	135	120	170	140	135	165	135	125
F2 =	1750	1725	1500	1600	1630	1500	1300	710
B2 =	150	150	160	120	130	115	200	115
F3 =	2500	2100	2500	2850	2885	2700	1650	1490
B3 =	150	190	150	175	140	175	200	130
F4 =	3250	2670	3800	3600	3750	3550	2700	2150
B4 =	250	170	360	210	190	150	185	150
F5 =	3900	3870	4725	4500	4200	4500	3580	2800
B5 =	250	300	300	300	190	300	200	170

d) Auditív elemzés céljára hangszalagra vettem a kiválasztott szöveget, majd a 25 mintát és a belőlük szegmentált hangot, az utóbbi kettőt háromszori ismétléssel.

e) Formánsszintetizátorral (SYNTH) a kielemezett paraméterekből mesterségesen létrehoztam a magánhangzók tiszta fázisának megfelelő hangot, egységesen 180 Hz-es alaphanggal (F0) és 250 ms-os hangzásideővel. E mintákat is hangszalagra vettem, szintén háromszor ismételve.

f) A kielemezett F1 és F2 értékeknek megfelelően az 1. ábrán látható hangtáblára bejelöltem a minták elhelyezkedését, és leolvastam a képzési jegyeket, a palatális-veláris jelleget, valamint a nyelvemelkedési fokot.

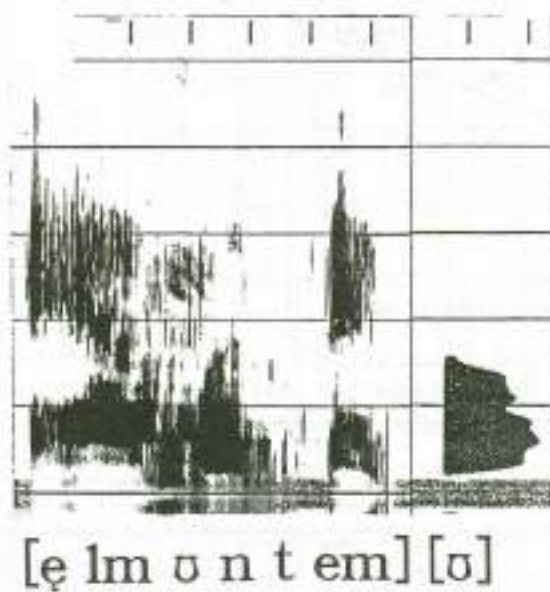

1. ábra: A "veláris <e>-k" szóródása a mérési adatok alapján

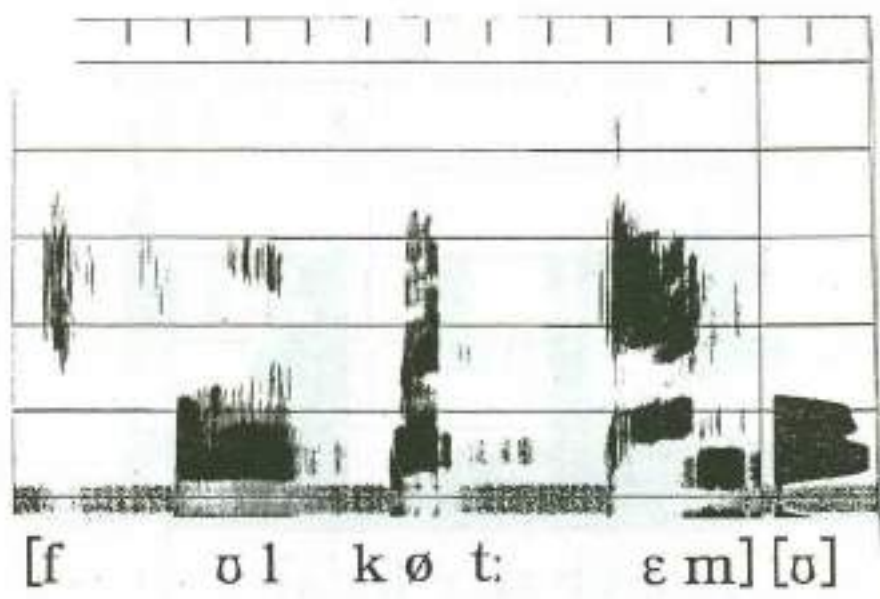
g) A vizsgálatra kijelölt szöveg nagy részéről hangszínekép is készült. Ezekből állítottam össze az alábbi ábrákat. Az első kettő (2., 3. sz. ábra) a veláris [ɖ] akusztikus alkatát, a következő a palato-mediális labiális [ø] (4. sz. ábra) és a mediális illabiális [ə] hangszíneképét (5. sz. ábra), végül pedig a palatális illabiális [e]–[ɛ] (6. sz. ábra), valamint összehasonlításul az [ɖ], [ə], [y] hangok formánsképét (7. sz. ábra) mutatja.

Az eddigiekből megállapítható: a) a nyelvjárás magánhangzóállománya tartalmaz középső nyelvállású veláris, illabiális, orális beszédhangot; b) előfordulásuk azonban jóval kisebb, mint a hivatkozott lejegyzésben (a 28-ból mindössze 9 volt [ɖ]); c) az akusztikus elemzéssel adatszerűen megkaptuk a vizsgált hang paramétereit.

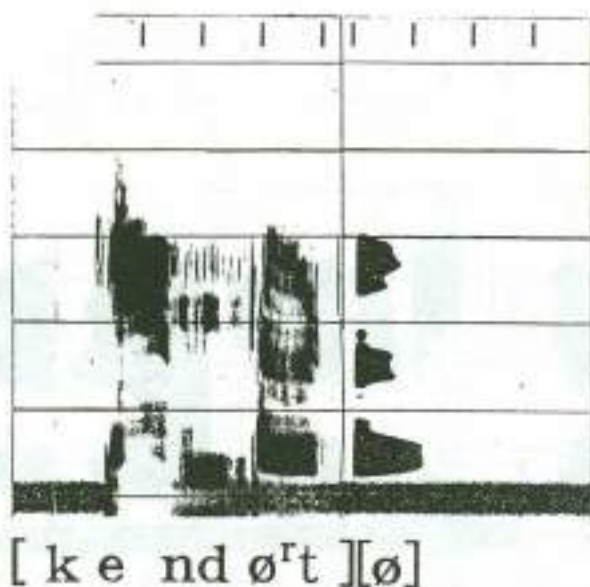
h) Ezután következett a percepciós kísérlet. 20 személlyel (magyar szakos hallgatók és oktatók) meghallgattattam a felvételeket, a szöveget egyszer (azért, hogy összefüggő szövegből szerezzenek benyomást a nyelvjárásról), a természetes ejtésű szavakat és hangokat, valamint a szintetizált hangokat kétszer. Az első meghallgatás alapján 2 kérdésre kellett írásban válaszolniuk a tesztelőknek: a) palatális vagy veláris és b) illabiális vagy labiális hangot hallottak-e? A választ ennek megfelelően P-vel vagy V-vel, illetve I-vel vagy L-lel adhatták meg.

2. ábra: Hangszínekép és amplitúdómetszet a veláris [ɖ]-ről az *elementem* szóban

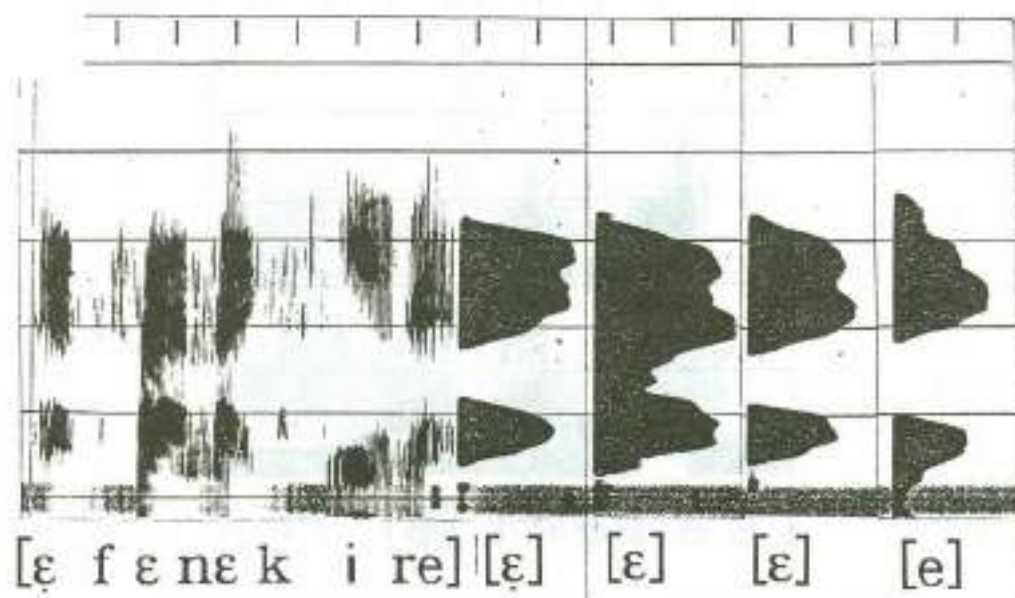
3. ábra: Hangszínekép és amplitúdómetszet a veláris [ð]-ről
a *fölköttem* szóban

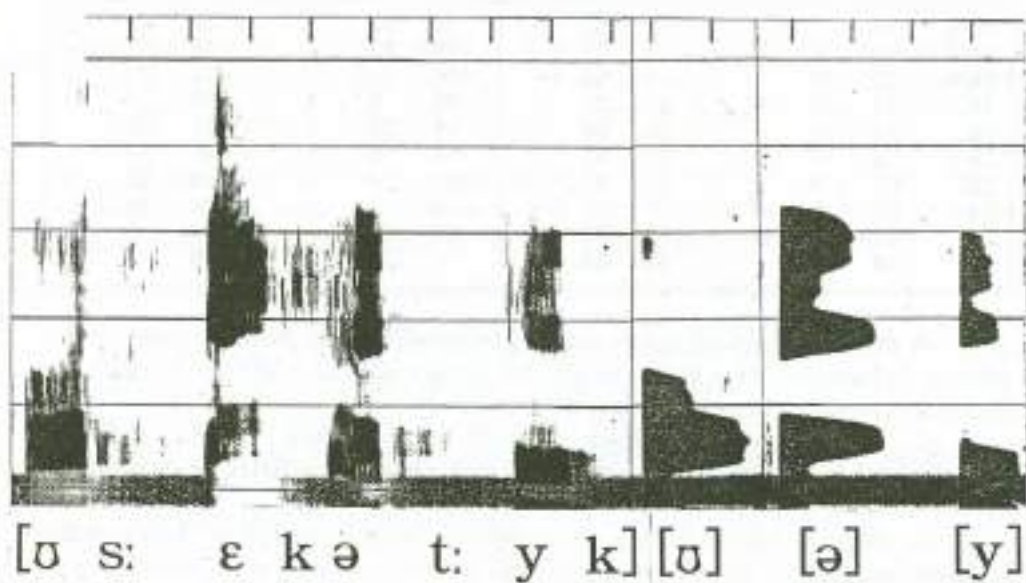
4. ábra: A *kendert* szó hangszíneképe az [ø] amplitúdómetszetével

5. ábra: A *betettük* szó hangszíne az [a] amplitúdómetszetével

6. ábra: A *fenekére* szó és [ɛ, ɛ, ɛ] hangjainak amplitúdómetszete

7 ábra: Az összeköttük szó és az [o, ə, y] magánhangzók amplitúdómetrszete

A szubjektív megfigyelés eredményei %-ban

A minta sorszám	természetes ejtésben						A hangok					
	P	V	?	I	L	?	P	V	?	I	L	?
1.	55	45	—	27	73	—	18	82	—	29	71	—
2.	73	18	9	18	82	—	24	76	—	35	65	—
3.	82	18	—	27	73	—	41	59	—	82	18	—
4.	55	36	9	64	36	—	88	12	—	35	65	—
5.	27	73	—	45	55	—	6	94	—	35	65	—
6.	55	27	18	36	64	—	88	12	—	76	24	—
7.	36	55	9	27	64	9	12	88	—	41	59	—
8.	55	45	—	27	73	—	12	88	—	45	54	—
9.	91	9	—	18	82	—	94	6	—	88	12	—
10.	64	36	—	27	73	—	18	82	—	18	82	—
11.	36	64	—	64	36	—	12	88	—	12	88	—
12.	27	64	9	55	36	9	29	71	—	41	59	—
13.	91	9	—	35	65	—	65	29	6	59	41	—
14.	82	18	—	18	82	—	94	—	6	100	—	—
15/a	91	9	—	18	82	—	88	12	—	76	24	—
15/b							18	82	—	21	79	—
16.	82	18	—	27	73	—	94	6	—	53	47	—
17.	91	9	—	9	91	—	76	18	6	29	65	6

18/1.	73	27	-	18	82	-	12	88	-	29	71	-
18/2.	91	9	-	18	82	-	18	82	-	35	65	-
18/3.	82	18	-	18	82	-	100	-	-	71	29	-
19.	73	18	9	45	55	-	88	6	6	65	29	6
20.	64	36	-	36	64	-	65	29	6	41	59	-
21.	91	9	-	18	82	-	94	6	-	41	59	-
22.	91	9	-	18	82	-	100	-	-	65	29	6
23.	82	18	-	9	91	-	88	12	-	24	76	-
24.	82	9	9	18	82	-	24	76	-	94	6	-
25.	64	36	-	36	64	-	-	100	-	6	94	-

A másodszori meghallgatás már a hangminőség pontosabb meghatározását célozta, és fonetikus jellel kellett az érzékelt hangot jelölni. A kísérlet eredményeit összegezve az alábbi következtetésekre jutottam:

1. A szubjektív észlelésen alapuló megfigyelések mellett műszeres elemzésekkel is igazolni lehet a veláris [ð] magánhangzó meglétét az oltszakadati nyelvjárásban.

2. Nagy a bizonytalanság a nyelvjárási hangok szubjektív hallás utáni lejegyzésében, ennek következtében jelentős eltérések vannak a nyelvi valóság és annak fonetikus átírásban való tükröztetése között, s az így kapott adatok csak nagy fenntartással és kritikával használhatók tudományos feldolgozásra.

3. Érdemes a komplex fonetikus vizsgálatot kiterjeszteni a nyelvjárás teljes hangállományára, mert ezzel a módszerrel megbízható leírást tudunk adni az egész hangrendszeréről.

BOLLA KÁLMÁN

"Nem múlik el ez a nemzedék ..."

1. BALÁZS JÁNOS a Magyar Deákság című kötetében (Bp., 1980. 224 kk) felújította azt a HUNFALVY PÁL és NAGY GÉZA által már emlegetett névéjtési gondolatot, hogy a magyar *név* és a *nem* szavak azonos etimológiai alapra mennek vissza. BALÁZS JÁNOS nemcsak e szavak összefüggését hangoztatja, hanem azt is, hogy a két szó valamikor az ősmagyarban szóhasadással különülhetett el egymástól. A két szó közül az utóbbi származéka a *nemzet* szavunk, amely tény etimológiai felismeréséhez nem kell nagy erőfeszítés, ám az tény, hogy a *nemzet*, a *nemzetiség*, a *nemzetiség* fogalomkörének akár etimológiai elemzése, valamint arra a tényre való rámutatás, hogy a honfoglalás időszakában az a körülmény, hogy valaki meg tudta nevezni szélesebb értelemben vett rokonságát: *nemzetiségét* és így nemzetiség-tudata volt, ezelőtt 20 éve, mikor BALÁZS JÁNOS ezzel foglalkozott, elég bátor-tudományos kérdésfelvetésnek minősült. Ugyanekkor már SZÜCS JENŐ is foglalkozott a

kérdéssel. Mind BALÁZS, mind SZÜCS elfogadják azt a nézetet, hogy a korai Árpád-korban az számított mintegy magyarnak, aki "meg tudta nevezni" azt a nemzetséget, amelynek tagja volt. Az egész okfejtésben én pusztán azt a mozzanatot nem tudom elfogadni, hogy a *név* és a *nem* szavunk szóhasadással különültek volna el egymástól (i. m. 245). E szavak – jóllehet azonos indoeurópai gyökre mennek vissza –, más-más irányból érkeztek nyelvünkbe; a *név* finnugor irányból, a *nem* alán jövevényszóként, tehát ha egymást érintő jelentéseik voltak is az ősmagyarban, jelentéstartományuk kialakulásánál nem kell szóhasadásra gondolnunk.

2. De most valójában nem erről a kérdéstről szeretnék szólni!

2.1. BALÁZS JÁNOS említett tanulmányában és ugyancsak SZÜCS JENŐ a BALÁZS által idézett kötetben (SZÜCS JENŐ, *Nemzet és társadalom*. Bp., 1974. 349) nem foglalkoznak a *nem* szavunk egy igen lényeges származékával: a *nemzedék*-kel. Ez a szó szerepel a ma forgalomban levő magyar bibliafordítások Lukács 21,32 versének megfelelőiben. E szövegrész görög megfelelőjében a γενεα szót, latin megfelelőjében a generatio szót találjuk.

Tekintsük át röviden a legfőbb fordítások idevágó szakaszait:

MűnchK. 80va (1416 után): mezt nē mulic el è *nemzet* mignē mēnden^r legēn^r

JordK. (1519): mert el nem mwlýk e3 *nēzet* mýglen mýndenek bel nem telnek

Sylvester 117v (Uj testamentum, 1541): ... el nem mulik a3 *emberi életnek minden idele* míg nem e3ek mind meg lőnek

Károli(-Biblia) (2. köt. 75v) (1585): femmiképpen ez *nemzet* ég el nem múlik, mignem mind ezec meglé sznek

Káldi(-Biblia) (979.) (1626): el nem múlik e' *nemzet* ég, míg nem mindenek meglé sznek

Református Zeinai Iroda (bibliafordítása, 1975. 2: 121): nem múlik el ez a *nemzedék* addig, amíg mindez végbe nem megy

(Katolikus bibliafordítás, Szent István Társulat, 1976. 1190): nem múlik el ez a *nemzedék*, míg mindezek be nem következnek.

Látható, hogy napjainkban egységesen a *nemzedék* (az 1834-ben feltűnő szó, vö.: TESz.) szerepel a nevezett helyen.

2. 2. Mít takar jelentésileg a nevezett görög, ill. a helyébe került magyar szó. A LINDELL-SCOTT-féle, STUART JONES által átdolgozott görög szótár szerint a γενεα szó jelentése: 1. race, family, 2. race, generation, 3. offspring, 4. (metaph.) class, kind. A jelzett jelentések magyar szóval a következők: 1. nemzetség, 2. nemzedék, 3. ivadék, 4. féleség, fajta.

A sokféle változat közül a legérdekesebb Sylvester János fordításváltozata, amely a γενεα szót az "emberi életnek minden ideje" formában adja vissza, azaz arra utal, hogy az emberiség nem fog kipusztulni, míg mindezek a súlyos bajok be nem következnek.

Mi lehetett az oka Sylvester sajátos értelmezésének? Pusztán csak az, hogy ő kifejezetten a görögből fordított?

WALTER BAUER görög szótárának KURT ALAUD és BARBARA ALAUD által közzétett 6. kiadása nem teljesen ugyanazokat a jelentéseket adja meg, mint amelyeket a LINDELL-SCOTT-féle szótár. Az 1. jelentés nála is 'Genus, Familie', a

második 'Reihe der gleichzeitig Geborenen; Generation; die Zeitgenossen', a harmadik jelentés itt 'Zeitalter, Menschenalter', e harmadik jelentésnek két árnyalata van: a) 'Zeitabschnitt' és b) abban a kifejezésben való előfordulása, melynek megfelelője 'in allen Zeiten'.

(Zárójelbe téve, úgy gondolom, hogy a mai bibliai értelmezéseknek van igazuk, melyek szerint egy adott 'nemzedék'-re vonatkozik a szó, mégpedig közelremutatóan 'eme nemzedék'-re, görögül: γενεα αυτη.)

Sylvester János – feltevésem szerint – nem tartotta helyesnek az ő korában megszokott, ill. szóbelileg is hallhatott fordítást, melyben a *nemzet* szó szerepelt, ennek ui. több értelme volt akkoriban: 'szélesebb értelemben vett nemzetség; frátria' (1315 körül; vö.: GyS. – TESz. *nemz* alatt) és 'nép, náción' (1416 után, BécsiK. 55). Sylvestert bántotta ez a többértelműség, és talán az is, hogy a korabeli apokaliptikus időkben – akárcsak ma – e passzust a hamarosan bekövetkező "ítélet" jóslatának is vehették; feltevésem szerint ezért térhetett el a görögből jogosan szintén kikövetkeztethető 'Zeitalter, Zeitabschnitt' jelentés felé és adta a nála található sajátos fordítást.

Sylvester fordításának tehát szerintem megvan az "ideológiája", de a fordítás ennek ellenére nem a valóban helyes megoldás, hiszen a αυτη közelre mutat: "az emberi életnek minden ideje" helyett legalábbis az "emberi életnek ezen ideje" ti. "időszaka" fordításmegoldást kellett volna választania, s így a görög alapján az a jelentés jött volna ki, amit egy nyelvész ismerősöm, kinek nevét itt most nem kívánom felfedni, de aki éppen a jelentéstanban és az idegen nyelvek ismeretében az egyik legkiválóbb külföldön élő szakember, így fogalmazott meg: "ez a rész végül is az emberi nem egyik fejlődéstörténeti szakaszára, mondjuk a homo sapiens életszakaszának tartamára is vonatkozhat", jöllehet – mint mondta – ilyen fordítás-változattal nem találkozott még.

Az említettekkel a bibliai szövegértelmezés többoldalúságára, és ezek közül egy sajátos XVI. századi magyar megoldás lehetséges indíttatására kívántam röviden rámutatni.

BÜKY BÉLA

Törökbálint földrajzi neveinek vizsgálata

A földrajzi nevek tulajdonneveink legbeszédesebb emlékei. A természeti és a mesterséges földfelszíni alakulatok (hegyek, erdők, patakok, dűlők, utak stb.) neve szinte egész történelmet tükröz. Épp oly beszédes emlékei történelmünknek, mint az egykori használati tárgyak vagy az írott források.

Törökbálint helyneveit a már megjelent megyei kötetekben kikristályosodott egységes módszer alapján gyűjtöttem össze. Nemcsak az élőnyelvi anyagot, hanem a

régi, írásos adatokat is igyekeztem fölkeresni. A községet régi törökkori falunak tartják a helybeliek: a falu Török Bálintról, egykori híres vitézről kapta a nevét, akinek állítólag birtokai voltak ezen a vidéken. A német ajkú lakosság *Groß Turwal – Turwal* néven emlegeti a települést. Egy adatközlő tudálékos magyarázata szerint a *Turwal* a *Türk* 'török' + *Wal* (lat. *Valentinus*) 'Bálint' jelentéséből adódik, mely szintén Török Bálint itteni birtoklásához kapcsolódik.

A névtani kutatások során két nézet vált ismertté. Az egyiket Mező András képviseli. Szerinte *Turbál – Turvál* a szomszédos *Torbágy*-ról kapta a nevét egy *Groß* 'nagy' megkülönböztető jelzővel. A név változása a következőképpen alakulhatott: m. *Torbágy* > n. *Torbály* > *Turbál – Turvál* > m. *Törökbálint*. A *Turbál* egy mesterséges névadásbeli népetimológiának volt a kiváltója. A névváltoztatás Mező szerint abba a magyarosítási hullámba tartozik, amelyre számos példát találni főként a Dunántúlon (vö. Mező: MNy. 78 [1982]: 175–80.)

Kiss László a hagyományos magyarázatot igyekszik megvédeni korabeli adatok alátámasztásával a MNy. 84 [1988]: 457–60. oldalain írt névfejtésében. Állításait Belső Mátyás írására alapozza, miszerint a *Törökbálint* névből a törökök szófacsarással megalkották a *Turbál* nevet. Török Bálint Budaörs környéki birtokosságát bizonyítja a törökök 1546-os, 1559-es és 1562-es összeírásaiiban szereplő "Török Bálint majorsága" megnevezés. A három, telekkönyvi hitelességű okirat pedig 154, 141, illetve 138 évvel korábban keletkezett a *Törökbálint* helységnév eddig ismert legkorábbi előfordulásánál (1700). Éppen abban az időben, melyet Mező nem tudott adatolni. Így Kiss szerint a jól ismert major neve – már megrövidült **Törökbálint* alakban – jelölni kezdte az elpusztasodott, elvadult környéket, és az előbeszédben tovább hagyományozódva megérte a török világ végét, majd a faluhely újratelepítését.

A földrajzi nevekből a település egész történelme végigkövethető. Az elnéptelenedett vidékre előbb szerbek jöttek 1696-ban. Rájuk emlékeztet a határ északnyugati részén még ma is élő *Ráczug* helynév, valamint a belterületi *Rác utca* népi névként. Ezután érkeztek 1699-ben a Fekete-erdő környékéről a németek, akik életre keltették a n. *Festung* és a későbbi *Felsővár utca* helyneveket. Szájhagyomány szerint 1700 körül az egykori birtokos jezsuiták az egyetemes kolostor építéskor maguk hordtak egy halmot a Kálvária céljára. Ezt örökölték meg a még ma is élő *Kálvária-domb*, *Kálvária* népi nevek. A település 1778-tól gr. Majláth József császári királyi kamarai tanácsos és János fia birtokába jutott. A volt tulajdonosra emlékeztet a még élő *Majláth-kastély* név is. János gróf lányának emlékét őrzi az adatközlők szerint a külterületen levő *Ida-major* helynév. A település már a múlt század második felében kedvelt nyaralóhely volt, ezt örökölti meg a *Kispest* megnevezés. Míg korábban magyarokat csak az uradalmi cselédség soraiban találhattunk, később a századforduló után egyre többen telepedtek itt le. A II. világháború után a kitelepített németek helyére sokan költöztek az Alföldről, főleg Békés megyéből.

A gyűjtött anyagban magyar és német adatokkal találkoztam. A német névanyag (70 név) az összes adatnak kb. 14 %-a. A 350 számozott ponthoz tartozó 480 alak- és lexikai változat földolgozását végeztem el. Tipológiai feldolgozásomban a neveket alap- és megkülönböztető elemekre bontottam. Külön foglalkoztam az

utcanevekkel, ezt az igen magas számuk indokolta. Az alap- és megkülönböztető elemek számát, valamint az összes névanyaghoz viszonyított megterhelést %-ban megadom. Az összesítéseknél a zárójelben lévő két szám közül az első mindig az élő név, a második a kihalt név mennyiségét fejezi ki. Összesítő táblázatokkal igyekszem áttekinthetővé tenni a nevek rendszerét és megterhelését.

Az alapelemek rendszere

I. Természeti nevek

A. Víznevek (<i>Béka-lyuk</i> , n. <i>Krautprindl</i>)	7 (7+0) =	1,46%
B. Földnevek	52 (46+6) =	10,83%
1. Térzinformanevek (<i>Kerek-domb</i> , <i>Kopasz-hegy</i> , n. <i>Spiegelberg</i>)	26 (21+5) =	5,42%
2. Talajnevek (<i>Fekete-rét</i> , n. <i>Hirschfeld</i>)	10 (10+0) =	2,08%
3. Alakmeghatározó és helyzetviszonyító nevek (<i>Tyúkláb</i> , <i>Kilátósarok</i>)	6 (6+0) =	1,25%
4. Növénynevek (<i>Levendulás</i> , <i>Akácerdő</i>)	8 (7+1) =	1,66%
5. Birtoklástörténeti nevek (<i>Újtörés</i> , <i>Harmincados</i>)	2 (2+0) =	0,42%
Természeti nevek összesen	59 (47+12) =	12,29%

Fontos megjegyeznünk, hogy az 59 természeti név 37,2%-a (22 név) német elnevezés. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a természeti névanyag jelentős része régebbi keletkezésű, a német ajkú lakosság örökölte át.

II. Műveltségi nevek

A. Gazdálkodástört. nevek (<i>Szeréskert</i> , n. <i>Gänseweide</i> , <i>Kenderes</i> , + <i>Köles</i>)	45 (44+1) =	9,37%
B. Foglalkozásnevek (<i>Célsz hentes</i> , <i>Mikkel pék</i> , <i>Muszula cipész</i>)	17 (17+0) =	3,54%
C. Létesítménynevek		
1. Községrésznevek (n. <i>Kreicl</i> 'szegények negyede')	23 (21+2) =	4,79%
2. Útnevek (<i>Akácós út</i> , n. <i>Jóama</i>)	174 (171+3) =	36,25%
3. Épületek (<i>Valla-villa</i> , <i>Stász-bolt</i>)	95 (95+0) =	19,79%
4. Kegyhelyek (n. <i>Bildsaule</i> , <i>Kápolna</i>)	23 (23+0) =	4,79%
5. Egyéb (<i>Depo</i> , <i>Flóra kemping</i> , <i>Kilátó</i>)	29 (29+0) =	6,04%
D. Képzettársítással keletkezett nevek (<i>Topogó</i> , <i>Bagolyvár</i> , <i>Öbárány</i>)	7 (7+0) =	1,46%
E. Személynevekből alakult alapelemek (<i>Birkás</i> , <i>Báza</i> , <i>Török</i>)	5 (5+0) =	1,04%
F. Ismeretlen és bizonytalan eredetű (<i>Pistály</i> , n. <i>Piste</i> , + <i>Reiche Ried</i>)	3 (2+1) =	0,6%

Az épületnevek feltűnően magas száma utal a település polgári jellegére, névadási szokásainak kialakulására. A község egykori német és zsidó kereskedőinek, iparosainak házaát tájékoztató pontként használták, használják a helybeliek.

A megkülönböztető elemek rendszere

1. Nagyságot kifejező (n. <i>Kleine Haide</i> , <i>Nagyerdő</i>)	9 (9+0) = 2,4%
2. Térbeli viszony, sorban elfogl. hely (n. <i>Boden Acker</i> , <i>Hegyalja út</i>)	10 (10+0) = 2,7%
3. Alakot kifejező (<i>Görbehíd</i> , n. <i>Spitzberg</i>)	9 (9+0) = 2,4%
4. Keletkezési időt kif. (<i>Régi vasút</i> , n. <i>Alterweingarten Acker</i> , <i>Újtelep</i> , <i>Újtörés</i>)	13 (13+0) = 3,5%
5. Minőséget kif. (<i>Kopasz-hegy</i> , n. <i>Stock Acker</i>)	9 (9+0) = 2,4%
6. Növénynevekből (<i>Hárs-liget</i> , n. <i>Lindbaum</i>)	50 (48+2) = 13,4%
7. Állatnevekből (n. <i>Frosch Gasse</i> , <i>Ürgés-dűlő</i>)	11 (11+0) = 2,9%
8. Birtoklástörténetet kif. (<i>Ráczug-pusztá</i> , <i>Urasági udvar</i> , <i>Vitézi földek</i>)	14 (14+0) = 3,75%
9. Funkciót, felhasználást kifejező (<i>Gyaloghíd</i> , n. <i>Kukenberg</i> , <i>Égetvölgy</i>)	36 (35+1) = 9,65%
10. Képzettársítással keletkezett (<i>Csalogány-tanya</i> , n. <i>Josefsberg</i> , n. <i>Ohé Gasse</i>)	10 (10+0) = 2,7%
11. Személynevekből (utcanévek nélkül) (<i>Bunda-villa</i> , <i>Ida-major</i> , <i>Volf-ház</i>)	73 (71+2) = 19,6%
12. Szentek nevéből (n. <i>Maria hilf Kapelle</i>)	13 (13+0) = 3,5%
13. Vallási felekezetre utaló (<i>Zsidó temető</i>)	5 (5+0) = 1,3%
14. Közeli fekvésre utaló (<i>Kápolna-dűlő</i>)	33 (33+0) = 8,8%
15. Szomszédos településre utaló (<i>Biai erdő</i>)	10 (10+0) = 2,7%

Az utcanévek rendszere

I. Személynevek (<i>Toldi</i> , <i>Ady</i> , <i>Munkácsy</i> , <i>Árpád</i>)	55 = 42,0%
II. Földrajzi nevek (<i>Érdi</i> , <i>Diósi</i> , <i>Biai</i>)	6 = 4,6%
III. Az utca tulajdonsága (<i>Fő</i> , <i>Hegyalja</i> , <i>Zsák</i>)	15 = 11,4%
IV. Az emberi környezet (n. <i>Spiegel</i> , <i>Fürdő</i>)	48 = 36,6%
V. Emberesoport (n. <i>Rácz</i> , <i>Iffjáság</i>)	3 = 2,3%
VI. Elvont fogalom (<i>Köztársaság</i> , <i>Séta</i>)	3 = 2,3%
VII. Nevezetes dátum (<i>Október 6.</i>)	1 = 0,8%

Ebben az összesítésben természetesen csak a főbb csoportok szerepelhettek. A százaléokban megadott megterhelés itt az utcanévek rendszerében feldolgozott 131 névhez viszonyítva látható.

N. CSÁSZI ILDIRÓ

Intézménynevek Kárpátalján

Az intézménynevek elméleti vonatkozásait kidolgozó tanulmányok (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 112-4; BALÁZS JÁNOS, A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. ÁNyT. 1 [1963]: 41; J. SOLTÉSZ KATALIN, A

tulajdonnév funkciója. Bp., 1979., BACHÁT LÁSZLÓ, Az intézménynevek jelentéstani problémái. NyttudÉrt. 83 [1974]: 51–4; J. SOLTÉSZ KATALIN, Az egyéb tulajdonnévfajták kutatásának helyzete és feladatai. MNyTK. 160 [1981]: 219–21) bizonyítják, hogy e nevek is a tulajdonnevekhez tartoznak.

Jelen cikkben néhány Kárpátalján megjelenő magyar nyelvű újságban és folyóiratban (Kárpáti Igaz Szó, Ung-vidéki Hírek, Kárpátalja, Hatodik Síp, Kárpátaljai Ifjúság 1990–1992) előforduló intézményneveket mutatok be, természetesen, a teljesség igénye nélkül. A gyűjtött névanyagot a fogalmi csoportra utaló tag szerint csoportosítva vizsgálom, és rámutatok az egyes névesoportok lexikai-szemantikai sajátosságára.

I. Szövetkezetek

1. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek, állami gazdaságok

Kárpátalján e köznevek orosz nyelvű megfelelői, a *kolhoz* és *szovhoz* szavak használatosak a megnevezésekben. Közös jellemzőjük még, hogy, egy-két kivételtől eltekintve, a járás- és helynév -i képzős alakjával együtt fordulnak elő a kontextusban. Az írásképp szerint a földrajzi melléknév nem része a névnek, funkciója az azonos nevű kolhozok elkülönítése.

1.1. Szimbólumnevek

Elvont fogalmakra, a szocializmus eléggé elköptatott szimbólumaira, jelszavaira épülő nevek (vö. SOLYMÁR IMRE, Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. MND. 10 [1981]: 12): *derceni Új Élet Kolhoz*; *ungvári járási Győzelem Kolhoz*; *nagyszőlősi járási Októberi Győzelem Kolhoz*; *munkácsi járási Új Élet Kolhoz*; *nagyszőlősi járási Népek Barátsága Kolhoz*; *ungvári járási Út a Kommunizmushoz Kolhoz*; *ungvári járási Határőr Szovhoz*; *nagyszőlősi járási Március 8 Szovhoz*; *volinyi területi XXV. Pártkongresszus Kolhoz*.

Néhány névben az orosz szó pusztá átirását tapasztaljuk: *Kommunár Szovhoz* ('kommünár': ÉKSz. 751); *Kolosz Agrocég* ('kalász': HADROVICS-GÁLDI, Orosz–magyar szótár. 1: 663). A *kolhoz* és *szovhoz* szavak fordítása az alábbi terjedelmes neveket eredményezte: *Arany Mező Kollektív Mezőgazdasági Vállalat*; *Arany Kalász Kollektív Mezőgazdasági Vállalat*.

1.2. Személynévvel alakult nevek

Az intézménynevek egyéb csoportjaiban is általánosan használt személynév szerepel a leggyakrabban. Ez és a többi is emlékeztető funkciójú (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. 124–8): *nagyberezinai járási Lenin Kolhoz*; *beregi Lenin Kolhoz*; *szolyvai járási Iljics Emléke Kolhoz*; *Lenin Úja Kolhoz*; *Kirov Kolhoz*; *szőlősi járási Vatulyn Szovhoz*; *Sevcsenko Szovhozüzem*.

Az eddig gyűjtött anyagban viszonylag kevés ilyen típusú név található. Az egyik interjúban olvasottak alapján számuk tovább fog csökkenni a névváltoztatás általánossá válásával: "Nekünk az a javaslatunk, hogy a *Lenin Úja* helyett a *Határszél* nevet fogadja el a közgyűlés" (Csonkapapiban – Kárpáti Igaz Szó 1992. jan. 14.).

1.3. Helynévvel alakult nevek

Egyetlen példa illusztrálja azt, amikor a helynév képzős alakja része a névnek, és a működési helyet jelöli: *Nagyszőlősi Szovhozüzem*. A többi névben szereplő helynév tájra utaló funkciójú: *mezsgorjei járási Szovjet-Verhovina Kolhoz*; *técsői járási*

Szovjet Kárpátok Kolhoz; Kárpátok Kolhoz (huszti járás), Oroszország Kolhoz (nagyszőlősi járás). Érdekes lenne megtudni ez utóbbi név létrejöttének okát, a kontextusban viszont nincs erre vonatkozó adat (Mélyponton a tejtermelés: Kárpáti Igaz Szó 1990. aug. 30.).

2. Fogyasztási szövetkezetek neve

Nevükbe szervesen beépül a működési helyüket jelölő helynév -i képzős alakja: *Ungvári Járási Fogyasztási Szövetkezet; Huszti Fogyasztási Szövetkezet; Péterfalvai Fogyasztási Szövetkezet.*

3. Kisipari/szolgáltató szövetkezetek neve

E nevekből általában nem derül ki, hogy a megnevezett szövetkezet mivel foglalkozik. Az *ungvári Sztymul* ('ösztönzés') kisszövetkezet például, amint a cikkből kiderül, építkezést és felújítást vállal. Egy másik vállalkozás hirdetéssel próbál megrendelőkre szert tenni: "Ha építkezni akar, vegye igénybe az *ungvári Ellipsz* szolgáltatásait". (Kárpáti Igaz Szó 1992. márc. 24.) Szellemes névnek tűnik a *Kezes* szövetkezet neve, amellyel talán az elvégzett munka minőségére kívánnak utalni, a cikkíró viszont ezt cáfolja: "Az *ungvári Kezes* szövetkezet, amely egyébként villanymotorok javítását tűzte ki céljául, nem szolgál rá a nevére. A tevékenységük alatt durván megsértik a technológiai fegyelmet" (Kárpáti Igaz Szó 1990. aug. 26.).

II. Vállalatok, gyárak neve

A nevek egy részében szerepel a helynév képzős alakja, a többi viszont csak köznévi elemekből áll.

1. Helynév + -i + köznév

Kárpátaljai Ásványipari Termelési Egyesülés; Kárpátontúli Faipari Vállalatok Bérleti Egyesülése; Kárpátaljai Tejipari Termelési Egyesülés stb. Ide sorolom a "területi" szóval alakult neveket is, mert voltaképpen a fenti két helynév jelentésével rendelkezik: *Területi Sütőipari Egyesülés; Területi Agráréptető Vállalat; Területi Élelmiszeripari Egyesülés* stb. A működési helyet is feltüntető nevek: *Nagyszőlősi Ruhagyár; Ungvári Villanymotorgyár; Szolnyvai Erdőkombinát; Ungvári Húskombinát* stb.

2. Köznévi elemekből álló nevek

Útkarbantartó Vállalat; Szervíz Kereskedelmi Termelői Vállalat; Gázközlőműgyár; Mechanikai Üzem; Ukrszilenergomontázs Tröszt; Gázprom stb.

E nevek esetében általában a kontextusból derül ki, hol működnek. Az oroszul is értő kárpátaljai magyarok pedig minden nehézség nélkül megértik a két orosz mozaikszó jelentését is.

III. Bankok megnevezése

A gazdasági élet átalakulásával Kárpátalján is különböző bankok jelentek meg: *Kárpátaljai Építőipari Bank (Promsztrojbank); Kárpátaljai Kereskedelmi Bank (Leszbank); Színevir Kereskedelmi Bank; Ukrajna Takarékbankjának Kárpátaljai Területi Főigazgatósága* stb.

IV. Kulturális intézmények neve

1. Iskolák neve

Többségük a működési helyet jelölő helynévből és az iskolatípust jelentő köznevekből áll: *Nevickei Általános Iskola; Császlóci Kisegítő Iskola; Ungvári 1. sz. Gyermekek- és Ifjúsági Sportiskola; Ungvári 19. sz. Ipari Szakiskola; Bányai Középiskola* stb. Személynévi elem egy iskola nevében fordul elő: *Beregszászi Kossuth Lajos Középiskola*. Lehet, hogy a jövőben több iskolában lesz az alábbi idézetben olvasható névadás: "A szlavinai magyar iskola tanárai és növendékei Bolyai János, a kiváló erdélyi születésű matematikus mellett voksoitak. Iskolájuk az ő nevét viseli ezentúl, így tisztelegnek nagysága előtt" (Kárpátalja 1992. jún. 12.).

2. Színházak neve

Egyelőre igen kevés van belőlük: *Kárpátaljai Területi Ukrán Zenés Drámai Színház; Beregszászi Népszínház*; és a jövő színháza: a *Beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház* (Kárpáti Igaz Szó 1993. jan. 16.).

3. Kiadók neve

Évtizedeken át a *Kárpáti Kiadó* gondozásában jelentek meg Kárpátalján magyar nyelvű könyvek. Nemrég megalakult "az 1945 utáni Kárpátalja első magánkiadója, a *Galéria Kiadó* ...", hogy a kárpátaljai magyar szerzők műveit eljuttassa a vidék lakosságához" (Kárpátalja 1992. ápr. 7.). Ezenkívül van még a tankönyvkiadó, amely korábban a *Ragyanszka Skola* nevet viselte, nemrég *Oszvitá*-ra változtatták.

A nevek bemutatását a terjedelmi kötöttség miatt most nem folytatom (majd egy másik cikkben számolok be az intézménynevek további csoportjairól). Úgy vélem, hogy ennyi név is kellőképpen illusztrálja a Kárpátalján használatos intézménynevek legfontosabb jellemzőit: viszonylag kevés a személynévi elemet tartalmazó intézménynév, s a helynévből származó melléknév is ritkábban épül be a név szerkezetébe. Gyakoriak a többelémmű, lexikai (*Egyesülés, Kombinát, Területi* stb.) és grammatikai (többszörös birtokos szerkezetek) idegenszerűséget is magán viselő megnevezések (ezek részletes vizsgálatát is a jövőben végzem el), amelyek többnyire a korábbi államnyelvben honos kifejezés szó szerinti fordításával kerültek a magyar nyelvű sajtótermékekbe. Ugyanakkor új tendenciák is tapasztalhatók a névadásban; megjelentek az egyszerűbb, tömörebb nevek is (*Oázis kiadványok; Kezes kiadványok*) stb. Az eddigiek alapján talán nem túlzás az a megállapítás, hogy a vázlatosan bemutatott névanyag is illusztrálja az idegen nyelvi környezet hatását, valamint az életének sajátosságait. Természetesen a téma összetettebb annál, hogy egy ilyen rövid cikk keretében minden kérdés megválaszolására sor kerüljön, ezért az itt nem tárgyalt névcsoportok bevonásával is, további szemantikai és grammatikai vizsgálatokra van szükség.

P. CSIGE KATALIN

Csikszentlélek helyneveinek jelentésszerkezeti típusa¹

Napjaink névtudománya vizsgálati tárgyát, a tulajdonnevet a maga sokszínűségében és dinamikájában próbálja megragadni. Komplex elemzési módszerek, eljárások együttesével igyekszik feltárni a névélettani szituációk tényezőinek és a közöttük rejlő lehetséges kapcsolatoknak, illetve azok módosulásainak megnyilvánulásait – HAJDÚ MIHÁLY tanár úr szavait idézve – azért, hogy akárcsak "...a történettudomány, néprajztudomány, szociológia, nyelvtudomány stb. a nép múltjáról, jelenéről, életének, szokásainak változásairól adjon képet, s ezzel kapcsolatban a maga által feltett kérdésekre keressen választ" (Magyar becézőnevek. Bp., 1974. 17).

Dolgozatomban a továbbiak során körvonalazom egy erdélyi falu, a Hargita megyei Csikszentlélek (r. Leliceni) mai élő helynévállományának néhány sajátosságát.

Közigazgatásilag Csikszentkirályhoz tartozó kis településünkéről tudjuk, hogy Csikszeredától délkeletre fekszik mintegy 4 km-re dombok közé zártan. Belterületének jellegzetes tízesei: *Szentlélek tíze* : *Templom tíze*, *Alső* : *Basák tíze*, *Szentlélek-Boroszló* : *Nagy-Boroszló* még mindig különálló falurészek. A helyi hagyomány úgy tartja, hogy hozzájuk hasonlóan a szomszédos település, *Fitód* is Szentlélek tíze. Mindez nem véletlen, hisz ORBÁN BALÁZS napjainkban is érvényes feljegyzését idézve: "... azt mondja a példabeszéd, hogy: Nincsen Isten Fitóban, mivel e falu Sz.-Lélek filiája lévén, nincsen temploma" (A Székelyföld leírása 1. Pest, 1868. 31). Az elmondottak ellenére a közigazgatás *Fitód*-ot mint önálló falut tartja számon. Az 1991-es néptanács adatok nyomán kitűnt, hogy lakosainak száma 413 fő, területe 1211 ha, míg Szentléleken 283 lakos él, területének nagysága pedig 1026 ha.

1982–83-ban gyűjtöttem össze ennek a két településtörténeti, néprajzi és névtani szempontból egyaránt érdekes falunak a helynévanyagát. A kolozsvári Nyírk. 1983-as első száma közölte is azt annotált adattár formájában (75–7). Vizsgálataim alapja ennek az adattárnak az 1991 telén kibővített, de térben és időben továbbra is relatív teljességű, kéziratban levő szócikk-sorozata, amely a hagyomány szerint egységben mutatja be a két helység névrendszerét.

Szentléleki adattáram 219 helynevét a feltáráshoz névélettani szituációk hálózatában a nyelvi jelek egyik legfontosabb meghatározója felől, a jelentés oldaláról közelítem meg. Pontosabban a nevek megjelenését és életét befolyásoló szituációk determináló tényezőinek, vagyis az elnevező, elnevezett, elnevezési alap, névhasználati kör együttesének és az egyes nevek jelentésszerkezetéből kimutatható elemeinek, mint "...motiváltság, információtartalom, denotáció, konnotáció, valamint az etimológiai jelentés és ennek felismerhetősége (átlátszósság)" (J. Soltesz i. m. 24) a kapcsolatait próbálom feltárni. Majd ezek függvényében alakítom ki a település sajátos jelentéstani névtípusait.

Névélettani és nyelvi szempontokra támaszkodó, komplexnek is tekinthető névtani kísérletemet a helynevek etimológiai jelentésének a megvilágításával indítom.

¹A névtípusok adattárát a NÉ. 16. száma közli.

Aszerint, hogy az egyes neveknek van-e községi jelentésük vagy nincs a falu mai nyelvhasználatában, két nagyobb névkategóriát állítok fel: a *Békdás-kút*-, *Fenyő ajja*-, *Hosszú-havas-féle szónévek* meg a *Lackó*-, *Ongor* : *Zongor-féle jelnevek* csoportját. A két névtípus keveredésével alakult helyneveket pedig a kombinált nevek kategóriájába sorolom, mint amilyenek a *Gálok utcája*, *Magyaroszló pataka*, *Mikés-kút* neveink.

Mindhárom etimológiai névtípuson belül a neveket alkotó nyelvi jelek szófaji minősége alapján külön tárgyalom a felismerhető köznévi (*Alsőég*, *Sás*, *Telek*), tulajdonnévi (*Bocskor-hégy*, *Firidi pusztája*, *Mátyások völgye*) elemekkel alakult és a leíró alapon szófajilag kategorizálhatatlan névegyedeket.

Említett névtípusaim tovább rétegződnek a nevek jelentésszerkezetének további tényezői mentén. Így a szónévek az információtartalom szemszögéből mind információtartalmas, leíró nevek, amelyek általában a denotátumok lényeges tulajdonságait elevenítik meg, amint azt a *Kicsi-rét*, *Mellék út*, *Basák útjese* példánk is igazolja. Leíró alapon a szónévekkel szemben a jelnevek információtartalma nem egy esetben problematikus is lehet. A névtípus természetéből következően egyes nevek napjainkban még feltárható információtartalmasak, mint a *Füted*, amely valószínűleg a *fitos* melléknevünk -i képzős származéka, vagy a szakirodalom alapján feltárható *Lackó*, *Mikes* személynévi eredetű neveink. De felbukkannak információtartalmukra nézve már kategorizálhatatlan nevek is, amelyeknek a hangalakja is módosult a névélettani szituációk változásával. Ezek a tulajdonképpen már említett jelnevek. A kombinált nevek szónévi eleme egyértelműen információtartalmas neveket eredményezne, de jelnévi elemük miatt kénytelenek vagyunk két csoportra osztani őket: a feltárható információtartalmas (*Hosszaszai út*, *Zsögödi széjj*, *Vörös Émrike völgye*) és a részleges információtartalmas (*Magyaroszló pataka*, *Ongor útja* : *Zongor útja*) nevek típusaira.

Helyneveink információtartalma az esetek többségében az objektumok élő tulajdonságait tükrözi. Így az *Erős-ódal* nevünk egy igen nagyon meredek hegyoldalt jelöl, a *Templom völgye* valóban a templom szomszédságában húzódó völgy neve, a *Vörösek utcájában* pedig most is Veres nevű családok laknak. Motiváció szempontjából motivált nevekként tüntetem fel őket. Névanyagunk egy másik rétegében azonban az információtartalomban elrejtett motiváció eltűnőfélben van. Ezt a motivációs állapotot olyan nevekben érhetjük tetten, mint a *Bükk*, amely egy fenyves és bükkös erdő neve, a *Bocskor-hégy*, amely tényleg egy nagyobb dombot jelöl, de egykori birtokosát már nem tudják azonosítani a szentlélekiek. Az ilyen természetű neveket részlegesen motivált neveknek minősítem. De a motivált és részlegesen motivált neveink mellett motiválatlan nevekkel is találkozunk vizsgált anyagunkban. Példaként az ilyen típusú nevek az *Anda bükke*, *Lackó*, *Suta* neveinket említhetjük, amelyek információtartalma semmiféle kapcsolatba nem hozható a denotátumokkal.

Az említett tényezőkön kívül még a konnotációs tartalom is színezheti helyneveink jelentésszerkezetét. Ilyen konnotatív neveink például a *Bánatus* : *Bánatos* vagy a *Vöröské*, amelyek a tatárdúlások szörnyűségeit elevenítik fel. De a katolikus valláskör emlékei is ott lapulnak neveink világában. A helyi hagyomány

egyik magyarázata szerint a *Pap halála* név a reformációhoz kötődik: "ezen a helyen akarták a kálvinisták a katolikusokat megtéríteni. A katolikus csíkiak azonban megütötték, megölték a prédikátort, s azt mondták, hogy ha feltámad, mint Krisztus, akkor hisznek neki." Egy másik falubeli álláspont szerint viszont "több papot öltek meg itt, mert fehérlépezték." A *Víz Marci : Víz Marci pusztája* nevünkhöz egy legenda fűződik. A név jelölte helyen "egykor egy remete élt a feleségével. A felesége Úrnapján szőni akart, de férje ellenezte. Mégis, miközben a remete elment az Erőstetőre vízért, addig a felesége nekifogott a munkának. De alig vetett egyet-kettőt, rögtön kővé vált. A még ma is látható kőveket benőtte lassan az erdő." A *Cigány perzsülés : Pista perzsülés* lexikális névváltozatok egy kevésbé fontos eseményt idéznek fel, azt, hogy "egy Pista nevű cigány valamikor régen felgyújtotta az erdőt" a név jelölte helyen.

Végül a jelentésszerkezet legfontosabb eleme, a denotáció szerint bontom szét a szentléleki helyneveket a különböző épület-, erdő-, falu-, falurész-, kaszáló-, kút-, legelő-, patak-, szántó-, út-, utca-, egyéb objektum nevekre. A denotatív jelentés kapcsán meg kell jegyeznünk azt, hogy az egyes feltárt neveinknek annyi a jelentése, ahány objektumot jelölnek. Egyetlen névről tudnunk kell azt, hogy névélettani szituációjából hiányzik a denotátum, és a használati köre is egyetlen adatközlőre szűkölt le. Ez a kihalóban levő név a *Terhes asszonyok útja*.

Összességképpen elmondhatjuk, hogy Csíkszentlélek helynévállományát sokrétű, gazdag névtípusokkal jellemezhetjük. a megismert átfogóbb típusokról kiderült az, hogy közülük a *s z ó n e v e k* tűnnek ki gyakoriságuk alapján 85,56%-kal. Ezzel szemben a *k o m b i n á l t n e v e k* jóval kisebb arányban, 13,24%-kal, a *j e l n e v e k* megcsupán 3,19%-kal követik őket a rangsorban.

De nyomon követve az egyes altípusokat és azok megoszlását, először is a *s z ó n e v e k* kategóriáján belül a következő képpel találkozunk: információtartalmas, motivált nevek: 60,35%, információtartalmas, részlegesen motivált nevek: 10, 65%, információtartalmas, motivált, konnotatív nevek: 7,65% és információtartalmas, motiválatlan nevek: 5,32%.

A második helyen álló *k o m b i n á l t n e v e k* belső rétegeiről kitűnt, hogy azok 47,36%-a feltárható információtartalmas, motivált, 26,36%-a feltárható információtartalmas, részlegesen motivált, 15,78%-a feltárható információtartalmas, motivált, konnotatív, 10,34%-a pedig részleges információtartalmas, részlegesen motivált névtípus.

A legkevésbé megterhelt *j e l n e v e k* között a kategorizálhatatlan típus uralkodik 57,14%-os aránnyal. Utána a tulajdonnévi feltárható információtartalmas, motivált és motiválatlan altípus következik 28,57%-kal. Végül a sort a feltárható információtartalmas, motivált nevek zárják 14,28%-kal.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

Egy névtani véletlenről

Megvallom – sőt meg sem kell vallanom, hiszen TAKÁTS KÁROLYNÉ összeállításából (TAKÁTS KÁROLYNÉ, Deme László munkássága 1941–1980: Nyelvészeti Dolgozatok 180. Kny. a Néprajz és Nyelvtudomány XXIV–XXV. kötetéből) nélkül is kiderül –: névtan dolgában nem sokat tettem több mint fél évszázados munkálkodásom során. A sors úgy hozta ugyan, hogy olykor-olykor közelítettem azért hozzá. Hol kutatómódszertani szempontból (A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. 44 [1948]: 105), hol helyesírási vonatkozásai felől (Családneveink alaki sérthetetlenségéről: MNy. 52 [1956]: 365; és Tulajdonnévírásunk rendszere: Helyesírási rendszerünk logikája: Nyr. 88 [1964]: 357), hol egyes típusainak grammatikai arculatát vizsgálva (Egyes helységnévtípusaink -i képzős melléknévi származékairól: MNy. 54 [1958]: 125), hol dialektológiai oldalról indulva (A névadatok feljegyzésmódjához: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve, MTA Nyelvtud. Int. 1978. 50), hol meg egy onomasztikai határkérdést boncolgatva (Névterjedelem és névtartozékok: Névtudomány és művelődéstörténet. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Zalaegerszeg, 1989. 282). De a mélyéig sosem értem, inkább a határt súroltam csupán.

Most sem tudom a sok évtizedes mulasztásomat jóvá tenni, s valami olyan igazán névtani-névtudományi kérdéssel előjönni. De nem hagyhatom bizonyítás nélkül, hogy Hajdú Mihály kollégánkat ugyanúgy becsülöm, mint a szűkebb szakterületéhez közelebb állók; nem is csak mint kutatót, hanem mint sokoldalú tudományszervezőt, nevelőt, s nem kevésbé mint sikeres periodika- és többszörös sorozatszerkesztőt. – Hogy tehát nevem szerepelhessen a tiszteletadók sorában, elmondom azt a névtani véletlenek sorozatából származó tréfámat, amelyet évtizedek országjárásai során szedegtettem össze és alakítottam ki.

Magamban így neveztem el ezt a sorozatot: "betűnév + -cs képletű helységnevek". Tudom persze: ez a megjelölés mélységesen tudománytalan és antietimologikus; játéknak azonban érdekes. – Kezdjük hát, és haladjunk ábécérendben! – Íme:

"Szabályos" példák: *Á-cs, B-cs, Cs-cs, D-cs, É-cs, H-cs, K-cs, N-cs, Ő-cs, P-cs, V-cs*

"Érintkező" példák: *R-cs(i), T-cs(δ), Fécs, Szécs*

Meglétüket egyenként fedeztem fel magamnak, s a felhalmozódásnak egy bizonyos pontján sorba állítottam őket. Ellenőrzésül átnéztem most Kiss LAJOS kiváló munkáját (FNESz.), ezzel is igazolva meglétüket s az elvben lehetséges többiek meglétét.

Hadd soroljam fel – immár rejtjelezés nélkül – a "szabályosokat": *Ács, Bécs, Csécs, Décs, Écs, Hács, Kács, Encs, Őcs, Pécs, Vécs*. S megjegyzem – a továbbiakra gondolva –: Csécs mellett van Csécse és Vécs mellett Vécse név is.

Érintkező példaként vettem fel az *Ercsi* és a *Técső* községneveket, minthogy ezekben a (komolyan aligha veendő) "betűnév + -cs" képlet után egy magánhangzó is

áll. Hogy az *Ercsi* -i-je némileg megtévesztő lehet, később (a melléknévi alakokat említve) látni fogjuk. A *Técső* -ő-je, Kiss LAJOS idézett műve szerint, egy régi magyar *Técs* személynévhez járult; a továbbiakban azonban fel kell majd tennem a kérdést: valóban csak személynévként élt-e az -ő nélküli forma. – Más oldalról érintkezik az alaptípussal a *Fécs* és *Szécs*: hangzásában közel áll a *Bécs*, *Csécs*, *Décs*, *Pécs*, *Vécs* sorhoz; de a "fé" meg a "szé" nem betűnév, a "szabálynak" megfelelő **Efcs* és **Eszc* alak viszont nehezen képzelhető el. A típusukat képviselő *Encs* és *Ercs(i)* mássalhangzós magva ugyanis zöngés, tágabb nyílású, tehát hangzósabb is ezeknél, így bizvást szerepelhet szóvégi torlódás belső hangjaként, az *f* és az *sz* azonban aligha volna alkalmas erre.

Az *Ercsi* községnév -i-je kapcsán rejtetten utaltam már a következő kérdésre: ezeknek -i képzős melléknévi származékaira. Hogy e képző – köznevesítő szerepben – bármelyikükhöz hozzákapcsolható, az nem kíván bizonyítást. Az viszont érdekes, hogy családnévként (legalábbis az egyre terjedelmesebb budapesti telefonkönyvben) nem mindegyiküknek találjuk meg az -i képzős alakját. Megvan a *Bécsi*, *Décsi*, *Écsi*, *Encsi*; megvan a *Csécsi* (s mellette *Csécsői*), ugyanígy a *Vécsi* (és a *Vécsői*). S ami korábban jelzett gyanúunkat erősíti: nemcsak *Técsői* családnév található, hanem *Técsi* is. – Az talán véletlen egybeesés, hogy a – feltehetően helységnévi alaptagú – *Őcsi* és *Pécsi* mellett van – aligha helységnévi eredetű – *Őcs*, illetőleg *Pécs* családnév; s hogy a telefonkönyvben nem bukkan elő az elvben lehetséges *Hácsi*; sem az *Ácsi* és *Kácsi*, bár van *Ács* és *Kács* családnév, gyaníthatóan függetlenül az azonos hangzású helységnevektől. És hiányzik a joggal várható *Ercsi* a családnévek sorából. Van viszont *Ercsei*; bár az ebből kikövetkeztethető s elvileg lehetséges **Ercse* (esetleg **Ercső*) községnevet nem találok.

Megismétlem: mindez csak játék. Nem is szántam többnek, mint baráti mosolynak, meleg kézszorításnak; feliratkozásnak a legjobbakat kívánók listájára.

DEME LÁSZLÓ

Nádasd – Nádaska

Helyneveink -d-féle képzőinek funkcióiról írt tanulmányt HAJDÚ MIHÁLY a Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára megjelent évkönyvben (161–72).

A tanulmány először sorra veszi több neves nyelvésznek, kutatónak a -d képző jelentéstörténete, jelentésfejlődése, funkciója kérdésében kialakított álláspontját. HAJDÚ MIHÁLY mindenekelőtt BÁACZI GÉZA két írásából idéz: "legrégibb forrásainkban a -d inkább személynévből alakult helynevekben található" (Szók.² 155). "A képző szétfolyó ősi jelentésében világosan megkülönböztethető a kicsinyítő ... becéző tartalom ..., majd személynévképzőn át helynévképző vált belőle, de emellett régi a valamivel való ellátottság jelentése is, melyből helyneveink egy másik

csoportja magyarázható" (TihAI, 149). HAJDÚ idézi D. BARTHA KATALINT is, aki ezt a kérdéskört így foglalja össze: "A kicsinyítő-becéző funkcióból fejlődött a -d képző személynévképző szerepe ..., majd egy-egy személynévnek helyjelölésre való felhasználása, vagy a valamivel való ellátottság jelentésével a -d képzős származék helynévként való gyakori jelentkezése ... kifejelesztette a -d helynévképzői funkcióját is" (Szókép, 103).

A helyneveinkben fellelhető -d-féle képzők tehát eredetileg lehettek a földrajzi nevekkel vált személynévekben szereplő kicsinyítő-becéző funkciójú személynévképzők, és helynévvé válhattak a valamivel való ellátottságot, valamiben való bővelkedést jelölő -d képzővel alkotott köznevek is, majd – részben az előbbiekre analógiájára is – keletkeztek a -d képzővel mint helynévképzővel is földrajzi nevek.

A tüzetesebb vizsgálat érdekében HAJDÚ kigyűjtötte Kiss Lajos nagy helynévfejtő munkája (FNESz.) -d-féle képzőt tartalmazó magyar helyneveit, pontosabban helységneveit, és azokat Kiss Lajos velük kapcsolatos állásfoglalása szerint csoportosította. Kiss munkájának fontos megállapításai között emeli ki HAJDÚ, hogy a szerző "a képzőnek a 'valamivel való ellátottság, valamiben való bővelkedés' jelentését felismeri és elismeri, s föl is használja ... A másik, hogy két középkori névelemben (négy esetben) elfogadja a -d képző diminutív funkcióját. A harmadik pedig az, hogy nem tulajdonít nagy jelentőséget az analógiának ..."

Azután HAJDÚ a helységnevek azon csoportját vizsgálja, amelynek adataiban a -d képző más képzővel váltakozik, majd sorra veszi azokat a helységneveket, amelyeknek egyes adataiban szerepel a -d képző, másokban nem.

Ez utóbbi csoportban előbb olyan helységneveket tárgyal, amelyekben, amint írja: "a -d képzőnek – szerintem – 'valamivel való ellátottság' a jelentésmódosító funkciója". Ezek között említ két *Nádasd* helységnevet is (a Baranya megye és a Küküllő megye), de ezzel a hozzáfűzéssel: "Jóllehet a képzőhalmozás nem ismeretlen a magyar nyelv történetében, de elképzelhető az is, hogy a 'valamivel ellátott' jelentésű -s képző után a -d már diminutív funkciójú." Ez után veszi sorra azokat a helységneveket, "amelyekben a -d képzőnek diminutív funkciója valószínűbb".

Különösen figyelemre méltónak találtam, midőn HAJDÚ a helységneveknek azon csoportját vizsgálja, amelynek adataiban a -d képző más képzővel váltakozik. E csoporton belül egyetlen példát említ arra az esetre, amikor a -d képzőt más diminutív képző váltja fel, ez *Bonyhád* példája, amelynek 1309 óta előforduló nagyszámú régi adatai között a képző nélküli *Bolnya* és *Bonyha* mellett az -n végződésű *Bonyhan*, majd a -d képzős *Bonyhád* alakok közt 1660-ban és 1702-ben a *Bonyha* alakkal egy időben a *Bonika* is előfordul. A *Bonyha* és *Bonika* adatok egyidejű szereplése kételyt ébreszt, hogy vajon a *Bonika* adat nem a *Bonyha* alak félreolvasása folytán keletkezett-e? HAJDÚ MIHÁLY maga is kifejezi kételyét, midőn tanulmányában így fogalmaz: "Amennyiben az 1660-as és 1702-es adat (*Bonika*) nem olvasati hiba eredménye, akkor végződésében diminutív képzőt kell látnunk, s ez megerősíti a -d kicsinyítő képző funkciójának föltételezését. Noha a település aligha lehetett nagyon kicsiny, hiszen CsÁNKI szerint vásáros hely volt ..." Midőn a tanulmány

olvasásában ide érkeztem, fölmerült bennem, hogy a kétes bizonyosságú *Bonyhád–Bonika* adatpár helyébe tudnék olyan adatpárt ajánlani, amelynek olvasatához nem fér kétség.

Hajdú tanulmányának megjelenése idején a Bódva-völgy Torna megyei szakasza mai államhatárunkon belüli részének, a Bódvaszilasi-medencének történetét feldolgozó könyvem (A Bódvaszilasi-medence 700 éves története. Miskolc, 1993) kéziratán dolgoztam. Feldolgoztam már IV. László király – Torna megye közgyűlési jegyzőkönyvének 210. lapján 1636. évi másolatban fennmaradt (OL. Filmtár 1998. doboz) – 1280. évi oklevelét, amellyel a Torna megyében fekvő *Nádasd* nevű földet híveinek adományozta, akik a kicsiny falut évszázadokon át birtokolták, és magukat arról *Nádasdi*-aknak (de *Nadasd*) nevezték. *Nadasd* néven szerepel a kis település az 1427. évi Torna megyei kamarahaszna-összeírást készítő egyik szolgabíró nevében (Dl. 34088), egy 1428. évi tanúkihallgatásokat rögzítő jegyzőkönyvben (Dl. 12202) és még Torna megye már hivatkozott közgyűlési jegyzőkönyvének egy 1582. évi bejegyzésében is (fol. 34). Az 1700-as évek első felében BÉL MÁTYÁS Torna megyének a Notitiába szánt leírását tartalmazó kéziratában már így ír róla: "*Nadas*, sive vocabulo diminuto *Nadaska*" és alább elmagyarázza (latinul), hogy a falu névadója a település széléig húzódó mocsárban burjánzó *nád* rengetege, amit magyarul úgy neveznek: *nádas* (Esztierg. Főszegyh. Könyvt. Batthy. Gyűjt.). Az 1700-as évek elejére tehát a 'nádban bővelkedő területet' jelölő *nádas* főnévből lett helységnév végéről eltűnik a *-d* képző, és felváltja azt a *-ka* kicsinyítő képző, amely azután a 18. század folyamán véglegesül. Az 1700-as évek közepétől rendelkezésre álló számos iratban, könyvben, kéziratban, majd nyomtatott térképeken kizárólag a *Nádaska* helységnév olvasható, amely aztán a hivatalos helynévadás során a máig is használt *Tomanádaska* alakot kapja. A *Nádasd–Nádaska* adatpár esetében képzőcserével, éspedig föltehetőleg azonos funkciójú képzők felcserélődésével állunk szemben. E példában szereplő nevek olvasata már kétségtelen hiteles, és valóban megerősítheti a *-d* képző kicsinyítő funkciójának feltételezését.

A Torna megyei *Nádasd* → *Nádaska* → *Tomanádaska* mellé hadd soroljam még az Abaújszántó megyei *Nádasd* – *Felnádasd* → *Nádaska* → *Füzernádaska* példáját is: 1288: *Felnádasd*; 1332: *Nadazd*; 1335: *Felnádasd* (Gyömsz. 1: 121); 1427: *Kys Nadasd* (Dl. 24819); 1477: *Felsw Nadasska* (HazOkmt. 5: 336); 1786: *Nádaska* (KORABINSKY); 1808: *Nádaska* (LIPSZKY); 1851: *Nádaska* (FÉNYES, MoGeogrSz. 3: 126); 1863: *Nádaska* (Hnt.). A hivatalos helynévadáskor neve *Füzernádaska* lett. 1920-ban Csehszlovákiához került.

KISS Lajos a FNEsz.¹-ben *Tomanádaska* címszó alatt említi az 1280. évi *Nadasd*, majd egy 1773. évi *Nádaska* adatot, azzal, hogy: "Az elsődleges *Nádasd* névváltozat náddal benőtt területre utal." – *Füzernádaska* címszó a FNEsz. első kiadásában nem szerepel.

A FNEsz. negyedik, bővített és javított kiadásában (1988) *Tomanádaska* címszó alatt az adatok után ezt olvassuk: "Az elsődleges *Nádasd* hn. a m. *nádas* 'náddal benőtt hely' *-d* képzős származéka. A hn.-hez idővel a *-ka* képzőbekerült." – E kiadásban már *Füzernádaska* neve is szerepel címszóként. Az 1288. évi *Felnádasd* és az 1477. évi *Felsw Nadasska* adatok után itt ez áll: "Az elsődleges

Nádasd hn. a m. *nádas* 'náddal benőtt terület' fn.-nek a -d képzős származéka. A *Nádaska* névváltozat képzőcsere eredménye." – Kiss LAJOS tehát itt mindkét helység *Nádasd* névváltozatához ugyanazt a magyarázatot fűzi, hogy ti. a 'náddal benőtt terület' jelentésű *nádas* fn. -d képzős származéka, de a -d képző funkcióját illetően nem foglal állást. A *Nádaska* névváltozathoz a két helységnévnél már eltérő magyarázatot fűz. *Tornanádaská*-nál egyszerűen megállapítja, hogy a helynévhez idővel a -ka képzőbokr járult. *Füzémádaská*-nál már képzőcserével magyarázza a névváltozatot, de nem foglal állást, hogy a feleszerélt képzők azonos funkciót töltöttek-e be vagy sem.

Mint az előbbieken leírtam, jómagam úgy ítélem meg, hogy *Tornanádaska* és *Füzémádaska* névfejlődésében a korábbi *Nádasd* névalakból a *Nádaska* névváltozat kialakulása mindkét helységnév esetében képzőcsere eredménye, és mindkét esetben feltételezhető, hogy a -d és -ka képzők egyaránt diminutív funkciót töltöttek be. Ezt a feltevést alátámasztja az is, hogy mindkét falu a középkor óta a legújabb korig igen kicsi település volt; az 1863. évi Helynévtár szerint a Torna megyei *Nádaskán* csak 241, az Abaújvár megyei *Nádaskán* meg csupán 159 lélek élt.

Hogy a -d képzőnek az Árpád-kor magyar nyelvében nemcsak személynevekben, de helynevekben is lehetett diminutív funkciója, amely a megnevezett objektum kicsinységére utalt, hadd emlékeztessenek Anonymusra, aki Gestájában erről így ír: "Bors pedig ... a nagy számban összegyűjtött parasztsággal a Boldva vize mellett várat építtetett; ezt a nép Borsodnak hívta, azért mivel kicsiny volt" (An. 18. – PAIS ford.). Ez esetben tehát – Anonymus szerint – a *Borsod* név nem egy kicsinyítő-becéző -d képzős személynévből lett helynévvé, hanem egy képző nélküli *Bors* személynévből, az e névvel megnevezett földrajzi objektum kicsiny voltára utaló -d képzővel alakult helynévvé; a személynévhez kapcsolódó -d tehát funkcióját tekintve itt diminutív helynévképző.

Ha Anonymus Gestájának több személynévvél és helynévvél kapcsolatos közlése joggal megkérdőjelezhető is, de hogy ő a maga korának magyar nyelvét tökéletesen ismerte, azt aligha lehet kétségbe vonni. Abban a közlésében tehát, hogy a *Borsod* helynévben a *Bors* személynévhez azért kapcsolta a nép a -d képzőt, mert az így megnevezett földvár – és ebbe nyilván beleértendő az annak sánca által körülfogott település is – kicsiny volt (függetlenül attól, hogy a helynév jóval korábbi létrejöttékor a helynévadás valóban így történt-e) aligha kételkedhetünk. Azt mindenesetre el kell fogadnunk, hogy Anonymus korában, a 12. század második, illetve a 13. század első felében egy ilyen helynévadás, ilyen helynévképződés természetesnek tűnt, és egy helynév végén szereplő -d képző diminutív funkciójának lehetősége magától értetődő volt.

A fent leírtak megerősítik HAJDÓ tanulmányának a képzőcserék vizsgálata nyomán levont azt a megállapítását, hogy a -d képzőnek az esetek nagy többségében mindenképpen funkciója volt, és ez a funkció lehetett kicsinyítés is, "ilyenkor természetesen a megnevezett objektum kicsinységére vagy viszonylagos kisebbségére utalhatott."

Az elmondottak egybecsengenek HAJDÓ MIHÁLY tanulmánya összegzésének azon megállapításával is, hogy a helynevek egy kisebb részében a -d képző diminutív funkciójú, s a jelölt hely kicsinségére utal.

DÉNES GYÖRÖY

Autóbecenévek

A címben szereplő – tőlem alkotott és Hajdó tanár úr szíves figyelmébe ajánlott – új szó magyarázata az a közismert szokás, hogy a nagy spórolások árán vett személygépkocsik gyakran nevet kapnak, s ezáltal mintegy családtaggá válnak. A névadást sok körülmény motiválhatja.

Olaszországi vendégtanárságom idején mi például egy FIAT 850-est tudtunk vásárolni. Mi legyen a neve? Feltétlenül magyar nevet akartunk neki adni, de lehetőleg olyat, amely olasz barátaink és ismerőseink számára is mond valamit. Ezért esett a választás az *Attila* személynévre: a nagy hun király itáliai "lovass túráját" máig emlegetik az olasz történelemkönyvek is. Meg aztán célzás akart lenni részünkről a név arra is, hogy miként Attila az "isten ostora" volt a népek számára, úgy nekünk is sokba került az autó, nem is szólva fenntartásának költségeiről (vö. FÁJÁN PÁL, *Attila és Vartyogó: Köznevelés* 1986. nov. 14).

Személynevek (kis gyűjtésem ezt mutatja) könnyen lesznek autóbecenévvé. – Egy Ladát pl. *Szergej*-nek nevezték el, nyilvánvalóan célozva orosz eredetére. – Egy régi Tatra az *Antonin* nevet kapta, mert Antonin Novotny volt akkoriban Csehszlovákia elnöke. – Egy Trabant *Eszti*-ke lett, mert szeszélyes, kiszámíthatatlan volt, mint a hölgyek. – Egy Ford azért kapta a *Hanzi* nevet, mert Frankfurtban vették át a külföldi kiküldetésből hazatérő boldog tulajdonosok. – Nászuram minden autójának, pontosabban minden Trabantjának a *Rózi* nevet adta Don Quijote gebéjére, Rocinantéra emlékez(tet)ve. – A *Klementina* név azért ragadt rá egy Skodára, mert a család eltévedt egyszer vele, s a gyerekek, unaloműzésből rágyújtottak az "Ó, te drága Klementina" c. dalra. – Van egy család, amely az autónak mindig a *Gusztó* nevet adja: jelenleg a negyediket nyúlvik. – Egy kis BMW neve *Picur* (az ismert rajzfilm szereplőjéről), egy másik BMW *Bébi*. – *Marci*-t Márton napján vették át a Merkur-telepen.

Fiamék Dacia márkájú autójának neve a kiejtésből kiinduló becézéssel *Dácsogó* lett, amit én (megvásárolva tőlük a kocsit) *Decebal*-ra szerettem volna változtatni, de ezt az unokák nem engedélyezték. – Az ő új Audijuk neve *Hercegnő*, mert *Audi* > *Di* = *Lady Di*, azaz *Diana hercegné*. Ez bizony már elég bonyolult névadási folyamat eredménye. – Nyilvánvaló viszont, hogy miért kapja egy 1500-as Lada az *Ezer Öcsi* becenevet.

Az autó színe is meglehetősen gyakori névadási indíték. – Egy piros Dacia *Piroska*, egy szintén piros Lada *Szamóca*, egy 126-os Polski Fiat (némi túlzással) *Tűzgyólyó*. – Előkelően hangzik a *Kék Nyíl*, méltó egy kék színű és gyors Ford Fiestához. – A hasonló hangzás is alapja annak, hogy egy sárga kocsit *Sári*-nak, *Sárika*-nak neveznek.

Eredhet a név az autó hangjából. – Egy régi Trabant a *Rotyogó* nevet érdemelte ki, egy Polski Fiat 126-os zajossága miatt lett *Kompresszor*, és a mi második kocsink, egy Wartburg szintén a hangja miatt kapta a *Vartyogó* nevet. (Gyermekeim szerint kiskorukban minden Wartburgot így hívtak, tehát egy "márkanév" egyedítettünk.)

Sok név származik a rendszámokat kezdő betűkből: *UX*-ből *Uxi*, *GR*-ből *Grófnő*, *ZK*-ből *Zakó*, *PZ*-ből *Pazzo* (= 'örült' olaszul), *COK*-ból *Coki*, *BJR*-ből *Bajor*, *UL*-ből *Ubul*, a *DR*-ből *Doktor úr* (az autó ráadásul fehér színű volt) stb. Bevallom, autózézetés közben el-elkap engem is a találgatási kedv: megpróbálok az előttem guruló kocsik rendszámából értelmes szót faragni, úgyhogy nagyon megértem azt az autóst, akinek *KP* rendszámú kocsija a *Kópé* nevet viseli. (Lehetne éppen *Kézpénz* is, de biztosan nem egy összegben fizette ki.)

Van népetimológias név: *Zápor Jóska* egy Zaporozsecre; *Citrom* egy Citroënre. – Ilyesmi az is, amikor egy Nissan Sunny a *Sunyí* nevet kapja (meg azért is, mert kiszámíthatatlan, gyakran ciromlik).

Bonyolult előzményű a *Sürolta* név. Az autó eredetileg *Sarolta* volt, de egy zökkenéskor a fékcső *sürolta* a talajt, és kifolyt a fékolaj.

Az autóbecenévek keletkezésének oka nyilvánvaló: az ember természetes ragaszkodása szó szerint véve is drága használati tárgyahoz. (Más tárgyaknak is szoktunk nevet adni. Az autóneveket gyűjtögetve pl. több mosógépnev jött be "orvanyagként": *Szilveszter*, mert aznap mostak vele először; *Julcsa*, *Mari*, *Manci*, mert afféle "cselédmunkát" végez; stb.) Az a körülmény azonban, hogy a ma futkározó autók túlnyomó nagy részének nincsen neve, felveti azt a kérdést, hogy nem csak egy mulékony névtípusról van-e szó. A jelek erre mutatnak.

Adatszolgáltatóim (tanítványaim, fiam, vóm, unokáim, barátaim) mind megegyeztek abban, amikor erről véleményüket kérdeztem, hogy az autóbecenévek ideje lejárt, mert a személygépkocsi egyre inkább ugyanolyan közönséges használati tárgy lett, amilyen egy rádió vagy egy zsebkész. Így látja ezt PÁLJÁN GYÖRÖY is, aki *Oszkár* című nosztalgikus jegyzetét ekképpen kezdi: "Kisablakos fehér bogárhátú volt szegénykém, *Oszkár*-nak hívtuk, mert abban az időben minden autónknak nevet adtunk: *Dörmögő*, *Pötyös*, *Piroska*, *Búbos*, *Fifi*, *Pöfi* ... Kiszolgált matuzsálem volt valamennyi, többségük bogár, mert azokat lehet igazán szeretni, duruzsol a hangjuk, ciripel a motorjuk" (Új Magyarország 1993. márc. 30: 5). *Oszkár*, szegény, a roncsstelepen végzi, a jegyzet írója ezen szomorodik el. Én meg az "abban az időben" kitétel miatt idéztem az írást: úgy látja más is, hogy vége egy régi névadási divatnak.

A leletmentésnek itt lenne az ideje.

FÁBIÁN PÁL

Még egyszer a *kőszikla*-hoz – *Kamon-kő*-ről

Az összetett szavaknak egy sajátos csoportját alkotják azok, amelyekben valamelyik tag idegen eredetű, a másik pedig ennek szóképzületünk eredeti rétegéhez tartozó szinonimája (pl. *ár-patak*, *istráng-kőrel*, *fele-barát* stb.).

Ezeknek az alakulatoknak a problematikájával már részben foglalkoztam (l. *Faluvégi* 1992, uo. szakirodalmi hivatkozás is), így az ott elmondottakat csak a legszükségesebb mértékben kívánom ismételni, hanem azokat inkább a földrajzi nevekre jobban támaszkodva kiegészíteni.

Az említett frás kiinduló példája a *kőszikla* összetétel volt, amelyet történetileg nyomon követve az alábbiakra következtethetünk:

- az összetett szó illeszkedik a fenti típusba: előtagja ősi eleme nyelvünknek, utótagja szláv jövevényszó;
- tekintettel erre a sorrendre, tehát hogy előbb következik a már ismert, s utóbb a jövevényelem, ami ellentmondani látszik a magyarázás általános menetének, talán helyesebb feltennünk, hogy az eredeti szónak nem annyira magyarázó, mint inkább bevezető szerepe volt: meghonosította nyelvünkben a jövevényszót;
- a példát – a szakirodalmi hagyománnyal részben ellentétben – nem tautologikus, hanem – legalábbis történetileg – magyarázó, mellérendelő összetételnek neveztem;
- az összetétel tagjai közötti szintaktikai viszony a nyelv története során megváltozott: mellérendelőből alárendelővé értékelődött át.

Ez utóbbi momentummal kapcsolatban jegyeztem meg, hogy ezt az átértékelődést – s az eredeti magyarázó viszonyt – az tette lehetővé, hogy a *kő* szónak a régiségben megvolt a 'szikla' jelentése. Az átértékelődés akkor mehetett végbe, amikor az előtagnak ez a jelentése háttérbe szorult. Hogy azonban ez a változás időben mikor következett be, nemigen állapítható meg, legfeljebb következtethetünk rá adatainkra támaszkodva.

A különböző szótárak bőven adatolják a *kő* keresett jelentését (így MA, PPB., NySz., TESz.). Fontos lehet továbbá az, hogy a *szikla* előfordulásai közt váltakozva találhatunk *szikla* és *kőszikla* adatokat. Mindezt bemutattam már az említett cikkben, úgyhogy ehhez csupán egy kiegészítést fűznék: a Régi magyar glosszárium anyagában egyetlen *kő* előtag nélküli adatot nem találunk (653–4): ez talán arra mutathat, hogy az utolsó idézett forrás, a Brassói Szótártöredék keletkezése idején, 1600 körül, a két szót még szinonimákként kapcsolhatták össze. (Ez az elgondolás megtámogatható azzal, hogy ugyanakkor viszont más források tanúsága szerint a *szikla* és a *kőszikla* bármiféle megkötés nélkül váltakozhatott, az előtag hozzátételével a *szikla* nem jelentett mást. Estünkben tehát látszólag két ellentétes tény – az előtag következetes megléte, ill. esetleges hiánya vélhetőleg ugyanazt támasztja alá.)

A közneveket elhagyva, a kérdés továbbgondolásakor vállatóra foghatjuk földrajzi neveink egy csoportját is. Vannak ugyanis szép számban olyanok, amelyek a *kő* utótagot 'szikla' jelentésben tartalmazzák: *Ablakos-kő*, *Ajnácskő*, *Bél-kő*, *Bise-kő*,

Csorbakő, Vörös-kő stb. A földrajzi névi adatokkal kapcsolatban két mérlegelendő gondolat vetődik fel: egyrészt: a földrajzi nevek – természetüknél fogva – megőrizhetnek bizonyos jelentéseket, esetünkben tehát konzerválhatják a *kő* szó 'szikla' jelentését; másrészt: ha az ilyen utótagot tartalmazó földrajzi név később bukkan fel, esetleg gondolhatunk arra, hogy a névadás az adat feltűnésével egykorú, így a keresett jelentés ekkor biztosan megvan. (Ez utóbbi esetben persze valószínűleg nem feledkezhetünk meg a régi nevek analógiás hatásáról sem.)

A földrajzi nevek ilyen szempontú értékelésénél azonban komoly nehézség adódik, s ez részben korlátozza bizonyító erejüket: nem biztos ugyanis, sőt, nagy valószínűséggel kétségbe vonható, hogy az adat első említése időben egybeesik a névadással. Ha ez az egyezés meglezne, akkor az említett példák közül azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a *kő* 'szikla' jelentése a korai időktől egészen századunkig él, s folyamatosan tetten érhető a földrajzi nevekben. A legkorábbi adat, az *Ajnadcskő* 1320-ból datálható (FNESz. 62), a legkésőbbi a sorban az *Ablakos-kő* 1886-ból (FNESz. 51). A fentiek miatt azonban óvakodnunk kell messzemenő következtetések levonásától, s így attól is, hogy a földrajzi neveket a *kő* 'szikla' jelentése háttérbe szorulásának vagy megőrződésének a vizsgálatakor, s így a *kőszikla* szó elő- és utótagja közti szintaktikai viszony megváltozásának időbeli megbecsülésekor perdöntőnek tekintsük. Értéküket elvitatni, s tőlük eltekinteni viszont a vizsgálódásban semmiképpen sem lehet.

A *kő* taggal alkotott, eredetileg mindenképp magyarázó mellérendelő összetételtől indultunk el a köznevek köréből, és a *kő* utótagú földrajzi nevekkel folytattuk annak bizonyítására, hogy ezekben is kimutatható az utótag 'szikla' jelentésben. Kapcsolódjunk a két záró adattal az utóbbiakhoz, úgy azonban, hogy egyben vissza is térünk a kiinduló példákhoz, amelyekben a tagok egymásnak szinonimái.

Kő utótagú földrajzi neveink közül kettő köthető ide: a *Kamon-kő* és a *Pécs-kő*. Különlegességük az, hogy bennük az előtag idegen szó, s jelentésében azonos az utótaggal. Mindkét esetben szláv szó az előtag, az előbbiben a *kamen* 'kő', az utóbbiban a szlovén *pec* 'magányos szikla'. Noha mindkettő viszonylag későről adatható, a *Kamon-kő* 1902-ből, a *Pécs-kő* pedig 1808-ból, a nevek feltehetően igen régiek, valószínűleg középkori keletkezésűek. Létrejöttük feltétele a szlávok és a magyarok együttélése lehetett: a szláv népesség által adott név a magyar lakosság számára nem volt eléggé világos, megtoldották egy azonos jelentésű magyar szóval, így "magyarosítva" azt (bővebben l. Kiss 1979).

Az ilyen típusú, idegen és magyar összetevőt tartalmazó földrajzi neveket hibrid földrajzi nevekként tartják számon (Kiss i. m. 231). (Ezeknek egyébként a köznevek körében is megvan a megfelelője, l. a hibrid kölcsönszavak kategóriáját [BARTHA 1993]). S a típuson belül sajátos csoportot alkotnak azok, amelyekben a két tag szinonimája egymásnak: ezek tautologikus földrajzi nevek (Kiss i. h.); az általam használt terminológia szerint magyarázó földrajzi nevek. (Földrajzi névanyagunkban sok példát lehet a sor folytatására találni, ezeket l. Kiss i. m.)

A *Kamon-kő* és a *Pécs-kő* tehát bezárta a kört: bennük felfedezhető egy sajátos köznévi összetételtípus tulajdonnévi párja. Befejezésül még annyit szeretnék

hozzáfűzni, hogy a jelen írás alapötletét, a *Kamon-kő* nevet az ünnepelttől kaptam. Köszönet neki ezért.

Irodalom

- KISS 1979 = KISS LAJOS, Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarischen Toponymie: Studia Slavica 25: 231-9, 1979.
FALUVÉGI 1992 = FALUVÉGI KATALIN, *Kő + szükia = kőszükia?*: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp., 1992. 60-4.
BARTHA 1993 = BARTHA CSILLA, Megjegyzések a lezáró kölcsönzésről: Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993. 26-35.
Régi magyar glosszárium. Szerk. BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.
KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz). 4. kiad. Bp., 1986.

FALUVÉGI KATALIN

Főiskolai hallgatók névtani kutatásai

A tanítóképző főiskolai hallgatók tudományos vagy tudományos jellegű munkára fogása több nehézségbe ütközik. Az egyik nagy nehézség a viszonylag rövid képzési idő, illetve az ebből fakadó képzés szaktárgyanként nem elég intenzív volta. A másik fontos faktor is ebből fakad. Tudnillik a rövid képzési idő miatt a képzés első szakaszában meg kell kezdeni a felkészítést, mert különben valós eredményeket igen nehéz produkálni. Ilyenkor pedig azért nehéz megnyerni a hallgatókat az ügynek, mert még igazában nem tájékozódhattak a képzés teljes rendszerében.

Mindennek következtében nagyon fontos a hallgató középiskolás előélete. Különös szerencse, ha a hallgatók valahol, például Hatvanban vagy a helyi gimnáziumban már találkoztak névtannal, akár neveket gyűjtöttek, netán fel is dolgoztak. Az is szerencse, ha a hallgató szülőfalujában gyűjt neveket, majd azok feldolgozására vállalkozik, hiszen ott a szülők és az ismerősök remek támaszt jelenthetnek a munkában. Jó előiskola az egyéb területeket célzó honismereti munka is, mert jó szemléleti alapot nyújthat, mivel kialakítja a tények tiszteletét, az utánajárás szükségességének felismerését. Igen jó előkészületnek számít az ilyen természetű munka az adatközlők felderítésében is. Ha valamelyik középiskolás valamely honismereti kör tagja, újfent szerencsés, hiszen egy átlagos (nem iskolai) honismereti kör valódi táptalaj a kezdő gyűjtő számára, lett legyen akár névtanos, akár hagyománygyűjtő.

Természetesnek kell tekintenünk, hogy a hallgatók nagyobb része nem rendelkezik ilyen előzetes ismerettel. Éppen ezért mindjárt az első évfolyam második félévében kell vagy lehet kiválasztani azokat, akik ilyen munka végzésére alkalmasnak látszanak. (Ebben fontos szerepet játszik az első évfolyamosok bemutatkozása. Ebből az alkalmából mindenkit megkérdezek, végzett-e ilyenféle

munkát. Nemkülönben arra is kíváncsi vagyok, milyen idegen nyelvet tanult, járt-e – s ha igen, hol – külföldön. Az előzetes tájékozódás meghozza gyümölcsét.)

Az országos földrajzinév-gyűjtés vonzásában

A hatvanas évek közepén kezdődött meg hazánkban a földrajzi nevek gyűjtése az MTA Nyelvtudományi Intézetében kidolgozott szempontok szerint. A munka megyénkben is kezdetét vette, ha nem is egészen az említett szempontok szerint. A kiírt pályázatok jelentős alapul szolgáltak ahhoz a munkához, amely főiskolánk és a Szolnok Megyei Múzeumok Szervezete megállapodása alapján a megye földrajzi neveinek összegyűjtését célozta.

Főiskolánk hallgatói és oktatói két volt járás, a jászberényi és a kunszentmártoni járás névanyagának az összegyűjtését és közzétételét kapták feladatul. Az előkészítő megbeszélést követően 17 hallgató, három oktató, továbbá három külsős látott munkához. Összegyűltek a földrajzi nevek, és a kiadvány 1986-ban látott napvilágot. Ezt követte a Jászsági földrajzi nevek című kiadvány 1989-ben, amely az 1986-ban főiskolánkon megtartott országos névtani tanácskozás anyagát tartalmazza.

A hallgatók óriási munkát végeztek. Becslésem szerint több mint húszezer nevet gyűjtöttek össze, és megteremtették a kiadvány alapját. Némely nagyobb terület anyagának összegyűjtésére több hallgató vállalkozhatott a siker reményében. Különösen Jászberény névanyagának összegyűjtése okozott számos nehézséget, de hallgatóink valóban megküzdöttek velük.

Ugyancsak részt vállalt nyolc hallgatónk a volt kunszentmártoni járás földrajzi neveinek összegyűjtésében is. Három hallgatónk egyénileg gyűjtötte a tájegység egy-egy településének névanyagát, a többiek pedig egy névgyűjtő tábor munkájának részesei voltak. (Vö. alább!) A résztvevők között volt egy végzett tanító is. A hallgatóink itt is több ezer nevet gyűjtöttek össze. Két hallgató pedig fel is dolgozta az anyagot.

Jászsági névgyűjtő táborok

A jászsági földrajzi nevek mellett a nyolcvanas évek elejétől folyt az embernevek és az egyéb nevek gyűjtése is. Az első ilyen akció Jászszentandrásen zajlott. Egy hallgatócsoport kiköltözött a faluba, és összegyűjtötte a tanuló ragadványneveket. Egy másik alkalommal – a Pethő kolléga szervezte szociológiai táborral párhuzamosan – újabb névtani tábor működött. Akkor egyrészt a lakosság hivatalos neveit szedték össze a helyi tanács nagyvonalú támogatásával, másrészt sort kerítettünk a ragadványnevek, valamint az állatnevek összegyűjtésére is.

Hasonló gyűjtés folyt Jászfákóhalmán is. Összegyűjtöttük az emberneveket, az állatneveket is, azaz valójában szinte teljes a gyűjtemény. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a személynévek 1705-től szintén rendelkezésre állanak, akkor megállapíthatjuk, hogy ennek a településnek a legteljesebb a névgyűjteménye. Kapcsolódik hozzá még a becézőnevek gyűjteménye és feldolgozása is.

Névtábort sikerült működtetni Jászsószentgyörgyön és Jászkiséren is. Itt elsősorban a lakónyilvántartó anyagát sikerült kicédulázni, és így feldolgozásra vár.

A további gyűjtemények létrehozásának a tábor fontos tényezője. Ahol ugyanis megjelentünk, ott már könnyebben akadt olyan hallgató, de akár más is, aki vállalta a nagyon kemény munkát.

Kunszentmártonban is

Külön szívfoltja volt ennek a munkának az 1986-ban szervezett és lebonyolított névgyűjtő tábor Kunszentmártonban. Ebben négy hallgatónk és egy végzett növendékünk vett részt ottani gimnazistákkal együtt. Igen tanulságos és sok tapasztalatot hozó együttlét volt. (Meg kell jegyezni, hogy főiskolánk gondos istápolója volt minden ilyen munkának és az ma is. Anyagilag és erkölcsileg egyaránt jelentős támogatást kaptunk.)

Névtani témájú szakdolgozatok

1974-ben született meg a főiskolán az első névtani témájú szakdolgozat: POLYÁK MÁRIA: Szülőfalum (Abony) dűlőnevei. A másodiknak már köze van a Jászsághoz: Szülőfalum (Kocsér község) földrajzi nevei. Ezeket 1991-ig 36 földrajzi nevekkal foglalkozó szakdolgozat követte. A névtani szakdolgozatok legnagyobb részét a személynevekkel foglalkozó szakdolgozatok tették. 1992-ig 72 ilyen munka született. E szakdolgozattípus nagyobb hányada a tanulói ragadványnevek gyűjteményeként jelentős, de számos olyan munka található közöttük, amelyek népi ragadványneveket közölnek és dolgoznak fel. Két munka egy-egy üzem ragadványneveit tartalmazza. Összesen tíz dolgozat foglalkozik állatnevekkel.

Hallgatóink összesen 70 magyar település névanyagát kutatták és dolgozták fel. Némely település neveiről több dolgozat is készült, olykor ugyanarról a névtípusról is.

Az eltelt 18 év alatt tehát 118 névtani témájú szakdolgozat készült, azaz évente átlagosan valamivel több mint hat. A megoszlás természetesen nagyon egyenetlen. A kezdet kezdetén, 1976-ban 13 szakdolgozatot írtak a hallgatók ebből a tárgykörből, 1981-ben 11-et, 1983-ban 10-et, 1987-ben 17-et, 1989-ben 12 szakdolgozat született. A dolgozatok több mint fele öt évben készült. Az első nagyobb számú dolgozat a munka indulásával lehetett összefüggésben, a második talán a várható befejezéssel. Ugyanez vonatkozhat 1983-ra is. A befejezésnek, az első kötet megjelenésének szólhatott az 1987. évi abszolút csúcs. A hatás kitarthatott még 1989-ig, amikor ugyancsak nagyobb számú szakdolgozat született.

Látnivaló, hogy az események befolyásolhatják a hallgatók szakdolgozati témával kapcsolatos választását. A munkának, a látható sikernek mindig van vagy lehet hatása.

A dolgozatírók nagyobb része jászsági témát dolgozott fel. Ezért több jászsági település névtani feldolgozása egészen részletes, sokoldalú. Jászsákhalmáról írtak legtöbb szakdolgozatot, szám szerint tízet. Itt szakdolgozat őrzi a földrajzi neveket, a vezeté- és keresztneveket, a keresztnemek történeti rétegét is vizsgálta a dolgozatíró. Van egy jó ragadványnevekről szóló szakdolgozat, továbbá tanulói ragadványnevek rendszerét megalkotó írás is. Egy hallgató feldolgozta az ott használatos állatneveket, egy hallgató OTDK-és pályamunkát készített a becézőnevekről.

Jászalsószentgyörgyről 5, Jászapátiról 6, Jászárokszállásról 7, Jászberényről ugyancsak 7, Jászkisérrel 6 szakdolgozat szól. Ezek alapján megrajzolható lenne az említett települések csaknem teljes névtani arculata. Erre azonban tanítóképzős hallgatók alig pályázhatnak a siker reményében. Eddig egyetlen névtanos szakdolgozat jelent meg (IVÁNDYÉ GYENES ILONA: Ivád ragadványnevei), egy pedig most van megjelenőben: PANYI KATALIN: Becézőnevek Jászfákóhalmán.

Tanulságok

Nevek tízezreit gyűjtötték össze hallgatóink, és ezzel nagyon sokat segítettek a magyar és az egyetemes névtudománynak. Különösen a földrajzi nevek összegyűjtése jelent mérhetetlenül sokat, hiszen máris nagyon sok ilyen név hullt ki az emlékezet rostáján.

A nevek összegyűjtésén kívül a hallgatók nagyobb része képes volt arra, hogy a neveket feldolgozza, azok leglényegesebb jegyeit absztrahálja, illetve a kialakított kategóriákkal szembesítse, s mindezek alapján rendszerezze. Szükségképpen színesebbé vált, gazdagodott a tulajdonnevekre vonatkozó ismeretük. A tények fontossága, tisztelete elmélyítette más rendszerek elemeire vonatkozó felismeréseiket is.

Egyéb tanulságok: Különösen hasznos lehet egy leendő tanító számára, ha egy picit kívülről is bepillant a tanulói ragadványnevek színes világába, majd rendszerébe. Ezáltal pedagógusabb pedagógus lehet.

Az emberekkel kialakítandó kontaktus nemkülönben segítséget nyújthat a pályán való érvényesüléshez. A nem direkt kérdezés különösen jelentős tanulságokkal szolgálhat. Ha valaki nem szülőfalujában látott munkához, s erre is akadt példa bőven, akkor hallgatóként meg- és ítélte a településsel való ismerkedés útját. A sikerek és a kudarcok egyaránt hozzásegítették ahhoz, hogy csakugyan megtanulja, hogyan lehet az esetleges buktatókat elkerülni.

A faluhoz vezető út első állomásán a kutatni készülő ember könnyen idősebb pedagógusra lel. Több hallgató így találkozott a munka során a terepen élő-tevékenykedő idősebb pedagógussal, aki igen jelentős segítséget nyújthatott nekik ebben is, abban is...

FARKAS FERENC

Adalékok az újabb magyar cégnevek tipizálásához

A magyar névtani szakirodalomban lapozgatva feltűnik, hogy a közlemények közt alig találunk a cégnevek, intézménynevek vizsgálatára vonatkozó írásokat. E hiányt az is indokolhatja, hogy az utóbbi évtizedekben – az állami ipar, kereskedelem egyedurialma idején – nem volt érdekes ez a téma, hiszen igazán nem lehetett

különbözőbb nyelvi színre, ötletességre számítani az Állami Áruház vagy a 43. Sz. Állami Építőipari Vállalat feliratú cégtáblák világában...

Úgy látszik, a nyelvtudomány eddig nem vett tudomást arról a látványos változásról, amely az utóbbi néhány esztendőben ezen a területen is végbement. A nyolcvanas évek második felében – először csak hátortalanul, kissé sután – megjelentek az új vállalkozási formák a cégtáblákon is: először csak a gmk-k, később a pjt-k, bt-k, kft-k, rt-k, önálló vállalatok. Amint a számuk gyarapodott, s a piaci verseny közvetlenül érzékelhetően megjelent a magyar társadalom életében, úgy virágzott fel a cégnevek divatja, talán soha nem látott számban – és tarkaságban.

Mutasd meg a cégtáblád, és megmondom, ki vagy! – így alakítható át az örök igazságot megfogalmazó szólás. A jó cégelnevezés felér egy fizetett reklámmal: egyéni, sőt egyedi, nem téveszthető össze más névvel, akkor igazán jó, ha nyelvileg, tartalmilag egyaránt ötletes, utal a cég profiljára, esetleg tulajdonosára.

Sajnos a névdömpingben az ilyenek vannak kisebbségben. Itt is érvényesül "a kevesebb néha több" igazsága, időnként találkozunk túl eredetieskedő, túlkomplikált cégnevekkel, amelyek végül is semmitmondóakká válnak (*Big Blu Est Kft*). A nagy többség azonban inkább fantáziátlanúságról tanúskodik (pl. a *Bau*-előtagú cégnevek özöne).

A jártomban-keltomban látott cégtáblák, a szaknévsor, a legújabb budapesti telefonkönyv adatainak felhasználásával megkísérlem a cégnevek tipizálását, rendszerezését. A névtani szakirodalomban alkalmazott vizsgálati szempontokat irányadónak tekintettem. Bár az igazán érdekesnek a valódi, egyedi megnevezést tartom, szükségesnek éreztem, hogy a teljes cégnévben megjelenő cégtípus-megnevezéseket is áttekintsem. Az irányadó szempontokat: grammatikai (morfológiai) felépítés, származási nyelv, jelentéstani háttér, itt is igyekeztem figyelembe venni, de mivel nem ezt tekintem igazán fontosnak ebben a csoportosításban, a cégtípus-meghatározásnál a szempontok keverednek.

A) A cég típusának meghatározása

A korábbi egyszerű vállalat, szövetkezet jellegű nevek mellett növekszik az összetettebb megnevezések száma, amelyek gyakran rövidülhetnek mozaikszóvá, esetleg betűszóvá (*kft*, *pjt*, *-coop* stb.).

I. Egyszerű cégmeghatározás

1. A már említett vállalat, szövetkezet ill. áruház, vegyesbolt típusú elnevezések sorolhatók ide, amelyek lehetnek egyszerű vagy összetett szók. Elkülöníthető lenne a nyelvi hovatartozás vagy a jelentéstani szempont alapján több altípus (pl. a *corporation*, *büro* vagy a tevékenység jellegére utaló *cukrászda*, *szabósdág*, *butik*, *szépségudvar* stb.).
2. Ide az alaktanilag összetett, de csupán a vállalkozási formára utaló cégtípus-elnevezések kerültek – pl. a *korlátolt felelősségű társaság*, *betéti társaság* stb. Ezek közkeletű formában élnek betűszóként, ritkábban mozaikszóként (*kft*, *bt*, az egyre ritkább *tsz-téesz*, *co.* stb.).

II. Összetett cégmeghatározás

Az ebbe a típusba sorolt cégek profiljáról is képet kaphatunk, az összetett, az 1/2 típushoz hasonlóan itt is szó szerkezettel nevezzük meg a cégtípust, de a

szerkezetnek legalább egy eleme a foglalkozási ágról is tájékoztat (pl. *lakáséptető szövetkezet, kulturális szolgáltató kft, bizományi bolt, esküvői ruhakölcsönző, ügyvédi iroda* stb.). Ez a cégtípus átmenetet képez a tulajdonképpeni cégnevek felé, hiszen a korábbi évek gyakorlatában az ilyen, "egyénytelenített", személytelen elnevezések voltak a jellemzőek.

A valódi tulajdonnevek, egyénítő nevek csoportosításánál már külön-külön vettem figyelembe a fent említett szempontokat.

B) Grammatikai (morfológiai) szerkezet alapján csoportosítva

I. Egyszerű nevek (*Anni* esküvői ruhaszalon, *Arthur Disco*, *Beppi Vegyeskereskedés, Bohém Kft* stb.).

II. Összetett név, ill. szó szerkezet (*Anita Hungária, Ágota-Technic, Bak és Tsa Bútorkereskedelmi Kft, Glob Royal Biliárd Klub* stb.).

III. Rövidített elemekből szerkesztett nevek (jobb elnevezés híján használom ezt a megfogalmazást, tkp. a betű- és mozaikszóelemekből épülő cégneveket sorolom ide).

1. A tisztán betű- és mozaikszavak csoportja (pl. *BCBH Kft, Maidv, BeRoHa, Befuszolg* stb.). E típusba sok ötletes elnevezés sorolható, hiszen rövidített elemekből értelmes szó állítható össze, mint *Baj-Kál Kft*.

2. Többször találkoztam fél-mozaikszónak tekinthető szóalkotással, ill. olyan névvel, amelynek csak egyik fele betűszó vagy mozaikszó, gyakran legalább részben idegen eredetű szóelem, rövid szó alkotja a cégnevet: *Neotech, Borsodchem, Boom-Pest* stb. Mint a példák mutatják, ebbe a típusba sorolom azokat a neveket is, amelyek írásmódjukban jelzik a névelemek közötti lazább kapcsolatot.

3. A betű- és mozaikszó kiegészülhet összetett névvé is: ebben a típusban gyakran találkozunk régi, ismert betű- vagy mozaikszó névvel jelölt cégekből kivált vagy azokhoz kapcsolódó újabb vállalkozások nevével – ilyenkor az ismert név szinte "megemeli" az újabb, nyilván még kevésbé "bejáratott" céget: *MÁV Intercolortrade Kft, MÁV Fa-Véd Kft, MÁV Dentál Kft*, de újabb vagy kevésbé ismert cégek neve is lehet ilyen összetett: *Fényjelzés-NEHITI* stb.

C) A nyelvi eredet alapján csoportosítva

Ebben a kategóriában nagyon nehéz a magyar és az idegen név elkülönítése, hiszen a pontos nyelvészeti meghatározás szerint is idegen eredetű szavak, kifejezések köre jóval tágabb, mint amit ebből az átlagember érzékel, az írásmód is megtévesztő lehet, sőt, a sznobizmus legkönnyebben az írásmódban érhető tetten: "szebb" a név sokak szemében, ha legalább "külsőleg" nem magyar (főleg, ha az inkriminált szó még a magyarban sem igazán melegedett meg: pl. *leasing-lízing*): így születnek az *Annie, Lilly, Baby, Sophia Hostess Service* típusú nevek. És vajon hová soroljuk az ilyen nevet: *Inteam Bár?* (Játékosság vagy tudatlanság tükröződik-e benne?)

I. Ebbe a csoportba a magyar eredetű nevek tartoznak, de ide soroltam azokat is, amelyek nemzetközi szavakat tartalmaznak, pl. *Holnap Könyvkiadó, Két Gólya Bt., Doker* (Dohányipari Kereskedelem) *Kft., Fazon Kézműipari Kft.*

II. Az idegen hangzású és írású nevek száma elég nagy, nyilvánvalóan sok közöttük a legalább részben külföldi tulajdon. Azokat a cégneveket soroltam ide, amelyek vagy hangsúlyozottan idegenes hangzásúak-jelentésűek, vagy pedig kevésbé idegen hangzásukat írásmódjukkal igyekeznek "kiegyenlíteni". Itt is nagyon nehéz eldönteni, hogy hol van a határ (különösen a személynéveknél), gyakran csak egy szempont alapján meg sem húzható ez a vonal.

Végignézve a cégnevek hosszú sorát, az állapítható meg, hogy leginkább klasszikus (görög-latin), német, angol és olasz elnevezésekkel vagy névelemekkel találkozunk, s helyenként bizonyos tematikus kötődés is felfedezhető a cégek tevékenysége és a nyelvek között (pl. a kereskedelemben, bankoknál az angol, a divatszakmában, vendéglátásban az olasz név gyakori (*Hungagent Rt., Banktrade, Angelo Divat* stb. Az utóbbi hatás lehet igen erős is, pl. a görög *Aristotile Simeonidis* nevének rövidítésével "olaszosította" divatáru-kereskedő cége nevét, így: *Arissimeoni*).

III. Külön csoportot képeznek a kevert nyelvű elnevezések, amelyek

1. típusa tisztán idegen nyelvű (pl. *Bauinvest, Scantrade* [svéd-magyar *kft.*], *Rezon-Trade Kft.*),
2. típusa viszont idegen és magyar elemeket is tartalmaz (*Mobilterv Kft., Mezőfakt Kft.* stb.). A nyelvi és helyesírási bizonytalanságra utalnak a nem egységes írású nevek: pl. *Microizing Rt., de Cél Leasing Rt.*). Kiváló nyelvi leleményre utalnak az ilyen típusú nevek: *Lila Show-Haj Szalon*.

D) Jelentéstani szempontok alapján csoportosítva:

I. A személynévi eredetű valamennyi névtípus közül a legegyszerűbb, legtermészetesebb módon alakult. Korai formájában nyilvánvalóan birtokos jelzős szerkezetben jelentkezett, ma is él így: *Annamária gyertyabolíja, Nagy István hádsruháza* stb. Alttípusai is meghatározhatók:

1. Kereszt- és becézett név (*Aranka Iroda- és Területhasznosító Kft., Márta Kosmetika, Ági Virágüzlet, Andrea Mozgás Stúdió Gmk, Angelo Divat* stb.). Legtöbbjükénél feltehetően a tulajdonos vagy munkatárs neve jelenik meg, többször a vállalkozáshoz kötődő ismert személyiségé.
2. Családnév egyszerű formában akkor is élt a mindennapi szóhasználatban, amikor szinte nem létezett magánszektor: a legendás nagy üzleteket egykori tulajdonosukról nevezték meg (pl. a *Nagykovácsi* – *Petőfi Sándor utcai méteráru üzlet*), ill. a pl. kiemelkedő sporttevékenységért kapott üzletnek elegendő név s egyben reklám volt a tulajdonos családnéve: *Boszik Kötőde*. Mai cégek: *Berecz Virágház, Bereményi Könyvkiadó, Beregszászi Építőipari Kivitelezés, Béres Rt., Bódi-Művek, Bolla Program Klub* stb.

3. Teljes név viszonylag ritkábban fordul elő, s ezek egy része is tiszteleti név: *Berda József* Lakásfenntartó Szövetkezet, de: *Nagy István* húsáruháza.

A személynévi eredetű cégnevek jellegzetes csoportja, amelyben egy régi forma felelevenítése történik meg: az alapító vagy idősebb cégtárs vagy nagyobb részben tulajdonos (vagy tulajdonosok) neve mellett a személynévvvel nem jelölt *társ*, *társai*, *fia* stb. kiegészítés szerepel. Most úgy tűnik, hogy leginkább értelmiségi tevékenységet folytató vállalkozásoknál bukkan fel: ügyvédi, tervező irodai, ill. szolgáltató, főleg vendéglátó cégeknél (*Bauer és Schmuck és Társai Kft*, *Bényei és Tsai Vendéglátóipari és Kereskedelmi Gmk*, *Bánáti-Böhm és Tsai Bt*. Ügyvédi Iroda, *Bacher Kálmán és Tsai* Ügyvédi Iroda, *Róth és Tsa Bt*, stb.). Formailag hasonló, de nem személynévi eredetű, és ezért szokatlan, kissé megtévesztő pl. a *Comihem és Tsa* Kereskedelmi Kft, hiszen feltehető, hogy az első eleme nem családnév, hanem egy korábbi mozaikszó, cégnevrövidítés.

- II. A fantázianevek szorosan kapcsolódnak a személynévi eredetű cégnevekhez. Van e neveknek egy olyan csoportja, amelyeknél nehéz eldönteni, hogy hova soroljuk őket: ilyen pl. a *Benjámín* Gmk típusú elnevezés – valószínű, hogy nincs közvetlen személynévi példáról szó itt, vagy ilyen pl. azoknak a személynéveknek a felhasználása, amelyek alkalmasak asszociáció elindítására, s legalább elemekkel, ill. azok jelentésének felidézésével utalnak a cég profiljára is (pl. *Bella-Móda*, *Ara-Bella* menyasszonyruha-köleszövő, *Ági* Élelmiszer Nagykereskedelmi Vállalat (eredetileg az állami gazdaságok termékeit forgalmazó cég). Ebbe az átmeneti csoportba sorolhatók azok a cégek is, amelyek irodalmi, mitológiai neveket választanak – nyilvánvaló az indíték az *Aphrodité* Szépségudvar vagy az *Ádám-Éva* fodrászat, ill. a *Neptun* Akvarisztikai Segédeszközök Gyártó Gmk névválasztásánál.

A valódi fantázianeveket aszerint csoportosítottam, hogy utalnak-e vagy sem a cég tevékenységi körére.

1. A leginkább figyelemkeltőek azok a nevek, amelyek közvetlenül jelzik a vállalat munkaterületét: *Bon* Pénz- és Vagyongkezelő Gazdasági Tanácsadó Kft, *Borona* Építészeti, Művészeti és Szolgáltató Bt., *Bagaria* Bőrfeldolgozó és Kereskedelmi Kft, *Bagira* Díszállat-kereskedés, *Barka* Kertépítő Kft, *Blézer* Kft, *Bermuda* Felsőruházati Kft, *Csód-Stop* Műszaki, Gazdasági, Jogi Szolgáltató Kft, *Szó-Beszéd* Nyelviskola, *Lángór* Tüzeléstechnikai Kft. Kevesebb képzelőerőről tanúskodnak az olyan cégnevek, amelyek ugyan utalnak a profilra, de pl. hangzásuk, hosszúságuk miatt nem elég frappánsak (pl. *Bogyósgyümölcs* Kft).
2. A fantázianevek másik típusa nem kapcsolódik közvetlenül a foglalkozási körükhöz, de a jól megválasztott név ebben az esetben is elérheti a kellő hatást: nem tudjuk pl., hogy a *Bohém* Kft mivel foglalkozik, de feltehetően jókedélyű emberek hozták létre, még akkor is, ha talán csehországi kapcsolatokra kívántak utalni az elnevezéssel. A

Bázis név ellenben biztonságot, megállapodottságot sugároz. Ugyanakkor ebbe a típusba sorolható a legtöbb semmitmondó cégnév is: vajon miért kapta korábban oly sok szövetkezet pl. a *Bástya* nevet? Mára már csak egy mozi, egy bútorkészítő és néhány mezőgazdasági szövetkezet viseli utolsó bástyaként, míg *Béke* nevű cégeinkből hat szövetkezet maradt, és egy strand. A *Béke Szálló* ma már *Hotel Radisson Béke*... Jó néhány olyan kft stb. működik ma Magyarországon, amelynek neve legalábbis nagyon hasonló – így az egyénítő funkciót nem tudják betölteni, nem beszélve arról, hogy ezek a gyakran semmitmondó nevek nem magyar elemekből épülnek, nyelvi szörnyszülöttek, így szinte megjegyezhetetlenek (csak a bennfentes képes különbséget tenni közöttük). Példákon bemutatva: *Mikroterv* Kft Építőipari Tervezés, Kivitelezés – *Mikroterv* Kft Kapcsolós tápegység gyártás; vagy ugyan mivel foglalkozhat a *Multibridge* Kft? Valószínűleg nem hídépítéssel... Vagy gondolnánk-e, hogy a csaknem azonos nevű két cég, a *Polikróm*, ill. a *Polikrómi '90* közül egyik sem fémipari érdekelttségű: egyikük műanyagipari, a másik villanyszerelő és építőipari kivitelező vállalat.

III. Külön csoportot alkotnak azok a nevek is, amelyek helyre, földrajzi hovatartozásra utalnak – a legváltozatosabb típusúak lehetnek, de sokszor csak a cím ismeretében jövünk rá, hogy helyre utaló névvel van dolgunk: a *Bojtár* Ipari, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft-ről nem gondolnánk, hogy a III. kerületi Bojtár utcában működik. A *Márvány* 29 bizományi bolt elnevezésében az játszott szerepet, hogy ez az üzlet a BÁV tulajdona, s a vállalati gyakorlatban az üzleteket címük szerint tartották nyilván: a bérlő csak hivatalossá tette a belső elnevezést. Különösen gyakori volt ez a névadás a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél és utódaiknál (*Rákos Mezeje Mezőgazdasági és Szolgáltató Rt.*, *Rákos Völgye Mgtsz.*, *Óbuda-Újlak Beruházásszervező és Fővállalkozó Kft*, *Sasad Kertészeti Mgtsz.*, *Népliget Kft* stb).

E rövid áttekintés végén megjegyzendőnek tartom: természetesen tudatában vagyok annak, hogy igen sok szempontot figyelembe lehet még venni a tipizáláshoz, elvégezhető jóval részletesebb, alaposabb osztályozás. Úgy vélem azonban, érdemes e kis közlemény keretein belül egy lehetséges csoportosítási módszer főbb vonalait megrajzolni, elindulni a rendszerezés felé. A hirtelen megnövekedett névanyag feldolgozásra vár – tanulmányozása hozzásegíthet, hogy képet alkossunk kortársaink nyelvi leleményességéről, másrészt, sajnos, egy jelentős létszámú réteg helyesírási, nyelvi bizonytalanságáról, szürkességéről is.

FODOR KATALIN

Kárpátalja 1939. évi hivatalos helységnevei

Érdekes és még kevésbé vizsgált színfoltja a magyar hivatalos helységnévadásnak az, ami 1939-ben történt az akkor Magyarországhoz visszakerült kárpátaljai nevek egy részével. MEZŐ ANDRÁS szerint akkor "Nem a községnévrendezésben megállapított magyar államnyelvi nevek használatát írták elő, hanem a települések automatikusan visszakapták a rendezés előtt viselt neveiket. E változtatásokat nem tárgyalta a törzskönyvbizottság, forrásaink sem szólnak róluk (csupán a Hnt. 1944. közli listájukat), e visszaváltoztatás tehát nem tekinthető névadásbeli beavatkozásnak, ezért adattáramban sem szerepeltetem őket, elemzésben sem részesülnek" (HivHn. 281).

A ténylegesen bekövetkezett változások egy mintáján végzett vizsgálat alapján arra a következtetésre jutottam, hogy ami 1939-ben a kárpátaljai helységnevekkel történt, az beavatkozás volt a javából. Az tény, hogy a szokatlan eljárás háttéréről mindeddig nem állnak rendelkezésre adatok, de ezek nem is a névtan, hanem a történettudomány körébe tartoznak. A mi szempontunkból az a lényeg, hogy a helységek nem kapták vissza automatikusan a helységnévrendezés előtti nevüket. Ha áttekintjük az 1939-ben Kárpátalján hivatalosan megállapított neveket, kiderül, hogy az "automatikus" megoldás helyett sokkal inkább egy átgondolt vagy legalábbis bizonyos szempontokat érvényesítő eljárásról volt szó.

Csupán kiegészítésként: a MEZŐ ANDRÁStól egyedülként említett helységnévtár (Hnt. 1944) előtt a visszacsatolással egyidejűleg a hivatalos lap közölte a kárpátaljai helységnevek teljes anyagát (magyar és a cirill betűs, ún. "magyar-orosz" nyelven is), éspedig a m. kir. belügyminiszternek 14.500. B. M. számú, "A visszatért kárpátaljai területen a községnevek megállapítása, továbbá a közigazgatási kirendeltségek és a járások területi beosztása" című rendeletében (Budapesti Közlöny 1939).

Néhány találomra kiválasztott példa¹ (az 1913. évi vármegyei hovatartozás rövidítései: Be = Bereg, Má = Máramaros, U = Ung, Z = Zemplén):

Községnévrendezés előtti név	1913. évi név	1939. évi név
Alsó-Hrabonicza (Be)	Alsógereben	Alsóhrabonica
Alsó-Ribnyice (U)	Alsóhalas	Alsóribnice
Begendjât-Pásztély (U)	Alsópásztély	Begengyátpásztély
Bereg-Halmos (Be)	Bereghalmos	Skuratóc
(Skuratóc 1894. évi magyarosítása)		
Bereg-Szőllős (Be)	Beregszőllős	Lohó
(Kis-Lohó és Nagy-Lohó 1888. évi egyesítése)		
Borszucsina	Borzfalva	Borszucsina

¹Az adatok forrása: Bereg vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke. OKT. 1904; LELKES GYÖRGY, Magyar helységnév-azonosító szótár. Bp., 1992; MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982; TAKÁCS JÓZSEF, Kárpátalja helynevei. Földrajzi Köz. 70 [1942/4]: 199-205; Ung vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke. OKT. 1905.

Cserejőcz (Be)	Cserház	Cserejóc
Knyahinya (U)	Csillagfalva	Knyahina
Herczfalva (Be)	Hegyrét	Hercfalva
Szolocsina (Be)	Királyfiszállás	Szolocsina
Hluboka (U)	Mélyút	Kisluboka
Orosz-Hrabóc (Ze)	Nagygereblyés	Oroszhrabóc
Ó-Sztuzsica (U)	Patakófalva	Ósztuzsica
Podhering (Be)	Órhegyalja	Podhering
Priszlop (Má)	Pereszlő	Nagypriszlop
Priszlop (Ze)	Kispereszlő	Kispriszlop
Sztrióc	Szírtes	Sztrihóc
Trebusa-Fejérpatak (Má)	Terebesfejérpatak	Trebusafejérpatak
Turia-Polcna (U)	Turjamező	Turjapolcna
Zuella (Ze)	Zellő	Zuella

A felsorolt húsz példából láthatóan az 1939. évi nevek megállapítására a következő módszereket alkalmazták:

1. a községnevrendezés előtti nevet változtatás nélkül (pl. *Borszucsina*, *Szolocsina*, *Zuella*) vagy csak helyesírási változtatással (pl. *Oroszhrabóc*) állapították meg;

2. a községnevrendezés előtti nevet a könnyebb magyar ejtés érdekében kis mértékben megváltoztatták (pl. *Knyahina*);

3. megkülönböztető elemmel kiegészített új nevet adtak (pl. *Nagypriszlop*);

4. a községnevrendezés előtti magyarosítás előzményét állították vissza (pl. *Skuratóc*) vagy az ilyen előzményekből az azonos alaptagot kiemelték (pl. *Lohó*).

Természetesen nem vitatható, hogy a nevek nagyobb része az 1. csoportba esik, és valószínűleg nem csak ebben a mintában, hanem a teljes névanyagban is. Ennek ellenére jelentős az egyéb típusú változás is.

Az 1939. évi kárpátaljai névmegállapítás elsősorban azért érdekes, mert – nem említve a háttérben valószínűleg meghúzódó politikai szándékokat – a századunk elején végzett községnevrendezés hivatalos felülbírálatának minősül, hiszen nyilvánvaló ellentétben volt a két világháború közötti hazai névhasználattal. Az akkori viszonyokra nem a Kárpátalján követett eljárás jellemző, hanem sokkal inkább pl. a Földrajzi Társaság 1940. évi szabálya, mely szerint "Egész-Magyarországnak tőlünk elszakított területén az 1913. évi hivatalos helységnevtár elnevezéseit használjuk" (Földrajzi Közl. 68 [1940]: 7). Ezért is érthető, hogy az említett 1940. évi szabályok tulajdonképpen kidolgozója, TAKÁCS JÓZSEF, 1942-ben rosszállását fejezte a megállapított kárpátaljai helységnevekkel kapcsolatban: "A legtöbb községnek megszűnt a jó magyar neve és helyette valamilyen különös nyelven megfogalmazott elnevezések léptek életbe. Ez a nyelv nem magyar, de nem is rutén. Sőt, a kettő keverékének sem tekinthető, ha például Órhegyalja község (rutén névén: Podhorjáni) mai "magyar" nevét vizsgáljuk, amelyet a rendezés a szózott halra emlékeztető, költőietlen "Podhering" alakban parancsolt rá a latorcamenti falura" (i. m. 201).

Az 1939. évi névmegállapítás is jelzi, hogy a század eleji névrendezéssel sokan elégedetlenek voltak. Erre vonatkozóan Mező ANDRÁS is több adatot tett közzé (HivHn.). Az elégedetlenség is közrejátszott abban, hogy négy vármegye (Árva, Fogaras, Hunyad és Liptó) helységnévrendezését a belügyminiszter nem hagyta jóvá. Valószínűleg erre utal Mező ANDRÁS, amikor ezzel kapcsolatban "taktikázást" említ.

Van ennek a kérdésnek egy elég fontos gyakorlati oldala is. A térképi és egyéb hivatalos használat szempontjából ugyanis felmerül a kérdés: mi az egykori magyar területekre eső helységek mai helyes neve? Az könnyen megállapítható, hogy az 1913. évi helységnévtár nevei változatlan formában nem megfelelőek. A magától értetődő <cz>e módosítást nem számítva azonban már nehezen dönthető el, mikor lenne szükség változtatásra. Tovább nehezítik a helyzetet az igazgatási változások. Az 1939. évi névmegállapítás megkérdőjelezi a csupán néhány évig hatályban volt, közvetlen magyar előzmények nélküli nevek megtartását. Ennek ellenére ma is eléggé elterjedt gyakorlat az 1913. évi nevek lényegében változatlan használata. Egy ilyen felülvizsgálat során jelentős szerepe lehet annak is, ha egy adott településen 1910-ben alig vagy egyáltalán nem volt magyar lakosság. A legfontosabb azonban az lenne, hogy egy ilyen rendezés a határainkon túl ma is élő magyar lakosság szempontjainak, érdekeinek, valamint a magyar helységnevek rendszerének összehangolásán alapuljon.

A jelen vizsgálatban érintett kérdések közvetlen kapcsolatban vannak az 1991. évi ungvári tanácskozás tárgyával (NÉ. 14: 139–40). Az ott megfogalmazott tézisekből az 5. sz. említi a helységnevek három alkalmazási szintjét és ezek elkülönítésének szükségességét. A főlem feltett kérdések megválaszolása a hivatalos nyelvi szint elkülönítésében nyújthat segítséget, és természetesen nem érinti a másik kettőt: a történeti névformákat vagy a települések önelnevezését.

FÖLDI ERVIN

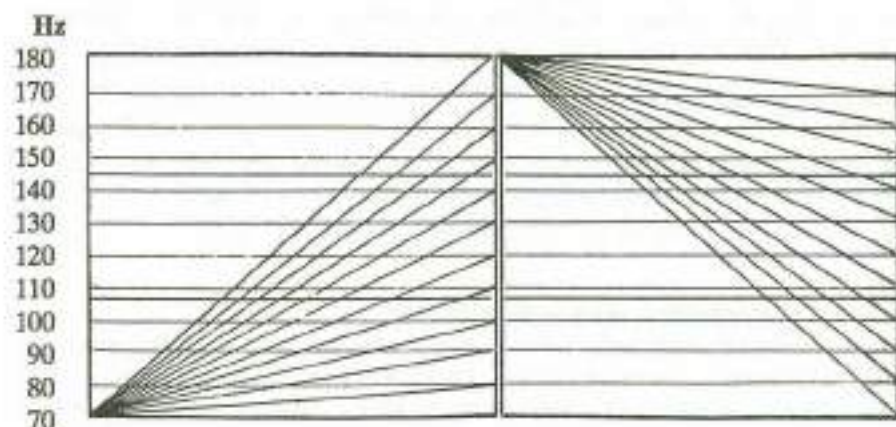
A hangmenet észlelése a meredekségimutató-adatok tükrében

Korábbi közleményeimben (A beszéddallam észlelése: EFF. 3 [1990]: 35–44; A beszéddallam észlelése I. éves bölcsészhallgatók fonetikai hallásának vizsgálata alapján: Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. Szerk. BALÁZS GÉZA. Bp., 1991. 153–60) már beszámoltam az ELTE Fonetikai Tanszékén folyó beszéddallam-észlelési kutatások néhány részeredményéről, most az alábbiakban azt a kísérletet ismertetem, amely a hangmagasság-változás fokának észlelése és a hanglejtés meredekségimutató-adatai közötti összefüggésekre irányult, vagyis, hogy az észlelésre milyen hatással van a különböző alapfrekvencia-változások nagysága.

A hanglejtés észlelése tulajdonképpen nem más, mint egy bizonyos idő alatt végbemenő akusztikai jelsor becslése. Ahhoz, hogy az F0-változásokat észlelni tudjuk, a fülnek bizonyos integrációs időre van szüksége. Kb. 50 ms az a küszöbérték, ami alatt a fül nem érzékeli a változásokat, hanem egy statikus állapotot apperpciál, ilyenkor ugyanis túl magas a küszöb, és a percepció bázisnak nincs elég integrálási ideje a dallamváltozások észlelésére. A hangmenet észlelésének becslése nehéz feladat, mert a frekvencia és az idő kettős változók (l. Rossi, MARIO et al., *L'intonation. De l'acoustique a la sémantique*. Paris, 1981, 54–5).

A hangmagasság-változás fokát a meredekségi mutató adja meg, amely az idő és a frekvencia függvényében azt fejezi ki, hogy a) mekkora a változás nagysága, azaz 1 s alatt hány Hz-cel változik a hangmagasság, illetőleg b) 1 Hz-es változás hány ms alatt megy végbe (erről bővebben l. Bolla Kálmán, Szupraszegmentális elemzések: MFF. 7 [1992]: 17–8).

Kísérlet és módszer. A kísérlethez 23, 70–180 Hz-es hangmagassági sávban realizálódó hanglejtéstimulust állítottam elő IBM AT számítógéppel. A hangmenetekben – a 23. minta kivételével – nem fordultak elő töréspontok, vagyis a változás egyirányú (emelkedő, szökő, ereszkedő, eső). A minták időtartama 500 ms, átlagos hangközük 64% volt, meredekségi mutatójuk pedig 10–220 Hz/s, illetve 4,5–100 ms/Hz között mozgott (l. táblázat). Az 500 ms megfelel egy természetes beszédszakasz tartamának, tehát már jól érzékelhetők az alatta végbemenő hangmagasság-változások. Az intenzitásértékeket nem változtattam, minden esetben 30 és 35 dB-t adtam meg. A 23 hanglejtéstimulus közül 12 emelkedő, szökő, 11 pedig ereszkedő, eső irányú volt. A hangmenet mindig a hangterjedelem minimum- (70 Hz), illetve maximumértékéről (180 Hz) indult, s az egymást követő minták hangmagasságát 10 Hz-cel emeltem, illetve csökkentettem (70–80, 70–90 ... 70–180, illetve 180–170, 180–160 ... 180–70 Hz stb.), a változások így +/- 10–110 Hz közötti értékeket vettek fel (l. ábra). Az ereszkedő/eső irányú hangmenetminták hangközértékei 6–61%, az emelkedő/szökő mintáké pedig 12,5–61% között voltak.

1. ábra: A 23 hanglejtéstimulus változatai

Elhangzási sorrend	Minta	Meredekségi mutató	
		Hz/s	ms/Hz
1.	70–80 Hz	20	50,0
2.	180–170 Hz	20	50,0
3.	70–150 Hz	160	6,3
4.	180–80 Hz	200	5,0
5.	180–160 Hz	40	25,0
6.	70–140 Hz	140	7,1
7.	180–110 Hz	140	7,1
8.	70–100 Hz	60	16,7
9.	180–150 Hz	60	16,7
10.	70–180 Hz	220	4,5
11.	180–130 Hz	100	10,0
12.	70–90 Hz	40	25,0
13.	180–140 Hz	80	12,5
14.	70–110 Hz	80	12,5
15.	180–100 Hz	160	6,3
16.	70–120 Hz	100	10,0
17.	180–90 Hz	180	5,6
18.	70–160 Hz	180	5,6
19.	180–120 Hz	120	8,3
20.	70–170 Hz	200	5,0
21.	180–70 Hz	220	4,5
22.	70–130 Hz	120	8,3
23.	70–75–80 Hz	20	50,0

1. táblázat: A 23 hanglejtéssztimulus meredekségimutató-adatai

A tesztelésen 21 fő (egyetemi, főiskolai hallgatók és oktatók) vett részt. A kísérleti alanyoknak az volt a feladatuk, hogy ábrázolják a háromszori ismétlésben elhangzott hanglejtésmintákat, és írják le, milyen fokúnak (ereszkedő vagy eső, emelkedő vagy szökő) hallották a hangmagasság-változást.

A hangmenet ábrázolása

A tesztelők nagy többsége jól érzékelte a hangmagasság-változás irányát. A tesztelők teljesítménye 43–100% között szóródott, a 21 kísérleti alany helyes hangmenet-felismerése a következőképpen sikerült: 100% – 3 fő, 96% – 3 fő, 91% – 2 fő, 87% – 4 fő, 83% – 1 fő, 78% – 3 fő, 74% – 2 fő, 61% – 1 fő, 57% – 1 fő, 43% – 1 fő.

A hangmagasság-változás fokának minősítése

A tesztelők ereszkedőnek, esőnek, emelkedőnek, szökőnek, lebegőnek és változóknak (egyébnek, 1 kísérleti alany) minősítették a hangmenetmintákat. A hangmagasság-változás fokának észlelési eredményeit a 2. táblázat foglalja össze.

	Minta	A hangmagasság-változás fokának minősítése (%)					
		Emelkedő	Szókó	Ereszkedő	Eső	Lebegő	Egyéb
1.	70–180 Hz	71	24				5
2.	180–170 Hz	14		39	14	33	
3.	70–150 Hz	29	62	9			
4.	180–80 Hz		5	24	62	5	5
5.	180–160 Hz	5	5	43	48	14	5
6.	70–140 Hz	38	48	9		5	
7.	180–110 Hz			33	67	5	5
8.	70–100 Hz	71	19			5	5
9.	180–150 Hz	5		43	43	9	
10.	70–180 Hz	52	38		5	5	
11.	180–130 Hz			62	38		
12.	70–90 Hz	62	14			24	
13.	180–140 Hz	9		48	38	5	
14.	70–110 Hz	38	48		5	5	5
15.	180–100 Hz			19	81		
16.	70–120 Hz	67	24			9	
17.	180–90 Hz		5	14	71	9	
18.	70–160 Hz	33	67				
19.	180–120 Hz			71	29		
20.	70–170 Hz	43	43		5	5	5
21.	180–70 Hz			14	81	5	
22.	70–130 Hz	76	14			5	5
23.	70–75–80 Hz	29	14	5		57	

2. táblázat: A hanglejtésstimulusok minősítése %-os megoszlásban

A fenti adatok a következőket tükrözik:

1. A kísérleti alanyok többsége – 39–71%-ban (ereszkedő forma) és 43–76%-ban (emelkedő forma) – 60 Hz-es alaphangmagasság-változásig (70–130 és 180–120 Hz-ig) *e r e s z k e d ő*nek, illetve *e m e l k e d ő*nek minősítették a hangmeneteket, melyeknek meredekségi mutatójuk 20–120 Hz/s, illetve 50–8,3 ms/Hz között ingadozott.

2. A 70 Hz-es F0-emelkedésnél – ez a 110 Hz-es hangterjedelem 64%-át teszi ki –, illetve -csökkenésnél (70–140 és 180–110) egyértelműnek mondható változás következett a minősítésekben, ugyanis a tesztelők nagyobb %-a *s z ó k ő*nek, illetőleg *e s ő*nek észlelte a hangmenetet, szókó formának 43–71%-uk, esőnek pedig 48–81%-uk érezte a változást. Ezeknek a mintáknak a meredekségi mutatójuk Hz/s-os adata jóval nagyobb, ms/Hz-es adatuk pedig kisebb volt, mint a 60 Hz-ig változók esetében: 140–220 Hz/s, ill. 7,1–4,5 ms/Hz közötti értékekkel fordultak elő (l. 1. táblázat).

3. Korábbi kísérleti tapasztalatokat is (l. Földi, i. m.) igazolnak az eredmények: a hangmagasság-emelkedés észlelése jobban sikerült, mint az ereszkedésé, ugyanakkor az eső formát nagyobb %-ban ismerték fel a tesztelők, mint a szókó menetűt.

4. A viszonylag kicsi, 10–20 Hz-es alaphangmagasság-változást (növekedést vagy csökkenést) is jól észlelte és minősítette – emelkedőnek vagy ereszkedőnek – a tesztelők többsége. A 23. mintát viszont, amelyben egy 5 Hz-es töréspont is szerepelt

az emelkedő hangmenetben, csupán 29%-ban érezték emelkedőnek, és 57%-ban lebegőnek minősítették a hanglejtésformát.

5. A hangmenet-felismerést az előforduló alaphangfrekvencia-csúcsok helye és nagysága mellett az F0-változás foka is nagymértékben befolyásolja. Ezt támasztják alá a hanglejtésminták meredekségimutató-adatai is.

FÖLDI ÉVA

A mátraalji nyelvjárás főbb hangtani és alaktani sajátosságairól

1. Ha Vámosgyörknél vagy Kál-Kápolnánál északra fordul az utazó, hamarosan Heves megye egyik legszebb vidékére, a Mátra aljára érkezik. Így nevezik azt a tájat, ahol a hegyvonulat lassan, fokozatosan beleolvad az Alföld síkjába. A Mátraalj nagyjából a Budapest–Miskolc vasútvonalig terjed. Nyugat felől a Zagyva, keletről pedig a Tarna határolja. Ez a vidék nemcsak néprajzi, hanem nyelvjárási szempontból is Magyarország egyik legérdekesebb része.

A szakirodalom szerint a régió – az északnyugati vagy palóc nyelvjárásterületen belül – a Zagyva–Tarna–Tisza vidéki nyelvjárástípushoz tartozik (I. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 359). Az is tény, hogy a középpalócság déli határa – ha nem is vonalszerűen – közvetlenül a Mátra hegység fölött húzódik (vö. BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások. Bp., 1891. 75; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 80; IMRE SAMU i. m. 349 stb.). BERZE NAGY JÁNOS említi, hogy az itt korábban eléggé elszigetelt életet élő palócság féltőn vigyázott hagyományaira, különösen nyelvére, amelyen a régi zománcból nem egy helyen csillog még valami (BERZE NAGY JÁNOS, A Heves megyei nyelvjárás. Bp., 1905. 3). Kutatópontjaim a következők voltak: Gyöngyös, a Mátra vidékének legnagyobb, legforgalmasabb települése; Gyöngyöspüspöki (a falut 1922-ben közigazgatásilag is a városhoz csatolták, nevét ma már csak utca őrzi); Gyöngyössolymos, mivel csaknem egybeépült Gyöngyössel, régóta város környéki községnek számít; végül Gyöngyöspata, amely maga is alig 10 kilométeres körzetben helyezkedik el. Valamennyi község Árpád-kori település. Az adatgyűjtés szempontjából számításba vehető őslakosok többsége föld- és szőlőműveléssel, fakitermeléssel és bányászattal foglalkozik.

Dolgozatomban – a terjedelem szabta keretek között – a mátraalji nyelvjárás hang- és alaktani jelenségeit kívánom összegezni. Ha itt nem is adhatok teljes rendszert, a bemutatás talán több lesz, mint pusztán vázlat. A vizsgált nyelvjárás anyanyelvjárásom. A nyelvjárási jelenségekre először 1953-ban, tehát éppen 40 esztendeje figyeltem fel ezen a nyelvtérületen.

2. A mátraalji palóc népcsoport etnikai vonásai közül legfigyelemreméltóbb a nyelvjárása. Már bevezetésképpen megállapíthatjuk, hogy a mátrai falvak lakóinak

beszédmódja (különösen Gyöngyöspatái és Gyöngyössolymosé) következetesebben palóc, míg Gyöngyösé (a gyöngyöspüspöki városrész kivételével) és a tőle délre eső területé inkább csak palócos jellegű. (Egyébként ma már valamennyi nyelvjárásterületünkön feltétlenül számolnunk kell a társadalmi rétegződésből következő igen erős nyelvi rétegződéssel.)

Hangtani jelenségek. Még a hangtani jellemzés előtt ki kell térnünk azokra a problémákra, amelyek az azonos nyelvjárástípusba való besorolást kérdésessé teszik. IMRE SAMU nyelvjárási tipizálása a már említett kitűnő összegzésében (i. m. 66) elsősorban hangtani alapú. A hangrendszer mellett tekintettel van az egyes fonémák megterhelésére, a hangszínrealizációkra, sőt sok esetben alaktani vonatkozásokra is. Hangsúlyozza, hogy a hangrendszer (fonémarendszer) igen fontos jellemzője egy-egy nyelvjárástípusnak, s véleménye szerint "nem sorolható egy típusba két olyan helyi nyelvjárás, melynek hangrendszere nem azonos". Megállapítása azért is lényeges, mert a szerző a magyar nyelvjárások atlaszának idetartozó anyagát vizsgálván arra a következtetésre jut, hogy Heves megyének ez a része – nyelvjárástani szempontból – rendkívül érdekes, színes és változatos. Főként e "tarkaság" miatt nem mert határozottabb típuskijelölésre vállalkozni. Ezért használja "A Zagyva-Tarna-Tisza vidék nyelvjárásai" összefoglaló elnevezést, és ugyancsak a fenti okok miatt sorolja az **átmeneti típusok** közé. Kár, hogy a nyelvatlász kutatópontjai között az általam vizsgált helységek közül egyedül csak Gyöngyöspata szerepel (J-5 jelzéssel). Abban is nagyon egyetérthetünk a szerzővel, hogy az ejtésbeli eltérések pontosítása céljából szükség lenne ezen a területen egy sűrűbb hálózatos regionális atlasz elkészítésére.

Az itteni helyi nyelvjárás **hangrendszeré** – ha nem is problémamentes besorolással – a következő képet mutatja:

Rövid magánhangzók: *u, ű, i, o, ő, é, a, e* (8), hosszú magánhangzók: *ú, ű, í, ó, ő, é, á* (7), mássalhangzók: mint a köznyelvben + *ly* (26).

Ami a főbb hangtani sajátosságokat illeti, a nyelvjárás hangrendszerének teljes értékű tagjai mellett hivatkoznunk kell az egyes realizációs változatokra és legalább jelzésszerűen a megterhelésükre is, valamint azokra a hangkapcsolatokra, amelyek ma még léteznek.

Hangtani szempontból a terület nyelvjárására a zárt *ē* általános használata jellemző (*sēr, vēdēr*). Mellette esetenként előforduló hangeszköz (főként idősebbek és nők nyelvhasználatában) az ajakkerekítés nélküli *ā* (*ālmā, kápā*), még ritkább az ajakkerekítéssel képzett *ā* (*bātyām, csūdās*), a nyílt hosszú *ē* (*jēg, szēl*) és az *ó, ő, é* helyén fellépő záródó kettőshangzó (*jō^u, kő^u, szē^up*). Nem tipikus sajáttság az *i*-zés sem, bár (elsősorban Gyöngyöspatán) a köznyelvi *é* helyén gyakran megjelenik (*legfny, szēgnyistg*). A mássalhangzók közül – ha megterhelése a vizsgált helységekben különböző is – az *ly* jelentkezik fonématöbbletként (*gőlya, ibolya*), ez az *l+i, l+j* kapcsolatokban is előfordul (*alya, pályinka*).

Hangváltozások, hangtani törvényszerűségek. A mátrai községekben (amelyek nem tartoznak szorosabban a város kulturális hatókörébe) az *ú, ű* helyén (szóvégen) olykor *ó, ő* jelentkezik (*gyáró, koszoró*), azaz nyíltabbá

válásnak vagyunk a tanúi, de hangsúlytalan helyzetben megtalálható a zártabbá válás is (*kezedét, magos*). A váltótővű főnevek a második szótagban rendszerint rövid hangzóval fordulnak elő (*fonal, tehen*). Magánhangzó után és mássalhangzó előtt az *l* kiesik (*kács, zád*), egyben pótlónyúlás következik be. Ennek ellentettje – intervokális helyzetben – az *l* kettőzése (*tökélletés, vasalló*), de kettőzést figyelhetünk meg a *c, cs, s, sz* esetében is, főként a birtokos személyjeles alakokban (*papuccsa, kakassa, bajácsa*). Idősebbek és nők nyelvhasználatában esetenként erős teljes hasonulás tapasztalható – főként az *r+l* és *r+s* hangkapcsolatban (*nyess, pallag*), ugyanakkor viszont a *-val, -vel* rag *v*-je nem hasonul (*borval, késvel*). Feltűnő vonás a *d, l, n, t* palatalizált ejtése elsősorban *i* előtt (*gyínnye, szeretyi*), és ugyancsak sajátos a hangátvetés is (*débén* 'bődön', *csana* 'csalán', *tereny* 'tenyér' stb.).

3. Alaktani jelenségek. A *t* végű igék használatakor gyakori a felszólító módnak a jelentő módra tett hatása (*lássa, megint it van; a jövődjöt nem tudhassa senki*). A jelenség oka bizonyára az, hogy a felszólító alak jóval határozottabb jelentésű, márpedig a beszélő hathatósan akarja kifejezni magát. A kijelentő mód helyetti felszólító mód a kevésbé tudatos köznyelvi beszédben is gyakorta előfordul. Terjesztésében részesek azok is, akik utánzásból vagy gúnyból használják.

A birtokos személyragozásban a többes szám 3. személyű alak nemcsak kettős, hanem sok esetben hármas változatot is mutat (*fésűjök, onokájok, kertyek*). (Ma már természetesen gyakoribb a köznyelvi kettős megoldás.) Ugyancsak sajátos jelenség, hogy az egy szótagú *t* végű igék múlt idejét előhangzó nélkül képezik (*kötte, sütte*). A *fürödni, söpörni* típusú igék múlt ideje pedig így alakul: *fürdöttem, söpröttem*.

A névragozás terén nem sok gondot fordítanak a ragok végső mássalhangzójára, azaz gyakoriak a *-ho, -he, -hő, -bá, -bű, -tű, -tű* típusú megoldások (*asztalho, fijamű*). Különösen érdekes (bár elég ritka) a felső- és túlzófok *let-* alakja (*letjobb, letésletsőbb*). A *-vá, -vé* határozórag – *v* nélküli formában és magas magánhangzós változatban – ma már ugyancsak ritkán jelentkezik (*madaré lett, tőrőé vár*), pedig az 50-es években még gyakori volt – mint ahogy a felsorolt hangtani és alaktani jelenségek többsége is.

FÜLÖP LAJOS

"Elnevezőke" (-óka, -őke)

Ha lenne ilyen szavunk, hogy "elnevezőke", vajon mit jelentene? Azt hiszem, természetesnek, nyelvszokásaink alapján jól értelmezhetőnek találnánk, ha ez például egy olyan társasjáték neve volna, amelyben az a cél, hogy megfelelő neveket osztogassunk ki különféle kitalált dolgok, lények számára, vagy kitaláljunk neveket ilyen-olyan nevetlen tárgyacskáknak. Ha ez dobozos társasjáték lenne, "Elnevezőke"

felíratáról meg is sejthetnénk a játék lényegét, s a dobozban levő pecsételőke, betűnyomó valószínűleg "címkézőke" nevet viselne, s mellette lenne "dobóka" is bizonyára. Jól megférne a "Fázike" felíratú vagy a "Fonóka", "Szövőke" elnevezésű játékok – és játékevek – között.

Az, hogy mai nyelvérzékünk alapján ilyesféle névadáson nemigen csodálkoznánk, azt jelezheti, amiről itt szólni szeretnénk: az -óka, -óke képzőnek jól körülhatárolódik mai nyelvünkben megnevezés-alkotó, köznévképző funkciója, különféle elnevezések létrehozásában (használati tárgyak, eszközök, szerszámok, játékok, műsorok, ill. tréfás megnevezések körében) betöltött szerepe, s ebben az elnevező funkcióban (vagy: ebben is) napjainkban is produktív. Behatárolhatóak azok a nyelvhasználati körök is, meg-megadhatók azok a grammatikai körülmények is, amelyekben ez az életképesség megmutatkozik; előzmények és szinonímák is látszanak.

Úgy látszik, elsősorban ott van szükség erre a képzőre, ill. szóalkotásmódra, ahol valaminek nevet, elnevezést, címet kell találni. Vagy azért, mert új dolog, s még nincs neve, vagy olyan kicsi eszköz, alkatrész, hogy neve sincs talán; vagy pedig arról van szó, hogy valaminek hiába van neve, mert túl komoly vagy szakmai az a szó, nem jut eszünkbe, vagy nem is ismerjük, vagy egyszerűen csak kényelmesebb, hangulatosabb, derűs kedvünkhöz vagy szűk kis társaságunkhoz jobban illik, ha "alkotunk" egy megfelelő szócskát.

E két kör látszólag a nyelvhasználatban távolabbra esik egymástól. Hiszen az elsőnek említett esetben a tárgyak valamiféle hivatalos elnevezés, tudatos névkeresés, névadási "tevékenység" folyamán kapnak nevet, s ez a név – többnyire árunév – azután hivatalos kereskedelmi listákon, számlákon szerepel. A másik esetben pedig inkább játszi, tréfás megnevezésről, olykor spontán szóalkotásról, alkalmi vagy egyszeri, családi vagy akár egyéni szóhasználatról van szó. A közös vonás e két körben a névadási, elnevezési szándék, a valamilyen új szó kitalálásának, megtalálásának igénye. Ezenkívül azért többnyire közös a kedveskedő, játszi szóhangulat is. A kicsinyítő képző közvetíti ezt, s az adott szerepkörök jól ki is aknázzák. (A bizalmas nyelvhasználati körben, spontán szóalakításoknál ez nem is szorul magyarázatra; az árunevek, eszköznevek körében abból adódik – nem véletlenül, a kicsinyítés eredeti funkciójától nem függetlenül –, hogy jobbára kisméretű használati tárgyairól van szó, vagy pedig gyerekekkel kapcsolatos dolgokról és játékokról, – s reklámnak se rossz a kedves, játékos hangulatú szó. A növénynevek, madárnevek, bogárnevek között elég sok ilyen alakulású szó van, itt a kicsinységre, kedves apróságra utaló és becéző hatást is elbíró megnevező forma szintén természetes, s egyúttal megkülönböztető forma is némelykor, elkülöníti a hasonlóak közül a kisebbet.)

Mindez összeér a képző máig húzóódó s talán újra megerősödni is látszó produktivitásának mai nyelvi tettenérhetőségében, minthogy mind a (köz)névadási szükséglet és az elnevezésalkotásra is igényt tartó tudatosabb nyelvhasználat, mind a tréfás szóhasználat (a játszi szóalkotási kedvtől az egyéni szófacsarási hajlamig) olyan ok és motívum, mely a képzőproduktivitás megmaradásának irányába hat.

Lássunk példákat! A ma is használatos, de régebbi vagy legalábbis megállapodott (szótárazott) szavakkal indítva a sort (jelentésüket csak jelzem): *nyalóka* (a pálcikás cukorka); *hajtóka* (kabát, zakó gallérja, ujjának, aljának visszahajtott része, zsebatni, paroli); *szívóka* 'szipóka' stb.; *szipóka* (egyes rovarok szájszerve); *fűvóka* (a fűvös hangszeren, hívják *szopóka*-nak is); *tolóka* (a retesz vagy annak eltolódó vasnyelve); *állóka* és *járóka* (az állni meg a járni tanuló gyerekek rácsos-hálós-gurulós "bútorai"); *ülőke*; *libikóka* (mérleghinta, meg a barázdabillegető egyik népi neve); *mondóka* stb.

A népnyelv is ismert és ismer több ilyen szót. Eszköznévként például: *tróka*, *celőke*, *palóka*; a *tolóka* nemcsak a nagykapu fából való elreteszelője (és nem is csak a lakótelepi rigli), hanem nevezhetnek így bármely eszközt, amit tolni szoktak, hívnak így targoncát, talicskát, fiókot (l. MTSz.); a *szipóka*, *szopóka* lehet csöves bádóg ivóedény neve is, meg a dohányzó (pipa, cigaretta) "szipkája" is; a *fejőke* a fejőszék stb. Társas (munkás és mulatságos) együttlétek elnevezése pl. *fonóka*, *fosztóka*. Tréfás népi megnevezések, a láb, fül, szem játszi népi nevei: *járóka* (ez lehet a lejárnivalók, a komissiók neve is), *hallóka*, *látóka* (ÚMTSz.). Eszköznévként a *látóka* 'kémlelőlyuk (a fazekaskemencén)', meg 'tükör' és a búcsúban kapható, újra és újra összerázható és mindig más színes képet mutató játékkaleidoszkóp neve is (uo.).

A legújabb *-óka*, *-őke* végű szóalkotások a szókinés mozgékony rétegeiből valók. Részben azért már általánosult használatúak, részben meg átmeneti jellegűek és periférikusak (akár azért, mert ritkább használatú tárgyak, szakmához kötődő eszközök, nem túl ismert áruk nevei vagy főként a gyerekek életéhez kötődő tárgyak, akár azért, mert játszi képződmények, alkalmi használatúak).

A *mászóka* a játszótéren áll, többnyire fémcsőből való létraféle vagy ilyenek hálózata; a *hordóka* műanyag (vagy vászon) babacipelő alkalmatosság; a *szopóka* cumisüvegre való cucli (l. ÉKSz. is), az *ütőke* labdaütő (ping-pong és tollas), az *úszóka* az úszni tanulókat segíti. A mai (s talán a városi) gyerekek kaleidoszkópja inkább *nézőke* mint *látóka* (s *nézőke* a lakótelepi kulcslyuk kukucskalója is, meg a játékperiszkóp, játékmikroszkóp ablaka is). A gyerekek további elnevezéseket maguk is alkotnak, s egyéni szóhasználatuk olykor összezsengenek. Ilyen alkalmi vagy szűkebb körű szóhasználat példái: *húzóka* (húzás játék); *lejáróka* (lejtős parki ösvény, vö. *járóka* 'az iskolapadok közötti átjáró' – ÚMTSz.); *számolóka* (zsebszámológép); *fogóka* (buszok ülésének kapaszkodója); *nyitóka* (konzerv- és üvegnyitó) stb. Az efféle szóalkotások ismeretében, ezekhez talán tudatosan is idomulva jöhetett létre a kirakodóvásárok (fonni, szőni tanító) játékaiknak elnevezése: *Fonóka*, *Szővőke*, vö. (-*ike* képzővel:) *Fűzőke* (dobozos gyöngyfűző). S van egy új sport- (vagy gyógy)eszköz, mely göröngyökön járással pihenteti állítólag a talpat, a neve (nagy betűkkel a dobozán is): *Tűpróka*.

A diáknyelv szavaként jelenik meg a *rághatóka* 'radír', *előke* 'iskolaköpeny', vö. *racska*; *cerka*; *pótka* 'pótvizsga'; *hegyka* 'ceruzahegyező' stb. (Tóth Kornélia, A sárbogárdi diáknyelv szótára. MCsD. 46 [1990]). A jassznyelv kifejezéseként jegyezték le pl. a *gondolkodóka* 'ész', *beszélőke* 'száj' szavakat (Szóts László: NytudÉrt. 58 [1967]: 310–2), l. még *alvóka*, *evőke* ("De jó evőked van!"), *látóka*-félék a népnyelvi lejegyzésekből, argó szóként pl. a *nyalóka* (*nyalcsi*) szót az eddigtilt eltérő

jelentésben: 'heroin' (FAZAKAS ISTVÁN, Jasszok, zsarók, csafkavágók. Bp., 1991), l. még másik jelentését is: 'ragasztós hátú kis reklámcédula' (ÉKSz.). A különféle szakmáknak is megvannak a maguk (többnyire kisméretű) tárgyai, eszközei, melyeket *-óka*, *-óke* végű elnevezésekkel – vagy azokkal is – szoktak illetni. Hol hivatalosan, hol játékos kedvvel. A *fűvóka* újabb (szótárazott) műszaki jelentései: 'a gázcső összeszűkülő része', 'szórófej', 'porlasztó', 'sugárhajtóműnek a gázszugárt kibocsátó nyílása'. A *hajtóka* a vasutasnyelvben: 'kézi hajtású hajtány'. – A vízvezetékszerelők csak *nyitóká*-nak és *csukóká*-nak nevezik mindazt a kallantyút, amely kinyithatja vagy elzárhatja a vizek útját; a logarléc használatának a *logar* elmozduló része a *tolóka* (az ÉKSz. is felvette ezt a jelentést); a tájképfestők mozgatható kis fémkerete, képkeresője: *nézőke*; a cipzárvájtók így hívják a cipzárok kiálló, le-leszakadó részét: *húzóka*, stb.

Az említett szavak körében is megfigyelhető, hogy ugyanaz a származék (pl. *nézőke*, *tolóka*, *járóka*) nyelvünk több rétegében is megjelenik, más-más jelentésekkel, s egy-egy ilyen szónak a nyelvi rétegződéstől függetlenül is lehet több alkalmi vagy állandó jelentése. Tehát egy *-óka*, *-óke* végű szavunk többnyire nem csupán egyetlen példáját képviseli az ilyen módon alakult szavainknak. A már említett példák mellé hadd sorakozzon még egy: a *fűjóka* (a már jelzett jelentésen kívül) másféle gyermeknyelvi szóként is ismert: 'trombita' jelentésben (GÓSY MÁRIA: NytudÉrt. 119 [1984]: 54, 57); a népnyelvben pedig lehet még a *fűjóka* 'szalalkáli' is, 'keltsészta' is, 'nádsíp' is (ÜMTSz.).

Érdemes lenne kitekinteni (részletesen is) a növények, madarak stb. hasonló módon alakult elnevezéseire, mivel mind a népi elnevezések, mind műszavak között szép számmal vannak *-óka*, *-óke* végűek. E nevek mindenképpen rámutatnak arra, hogy elnevezésekben az efféle szóalkotásmód szokásos, s e nevek közre is játszhattak e szóalkotásmód produktív voltának fennmaradásában. Néhány (igei alapú) növényneveink: *csengőke*, *ütőke*, *csúszóka*, *lengőke*, *folyóka*, *kúszóka*, *szövőke*, *szopóka*, *szípóka*, *húzóka*, *rezgőke* stb. (CSAPODY-PRIESTER, Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966). Hasonló szerkesztésű madárneveink például: *szántóka*, *gyurgyóka*, *nincsdőke*, *pípőke*, *bugybóka*, *kukóka* stb. (KISS JENŐ, Magyar madárnevek. Bp., 1984. – Az *-óka* képző madárnevekbeli gyakoriságáról is, 214k.).

Az eddig emlegetett *-óka*, *-óke* végződésű szavak (nagy többségükben) igei alapszót tartalmaznak. A származék jelentése az igével kifejezett cselekvéshez kapcsolódik, azt segíti elő, annak eszköze, tárgya, eredménye stb. Az *-óka*, *-óke* olyan képzőbórok lehet e szavakban, mely igei alaphoz járuló köznévképzőként funkcionál, elnevezéseket (főként tárgyneveket, eszközneveket) alkot. A származékban voltaképpen a folyamatos melléknévi igenév szerepel, az *-ó*, *-ő* igenévképzővel; így az igenév + *-ka*, *-ke* (képző) tagolás is jogos lehetne, hiszen az igenévképző maga is lehet főnévképző, és gyakorta eszköznévképző funkcióban áll (l. *seprő*, *ásó*, *csengő*). Éppen a névalkotás, eszköznévképzés lehetett azonban az a funkció, mely kölcsönös erősítést kívánt: az *-ó*, *-ő* és a *-ka*, *-ke* összekapcsolódva, képzőbókorként alkalmas lehetett erre. A viszony tehát nem *lapát* : *lapátka*, *ásó* : *ásóka*, *vödör* : *vödörke* típusú, ahol a gyakori (névszó) alapszóhoz járul alkalomadtán a kicsinyítő képző. A *nézőke*, *tróka*, *folyóka* nem a *néző*, *tró*, *folyó* (kicsinyítő) képzős alakja, hanem *néz*, *tr*, *folyk*

igékkel kapcsolatos dolgot nevez meg új lexikális egységként az alapszóhoz tett *-óka*, *-őke* képzőbokkal. Vö. *csüngőke* (növénynév a *csüng* igéből) de *csengőcske* kicsinyítőszármazék a *csengő* főnévből, l. még szintén *-cska*, *-cske* képzővel a kicsinyítésben: *folyócska*, *frócska*, *manócska*, *erdőcske* stb. – D. BARTHA KATALINNÁL (A magyar szóképzés története. 114, 129) képzőbokorként a játszi képzők közt szerepel az *-óka*, *-őke* (a *hallóka*, *járóka*-féle példákkal), s a *-ka*, *-ke* denominális képzőnél említi külön csoportban a melléknévi igenévi alapúakat, eszközneveket (*nyalóka*, *szopóka*, *fosztóka* példákkal). A MMNYR. termékeny, de ritka képzőként tárgyalja az *-óka*, *-őke* képzőbokat, *mosóka*, *beszélőke*, *nézőke* példák nyomán.

A kicsinyítés vagy becézés (kedveskedés, tréfálkozás) motívuma nem tűnik el ebben az esetben sem a *-ka*, *-ke* képzőbokorba vonódása során. Az így elnevezett – elnevezhető – dolgok körében, jellemző tulajdonságaiban is megmutatkozik ez, másrészt meg maga a *-ka*, *-ke* képző is alkot neveket, elnevezéseket (az *-ika*, *-ike* képzőbokorban is gyakran), pl. *fűzike* (madárnév, növénynév), l. még a növénynevek köréből: *bodorka*, *fodorka*, *boglárka* (lepkenév és növénynév), *mihálka* (~ *mihóka*) 'csemegebaraboly'. Ide kívánczik HAJDÚ MIHÁLYNAK az a megállapítása, hogy az *-óka*, *-őke* a becézőnevekben (a képző játszi jellegének megfelelően) a közszavakhoz hasonló névváltozatokat alkot (*Boróka*; *Pityóka*), és széles körben elterjedt a használata (Magyar becézőnevek. Bp., 1974. 112). – A legújabb alakulások közül l. *Gyurmóka*, *Nátika* (játék- ill. gyógyszernév); *kavarka* (színes italkeverő pálcikák készletének áruneve); *Tátika* (az ismert utánozó gyermekműsor címe).

GALLASY MAGDOLNA

Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről

1. A nők megnevezéseinek, köztük az asszonyneveknek a nyelvtörténeti vonatkozásaival SZABÓ T. ATTILA több alapvető tanulmányában, cikkében foglalkozott (Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 48–54, 308–17; Nyelv és múlt. Bukarest, 1972. 245–9). Megállapításaira hivatkoztak abban a széleskörű nyelvhelyességi vitában, amely az asszonynévhasználat körül a magyar nyelvtudományban és rajta kívül is a hatvanas évek végén folyt. Hogy mégis szükségesnek látom e kérdésre – nem nyelvhelyességi, hanem kizárólag névtörténeti szempontból – visszatérni, annak az az oka, hogy az SzT. e tekintetben is páratlanul gazdag adatanyaga és adatközlési módja az erdélyi régiségbeli asszonynevek vizsgálatának további elmélyítésére nyújt lehetőséget. A különböző fajta összeírások névlistáival szemben az SzT. szövegbeágyazott adatanyagot kínál (persze fáradtságosabb anyaggyűjtéssel), s így nemcsak magukat a névformákat, hanem használatuk feltételeit, körülményeit is vizsgálni lehet, s ez – mint alább látni fogjuk – e névformák keletkezésének, szerepének és társadalmi vonatkozásainak a megítéléséhez is nélkülözhetetlen

szempontokat nyújt. E mellett sok esetben a szöveggörnyezetek tájékoztatnak a nevet viselők szociális helyzetéről, a névforma ilyen irányú esetleges kötöttségeit vagy kötetlenségét is jobban láttatják.

Nem vállalkozhattam teljes anyaggyűjtésre az SzT. köteteiből, hanem – egyelőre – egy kisebb mintavétel alapján, melybe a Tár első kötetének elsősorban nőre vonatkozó szócikkait, de nagyjából az egész kötetet bevontam, veszem számba a biztosan férjes nőkre vonatkozó névformákat, kihagyva a vizsgálatból a pusztá keresztnével való megnevezést.

2. Az asszonyok megnevezése az erdélyi régiségben igen változatos, sokféle névformában jelenik meg. Ezek a XVI. század második felétől (de feltehetően már korábbtól is) egyidejű változatokként élnek egymás mellett, használatuk köre és gyakorisága azonban különbségeket mutat. A következőkben a névformákat összetevőik szerinti csoportosításban, ezen belül változataik szerint tagolva mutatom be, utalva használatuk gyakoriságára, a névformának a közlésbeli helyzettel való kapcsolatára, a szöveggörnyezet jellegére (hivatali nyelvhasználat, mindennapi beszélt nyelv stb.) és a névformát viselők társadalmi csoportjaira.

I. A felesége (vagy vele szinonim) szóval alakult névformák.

1. a férj teljes neve – felesége

Pl. 1585: *Olaioş Georg felesége* (Kv) (beletud). [Itt és a továbbiakban zárójelben közlöm az adat lokalizációját. A következő zárójelben utalok az SzT. megfelelő szócikkére, amelyben az adat a terjedelmi okokból nem idézett szöveggörnyezetben található.] 1596: az *Baba Azzonnak Romay Janos feleségének* (Kv) (bábaasszony). 1597: az *Veres Pál felesége* (Kv) (bekeszkenődi). 1728: az *Nóvák Feleségéhez* (Fárpás F) (babonaság). Ez az asszony egyéni nevére semmilyen módon nem utaló forma tulajdonképpen nem tekinthető az asszony tulajdonnévi jellegű megnevezési formájának. Kizárólag említő szerepű, és főként olyan tartalmú közlésekben gyakori, amelyeknek középpontjában a férj áll, az asszony nem közvetlen szereplője a közlésnek, bár ritkábban előfordul kizárólag az asszony személyére vonatkozó szövegekben is. Ilyenkor főként a társadalom alacsonyabb szintjéhez tartozó, illetve önálló foglalkozást űző vagy az adott közösségben kevésbé ismert (feltehetőleg máshonnan hozott) asszonyokat említene így.

A fentiekből egyértelmű, hogy ez a megnevezési forma, bár az asszony tulajdonnévének egyetlen elemét sem foglalja magában, általában nem a férjnek alárendelt helyzetet hivatott érzékelteni – alkalmasszerűen esetleg azt is; hanem társadalmi, de főként közléshelyzetek érzékeltesére szolgál. E mellett szólnak a vele párhuzamosan, de más közléshelyzetekben megjelenő, az asszony neve(i)t is tartalmazó következő névformák:

2. a) a férj teljes neve – felesége – az asszony keresztneve

Pl. 1572: az *lakatos Balin elseo felesége Anna azzony* (Kv) (ángy). 1578: *Lazlo boldisar ... felesége, Juliana azzony* (Uzon Hsz) (asszony 6). 1630: *Csizmazia Marto(n) felesége Borbarazzony*. (Kv) (uo.)

Ennek az asszonyok említésére nem túl gyakran használt névformának a párhuzama egészen általános a lányok megnevezésében pl. 1570: *Gereb Balas leánya Anna* (Kv) (asszony 7). 1574: *a Keotelwereo Berezk leánya Kys Anna* (Kv) (begyak). Az apa családneve természetesen odaértendő leánya egyéni nevéhez, ezért feleslegesen nem ismétlődik. Igen valószínű, hogy a névformák egymásra hatása: a leánynevek megszokott formájának analógiája is elősegíthette a hasonló szerkezetű asszonynévforma kialakulását.

2. b) a feleség keresztneve – a férj teljes neve –
felesége

Pl. 1584: *Anna Nyreo Marthon felesége* (Kv) (árvacsalán). | *Maria Ersek Balint felesége* (Kv) (bába). 1585: *orsolia Vermes Balint felesége* (Kv) (anya 2b).

Ez az előbbi névformával összetevőiben azonos, de fordított szórendű változat minden esetben vallomástevő asszony megnevezéseként fordul elő a törvénykezési jegyzőkönyvek hivatalos nyelvében, a vallomások nyelvileg állandósult bevezető mondatában. Ezt igen gyakran a különben magyarul vezetett jegyzőkönyvek is latinul írják, s benne a valló neve is latinosított formában áll: pl. 1567: *Anna vxor Jacobi Nagy iurata fassa est, Anna vxor Joannis Zegedi iurata fassa est* (Kv) (boszorkány 3). A latin minta hatása minden bizonnyal érvényesült a szórendi cserében, bár kialakulhatott ez a névforma a nők pusztá keresztnéven való említéséből is úgy (l. erre nézve SZABÓ T. ATTILA, Annazsóny és asszonytársai: Nyelv és múlt. Bukarest, 1972. 245–9), hogy a feleség szó és a férj neve ehhez értelmezőként társult a pontosabb identifikáció érdekében. A vallomástevő leányok megnevezési formái közt ennek is megvan a megfelelője. Pl. 1570: *Cathalin Tot Janos leánya* (Kv) (asszony 7). 1584: *Catalin papfalwy Illies janosnak ... edes leania* (Kv) (apa 1).

3. a) a férj teljes vagy családneve – felesége – a
feleség teljes leányneve

Pl. 1584: *Tholdalagy Ferencz Felesége Frattaj Clarazzony* (M. Fráta K) 1642: *Garay Vram felesége Petki Susannazzony* (Galac BN) (uo.) (asszony 6). 1652: *Biro Gergeli veres Drabant Felesége Nagi Annaszszoni* (uo.). 1675: *Mihali deak Karaznay felesége Balogh Sarazzoni* (Zágon Hsz) (uo.). 1706: *Kis Gergely Márton ... Felesége Lovász Annok* (Szék K) (bábaság).

3. b) a férj teljes neve – és az ő felesége/nője – a
feleség teljes leányneve

Pl. 1580: *Almady Gaspar es az w feleségi Zylwasy Sofyazon* (M.légen K) (asszony 6). 1640: *Vitezleo Farago Andras Ur(am) es felesége az Nemzetes Bodoni Susannazzony* (uo.). 1849: *Vas János és nője Osváth Mária asszon* (Bözöd U) (uo.).

3. c) a feleség teljes leányneve – a férj teljes neve –
házastársa

Pl. 1572: *Almadi Ionazzony Zekeny Illyes Uramnak Hazas tarsa* (Szászszombor SzD) (asszony 6). 1629: *Veres Christina ... Sigmond Janosnak hwtes tarsa* (Meggyesfva MT) (asszonyállat).

Az asszony eredeti teljes leánynevét és férje nevét lazán kapcsoló fenti névformák egyidejűleg érzékeltetik a házastársi kapcsolatot és a házastársak különálló személyiségét, melyet ezek a névformák valamilyen hangsúlyozni kívánnak.

Viselőik többsége legalább a társadalmi középréteghez tartozik, a feleség családjának tekintélye állhat az ő teljes leánynevének említése mögött. Más részüknél a nőnek szóló tiszteletadást kinyilvánító forma ez az ő személyét külön hangsúlyozó névhasználat. Különösen nyilvánvaló ez olyan esetben, amikor a férj maga címezi így levelét feleségének pl. 1651: *Nemzetes Bethlen Ferencz Uram szerelmes hazas tarsanak Nemzetes Kemény kata Asszonnak ... adassek* (asszony 9c). De van egy ezzel merőben ellentétes szituáció is, melyben e névformához folyamodnak, nevezetesen akkor, ha a házastársi viszony megázul, felbomlóban van. Pl. 1694: *Nyl(n) leuc(n) Dienes Istva(n) Feleségének Busi Katanak Nemetekkel valo paraznasaga ... Azert az artatlan fel abszolvaltatik, a parazna vinculatlatik* (Szék K) (ártatlan).

4. a) a feleség teljes neve – a férj teljes neve – özvegye/(relictaja) meghagyott házastársa

Pl. 1583: *Gallaczy Annazon, az Nehay ... Theorok Mihálnak ... megh hagyott hazas tharsa* (Oroszfája K) (asszonyállat). 1633: *Bach Sophia Azzony Kelnér Andras Relictaja* (kv) (asszony 6). 1799: *Báronissa Bornemisza Anna Asszony Néhai Báro Josika Imre Ur Özvegyének* (Burjánosóbuda K) (baronissza 2).

4. b) a férj teljes neve – (meghagyatott) özvegye – (árva) a feleség teljes neve.

Pl. 1645: *Katona Pal Vram megh hagyatott Eozvegye Szilvasi Magdolnazony* (asszony 6). 1660: *Nemeth Andrasnak megh hagiatot eozvegiét Konya Annát* (Kv) (boszorkányság 1). 1682: *Nemzetes Szamosfalvi Mikola Sigmond Wr(am) eözvegye Arva Kamuthi Susanna* (Kv), 1723: *Groff Zabolai Mihály wram ő Kglme meg hagyatott özvegye Arva Bethlen Drusianna* (Zabola Hsz) (árva 3).

Az özvegyasszonyok fenti – és más – névformáira a leánykori név megjelenése igen jellemző. Benne nyilván az vetül ki, hogy férjük halála után ők válnak családfővé, s ennek folytán személyük a férj háteréből előre lép.

II. A -né asszonynévképzős névformák

1. a férj neve + né

1. a) a férj teljes neve + né

Pl. 1558: *Bwday Zabo Janosne* (Kv) (beste II). 1568: *zabo gazparnenak* (Kv) (asszony 9b) | *Kodory Gaspametol* (Kv) (a, az I. 1c). 1569: *More Janosne* (Kv) (asszony 6). 1633: *az Aszoni Csizmazia Martonne* (Mv) (becsap 1). 1651: *Kannagjarto Ferenczne Aszszonjom* (Kv) (árvácska). 1746: *Mlgos Báronissa Korda Sigmondne* (Balázsháza Sz) (baronissza). 1799: *Mlgs Groffne Kornis Ferenczne Aszszanyam* (Harasztkerék MT) (asszony 6). 1813: *Barátosi Joseffné Asszony* (Dés) (céhmesterné). 1823: *Nemes Szilágyi Istvánné asszony* (Radnótfája MT) (bebújik 1).

Ez a leggyakoribb és a legáltalánosabb megnevezési formája az asszonyoknak a XVI – XIX. században. Az asszonynevek vizsgált adatainak 51%-át ez a névforma teszi ki. Minden társadalmi rétegben: a cigányétól a grófnőig viselik, mindenfajta közléshelyzetben és használati helyzetben megtalálható, a hivatalos nyelvhasználatban a vallomástevők névformájaként ugyanúgy feltűnik, mint a legkövetlenebb beszédben emlegetett névként. Említő- és szólítónév funkcióban egyaránt használatos, az utóbbi esetben kiegészülhet a tiszteletadó *asszony*, *asszonyom* szóval, illetve társadalmi rangjelzőkkel (*nemes*, *baronissza*, *gróf* stb.).

1. b) a férj családneve + né

Pl. 1570: *Trombitasne* (Kv) (apa 1). 1572: *Keomyesne* (Kv) (ágy 1 szk). 1573: *Kapanet* (Kv) (ám 1). 1600: *Darabosne* (Kv) (ágy 2). 1644: *Kalmannek* (Mv) (beszél 1). 1725: *Beszprenyine Baba* (Kv) (bába 1). 1748: *Ferenczne Asszonyomnak* (Torda) (a). 1816: *Szításné* (Dés) (becstelen 1).

Azok a szövegkörnyezetek, amelyekben az asszonynévnek ez a változata gyakran feltűnik, azt bizonyítják, hogy elsősorban a kötetlenebb beszédben éltek vele, és többnyire a társadalom középső és alsóbb szintjeihez tartozó asszonyokat: kézművesek, hivatalszolgák, jobbágyok feleségét említették vagy éppen szólították e névformában. Szólítónévként azonban tiszteletlen kisebbitő árnyalatot is kaphatott, ezért tiszteletadó formában mindig kiegészítik az *asszony(om)* szóval.

1. c) a férj család/keresztneve – foglalkozása + né

Pl. 1570: *Janos Kowachne* (Kv) (ám 1). 1582: *Szpos Deakne* (Kv) (becsapdos). 1584: *Balint deakne* (Kv) (boszorkányság). 1590: *Istvan Kovachne* (Kv) (beste II). 1689: *Mihály Deakne* (Koparcel F) (alkalom 2). 1739: *Vanya béresmetől* (Kóród KK) (béresné). 1849: *Miklos Czigannét* (Héjjasfva NK) (cigányné).

Az e korban is még egynevű férfiak: kovácsok, deákok, papok, bírók, zsellérek, cigányok feleségei viselik e névformát, amelyben a -né képző a férj foglalkozását jelző szóhoz kapcsolódik mintegy hangsúlyozva azt a társadalmi helyzetet, amelyhez a feleség épp férje révén jutott.

2. a férj neve + né – a feleség keresztneve

2. a) a férj teljes neve + né – a feleség keresztneve

Pl. 1544: *che gergelne az borhala azzon* (Galac BN/Szászszombor SzD) (asszony 6). 1570: *Pechly Kalmar Andrasne Margit azzon* (Kv) (uo.). 1599: *Hozzw Martonne Katalin* (Kv) (arculütés). 1602: *Racz Andrasne Catus azzonny* (Kv) (bekeszkenődi). 1603: *simo petemet Ilokat és peterff Janosnet Katalint* (Uzs) (asszonynép). 1816: *Gyalai Joseffne Kata (a)szszany* (Kv) (asszony 6).

Az asszonynévformák közül ez és változatai főként a XVI–XVII. századra jellemzőek (l. AÉ 59). Az 1700-as évektől használatuk nagyon megritkul, kivételesebbé válik. Addig azonban igen elterjedt mind a hivatalos nyelvhasználatban, mind a mindennapi nyelvben.

2. b) a férj keresztneve – foglalkozása + né – a feleség keresztneve

Pl. 1589: *Gergel kowachne Susannazzony*, | *Daniel kowachne Orsolyazzony* (Dés) (asszony 6). 1592/1594: *Andras Kowachne Neste Azzon* (Kv) (uo.). 1613: *György Kóúatsne Ilonaaszszony* (Kv) (uo.). Az előző névforma alakváltozata az egyelemű nevet viselő férfiak feleségénél (l. még 1. c).

2. c) a feleség keresztneve – a férj teljes neve + né

Pl. 1551: *Katha azzont nehaf Barczaj lazlonet* (Mezőszengyel TA) (anya 1). 1570: *Ilona az Zeoch gasparne* (a, az c). 1584: *Ersebet Varga Antalne* (Kv) (bebújik 1). 1594: *egy Ersebeth neweo azzonyallat twdni illik Kelemen Istwanne* (Újlak Sz) (asszonyállat). E névformában – mely fordítottja a 2. a) szerkezetűnek – a nő egyéni nevét értelmezőszerűen követi az asszonynév. Az 1594-es adat kifejtett formában mutatja

az összetevők közötti viszonyt. A latin névforma szórendi hatása azonban itt is feltehető. Ez a névforma még hamarabb visszaszorul, mint fordított szórendű párja.

**2.d) a feleség keresztneve – a férj keresztneve,
foglalkozása + né**

Pl. 1570: *Orsoly azzon Leorinch deakne* (Kv) (asszony 6) | *Margit Azzon Benedek Kowachne* (Kv) (apácaasszony). 1590: *Orsiolazzon Istvan Kowachyne felesége* (így!) (Kv) (uo.). A 2. b) névforma változata az egynevű férfiak feleségénél.

3.a) a férj teljes neve + né – a feleség teljes neve

Pl. 1577: *Nehay Beldi Kelemenne Lazar Anna* (békesség 2). 1594: *Gerendi Janosneual Rakoczi Magdolna Azzonnyal* (ágy 1). 1630: *Ferencz Jakabne szent Egedj Osol* (!) *Aszoni czegei Vas Georgh iobagia* (Szentegyed SzD) (asszony 6). 1639: *Kerey Albertne Cserenyi Sofia Aszony, chereny Gergelyne Szent Pali Anna Aszony* (Vajdaszentiván MT) (árva 2). 1726: *Szilagi Lászlóné Szász Kis Anna* (Kv) (becstelenség). 1758: *Udvar Istvánnét Csúka Pannát* (Betlenszentmiklós KK) (ágy). 1801: *Lázár Adamné Argye Eva nevű cigánne* (Erdőszentgyörgy MT) (cigányné). 1858: *özvegy Basa Danielné Hencz Anna babaasszony* (Dés) (bábaasszony).

Az asszonynev mellett a feleség teljes leánykori nevét feltüntető névforma folyamatosan élt a XVI. századtól napjainkig. A nyelvtörténeti adatok sűrűsége gyakorisági sorrendben a harmadik helyen álló névformának mutatja, mely társadalmi kötöttség nélkül minden rendű-rangú asszonyt megilletett. Ez és az adatok szövegkörnyezete kétségtelenné teszi, hogy ez a névforma nem a feleség társadalmi helyzetéhez kapcsolódott, hanem olyan hivatalos, főként jogi ügyek lebonyolítása rendjén érvényesítették, amelyekben szükség volt az asszony személyének a férjtől való elhatárolására vagy vagyoni, vagy éppen a házastársi kapcsolatot érintő szempontból.

**3.b) a feleség teljes neve – a férj teljes neve
(foglalkozása) + né**

Pl. 1551: *Pogan Soffya azzon nehaj barcziaj Palne* (Mezőszengyel TA) (asszony 6). 1573: *Pesty Katus Kassai Janos deakne* (Kv) (anya 1). 1578: *Swky Kathaazzon az Nehay Lazar ferenczne* (Kv) (uo.). 1579: *Sombory Annaszony Almadí Andrasne* (Szélerék SzD) (asszony 6).

A feleség teljes nevét első helyen, a -né képzős asszonynev előtt feltüntető névforma a XVI. század után igen meggyérül, majd el is tűnik párhuzamosan a feleségnek csak a keresztnevét feltüntető hasonló szórendű névformával (1. 2. c).

III. A feleség saját neve

a) a feleség teljes neve – asszony

Pl. 1551: *dienessy Katha azzon* (Mezőszengyel TA) (anya). 1638: *Daroczy Kattaszony* (Kv) (asszony 6). 1700: *Incedi Christina Asz(szony)* (Dés) (becstelenség). 1733: *Kereszturi Anna Aszsonnyal* (Kilyén Hsz) (Asszony 9f szk).

b) a feleség teljes neve

Pl. 1603: *Torma Borbarat* (árva 3). 1641: *Bako Anna* (Szék K) (asszonyi állat). 1767: *Apdti Jutka* (Betlenszentmiklós KK) (anya 1). 1772: *Kopias Dorottyára* (Szárhegy Cs) (apa 1). 1791: *Csipek Borka* (Várfa TA) (anyós 1).

c) *árva* – a feleség teljes neve

Pl. 1689: *Arva Hozv Kata* (Nagykászton Cs). 1699: *Árva Wér Judit* (Krakkó AF). 1763: *árva Bágyi Susanna* (Retteg SzD) (*árva* 3).

Az asszonynev nélkül, csak saját leánykori nevükön szereplő asszonyok névhasználatának megítélésékor csak azokra a nyelvtörténeti adatokra lehet támaszkodni, amelyekben a név szöveggörnyezete egyértelművé teszi a név viselőjének asszony mivoltát. Az *asszony* szó ugyanis korábban 'úrnő, nemesi rendhez tartozó nő' jelentésben is élt (TESz., SzT.), majd tiszteletadó értelmezőként kapcsolták a nőnevekhez, de nemcsak asszonyok, hanem lányok esetében is. A fent jelzett módon kiszűrt adatanyag arról vall, hogy az asszonyokat főként a következő esetekben szerepeltetik csak leánynevükön: ha apjuk nevével együtt, vele kapcsolatban említik őket; ha a házasság előtti időről van szó; ha a házastársak elhagyják egymást, és végül, ha a férj halálával a házasság valójában megszűnik.

IV. A férj családneve – a feleség keresztnéve

Ennek a nyelvhelyességi szempontból igen sokat vitatott asszonynevformának egyetlen nagyon érdekes adata került elő az SzT. XVI. századi névanyagából. Értékelése szempontjából szükséges, hogy nemcsak a névre vonatkozó adatot, hanem két olyan szövegrészt is idézzek, amely bizonyítja, hogy az adat hitelesnek tekinthető, tehát nem véletlen elírásról van szó. Az adatok a széki válóperes jegyzőkönyvből valók, és két időpontban kétféleképpen említik ugyanazt a házaspárt: 1687: *Fazakas János Feleségétől Gaspár Katától* divortiumot kíván, mint ördöngös és Boszorkány személytől (SzJK 218). 1688: Mint hogy *Fazakas Kata*, boszorkánsága miatt Férjét *Fazakas Janosi* hitetlenül mar két esztendőktől fogva el hadta ... Tetczett a sz. Széknek, hogy Fazakas János infidelis boszorkány Feleségétől Fazakas Katától divortialtassek (SzJK 222) (boszorkány 2).

Az első adat Fazakas János feleségét leánynevén, *Gáspár Kataként* említi, mint ahogy a felboruló házastársi kapcsolat esetében e korban szokásos. Annál meglepőbb, hogy a házasság felbontásának kimondásakor viszont Gáspár Kata ismételtén *Fazakas Kata* néven szerepel ugyanabban a hivatalos iratban. E névforma felbukkanása nyilván további kutatást igényel, egyetlen – bár kétségszöveghatáratlan – történeti adat alapján semmilyen következtetésre nem tanácsos jutni.

3. A XVI-XIX. század itt bemutatott változatos asszonynevformái egymás mellett és a névhasználatban egymással váltakozva éltek. Erről nemcsak azonos időből származó nyelvtörténeti adataik tanúskodnak, hanem együttes használatukat bizonyító előfordulásaik is, amelyek ugyanabban a szövegben, egymás szomszédságában említik őket. A többféle névforma vonatkozhat ugyanarra a személyre. Pl. 1551: az my marha illette volna *Katha* azzont *nehaj Barcziaj lazlonet* az ew meg holt ura marhayaban, az ew ket gyermeke kozot Barcziaj Pal es Sandor kozott és *dyenessy Katha* azzon Ew annyok kozott, Mynden Marhai harom fele oztwan (Mezőszengel TA) (anya 1). 1573: Talalkozot volt Zembe Albert Leorinchne *Benedek telmanneval* ... Az *telmanne* Mond ... (Kv) (cigánynd).

A többféle névforma más-más személyre is vonatkozhatik. Pl. 1570: hytta volt *Ilona az Zeoch gasparne, Keomyes palnehoz* (Kv) (a, az c). 1573: *Veres Jacabne*

Borbara azzon talál Lwehazzonra Mezaros Imrehnere (Kv) (asszony 6). 1574: Keotelweroo Bereczkne Mond otth Im az hitwan vizle leankat meg fogatta az chisame (Kv) (begyak). 1597: Fel peres Veres(?) lukacjne derys Katalin asszony ... alperes fulo lorinczne Katalin (Uss) (ártatlan I/1.). 1630: Csizmazia Maro(n) felesége Borbarasszony Szabo Istvanne Borbara Azon (Kv) (asszony 6).

Asszonynévformák történeti változatainak sorát áttekintve, sokféleségük ellenére mégis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy közöttük a *Tímár Jánosné* típust alapformának kell tekintenünk. Gyakoriság és folytonosság tekintetében is messze a többi fölé emelkedik, de alapforma abban az értelemben is, hogy a többi asszonynévformák nagy részében is jelen van, köréje szerveződnek a megnevezésben még résztvevő más névelemek. Az asszony saját nevei lényegében ezt az alapnévformát bővítik, s – mint láttuk – erre rendszerint akkor kerül sor, ha az asszony személyét bizonyos élethelyzetek a férjétől elhatárolják, illetve ha az adott közléshelyzetek különböző tényezői ezt szükségessé vagy természetessé teszik. Az asszony saját nevének használatát a régiségben nem tarthatjuk tehát a női egyenjogúsítás előfutárának, még kevésbé megnyilvánulásának. A mai asszonynévformáknak nem annyira funkcionális, mint inkább alaki elődeit és mintáit láthatjuk bennük.

B. GERGELY PIROSKA

Folyóvíznevek kétnyelvű környezetben

Az országban használatos földrajzi neveket közlétező egyes megyei és járási gyűjtemények névtani, dialektológiai és más szempontból vizsgálható bő anyagot tárnak a kutatók elé. A vizsgálódási lehetőségek körét tágítja az a bizonyírt tény, hogy az említett kötetek a magyar nevek mellett a hazai nemzetiségek által használt megnevezéseket is tartalmazzák, s ezáltal gazdag adattárként állnak rendelkezésre a névadást, a névhasználatot és a nevek életét nyomon követő kutatásokhoz.

Az alábbiakban a pápai járás tizennégy, magyar-német kétnyelvű községének anyagából gyűjtöttem ki a neveket a címben jelzett témához. A községek kiválasztásában egyrészt természetföldrajzi szempontok játszottak szerepet – a Bakonyban és északi előterében viszonylag sok a kisebb-nagyobb folyócska, patak –, másrészt ezen községek névanyagának közlétezőjeként magam is jártam a terepen, így személyes tapasztalatokat is szerezhettem a nevek használatát illetőleg. A forrásul szolgáló mű: Veszprém megye földrajzi nevei 2. A pápai járás. MNyTK. 171. Szerkesztette BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1987.

A kiválasztott anyag átvizsgálása után a neveket két nagyobb csoportba lehet sorolni aszerint, hogy a velük jelölt objektumoknak van-e mindkét nyelven

megnevezése vagy nincs. A főbb csoportokon belüli alkategóriákat abból a szempontból igyekeztem létrehozni, hogy a kétnyelvűségnek, illetve az egy nyelvűségnek milyen jellemzői állapíthatók meg – mélyebbre hatoló kutatások nélkül is.

I. A jelölt objektumnak magyar és német neve is van

1. azonos szemléletű nevek

13. Románd 61. *Patak* : *Bomát-ér* : n. *Póh 'Bach'* [K₁, *Mühlbach*]
21. Bakonygyirót 58. *Malompatak* : n. *Mükrám 'Mühlgraben'*
35. Béb 50. *Hosszi-vizesárok* : *Rína* 'Rinne'
78. *Séd* : n. *Póh 'Bach'* [K₁, *Groszbach* Hiv. *Öreg-séd*]
46. Nagytevel 132. *Hosszi-réti-patak* : n. *Langwiesnpóh 'Langwiesenbach'* [K₁, *Jári B.* Hiv. *Jári-patak*]
138. *Síd* : *Séd* : n. *Ojdi Póh 'Alter Bach'* [K₂, *Bakony-ér*]
55. Döbrönte 78. *Malomárok* : n. *Mükrám 'Mühlgraben'* [K₁, *Mühl Bach*]
59. Bakonyjákó 35. *Malomárok* : n. *Mükrám 'Mühlgraben'*
57. *Jári-patak* : n. *Jári-Póh 'Jári-Bach'*
60. Németbánya 61. *Tustán-árok* : *Szalmahidi-árok* : n. *Stróprindlkrám 'Strohbründelgraben'*

2. eltérő szemléletű nevek

5. Bakonypéterd 52. *Varsányi-árok* : n. *Khoínakrák 'Kanalgraben'*. "A Likivarsány nevű dűlőn folyik keresztül".
41. Bakonykoppány 66. *Som-berék-síd* : n. *Hot-Kőaranc 'Holt-Gerence = Tote Gerence'*. A szomszédos Ugod egyik dűlőjének nevéből.
61. Farkasgyepű 34. *Bitva* : n. *Tejcsüttwassa 'Deutschüttener Wasser'*. Németbánya felől ér a falu határába.
114. *Köves-patak* : n. *Szandvosza 'Sandwasser'*

3. névkölcsönzés

13. Románd 38. *Luli-árok* < n. *Lulkrám 'Lullgraben = Talgraben'* [K₁, *Ludelbach*]
35. Béb 44. *Gerence* > n. *Kőaranc 'Gerence'*
36. Bakonyszűcs 123. *Gerence* > n. *Kerence*
41. Bakonykoppány 67. *Gerence* > n. *Kőaranc*
55. Döbrönte 77. *Bitva* > n. *Vitva 'Bitva'* [K₁, *Bitva*]
58. Ganna 81. *Bitva* > n. *Vitva*
61. Farkasgyepű 53. *Les-patak* > n. *Leskrámvosza 'Lesgrabenwasser = Lauergrabenwasser'*

4. magyar "hivatalos" (térképí) név – német népi név

21. Bakonygyirót 89. *Bomát-ér* (MoFnT. 2.) – n. *Póh 'Bach'*
32. Bakonyszentiván 108. *Kánya-ér* (Bt.) – n. *Páhl 'Bachel = Bächlein'*
36. Bakonyszűcs 67. *Kánya-ér* (Bt.) – n. *Páhl* [K₁, *Séd-Bach* Hiv. *Csángota-ér*]
58. Ganna 88. *Köves-patak* (MoFnT. 2.) – n. *Póh 'Bach'*
59. Bakonyjákó 110. *Bitva-patak* (MoFnT. 2: *Bitva*) – n. *Póh*
60. Németbánya 84. *Bitva* (MoFnT. 2.) – n. *Póh*

II. A jelölt objektumnak csak az egyik nyelven van neve

1. magyar (térképi) név: + – német népi név: ϕ

5. Bakonytérd 49. *Bornát-ér* (MoFnT. 2.) [K₁. *Mühlbach*]

32. Bakonyszentiván 95. *Tüskés-ér*

56. Iharkút 61. *Bakony-ér* (MoFnT. 2.; *Pápai-Bakony-ér*)

123. *Fekete-séd* (Bkt.)

58. Ganna 95. *Kőris-patak* (MoFnT. 2.; *Kőrös-patak*)

59. Bakonyjákó 125. *Köves-patak* (MoFnT. 2.)

2. magyar név: ϕ – német népi név: +

13. Románd 106. n. *Mükrám* 'Mühlgraben' [K₁. *Wiesengraben Bach* MoFnT. 2.; *Sokorói-Bakony-ér*]

55. Döbrönte 29. n. *Mihaspahl* 'Michaelsbachel'

35. n. *Vitam-Páhl* ? 'Bitang-Bachel'

Mint látható, az I/1-es csoport tartalmazza a legtöbb adatot, és ez bizonyára így lenne akkor is, ha nagyobb korpuszt vizsgálnánk: névtani univerzálé ugyanis az, hogy földrajzi objektumokat bizonyos jegyeik révén különböző nyelvekben is azonos szemlélet alapján neveznek meg. Azonos szemléletnek pedig adott esetben elegendő az is, hogy a folyóvíz milyen méretű (*patak* ~ *Bach*), illetve mi a funkciója (*malompatak* ~ *Mühlgraben*). Az ilyen jellegű kettős nevek esetében mindig fölmerülhet a kérdés, vajon nem fordítással van-e dolgunk az egyik nyelv esetében. Erről biztosat állítani legfőljebb csak alapos (település)történeti vizsgálódások után lehetne, amire azonban a jelenlegi keretek között nincs lehetőség.

Az I/3-as csoport is érthető névtani viszonyokat tükröz: ha nincs valamilyen "erősebb", konkrét szemléleten alapuló névadási lehetőség, akkor az egyik (esetünkben a magyar, bizonyára eredetibb) név jövevényszerűen átkerülhet a másik (esetünkben a német) nyelvbe. Ez főleg akkor történhet meg könnyen, ha az átvevő nyelv számára a földrajzi objektumot jelölő más nyelvű név mind morfológiai, mind pedig szemantikai tekintetben elemezhetetlen.

Néhány sort érdemel az I/4-es csoport is. A német népi tudatban az adott folyóvíz megnevezésekor csak annak jellege volt a fontos, ezért csak *Bach*-nak, azaz 'patak'-nak jelölik. A magyar oldalon álló név – az adott településeken – bizonyára csak másodlagos, és "írott" névként feltehetőleg csak hivatalos, magyar nyelvű érintkezések esetében fordul(t) elő.

Rövid írásom talán része lesz azoknak a lehetséges jövőbeli névtani kutatásoknak, amelyek többnyelvű települések névhasználati viszonyait és kialakulásuk okait vizsgálják majd.

Rövidítések:

Bkt. = A Bakony (keleti rész) turistatérképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1983.³

Bt. = A Bakony turistatérképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1976.⁴

MoFnT. 2. = Magyarország Földrajzinév-tára 2. Veszprém megye. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1978.

GERSTNER KÁROLY

A *dora* jelentéstörténete

HAJDÓ MIHÁLY Disznóvágás Orosházán c. tartalmas tanulmányában írja, hogy "néha a *dorá*-ba és a recehájba (hashártya) is hurkát tettek." A sajtot is töltötték a *dorá*-ba, a vakbélbe (Szántó Kovács J. Múzeum évkönyve 1963–64. Orosháza, 1965. 243, 244). Ez a tájszavunk *dóra-néni* 'a disznó gyomra' alakban ismeretes Kondoroson (ÚMTSz.). Említik *dora* néven is, de inkább csak az Orosházáról Kondorosra áttelepültek. Pontosabban a *dora* az ún. *fodorbél* legvastagabb része, s azt a hurkát töltik bele, amelyet kőstolóba a legnépesebb családnak küldenek (s. gy.). A váci járásban fekvő Kisnémediből közli HEGEDŰS A., hogy a *dora* ott "a sertés fodros belének vége. Miután kimosták, ebbe töltik a disznósajtot" (Kisnémedi tájszótár. 1992. 28).

Az orosházi, kondorosi, kisnémedi *dora* jelentésének magyarázatához közelebb jutunk, ha tekintetbe vesszük, hogy Mezőberényben a *dora* jelentése 'kövér, testes' (ÚMTSz.). Ezt figyelembe véve az orosházi, kondorosi, kisnémedi *dora* a 'vastagabb sertésbelet, gyomrot' jelentette, amelybe a sajtot, hurkát töltötték. A *dóra-néni*-vel alább még találkozunk.

A *dora* nyelvileg rokon, de más jelentésű változatai Veszprém északi és déli részén, a Mezőföldön, Tolnában, Somogyban ismertek. Századunk elején a Balaton melléki *dóri kályha* téglából, vályogból rakott, fehérre meszelt, mázas fiókok nélküli kemence (JANKÓ J., A Balaton melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 210). GÖNYEY S. hozta a hírt a Bakonyból, hogy ott a *dorkó* félhenger alakú szobai kemence többkevesebb kályhacsempével kirakva. A konyhából fűtötték. Vesszőből font vázát kívülről betapasztották. A szemes, csempés kályhák váltották fel. A bakonyi szlovák házakban a szögletes formált kemencét is használták (GÖNYEY S., Népr.Ért. 1933. 4–9). Később VÁJNAI A. foglalkozik a terminológiával. A *dorkó*, a *dóri* vesszőből font, vályogból rakott nyereg-, koporsó-, állóhasáb alakú szobai kemence. A szó Veszprém megye keleti, délkeleti részén terjedt el (Népr.Ért. 1940. 27–9). Lényegében azonos volt az alföldi kemencékkel, ezek szögletes, gyakran padka nélküli változataival. A kemencét a szegényebb réteg használta. A módosabbak szemes kályhát építettek a szoba fűtésére.

A Mezőföld déli részéről tudjuk, hogy a *dorikályha*, a *dore* után építették a kályhát. Az előbbi vályogból épült, "átmenet" a kemence és a kályha között (KÖCSÁN J., Alba Regia 1979. 313, 316, 318). Nyilvánvalóan azért, mert itt-ott kályhaszemeket illesztettek az oldalába. A Mezőföld nyugati (részben Fejér megyei) részének falvaiból a vesszővázaz vagy vályog, nyereg-, állóhasáb alakú kemencének *dorikályha*, *dorekályha*, *dorkókályha* vagy csak *dóri*, *dore*, *dorkó* elnevezéseit LUKÁCS L. tartalmas tanulmányából ismerjük (Tűzhelyek a mezőföldi házban.: Néprajzi tanulmányok. Debrecen, 1982. 146., 151). LUKÁCS L. egy későbbi tanulmányában visszatér a dorkókra, többnek fényképét is közli. A *dorkó*-k, *dorekályha*-k stb. domborodó oldalú, koporsó-, állóhasáb alakú zárt tűzhelyek. Fűtőnyílásuk a konyhában van. A cselédházakban (Dég) is *dorikályha* állt. Mivel a szobában két család lakott, felváltva fűtötték (Tűzhelyek a kelet-dunántúli házban: Építészet az Alföldön. Nagykőrös,

1989. 241–5). Mindkét tanulmányból az is világosan kitűnik, hogy a *dorkó*-típusú kemencéket a szemes kályhák váltották fel. Az ÚMTSz. adataiból az derül ki, hogy a *dórákályha* a Koppány völgyében favázás, sárral betapasztott kemence. A Mezőföldön, Somogyban a sárból, vályogból vagy téglából rakott szobai boglyakemence a *dóri*, a *dóri kályha*. Ugyanez a jelentése a *dorkó* terminológiának az igen szórványos cserépkályha, tűzhely jelentéssel együtt.

SABJÁN T. összefoglalóan írja: "A Mezőföldön, Fejér és Komárom megyében, valamint a Dunától északra egészen Zobor vidékéig a szobai kemencéknek egy nyereg alakú (nemcsak nyeregalakú!) változata terjedt el, amelyet sárból vagy vályogból építenek. A *dóri*-nak, *dorkó*-nak, – északon *siskó*-nak, *siskó*-nak – nevezett kemencék között előfordul néhány csempézett példány is": befelé dőlő oldalukba kettő, három vagy még több tálalakú kályhaszemet építettek. Tudunk teljes egészében csempéből épült palástról is" (Népi cserépkályhák. Bp., 1991. 31). Már LUKÁCS LÁSZLÓ utóbb idézett munkájában elmondta, hogy a *dorkó* (*siska*) nyeregalakú változatai Komárom, Esztergom, Bars és Nyitra megyékbe követhetők (i. m. 249).

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az említett dunántúli, észak-kisalföldi területeken napjainkig *dóra*, *dóri*, *dorkó* stb. néven ismert szobai kemencék az alföldi boglya-, banyakemencék, csonkagúla alakú s más formák variánsai, amelyeket helyenként részben, esetleg egészben kályhaszemekkel raktak ki, majd a dunántúli fejlett kályhás mesterség befolyására a konyhából fűthető kályhák cseréltek ki. Mindezt korábban LUKÁCS LÁSZLÓ így fogalmazta meg: "A Nagy Magyar Alföld szobai kemencéi a Duna–Tisza köze nyugati részén, a Duna bal parti településeken csonka gúla formájúak. Kelet-Dunántúl hasonló alakú nyeregkemencéi e területek kemenceformájához kapcsolhatók" (i. m. 250). LUKÁCS LÁSZLÓ következtetéseit nem szükséges tovább követnem. Mindketten azonban finomítottuk BÁRKY Zs. korábbi megállapítását, aki azt írta, hogy "végső soron a *dórikályha* a. m. szemeskályha vagy kupáskályha" (Népr.Ért. 1933. 89).

Paraszti szemeskályháink – SABJÁN T. szerint (i. m. 81) – belső fejlődés eredményeként jöttek létre, s az európai emlékanyagtól jól elkülöníthetők. Nem szükséges részletesebben fejtegetni, hogy véleményének elfogadásától el kell tekintenem. A magyar kályhák legfelsőbb helyi variánsai a nyugati kályháknak, amelyeknek szintén bőven vannak helyi és történeti változatai. Kiderül ez abból az osztrák, német anyagból is, amit GERHARD TORSTEN könyve nyomán SABJÁN T. is ismer. Ott is, mint nálunk a sárból készült kemencék oldalába különböző kályhaszemeket kezdtek illeszteni. Nálunk nem ismerik a kemencéket, kályhákat körülfogó léckeretet s ennek a tetejére ácsolt deszka fekvőhelyet (GERHARD T., Kachelöfen. München, 1981. 1–20 kép s a hozzátartozó szöveg). BARABÁS J. a lényegét ismeri fel, amikor azt írja, hogy a Mezőföld, Veszprém vidékén a nyereg-, boglya-, csonkakúp alakú kemence falába lazán vagy sűrűn kályhaszemeket illesztettek. Lehetséges, hogy ez a kályhák hatására jött létre, megőrizve a kemencék korábbi formáját (BARABÁS J.–GILYÉN N., Magyar népi építészet. Bp., 1987. 93).

Természetesen azt a véleményt is el kell vetnünk, hogy "a komáromi fekvő kemence kályhacsempéből rakott fekvő kályhát váltott fel" (FÖLEP A., Népr.Ért. 1970. 341). Már a BOROVSKY-féle megyei monográfiák Komárom megyei kötetében

olvashatjuk, hogy a meghítt, öreg búbos vagy testes koporsó formájú forított kemencéket is kiszorítja a feszeltő cserépkályha. Különösen a dunántúli rész vetkőzik ki régi formájából (168. l.).

A fentiekhez hozzátartozik, hogy azt is elmondjam: a *siska*, *siskó* szlovák eredetű szó (TESz.). Maga a kemence a szlovákoknál a Kisalföldön, Dél-Szlovákiában ismert, s nyugaton Árváig húzódik. A szlovák néprajzi munkák említik, hogy a magyarok is ismerik. A lokális szlovák *šiška* terminológia ellenére a kemence délről került el a szlovákokhoz. Itt-ott csempével díszített változataik is vannak. A kemenceforma a belülről fűtött kürtös kemencéket szorította ki. *Šiška* néven ismerik Szlovákia déli részén a boglyaformájú, szabadban álló társas kemencéket. (A kérdéshez l. BANNER B., Adatok a nyitrai megyei Ság ... ethnographiájához. Békés, 1912. 45; MIJARTAN J., Slovensko. 2. Bratislava, 1975. 922; Uő., Die slow. Volkskultur. Bratislava, 1972. 152; FROLEC V.-VAREKA J., Lidová architektura. Praha, 1983. 222).

Visszatérek most a *dóri*, *dorkó* stb. terminológiához, amelynek ismert további jelentése is. A *dóri kancsó*, *dóri korsó* (*doje*, *doli korsó*) Tolnában, a Balaton mellékén 'nagymeretű, mázatlan vizes kancsó' (JANKÓ i.m. 211; ÚMTSz.). Már a MTSz. is számontartja Somogyból a nagy, vörös, mázatlan cserépkorsót *dóri-korsó* néven. JANKÓ J. idézi a lucázó énekekből ("legyen a kentek lányának akkora csöcse, mint a *dóri-kancsó*") a formátlan, vörös agyagból égetett csúnya edényt. A csecsin ittak belőle (i. m. 211). A *dóri korsó*-val azonosítja KRESZ M. a nők korongolta magyarhertelendi, ill. férfiak által készített szakcsi, bakócai, kisvaszari korsókat (KRESZ M., Magyar fazekasművészet. Bp., 1991. 31-2). Szeged vidékén a *dorkó* fa ivóedény, kupa (Nyr. 2 [1873]: 43). Bővebben szól róla BALINT S. (Móra F. Múz. Ék. 1976-77. 2. 179, 231; SzegSz.). Szerinte a *dorkó*, *durkó* a régi pásztorok fából faragott ivóbögréje, ami *pipa* néven is ismert. Cserépből is készítették.

Számba véve, hogy Kiskunhalason a *dorkóderekű* 'hasas, öblös <edényféle>' (ÚMTSz.), Mezőberényben a *dora* 'kövér, testes' (ÚMTSz.), joggal feltételezhető, hogy az ismeretlen Dóra néni testes, terebélyes derekára, alakjára gondolva, emlékezve nevezték el a dísznö gyomrát *dóranéni*-nek, ha nem is Kondoroson.

A 'fakupa alakú cserépedény, cserépkorsó' jelentésű *dorkó*-ról az EtSz. úgy nyilatkozott, hogy a Dorottyá szn. *Dorkó*, *Dóri* becéző alakja. GÖNYEV S. a *dóri*, *dorkó* kemenceelnevezéseket szintén a Dorottyá név becéző alakjának mondja (i. m. 4). A megállapítás után pontot tesz BÁTNY Zs. is (i. m. 89), hozzátéve, hogy hasonló képzés, mint a *gyurkó*, amellyel a csutorát, korsót, csuprot és más borosedényt illették (l. még MNy. 10 [1914]: 355). A különböző edények elnevezése során többször találkozunk személynevekből eredőekkel. Csak néhány forrásból említem meg az ilyen edényneveket: *bőske* 'bádogkorsó', *laci* 'kis vízmelegítő edény', *mihók* 'cserépkancsó', *miska*, *náni* 'kancsó', *veres györgy*, *veres gyurkó* 'kulacs', *tónika* 'hordótölcsér' (MNy. 32 [1936]: 257). Ismerjük a borosedények, kancsók *jancsi*, *lukács*, *lukácsóná* *kandzsó* elnevezését is (BALINT: MNy. 71 [1975]: 203-4; SzegSz.).

Ebben a több irányba ágazó írásomban arra is emlékeztetnem kell, hogy BÁTNY Zs. azt is írta, hogy "nem lehetetlen, hogy a kalotaszegi *gyórikancsók* is népetymologizálás útján jutottak ehhez a névhez s valamikor *dóri* (vagy *gyuri*) kancsók voltak" (Népr.Ért. 1933. 89). A feltételezést figyelmen kívül kell hagynunk,

mert a *győri kancsó*, *győri bokály*, *győri edény*, *győri tál* elnevezések annak az emlékét őrzik, hogy későhabán vagy paraszthabán edényeket a XVIII. században győri kereskedők közvetítettek Erdélybe (KRESZ I. m. 68–9). Győrrel való kapcsolatot őriz a *győri garaboly* 'karra akasztható egyfűlű veszőkosár' (Szentés, Hódmezővásárhely) s a *győri páros* 'a gyékény legértékesebb részéből font szatyor' (Tápié, ÚMTSz.). A SzegSz. és ILIA M. és JUHÁSZ A. (Néprajz és Nyelvtudomány 3+4 [1959–60]: 163–4) szerint a *győri páros* 'kockásra font gyékényszatyor', amelyet a tápaiak párosával exportra készítenek. Nevét onnan kapta, hogy a minta Győr környékéről, Bósárkányból való. A *győritők* pedig olyan sütőtők, amelynek termesztése Győrből származik.

Végül felmerül az a kérdés, hogy a dunántúli, békési, Vác környéki *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. terminológiák kapcsolatban vannak-e egymással. A szót a Dunántúl különböző részéből 1744-ben a Békésbe települt lakosság magával hozhatta ismerve az ismeretlen Dorottya, Dóra, Dóra néni testi tulajdonságát, Orosházáról terjedt azután tovább a terminológia. Feltételezhetjük azt is, hogy a *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. 'kövér, testes, vastag, terebélyes' és hasonló jelentésben korábban a Tiszántúltól Somogyig, Tolnáig, Veszprémig, a Mezőföldre ismert volt, amit a szegedi *dorkó*, a kiskunhalasi *dorkódereka*, a Vác környéki *dora* bizonyítana.

Remélem, hogy nyelvész kollégáim szerint a *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. összetartozásának nincs hangtani akadály.

GUNDA BÉLA

Néhány gondolat a magyarországi szlovákok családneveiről

A mai Magyarország területén szlovák nyelvszigetek, illetve települések a 17–18. sz. folyamán jöttek létre, amikor a török kiűzése után a pusztán maradt területekre Észak-Magyarországról több hullámban szlovák nyelvű lakosság érkezett s az ország 11 megyéjében szétszórva telepedett meg.

A letelepedettek családneveinek nem jelentéktelen része e migráció során – tehát a hazai gyakorlathoz képest némiképp megkésve – alakult ki, s ez lehetőséget kínál arra, hogy egy viszonylag jól ismert s nagy tömegeket mozgató migrációs folyamat és a névadás mechanizmusának, gyakorlatának kapcsolatát vizsgálhassuk, s utaljunk névnek és viselőjének az etnikai tudatát is érintő összefüggésekre. Ez utóbbi nézőpont felől ugyanis a magyarországi szlovák nyelvszigetek lakossága, annak ellenére, hogy viszonylag erős etnikai származástudattal rendelkezik, azaz szlováknak vallja magát, nagy részük alig tud arról, hogy ősök Szlovákia melyik helységéből vagy tájegységéből érkeztek mai lakóhelyükre.

A földrajzi származástudat, az ősök eredeti szülőhelyének számon nem tartása inkább válik szembetűnővé, mivel a családi nevek nagy százaléka, illetve a családi névadás szokása a származás helyét vagy táját is őrzi vagy utal rá.

Több településen közvetlenül a letelepedés után a kortárs lelkészek, tanítók is felfigyeltek e névadási különlegességre, s névösszeírásokkal próbálták az ott lakók származásának emlékét megőrizni. Megfigyeléseik azonban kéziratban maradtak, s nem váltak az utánuk következő nemzedékek közkincsévé, s a családi, a közösségi hagyományok részesévé.

Az, hogy a magyarországi szlovák nyelvszigeteken ennyire elfelejtődött az eredeti származás földrajzi tudata, részben azzal magyarázható, hogy a mai Szlovákia különböző tájairól meginduló – főként fiatal – generációk kerültek végleges helyükre, s leggyakrabban itt alapítottak családot. S ilyenkor vajon az új család kinek az eredeti szülőhelyét őrizze emlékezetében, ha például – mint az igen gyakori volt – a négy nagyszülő mindegyike más-más szlovák tájról származott?

Azonban a családi névvizsgálat szociológiai, földrajzi összehasonlító, névképző szokásai – s itt elsősorban nem nyelvészeti, hanem szemantikai aspektusra gondolok – hozzájárulhatnak ahhoz, hogy többet tudjunk meg az egyes nyelvszigetek eredettörténetéről is.

E rövid áttekintésben a nyelvszigeteken élő szlovák családok névadási típusait szeretném – mélyebb elemzés igénye nélkül – felvillantani, utalva a névadás tartalmának történeti forrásértékeire. (A neveket ebben a dolgozatban magyar helyesírási formában közlöm, ahogy azok az állami anyakönyvezés bevezetése óta szerepelnek, s ahogy viselőjük ma is írja a nevét.)

1. Földrajzi nevekből képzett családi nevek

1. a) Az eredeti származáshelyet őrző családi nevek.
Az e csoportba tartozó neveket két kategóriába oszthatjuk. Az elsőt – melybe a nevek többsége tartozik – azok a családi nevek képezik, melyek a település nevéből melléknévi vagy határozói formát öltöttek. Ilyen többek között: *Babinszki, Bartos, Bartosovszki, Belan, Belanszki, Brezovszki, Bisztriczky, Bobrovsky, Bukovinsky, Cerovszki, Cselovszki, Domanovszki, Gyivicsan, Hipszky, Hrivnák, Chlebnyicki, Jeszenszky, Kralovanszky, Kulich, Lauko, Lestyan (Lestyán), Litavszky, Micsinszki, Mótyovszki, Moravszki, Medzihradzsky, Novotny, Osztrolucky, Párnyiczky, Pribisan, Polareczky, Szászky, Szenohradzsky, Szlavkoszki (Szlavko), Szuchánszki, Zászkaliezsky, Zaluszki*. (A települések többsége Árva, Zólyom, Hont, Nógrád megyében van.)

E kategóriába tartozó családnevek másik típusát alkotják azok, amelyek egy-egy földrajzi táj, s egyúttal középkori közigazgatási (megyei) tagolódás jelzői: *Oravecz (Árva); Lipták (Liptói); Turčan (Túróci); Szpisjak – Szpisák (Szepességi)* stb.

1. b) A Duna–Tisza közén és az Alföld délkeleti részén, a volt békési–csanádi tájon a családneveknek jelentős százaléka arra utal, hogy a név viselője nem közvetlenül északi szlovák területekről érkezett, hanem közben egyszer (vagy többször) Nógrádban, Pest megyében már megtelepedett, csak végül mégis tovább költözött. A családnevek jelentős százaléka erre az első vagy esetleg második letelepedési helyre utal. Pl. *Acsai, Boldoczki (Boldog), Bánszki (Bánk), Botyánszki (Órbottyán), Csávárszky (Csóvár – Cúvár), Gutyán*

(Galgaguta), *Irsan* (Irsa, ma: Albertirsa), *Legéuszi* (Legénd), *Sirácky* (Szirák), *Tószecki* (Tószeg), *Venyercsan* (Vanyarc – Venarec) stb.

2. **Foglalkozásnevek.** A földrajzi nevekből képzett nevek mellett nagy számban szerepelnek a különféle foglalkozásokra utaló nevek. Ezeket is, mint a földrajzi névből képzetteket nagyrészt alföldi, társadalmilag összetettebb struktúrájú mezővárosi vagy mezővárosi jellegű közösségei viselik. A foglalkozásokra utaló nevek között a szlovák változatok mellett már a 18. században ott találjuk a magyar változatot is: *Csizmár*, *Gyebnár*, *Hrnicsar*, *Klobucsnyik*, *Koldr* (Kollár), *Koleszár*, *Kosztolnyik*, *Kusjar* (Kusnyjár), *Kupecz*, *Skrinyár*, *Mészáros*, *Murár*, *Varga*. Az állattartásra utaló családnevek a Dél-Alföldön nagyrészt magyar hangzásúak: *Csordás*, *Juhász*; Nógrád megyében viszont szlovák változatok is fennmaradtak: *Bacsa*, *Valach*.

3. **Népnevek.** A szlovákok etnikai származását őrzik népnévre utaló családneveik: *Tóth*, *Szlovák*, *Szlovenscák*, *Szlovenszky*. Napjainkban szlovák családok is viselik családi névként a következő népnéveket: *Czigány*, *Horvát*, *Kasuba*, *Lengyel*, *Németh*, *Nemcsok*, *Nemec* (de Germán is!), *Szlezák*; Békéscsabán és Tótkomlóson találkozunk az *Argyelán* névvel, amely név az elszlovákosodott erdélyi románokra utal.

4. **Német családnevek, mint a vegyes lakosságú településtípusok forrásai.** Van néhány etnikailag viszonylag zárt szlovák település, ahol a családi neveknek 40–50 %-a, vagy akár 70 %-a német hangzású. Ilyen magas százalékban a német nevek két szlovák településtípusban fordulnak elő. A Pilis hegységi falvakban, főként Pilisszentkereszten, ahová az 1720-as években letelepített nyugat-szlovákiai és dél-morvaországi katolikus szlovákok mellé 1750 táján katolikus németeket telepítettek. Az eredetileg két külön falurészt még ma is őrzi két utcánév: *Slovácka* és a *Žvábska ulica*. A falut a szlovákok *Mlynky*-nek, a németek *Hailigi Krajcz*-nak hívták. A 19–20. sz. fordulóján elszlovákosodott németek leggyakoribb családnevei: *Czirkelbach*, *Fuhl*, *Glück*, *Hoffner*, *Holczer*, *Klaus*, *Lechner*, *Lampert*, *Marlok*, *Peller*, *Roob*, *Spiegelhalter*. S a leggyakoribb szlovák családnevek: *Papucsek*, *Dusanek*, *Havelka*, *Hugyecsek*, *Mikustk*, *Licstk*, *Minárik*. A másik településtípust, ahol igen gyakori a német családnév, a volt mátrai és bükki hutatelepülések alkotják. A bükki Répáshután, ahová észak-cseh és észak-morva cseh és német szakmunkásokat hoztak a vashámorok és üveghuták kíséretében, a fakitermelést végző szlovák telepes munkások közé, a cseh eredetre utaló *Novek*, *Orlicky* nevek mellett a közösséget a német nevek uralják: *Fridel*, *Ofentáler*, *Sir* (Shir), *Stuller*.

E két településtípuson kívül német családnevekkel elszórtan a legtöbb szlovákok lakta településen találkozunk: pl. *Englőner*, *Klenk*, *Müllner* (Csóvár); *Pauer*, *Pauman*, *Pezempacher*, *Trikkel* (Püspökhatvan).

5. **Magyar családnevek szlovák településeken.** A szlovák településeken természetesen magyar családi nevek is vannak már a 18. századtól is. Eredetük többféle: a) a 18–19. sz. folyamán szlovákok közé települt

magyarok nyelvileg és kulturálisan asszimilálódtak, b) a letelepedett szlovákok új helyükön "magyaros" nevet kaptak; c) a 19. sz. derekától (pl. nemesség adományozása, értelmiségivé válás) már névmagyarosítás is előfordul, mely a két világháború közötti időszakban már az iparoscsaládokat s néhol a parasztszaládokat is érintette. Vannak egészen kirívó névmagyarosítások. Pl. a már említett bükki szlovák falvakban a *Márai, Szívós, Fekete* nevek mellett főként Bükkzsentskeresztén vannak *Csokonaiak, Hunyadiak, Kinizsiek, Petőfiek, Verbőcziek*.

6. Általánosan elterjedt családnevek. Természetesen a történeti háttérforrással rendelkező vezetékneveken kívül a hazai szlovákok között is vannak egészen "hétköznapi" nevek, amelyek a névadás általánosan elterjedt szokására utalnak. Nógrád megye területén pl. igen elterjedtek a ragadványnevek; sok a keresztnév-családi név: pl. *Adam, Achim, Benyo, Benyus, Franko, Gazso, Gregor, Gregus, Klement, Markus, Urban* stb. Igen színesek a különböző külső és belső emberi tulajdonságokra utaló nevek: *Malý – Velký, Cservenyák, Holecz, Pupák, Pupo, Bohatý, Gambár, Buchticska* stb.

7. Sajátos jelleget hordozó családnevek. Izgalmas kutatási témát jelenthetnének az olyan nevek, mint a *Huszár, Kuruc, Árenda, Szabados* stb. vagy az igen elterjedt délszláv (?) eredetű családnevek, mint a gyakori *Ivanics, Markovics, Palovics (Paulovics), Petrovics*; vagy kizárólag egy településen (de igen gyakori névként) előforduló nevek, mint pl. *Kossuth (Kosut)* Galgagyörkön vagy *Gyivicsan* Tótkomlóson.

Ezzel a rövid családi névfelsorolással s egyfajta csoportosítással talán sikerült érzékeltetnem, hogy egy, a 18. századi migrációs folyamatok során kialakult etnikai közösség(ek) komplex történeti, kulturológiai névwizsgálata új ismeretekkel gazdagíthatja a népmozgás mikéntjét, az emberi mentalitás s az új környezet alakulását, de hozzájárulhat a névadás, -választás szokásismeretéhez is.

GYIVICSÁN ANNA

"eez myt mondaaz myes twgyok"

"Emelje ez föl lelkeinket, hogy mi vagyunk a lámpafény ..." – Ez a Petőfi-idézet az egyik alappéldája az értelmezői mellékmondatok azon típusának, amelynek alaptagja (az értelmezett szó) a mutató névmás palatális alakja (Rácz: MMNy. 411, MondtEI. 241). Az effajta megítélés indoklása a következő: "A közelre mutató névmások ugyanis csak ritkán töltik be a tartalmatlan, a mellékmondat által kifejezett utalószó szerepét, hiszen az utalószó távolra mutató névmás szókott lenni. A közelre mutató névmás rendszerint az előzményekre mutat vissza, tartalmát onnan kapja, vagy esetleg a valamire történő, közvetlen,

konkrét rámutatásból, nem pedig a mellékmondattól. Utána – értelmezői helyzetben – a k á r k i is tehető egy távolra mutató névmás” (MMNy. 411 – az én kiemeléseimmal). A fenti megállapítás a leíró nyelvtenban l e h e t igaz, bár a megfogalmazás azt sejteti, hogy az alkalmazott kritériumok nem igazán megnyugtatóak (vö. még Rácz: MNy. 53: 408–9; Károly: uo. 413).

A korábbi nyelvtörténeti korszakokba (pl. a korai vagy kései ómagyar korba) tekintve azonban azt látjuk, hogy a mutató névmási, ill. a mutató névmási határozószói utalószó a tagmondatgyűltéseknek nem elhanyagolható részében palatális hangrendű, azaz közelre mutató névmás, vagy abból származik (vö. Békár, TörtMondt. 151, 164, 180; Békár egyébként az általános, tagadó és határozatlan névmásoknak utalószóként való felfogását is megengedi: uo. 152). A jelenség ómagyar kori elterjedt voltát bizonyítandó, álljanak itt példák a különféle mellékmondatfűzők köréből: **Alanyi** mellékmondatok: KT.: „wylag^{tes} kezdetuntul fugua^l rohtonc e³ nem levt wala. hug ſcu³ lean. fiot ſcu^lheſſen / ſcu³ ſegnec tukere. tiſtan maradhaſſun / eſ nekunc hírync benne ne leýeſſen”; TihK. 6–7: „leg elſő es nagob parancolat ez: hog zereſők iſtenőnket”; ÉrsK. 454: „Ennek wtanna ymyg lewn eről Coſtwſ tanaczot tewn” (módhatározói utalószós formális főmondat); – **állítványi** mellékmondatok: DebrK. 357: „az gonas nem egeb hanem ez: hog az el reitő^t ... ſebnec remenſeget allata”; – **tárgyi** mellékmondatok: GuaryK. 32: „A³ paharnoc me ſtor kedeg e³t lata almaba, hog ... e³ 3o^lg tū ... 3o^lg terg^lte”; NádK. 322: „ezt vallo^m hog ſokzor tevd^lgettettelec tegōd”; ÉrsK. 462: „az remethee ottan ygy tewn hogy egy yrot thablat fel wen” (módhatározói utalószós formális főmondat); – **kötött határozói** mellékmondatok: LobkK. 336: „de mind ennek felette ezt banom es ezen ohaytok hogy ſemy yoth nem tettem”; DöbrK. 383: „Es ezen kerlec, hog ti zerelmetek ... bővd^llőn wdomaⁿban”; – **hasonlító határozói** mellékmondatok: DöbrK. 13: „Embōrt ennel incab nem zere^lthetec ammenere zeretem”; – **időhatározói** mellékmondatok: KazK. 67: „Mikoron ig ſirankoznek frater ieronimus az kalodaba: ezōn kōzbe pokolbely ōrdōgh neky ielōnek”; DebrK. 191: „mikoron immar harmincz niolcz eztendeig e ſmerellen maradot volna a zerzedben ennek utanna igen meg kezde korulnya”; – **módhatározói** mellékmondatok: KazK. 158: „hazaſſagra igerne: de maga igh: hog az kyal fyaua^l: ſneky tyz ... zyzeket uigaztalaſara kyldene”; DebrK. 50: „parančola ... a tizt tartoknak hogi ez ōket rege ſtomba venneiek ygi eh kepen hog kiki mind oda menne a hol tamadot vala”; – **fokhatározói** mellékmondatok: WinkK. 347: „ylien nagh felseegh magaath ygh megh alazyā hogh feen a faan figjon Ees hogh ez nagh ſenpſegh ygh megh homalyosoggeek ees megh ſetetylyon hogh mydōngk ne tuggyak ... hogh o iſten”; SándK. 16: „miken^t az hegedō igon azzw fiabol <inaltatik e³gn keppen az ō testok ... igon el zaarrat uala”; – **okhatározói** mellékmondatok: GuaryK. 103: „igon nag bo³3uſagot 3enued vala, e³ert, hog mindon ſeriet halua lelic vala mellette”; DöbrK. 430: „penteket ez okaert boitolik Mert Iſraelnek fiai az napon iōttek ki az igeretnek földere”; – **célhatározói** mellékmondatok: WinkK. 183: „Een ebbe [!] 3o^llettem ees erre igtem ez velagban hogh tanobizongoth teghiek az igassaagro^l”; ÉrsK. 132: „ō menyben menetynek haloghataſa leen ez okaerth hogy az ō fel thamadaſanak

byzonfaagos woltha ... meg ereffwne" – jelzői mellékmondatok: ÉrsK. 521: "ez kwnek ees ymylienten thwlaydon faga wayon hogy ő ygen fendő" stb. A példák számát természetesen a többszörösiére lehetne szaporítani.

Amint az adatolásból is látható, csak alig van olyan mellékmondatfajta, amelynek főmondatában ne áll(hat)na palatális utalószó. Talán ezek közé tartoznak az állapothatározói tagmondatgyűttek, amelyekben egyébként is ritka az utalószóhasználat. A helyhatározói tagmondatgyűttekben viszont a deixisnek van olyan nagy szerepe, hogy a főmondatbeli közelre mutató névmást nem tarthatjuk valódi utalószónak: DebrK. 504–5: "O aytatos lelek laas ymaranyth fyra fth ... holoth egyttel egy zyz megh marada: egy egheez orzagban.

Ami a palatális utalószók használatának megoszlását illeti, ez két szempontból vizsgálható. Egyrészt: különféle gyakorisággal kötődnek az egyes mellékmondatfajtákhoz, ill. azok alfajaihoz. Így a kései ómagyarban jobbra az *ez* a szabályos a *hogy* kötőszós (tartalomkifejtő) alanyi tagmondatgyűttekben. Ennek az az oka, hogy a predikatív viszony (mellékmondat vagy mellékmondatokkal kifejezett) azonosító típusában az utalószók funkciómegoszlása éppen a palatális-veláris megkülönböztetésre épül, s a palatális utalószó általánosságban az alanyi mellékmondatra utal. Pl.: MünchK. 19vb: "Dē a- ki a- io földbē vettētet | E₃ a₃ ki hal'ta a₃ iğēt z ēzt" (alany mm.-főm.-állítmányi mm.). Jellegzetes továbbá a palatális utalószó a párhuzamos szerkesztésű nyomatékosító hasonlító mondatok körében: GuaryK. 52: "mert mīkeppē a₃ hold mindon lillagnac alatta vagon, e₃onkeppē a₃ tpeketis alajatos, mindon embornec labanac alatta fekjic" (vö. BERRÁR: NytudÉrt. 23 [1960]: 37–40). Ezekben az esetekben a palatális hangrendű mutató névmás anaforikus szerepe jut szóhoz, – ugyanakkor azonban gyakran kataforikus funkciójú. Ezt bizonyítja (az idézett példaanyagon kívül) gyakorisága a jórészt főmondat-mellékmondat sorrendű tárgyi tagmondatgyűttekben, valamint az, hogy az utalószó és előtag nélküli vonatkozó kötőszó kapcsolatából tagmondathatár-eltolódással keletkezett kötőszó *e(z)* előtagú is lehet: ÉrsK. 460: "Emmyt tee thez meg fem te dolgod", 488: "e₃z myt mondaaz myes twgyok"; NádK. 266: "E mīth irtam meghiuatatlan irtam". (A kijelölő jelzői – névelői helyzetű – palatális főnévi mutató névmás kérdéseiről l. GALLASY: TNyL 2/1: 752–5).

Másrészt: palatális utalószó szórványosan csaknem minden kódexben található. Használatuk azonban bizonyos kódexekben sűrűsödik: jellegzetesebb, mint másokban. Ezek közé tartoznak elsősorban a GuryK., a NádK., az ÉrsK., a DebrK. és a WinklK. Itt alkalmasint területi nyelvi megoszlásra, nyelvjárási jelenségre gondolhatunk. Nehéz probléma azonban annak a megállapítása, mely területeken lehetett jellemző az ómagyarban a palatális utalószók használata. Ismeretes a sok bizonytalanság a scriptorok személye, nyelvi hovatartozása, a kódexek lokalizációja körül. Van viszont egy jelenség, amely mindenképpen figyelmet érdemel. A palatális utalószókat kedvelő kódexek szövegei jórészt összefüggenek egymással, párhuzamos szövegrészeket tartalmaznak. Így a (dunántúlinak tartott) GuaryK. a NádK.-szel, a (talán veszprémi eredetű) WinklK. (vö. TARNAI, A magyar nyelvet írni kezdik. 249) a Debr., Nád. és ÉrsK.-szel. Elképzelhető, hogy ezen a szálon érdemes alaposabban vizsgálni. Továbbá: a területi nyelvi hovatartozás tisztázására ígéretesnek tűnik a

Középkori leveleink (Szerk. HEGEDŰS ATTILA, PAPP LÁSZLÓ, Bp., 1991. [1992]) teljes anyagának ilyen szempontú megváltása. Ez az anyag természeténél fogva (a levélírók személyének, nyelvi hovatartozásának ismert volta) sokkal direktebb fogódzót tud adni, mint rejtőzködő természetű kódexeink.

HAASER LEA

Az 1866-os földosztáskor készült onyesti névsor néhány tanulsága

A Kárpátok keleti lábánál, a Tázló, a Tatros, az Ojtoz és a Kászon vizének összefolyásánál található Onyest (Onești) nevű település, amelynek lakossága nagyobb részben katolikus, magyar. A falura az 1950-es években rátelepült az újonnan épült Gheorghiu Dej város, lakosságának jó részét odébb telepítették. 1990-ben a település neve ismét Onești lett, de a mesterségesen létrehozott város továbbra is megmaradt. Az egykori csángómagyar falu éppen maradt része ma is ott éli városszéli életét az Ojtoz vize és a nagy, blokkokból álló város között.

Maga Onyest, ez a Báko (Bacău) megyei falu, Moldva legrégebbi magyar települései közé tartozik. Első írásos említése 1436-ból való (Onești) s azóta folyamatosan jelen van a dokumentumokban.¹ A falu lakosságának magyar voltáról ugyan csak a XIX. századtól vannak adataink, de LOKÓ GÁBOR nagyon valószínűnek tartja, hogy már évszázadokkal azelőtt magyar lakosságú volt.² JERNEY JÁNOS 1851-ben már arról ír, hogy Onyest lakossága két csángó családot kivéve "mind székely származású, nyelvünket jól beszélő magyar".³ DOMOKOS PÁL PÉTER 1929-ben úgy találta, hogy Onyest lakóinak fele magyar.⁴

A szájhagyomány is tud arról, hogy 1811-ben egy Juráska nevű gróf (bojár) telepeseket hozott Onyestre Erdélyből. Mások is úgy hallották, hogy Nyújtódról és Lenhényből jöttek az onyestiek elődei. "Csépelni jöttek aztán itt maradtak." DOMOKOS PÁL PÉTER 1929-ben beszélt Onyest legöregebb emberével, aki úgy tudta, hogy dédapja Almásról, Háromszékből jött ki.⁵ Ez az ember 1842-ben született, dédapja tehát a XVIII. század utolsó negyedében jöhetett Kézdiálmásról. Ugyancsak a szájhagyomány beszéli, hogy a XIX. század második felében magyar bíró volt Onyesten Mócsi P. Péter személyében. Írástudó ember volt, s ő készítette a régi jegyzőkönyvet az 1866-os földosztásról.

Ez a földosztáskor készült jegyzék, írásunk forrása. Az 1960-as évek második felében akadtam rá, az említett bíró egyik leszármazottjánál Onyest faluban. Nagy

¹Onyest történetéről bővebben HALÁSZ PÉTER: Onfalva (Onyest) helynevei. MND. 32 [1983]: 3–10.

²Nincs okunk feltételezni, hogy e falu lakossága akkor (mármint 1436-ban – H. P.) oláh lett volna." LOKÓ GÁBOR: A moldvai csángók. 1936. 40.

³JERNEY JÁNOS Keleti utazása a magyarok őshazájá kinyomozása végett I. Pest, 1851. 200.

⁴DOMOKOS PÁL PÉTER: Moldvai magyarság. Bp., 1941. 132.

⁵Uo.

becsben őrzött családi emlék ez az írás, nem volt könnyű hozzáférni, még kevésbé lefényképezni. Történelmi dokumentumként is fontos, s most mégis a listában szereplő személynevek miatt adom közre, 60 esztendejét betöltő Hajdú Mihály barátom tiszteletére.

A listát őrző onyesti férfi a következő családi hagyományt fűzte a dokumentumhoz. "1864-ben jött Kuza, s akkor ő azt izélte, hogy földet ad a zembéreknek. S a földet úgy attá, hogy mejik bírta, mejik ki tutta fizetni. Voltak a pálmások,⁶ akiknek nem volt marhájuk, azoknak 210 perzsinát⁷ attak, az ökrös gazdáknak 4 fálcát⁸, s az ojanoknak, mint az én apóm, annak attak 8 fálcát, met négyökrös volt a mósija⁹. Így monták az öregék."

Az 1866-ban készült lista összesen 230 személy családi és keresztnévét tartalmazza, jól elkülönítve a katolikus magyarokat (catolici) és görögkeleti moldovánokat (moldovani). Az előbbi csoportba 101, az utóbbiban 128 fő tartozott. Noha nem minden család kapott földet, a lista alapján reálisnak tűnnek azok a becslések, amelyek a múlt század második felében fele-fele arányúnak tartották Onyesti magyar és román lakosságát.

A 101 katolikus, tehát magyar neve természetesen nem minden esetben magyar hangzású. Mivel Moldvában nem volt, és azóta sincs hivatalosan elfogadott és engedélyezett magyar névhasználat, inkább az a meglepő, hogy egyáltalában találunk magyar névalakokat. Ez nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy Mócsi Péter tudott magyarul, s ezért nem törekedett arra, hogy a neveket románosítsa, bár a helyesírása neki is romános. A lista készítésénél nyilván ezt várták el tőle.

A következőkben olvashatjuk a 101 onyesti katolikus magyar teljes névsorát, ahogyan az az eredeti listán következett.

1. Andrei Jitar	16. Mihai Ghiorgh Moise	31. Mihai Pocociar
2. Mihai Bartusu	17. Joji Gh. Moise	32. Joji Janci Moise
3. Andri Bordianu	18. Andrei Essa	33. Anton Gabor
4. Joji Ion Bator	19. Alecze Cheschesu	34. Maria Mihai Sasu
5. Stefan Bordianu	20. Stefan Moise	35. Maria Stefan Gainar
6. Magda Bordianu	21. Stefan sint Moise	36. (Andri Bortus) Andri
7. Stefan Anton Bucioca	22. Marten Martina	Petrea Moise
8. Anton Bratescu	23. Anton Moise	37. (Ferenț Burdita) Stefan
9. Janci Moise	24. Ghiorgh Racosu	P. Moise
10. Mihai Agavrilac	25. Anita Stef. Dobosu	38. (Mihai Simon) Stefan P.
11. Mihai Feri Bucioca	26. Stef. Stef. Dobosu	Moise
12. Petrea Moise	27. Ferenț Mariasu	39. Janos Sasu
13. Stefan Bucioca	28. Ghiorghi A. Pișta	40. Pisteas Sasu
14. Anton Bucioca	29. Andrei Moise	41. Joji Bratilean
15. Petra Gondosu	30. Stefan Andrei Moise	42. Stefan Bordutu

⁶pálmas 'napszámon' (román).

⁷prajina 'rúd (román földmérték = 36 négyzetööl)'.
⁸falce 'moldvai földmérték = 14,322 négyzetméter'.
⁹mosie 'birtok' (román).

43. Anton Cheschesu	63. Janos Crismar	83. Stefan Ionau
44. Pista Podurariu	64. Anton Badau	84. (Mihai Moror) Stef.
45. Stefan Laslau	65. Joji Tenchu	Prisecar
46. Janosu Gondosu	66. Joji Pirice	85. Janos sint Seripcar
47. Simon Mico	67. Janosu Bordutu	86. Andri Neamtu
48. Andri Andorco	68. Ileana Petrea Prisecar	87. Feren Paisu
49. Anton Forcosu	69. Ghiorgi Baci	88. Mihai Neamtu
50. Mihai Anton Bucioa	70. Feri Janos Bordutu	89. Ileana Simona
51. Catrina Joji Ficioru	71. Janci Simonu	90. Simon Cadar
52. Stefan Cojocariu	72. Petrea si Stef. Faravanu	91. Joji Seripcar
53. Andri Cojocariu	73. Stefanu Mesterca	92. Janos Ghiorg Manasu
54. Stefan Imbrea	74. Ghiorgi Vocarasu	93. Andrei Torota
55. Piste Sechelu	75. Stefan Vocarasu	94. Stefan Harlea
56. Petrea Cheschesu	76. Ferentu Racosu	95. Janos Bobosa
57. Andri Simonu	77. Joji Jitaru	96. Janos Adascaliti
58. Janosu Cheschesu	78. Andri Imbrea	97. Feren Lucaciu
59. Stefan sint Gondosu	79. Joji Andri Imbrea	98. (Joji Sticlar) Stef.
60. Janosu Feri Bucioa	80. Mihai Porgaru	Prizecar
61. Alecze Tofanu	81. Catrin Gh. Ceausu	99. Treja M. Pargar
62. Andri Sinta Moise	82. Janci Baci	100. Ileana Gg. Ceausu
		101. Andri Cadaru

Az 1866-ban földhöz juttatottak jegyzéke alapján megfogalmazhatunk néhány megállapítást. Pusztá áttekintésre is felismerhetjük, hogy a családnévek és a személynevek számottevő része, több mint egyharmada magyar hangzású, illetve alakú. Csak a legkézenfekvőbbeket emeljük ki.

A **családnévek** közül a következők tűnnek fel: *Andorca (Andorka), Bator (Bátor), Borduc (Bardóc), Bortus, Bortusu (Bartos), Bucioa (Buzsák), Cadar, Cadaru (Kádár), Cheschesu (Kecskés), Dobosu (Dobos), Ficioru (Ficior v. Fecsor), Forcosu (Farkas), Faravanu (Forró), Gabor (Gábor), Gondosu (Gondos), Imbrea (Imbre), Laslau (László), Lucicin (Lukács), Mariasu (Máriás), Mesterca (Mesterka), Mico (Miko), Moise (Mózi, Mojzi), Paisu (Pais), Pista (Pista), Pocociur (Pokocs), Racosu (Rákos), Sasu (Szász), Simon (Simon), Tenchu (Tankó).*

A **személynevek** közül pedig: *Feren, Feren, Feri (Ferenc), Janos, Janosu (János), Janci, Janci (Jancsi), Joji (Józsi), Magda (Magda), Piste (Pista), Treja (Tréza).*

Szembetűnő a magyar nevek becéző alakjának gyakori előfordulása. Ugyancsak több magyar hangzású névvel találkozunk a megkülönböztető (talán ragadvány-) nevek körében is: *Feri, Joji (Józsi), Janci (Jancsi), Janos (János).*

Érdekes megjegyezni, hogy a felsorolt családnévek csaknem fele, szám szerint 26 megtalálható a DOMOKOS PÁL PÉTER által 1929-ben Onyesten készített névsorban

szereplőkkel.¹⁰ Tizennégy családnév pedig előfordul az 1646-1647. évi összeírásban is.¹¹

Településtörténeti szempontból is fontos névtani jelenségre figyelhetünk fel, ha összevetjük a családnév és a személynevek előfordulási gyakoriságát. A 101-es listában 57 családnévet és csak 20 személynevet találunk, és pedig a következő megoszlásban.

Családnév: *Moise/Mózi* (14), *Burduca, Burdu/Bardóc* (7), *Buciuoca* (6), *Chesches/Kecskés*, *Simonu/Simon* (4), *Gondosu/Gondos*, *Imbrea/Imbre*, *Prisecar*, *Sasu/Szász* (2), *Bartosu, Bortu/Bartos*, *Baciu*, *Cadanu*, *Cadar/Kádár*, *Dobosu/Dobos*, *Cojocariu*, *Jitar*, *Jitanu*, *Neamtu*, *Porgari*, *Pargar*, *Racosu/Rákos*, *Serpear*, *Vocarasu* (2), *Adascaliti*, *Agavrillac*, *Andorca/Andorka*, *Badu*, *Bator/Bátor*, *Bobosa*, *Bratesen*, *Bratilaunu*, *Ceafsu*, *Cesusu*, *Crismar*, *Essa*, *Faravanu*, *Ficionu/Ficsor*, *Forcosu/Farkas*, *Gabor/Gábor*, *Gainar*, *Harlea*, *Ionan*, *Laslau/László*, *Lucaciu*, *Manasu*, *Mariasu/Máriás*, *Martina*, *Mestercu/Mesterke*, *Mico/Miko*, *Moror*, *Paisu/Pais*, *Pirice*, *Pista/Pista*, *Pocociur*, *Podurariu*, *Sechelu/Székel*, *Sticlar*, *Tenchu/Tanko*, *Tofanu*, *Torota* (1).

Személynevek és ragadványnevek: *Stefan* (20 és 4), *Andrei, Andri* (14 és 2), *Janosu/János* (10 és 1), *Joji/Józi* (10 és 1), *Mihai* (10 és 1), *Anton* (7 és 2), *Ferent*, *Ferentu*, *Feri/Ferenc* (6 és 2), *Ghiorgh*, *Ghiorgi* (4 és 5), *Petra*, *Petrea* (4 és 4), *Ileana* (3), *Janci/Janci* (3 és 1), *Pistea/Pista* (3), *Alecze* (2), *Catrin*, *Catrina* (2), *Maria* (2), *Simon* (2), *Anita* (1), *Magda* (1), *Marten*, (1), *Treja* (1).

Az onyesti katolikus magyarok 1866-os listája szerint a leggyakoribb családnév akkor a *Moise/Mózi*, gyakorlatilag minden hetedik családot így neveznek. Fele ilyen gyakoriságú a *Barduta*, *Bordut/Bardóc* család, ezt követi a *Buciuoca*, majd a *Cheschesu/Kecskés* és a *Simon*. Mintegy 3 százalékkal szerepel a *Gondosu/Gondos*, az *Imbrea/Imbre*, a *Prisecar* és a *Sasu/Szász*. Ezt követi még 11 olyan családnév, amely kétszer fordul elő a jegyzékben. Az összes többi családnév, szám szerint 37, mindössze egyszer szerepel a listán.

A személynevek jóval kisebb mértékben szóródnak. Az onyesti csángók közül 1866-ban minden ötödik *Stefan*, vagyis *István*, minden hetedik *Andrei* vagyis *András*, minden tizedik *Janosu* vagyis *János*, *Joji* (tehát *József*), illetve *Mihai* (*Mihály*), és így tovább. Mindössze négy olyan keresztnévet találunk, amely egyetlen egyszer fordul elő. A főkiosztás szempontjából készült lista természetesen a családfők neveit tartalmazza, ezért a személynevek között mindössze hat női nevet találunk.

A családnév és a keresztnév szóródása közti eltérés részben nyilván erre a körülményre vezethető vissza. Mégis föl kell figyelni arra, hogy a 101 családból álló listán csak egy családnév fordul elő 10 százaléknál gyakrabban és mindössze öt családnév szerepel 4 százalékot meghaladó gyakorisággal. Ezzel szemben 37 családnév csak egyszer, 11 pedig csak kétszer fordul elő. A családnév ilyen csekély gyakorisága arra enged következtetni, hogy a múlt század derekán jelentős számú magyar népesség költözhetett Onyestre, minden bizonnyal Erdélyből. A magyar

¹⁰DOMOKOS PÁL PÉTER: I. m. 130–1.

¹¹HAJDÚ MIHÁLY, Az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái. MSZA. 30 [1980].

alakú, vagy románosított formában írt családnevek sokfélesége azt mutatja, hogy nem is egy helyről, hanem többféle vidékről történt a vándorlás. A listán szereplő nevek összehasonlító elemzése talán arra is választ adhatna, hogy zömükben honnan érkezettek Onyest új telepesei.

HALÁSZ PÉTER

Kézd ürügyén

Jelen írás egy konkrét esetről indul ki, és oda is tér vissza. Valójában azonban másról szól: a tipológia alkalmazhatóságának esetleges nehézségeiről.

BENKŐ LORÁND meggyőzően indokolja (Emlékkönyv Rácz Endre születésének hetvenedik évfordulójára. Szerk. KOZDOSA SÁNDOR és LACZKÓ KRISZTINA. Bp., 1992. 42–5), miért nem lehet a *Keszi* törzsnév a *Kézd* helynév alapja. Hangtörténeti és morfológiai bizonyítása alapján nem kétséges: *Kézd* neve nem a *Kesziből* származik. Továbbgondolandónak tartom azonban BENKŐnek a névtani tipológián alapuló okfejtését. Nézzük szó szerint, mit ír: "Abban a vonatkozásban azonban már komoly kétség merülhet föl, hogy *Kézd* szék, valamint a *kézd* székelyek nevében a megelőző »alapnév« *Kézd* csak és kizárólag helységnév-e, illetőleg hogy eredetileg helységnév volt-e valóban, csupán azért, mert itt van ily nevű helység. Erős meggondolásra utal ugyanis több körülmény. Mindenekelőtt az, hogy *Kézd* helység az azonos nevű víz (*Kézd-patak*) mellett fekszik, s ilyen esetekben – mint ezt jó régen részletesen kifejtettem (MNY. XLIII, 259–63) – rendszerint a víznév szokott elsődleges lenni, az -i képzős »fordított irányú« névtani helyzet csak látszólagos." A többi – eme idézet után következő – "meggondolásra utaló körülmény" igazságvoltát nem vitatva, az idézetnek csupán az utolsó mondatával foglalkozom, mivel úgy ítélem meg, hogy érdemes az alaposabb körüljárásra, már csak azért is, mert BENKŐ az általa említett helyen egyetlen -i képzős folyóvíznevet sem említ.

Kétségtől igaz az az állítás, hogy azonos nevű helységnév és víznév viszonyában alapvetően a víznév az elsődleges. Számos példával igazolhatjuk ezt. Így a BENKŐ által idézett *Gagy* (bár ezt a FNEsz. másképp etimologizálja) és *Küsmöd* (MNY. 43 [1947]: 262) mellett a *Nyitra*, *Zsiva* – *Zsikva*, *Topolca*, *Hidegvíz*, *Gyöngyös*, *Hévíz*, *Rába* – *Raab* 'Győr' stb. mutatják. A *Kézd-patak* – *Kézd* példa azonban nem sorolható ebbe a típusba. Csak akkor sorolhatnánk ide, ha a *Kézd-patak*-ot csupán *Kézd*-nek neveznék.

BENKŐ LORÁND idézett írásából, de még inkább a MNY. 44 [1948]: 98–9. lapokon levő tanulmányából kitűnik: mindig okkal gyanakodhatunk egy eredeti víznév→helynév→helynév+ -i képzős víznév folyamatra, ha:

1. a víznév eredetibb voltát jelentéstani érvek támogatják;
2. ha a vizet a névadó helységen felül is ezzel a névvel nevezik;

3. ha a helységnévben a *patak*, *víz*, *ér*, *fő*, *tó* szó megvan;

4. ha a víznév analógia ezt segíti.

Számos olyan helynév van azonban, amelynek eredeti víznév voltát nem igazolhatjuk: *Delne*, *Esztelnek*, *Csemáton* (MNY. 44 [1948]: 99), bár róluk elnevezett -i képzős víz létezik. E székelyföldi helységek mellé még számos magyarországit is találunk. Ha példának okáért kinyitjuk a Cserhát turistatérképét (Kartográfiai Vállalat. Bp., 1985/86), a következőt találjuk: a térképen 45 névvel jelölt folyóvíz található, ebből a helynév+i+patak (ág) formát 17 mutatja (*Legéndi-patak*, *Penci-ág*, *Rádi-patak*, *Alsópetényi-patak*, *Pusztaszántói-patak*, *Bánki-patak*, *Szécsénkei-patak*, *Hollókői-patak* stb.), és itt is megállapíthatjuk, hogy *Legénd*, *Penc*, *Rád*, *Alsópetény* stb. eredetileg nem víznév. Ez a szám a térkép névanyagának 38%-a, vagyis a legerősebb típus itt a víznevek között. Meglepő ez a nagy szám, és önként vetődik fel a kérdés: mennyire élő nevek ezek? Nincs-e eme kisvizek esetében lényegi különbség a térképek tartalmazta írásbeli és a valóságban használatos népi nevek között?

Két korpuszt vizsgáltam meg ez ügyben. Az egyik a Nyárádmente víznevei (BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. Bp., 1947; Adattár. Debrecen, 1950). Bevonását indokolja, hogy ez garantáltan a népi neveket tartalmazza, és az írás elején említett *Kéz-d*-hez is – a számomra elérhető és biztos forrásként kezelhető anyagok közül – a legközelebb fekszik. Az idézett területen BENKŐ 122 folyóvíznevet regisztrált. A 122-ből mindössze 10 képviseli a helynév+i+patak típust (*Teremipatak* – Lőrincfalván, *Küsteremipatak* – Fintaházán, *Vajájpatak* – Nyárádszentbenedeken, *Harackerekipatak* – Nyárádszentbenedeken, *Cribajipatak* – Nyárádkarácsonyban, *Szentháromságipatak* – ezt az adattárban nem találtam, *Nyomátipatak* – Nyárádszentlászlón, *Tompajipatak* – Nyárádgálfalván, *Sárdipatak* – Székelytompán, *Jobbágyfalvipatak* – Nyárádszeredán). A Nyárádmentén ez a típus az összes folyóvíz-elnevezésnek csupán 8%-át! Lényegesen kisebb tehát, mint a Cserhát turistatérképén. Megjegyzésre méltó: mind a 9 esetben a vízfolyás alsóbb szakaszán nevezik így a folyóvizet. A lényeg tehát az elnevezésben az – miként ezt BENKŐ LORÁND szakszemináriumán más nevek kapcsán gyakran hangoztatta –, hogy honnan jön az adott víz. Sajnos BENKŐ adattárából nem derül ki, hogy pl. a *Sárdipatak*-ot Sárdon hogyan nevezik. Ezt már csak azért is érdemes lenne tudni, mert azt a vízfolyást, amely több ágból eredve keresztülfolyik Sárdon is, Székelytompán is, majd a Nyárádba ömlik, Székelytompán *Sárdipatak*-nak, Nyárádgálfalván pedig *Tompajipatak*-nak nevezik. De mi a népi neve Sárdon? A Magyarország távolságmutató térképe (1: 75.000) (Kereskedelemügyi m. kir. Ministerium, Bp., 1893–1911) 284. szelvénye szerint ugyanis: *Borsós p[atak]*.

Másik korpuszként megvizsgáltam Tolna megye vízneveit. Itt két anyagot vettem össze: a Magyarország Földrajzinév-tára 2. Tolna megye (Kartográfiai Vállalat. Bp., 1979) kötetét és a Tolna megye földrajzi nevei (Szerk. ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981) kötetét. E két közel egy időben készült névtár segítségével reméltem elkülöníteni egymástól a hivatalos és a népi neveket. A FNT 2-ből kigyűjtöttem minden olyan folyóvíz nevét, amely biztosan a közelében levő helységnév -i képzős alakját hordozza. Majd megnéztem e folyóvizek népi nevét is a megyei helynévgyűjteményben mind az adott helységben, mind azokon a helyeken,

amelyeket az adott víz érint. Adattáramban az első helyen a helység neve áll, ezt követi a FNT 2-béli hivatalos név, majd a megyei földrajzinév-gyűjtemény (TMFN) adta népi név/nevek következnek.

Grábóc – Grábóci-patak – Fűzes-árok – [Mezőcsényben: Malomárok]

Aparhant – Aparhanti-patak – Malomárok – [Majson: Patak]

Kisvejte – Kisvejte-patak – Blér-völgyi-patak – [Nagyvejkén: Patak, Kisdorogon: Hidas-patak : Völgyégi-patak]

Váralja – Váraljai-árok – a TMFN itt nem ismeri – [Nagymányokon: Malomárok]

Majos – Majosi-árok – Hanti-patak

Várong – Várongi-árok – Körvéjési-patak – [Nakon: Kis-árok]

Kisszékel – Kisszékel-patak – Nagy-árok – [Sárszentlőrincen: Kender-völgyi-ér]

Fürged – Fürgedi-patak – Farkas-házi-árok : Farkas-házi-folyó – [Tamásiban: Fürgedi-árok]

Diósberény – Diósberényi-árok – Róka-hégyi-árok – [Kalaznón: Berényi-árok]

Gyöng – Gyöngi-árok – Asó-főrdő-völgy

Gyulaj – Gyulaji-árok – a TMFN nem ismeri

Györe – Izmány – Györei-vízfolyás – a TMFN nem ismeri

Györköny – Györköny-Bikácsi-vízfolyás – Rina – [Bikácson: Anger-patak]

Mórág – Mórági-patak – a TMFN nem ismeri

Mucsi – Mucsi-Hidas-patak – Anna-árok – [Tabód: Mucsi-patak, Kisdorog: Hidas-patak : Völgyégi-patak]

Murga – Murgai-víz – Patak

Nagyszékely – Nagyszékelyi-árok – Vízékrova

Závod – Závodi-patak – Hidas-patak

Zomba – Zombai-árok – a TMFN nem ismeri.

A 19 vízfolyásnak csupán három helyen van a keresett típusnak megfelelő népi neve (Fürgedi-árok, Berényi-árok, Mucsi-patak). Összegzésként megállapítható tehát, hogy

1. az -i képzős pataknév valódi népi névként csak kismértékben jellemző a hivatalos névadásban betöltött jelentős szerepével ellentétben;

2. a helynév+i képzős hivatalos nevet (Grábóci-patak) azon a helyen, amelyről a nevet kapta (Grábóc), sehol sem említik népi névként. A három példa, mely szerint a víz folyásának alsóbb szakaszán a hivatalos névhez közel álló névvel jelölik a vízfolyást, ismét azt mutatja, hogy a lényeg az elnevezésben az – akárcsak a Nyáradmentén – hogy honnan jön a víz.

Visszatérve most már a kiinduláshoz, vagyis a Kézdi-patak-hoz. Jó lenne tudni, Borsó honnan veszi az adatot: népi név a Kézdi-patak vagy hivatalos elnevezés-e. Tisztázni kellene továbbá, hogy hol hívják így a kérdéses folyóvizet. E tisztázatlan kérdésekkel függenek össze ugyanis a következők:

Szászkézden felül a vizet Disznó-patak-nak ismeri a Székelyföld 1:200.000-es térképe (M 170/1941. L. M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet, Bp.). A már idézett Magyarország távolságmutató térképe 296. szelvényén Szászkézdi alatt is és felett is a Sau-p szerepel. Az 1: 200.000-es léptékű katonai térkép (K. u. K.

Militärgeographisches Institut, 1894) csak Szászkézd fölött nevezi meg, emlígyen: *Sau B.* A Nagy-Szebeni kataszteri kerület 1: 144.000-es térképe (kéziratos térkép, az OSzK. Térképtárának leltárkönyve alapján kb. 1880-ban készült) Szászkézd és a torkolat között *Keysder p*-ként, Szászkézd és Zoltán helység között *Zolianer p*-ként, a további részekben, Szászbuda alatt és felett *Saubach*-ként ismeri a pataknak ezt az ágát (a többi ágat sem nevezi sehol *kézd*-nek ez a térkép). Az 1863-ban készült General-karte des Grossfürstenthums Siebenbürgen *Keis*d [Szászkézd] alatt *Keis*d *p* megjelölést ad (Szászkézd feletti semmilyen nevet nem ad rá). Van azonban egy forrás, amely a *Kaisder Bach*, *Kézd* *Bach* neveket használja, mégpedig végig a teljes völgyre vonatkoztatva Szászbuda irányában (IGNAZ LENK, Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, ... Lexikon. Wien, 1839. 2: 189). További történeti adataim nincsenek (ORTVAY nem ismeri), a térképek és LENK adatai alapján viszont nem tudunk egyértelműen állást foglalni afelől, hogy mi a vízfolyás valódi népi neve ma, és mi lehetett a régiségben Szászkézd alatt és felett. Így viszont elbizonytalanodik a *Kézd* (patak) → *Kézd* (helység) → *Kézd-patak* feltételezett fejlődési sor kezdete is.

HEGEDŰS ATTILA

A Göbolyhajtó út-tól a Déli autópályá-ig

Mint Orosházán élő embernek, ahol Hajdú Mihály tanár úr is született, engedtessek meg nekem egy kis személyesebb hangú bevezető. Amikor megtudtam, hogy Hajdú Mihály kollégánk, barátunk ez évben tölti be 60. életévét, elgondolkodtam, milyen kis kutatási eredménnyel, tanulmánnyal tudnék tisztelni, nem önmagában a kora, hanem főleg szakmai tudása előtt.

Először arra gondoltam, tüzetesebben megvizsgálom, hátha kiderülne, hogy a Békés megyében közismert, hosszú vízfolyást, amely az Ós-Maros egyik ága, a *Hajdú-érei* róla nevezték el. Dehát ezt az ötletet el kellett vetnem, mivel a *Hajdú-ér*: *Hajdú-völgy* elnevezésekkel már a XIX. század legelején találkozhatunk. 1826-ban például egy orosházi lakos: "... Szénásról Szentetornyai határ úton menvén a *Hajdú-völgyig* el vesztette a fejszéjét ..." (Orosházi közhirdetések könyve a Békés megyei Levéltárban). Sajnos, ezek alapján kizárt, hogy az eret, völgyet őrála nevezték volna el. Az azonban nem kizárt, hogy a névadásban közrejátszhatott a Tanár Úr családneve. Hiszen az 1884-es katonai térképen is ott van az a *Hajdú-tanya*, amelynek földterülete valóban nem messze esett (vagy mellette volt) a *Hajdú-ér*-től. Ez a tanya és a körülötte levő szántó, legelő pedig már évtizedekkel azelőtt is, tudomásom szerint, a *Hajdú-család* (a Tanár Úr őseinek) a tulajdonát képezte. Hozzá kell még tennem, hogy a *Hajdú-tanya* vonaláig ezt a bizonyos eret a katonai térkép *Csorvás-ér*-ként rögzíti, a tanyától kezdve viszont nyugat felé haladva, az *Árpád-halom*-ig

bezáróan már *Hajdávölgyi-ér* a neve. A halomtól kezdődően pedig *Mágocs* (Nagymágocs) irányába haladván a *Mágocsi-ér* nevet viseli tovább. És bár a Huszárféle térkép is 1822-ben ezt a régi folyómedret még Kígyós-pusztá délnyugati részénél is *Hajdú Völgy*-ként jelöli, nagy a valószínűsége, hogy a névadás alapja, kiinduló pontja ennél a családnál, tanyánál keresendő.

Ez jutott tehát eszembe első gondolatként, de most már visszatérek rövid dolgozatom fentebbi címéhez. (Az adatok forrásaira most egyenként nem utalok, mivel azok pontosan megtalálhatók a következő tanulmányban: HÉVVI SÁNDOR, Orosháza külterületének földrajzi nevei: Az orosházi tanyavilág átalakulása. Orosháza, 1985. 497–573.)

Orosháza nagy kiterjedésű határában sok földrajzi elnevezéssel találkozhatunk napjainkban is, de legalább ennyi, ha nem több helynevet használtak eleink is a mindennapok során. Ezek a helynevek mindig is a pontos tájékozódást könnyítették meg az adott település lakói számára. Azonban a sok tájékozódási pont, földrajzi név közül is az *országutak*-nak, az országúti jelentőségű dűlőutaknak mindig megkülönböztetett szerepük volt, hiszen ezek kapcsolták össze az egyes településeket a közelebbi-távolabbi falvakkal, városokkal. Neveikkel gyakran találkozhatunk a régi írásokban és természetesen a térképeken is.

Már az 1774-ben Zombárról ide települt új községalapítóknak elmagyarázták a környéken élők, hogy mik azok a földfelszíni pontok, amelyek a régi, a török időkben elpusztult Orosháza határát jelölték. 1745-ben, a határ bejárásakor mutattak nekik többek között egy halmot: "... az hajdani Orosházáról *Aradra vivő út* partján ...". Ugyancsak ez az oklevél említi más helyen az utat ily módon: "... hogy az *Aradi út* mellett legyen három hányás a' ki Szőlőst délre Földvárt napkeletre és Orosházát északra különbözteti." Az *Aradi út*, mondhatni, a legjelentősebb útja volt Orosházának, annál is inkább, mert 1787-ben ez lett a legelső postaút *Pest–Orosháza–Arad* között. Orosháza ilyen szempontból rendkívül szerencsés volt, hiszen a Tisza-Maros-Körösök által határolt terület közepére esett, s viszonylag kevesebb volt a mocsaras, vizenyős föld ezen a tájon, mint Békés megye más településeinél. GECSE LAJOS, A postaszervezet működése Békés vármegyében (Békéscsaba, 1972) című művében olvashatjuk, mely szerint az Arad–Pest közötti postaút: "Aradról Battonyára 1, Komlóssra 1, Orosházára 1, Szentésre 2, Csongrádra 1, Alpárra 1, Nagy-Körösre 2, Czeplédre 1, Szentésre 2, Ocsára 2, Pestre 2 állomással ..." kialakítva haladt. Meg kell azonban mondanunk, hogy a hivatalos *Aradi postaút* és a közismert, ma is ezen a néven ismert *Aradi út* nyomvonala nem teljesen azonos. A helyiek számára ugyanis az "igazi" *Aradi út* nem Tótkomlós felé vitt, hanem Orosházától kiindulva Kaszaperen, Mezőkovácsházán, Battonyán, Tornyán haladt keresztül, s a *Turai-kettős-csárdá*-nál keletnek fordulva érte el Aradot.

Ezek az országutak persze kivétel nélkül földutak voltak, olyanok, mint ma egy-egy szélesebb, jobb minőségű dűlőút. Bizonyos mértékben a számuk is több volt, mint ma, hiszen abban az időben ezek a legcélszerűbb módon – toronyiránt – vezettek az egyes községekbe. Így volt ez a *Csabai út*-tal is. Az idősebb orosháziak jól tudják, hogy az eredeti *Csabai út* nem az Üveggyár mellett elhaladó mai (47-es) műút volt, hanem a Dózsa György út külterületi folytatása, amit másképpen *Gerendási út*-

nak neveznek. Az 1745-ben kelt oklevélben olvashatjuk, hogy: "... egyenesen *Csabánál* Orosháza felé és Vásárhelyre *vívó utat* mutatták ..." az ide települő zombaiaknak. Orosháza akkori jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy ez az út, amely a régi *Nagygerendási-major*-nál (a mai *Gerendás* község), a *Kisgerendási-csárda* és *Nagygerendási-csárda* mellett elhaladva, enyhén északkelet felé fordulva érte el Csabát, lett az alapja 1787–88-ban a másik vármegyei postaútnak. Ez a postaút *Orosházát*-t kötötte össze *Nagyvárad*-dal. Csaba utáni állomásai Gyula és Sarkad voltak. Az országutak bizony abban az időben is sok gondot okoztak a falubelieknek. 1871-ben a tanácsulésen megállapították, hogy: "Több helyütt a községben, s azon kívül főképp a *Csabai uton* a község határában halaszthatatlan útjavítások szüksége forogván fen ..." – az utat tehát meg kell javítani. Sajnos, ezt az utat mégsem hozták teljesen rendbe, sőt ki sem kövezték, ennek következtében országúti jelentőségét elveszítette, s napjainkban is az, ami volt, földút (dűlőút). Szerepét és helyét a mai Szeged–Békéscsaba közötti műút vette át, amely tőle kissé északra, vele párhuzamosan húzódik. Ezt az utat annak idején *Békési út*-nak nevezték, mivel Csorváson át Békésre vezetett. Az Orosházától keletre fekvő *Monori-csárda* mellett haladt el, amely szintén nagyon fontos találkozási pontja volt az országutaknak. Innen ágazott ki például észak felé a *Gyomai út*, délkelet felé pedig a *Gyulai út*. A *Monori-csárda* mellett azonban gazdaságilag, kereskedelmi szempontból még egy nagyon fontos és híres út vezetett el, ez pedig a *Göbölhajtó út* volt. Az Alföld délkeleti részéről gyakorlatilag ezen a széles, egyenes, fűkkel szegélyezett földúton hajtották lábon az eladásra szánt hizóállatokat a nyugati (osztrák, német) piacokra. *Aradi-Göbölhajtó út*-nak is nevezték, hiszen Aradról indult ki, s Varjas, Dombegyház, Magyarbánszék, Pusztaföldvár mellett elhaladva érte el a *Monori-csárdát*. Innen aztán haladt tovább északnyugatnak. A vasút kiépítésével jelentősége nagymértékben csökkent, majd meg is szűnt, olyannyira, hogy napjainkban már csak az egyes szakaszait lehet felfedezni, hiszen van olyan része, amit az utóbbi évtizedekben beszántottak.

Még az elenyésző részét tárgyaltuk azoknak az országutaknak, amelyek Orosházáról indultak ki vagy itt vezettek keresztül, de jelen tanulmányunk nem is a teljességet célozza. Inkább csak azt, hogy érzékeltesük, minden országútnak megvan a saját élete, története. Sok régi, jelentős útra gyakran már csak a korabeli dokumentumok, térképek utalnak.

Ugyanakkor természetesen *új utak* is keletkeznek napjainkban is. Így például alig két éve vetődött fel egy olyan elképzelés, mely szerint Magyarország déli részét érintve szükséges lenne kiépíteni egy olyan autópályát, amely Szombathelytől, Szentgotthárdtól kiindulva Kaposvár, Szekszárd, Kiskunhalas, Orosháza, Szeghalom, Nyíregyháza mellett elhaladva kötné össze a nyugati és az északkeleti határrészt. Ez az autópálya Orosházától kissé északra húzódná. Ez lenne az úgynevezett *Déli autópálya*, amely nyilvánvalóan nemzetközi jelentőséggel is bírna.

"Talán" még nagyobb jelentőséggel is, mint amilyennel a *Göbölhajtó út* bírt annak idején.

HÉVVTZI SÁNDOR

A szóhasadás szerepe az etimológiai vizsgálatokban (A *magas* eredetéről)

1. Talán nem veszi zokon Hajdú tanár úr, hogy a tiszteletére – születésnapj köszöntésül – készült jelen kis írásban a névtudomány (onomasztika) fogalmát a szokásosnál tágabban értelmezem. A tulajdonneveken túl beleérttem ugyanis általában a nevek (szavak) eredetét és történetét, illetve az elnevezések indítékait, a nomináció mikéntjét kutató stúdiumokat is. A névtudomány így – ebben a tágabb értelemben – az antroponímián és a toponímián kívül magába foglalhatná az onomasztiológiát és az etimológiát is. Dolgozatom – *magas* melléknevünk származásával és rokonságával foglalkozván – az etimológia körébe vág, ám a fentiek értelmében egyúttal névtani munka is.

2. Az etimológiai vizsgálódásokban a belső szóalkotás különböző módjaival keletkezett új szavak közül az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemelnek a *s z ó h a s a d á s* (a párhuzamos alak- és funkciómegoszlás) következtében született szavaink. Az egy-egy szócsaládba illeszthető elemek szinkrón összefüggéseit keresve arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szóhasadás eddig szép számmal feltárt esetein túl (l. elsősorban GRÉTSY LÁSZLÓ, *A szóhasadás*. Bp., 1962; BENKŐ LORÁND, *Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez*. *NyvtudÉrt.* 38 [1963]: 18–39) további példáit érdemes keresnünk. A mai magyar nyelvben megfogható rendszerszerű összefüggések alapján kapcsolatba hozható, összetartozónak vélt szavak segítségével ugyanis bizonytalan etimológiákat pontosíthatunk, vagy ismeretlen eredetű szavak megfejtéséhez juthatunk közelebb.

Az effajta vizsgálat elsősorban egy adott nyelvéllapot rendszerszerű (hangtani, alaktani, szintaktikai és szemantikai) összefüggéseire épít. A szinkrón elemzés feltárta összefüggéseket – szerencsés esetekben – megtámogathatják a nyelvtörténeti és/vagy tájnyelvi adatok. (De meggondolkodtatóak azok az esetek is, melyekben a kétféle – a szinkrón és a diakrón – elemzés eredményezte kép egymásnak ellentmond.)

Az állapot rendszerszerű összefüggéseiből történeti – így etimológiai – következtetésekre jutó vizsgálódás ma már egyre kevésbé szokatlan. Erősödik ugyanis – a nemzetközi és a hazai kutatásban egyaránt – az a felfogás, amely a Saussure-i merev szinkronia-diakronia dichotómiát meghaladva az állapot és a történet egységéből indul ki. Ezen – F. DE SAUSSURE felfogásához képest – új szemlélet szerint az állapot mozgásformáiban, konstrukciós folyamataiban történeti folyamatok ismétlődnek meg, így a szinkrón összefüggések egyre bővülő köre lehetőséget teremt történeti következtetések levonására. A mindenkor nyelvéllapot úgy őrzi meg, pontosabban úgy ismétli meg saját történetének lényeges szakaszait, ahogyan a földtörténeti képződmények időbeli egymásutánja térbeli (rétegtani) vizsgálatokkal rekonstruálható. (Az állapot és a történet viszonyáról, e viszony korszerű értelmezéséről l. pl. H. M. HOENIGSWALD, *Language change and linguistic reconstruction*. Chicago, 1960; RÓNA-TAS ANDRÁS, *A nyelvrokonság*. Bp., 1978. 172–88; A. SZEREBRENNYIKOV, *Általános nyelvészet*. Bp., 1986. 217–74; ZSILKA JÁNOS,

De constructione. Bp., 1982. 153–214; Tautologikus egységek a nyelvben. Bp., 1987. 21–6; stb.)

A szinkrón összefüggések segítségével rekonstruált diakrón folyamatok felhasználhatók kell legyenek a szófejtő vizsgálatokban is.

3. A valószínűsíthetően szóhasadással elkülönült, a mai nyelvérzék számára azonban sokszor már egymástól teljesen függetleneknek látszó szavak között mind a fonetikai-morfológiai elemzésnek, mind a szemantikai vizsgálatnak kapcsolatokat kell felderítenie. Az alakváltozatoknak gondolt, egymással kapcsolatba hozható elemek között először is szabályos hangmegfeleléseket kell kimutatnunk. A diakrón síkon lejátszódó hangváltozás az állapotban mint hangváltakozás, szabályos hangviszony jelenik meg, éppógy, ahogy az idő egymásutánjában zajló jelentésváltozások a szinkroniában mint jelentésváltozatok, azaz mint a szavak különböző jelentései (poliszémia) vannak jelen. Ha egy összetett jelentéstartalom elkülönül, specializálódik, s az így létrejött, az eredetihez képest speciálisabb jelentések társulnak az egymás mellett élő két vagy több formához, a párhuzamos alak- és funkciómegoszlás véglegessé válik. A szemantikai elemzésnek a jelentések összegét felépítő jelentésszervezők azonos részmozzanatait kell kimutatnia. (L. még HORVÁTH KATALIN, Még egyszer *név* szavunk eredetéről: Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg, 1989. 355–9.)

4. Most pedig lássuk végre *magas* melléknévünket és szócsaládját! Bácszi Géza szavunkat is *meretlen* eredetűnek tartja, a *mag* főnévből való származtatását nem fogadja el. (A *mag* szerinte *bizonytalan* eredetű, mivel a több finnugor nyelvben kimutatható 'test', 'törzs' jelentésű szavakból való eredeztetését a 'test' és a 'mag' jelentések összefüggésének bizonytalan volta kétségesse teszi. Vö. Szófsz. 194.)

Az igen korán adatolható *magas* a TESz. szerint *bizonytalan* eredetű. Talán a finnugor korból származó *mag* főnévből keletkezhetett *-s* melléknévképzővel. A szótár az esetleges jelentésfejlődést a *mag* eredetinek feltehető 'test', 'törzs' alapjelentéséből a következőképpen valószínűsíti:

test, törzs → testes, nagytestű → magas

(A *mag* itt "ősi örökség a finnugor korból". A fgr. 'test', 'törzs', '<ruha> ölrésze, derékrésze' jelentésű szavakból alak és jelentés tekintetében egyaránt levezethető. Vö. TESz. 2: 811–3.)

Am a feltett jelentésfejlődésnek szépséghibája van: erőltetettnek érezzük, hiszen a 'testes' és a 'magas' jelentések nyelvünkben nem asszociálják egymást. (Ami testes, az nem szükségszerűen magas; ami/aki magas, nem feltétlenül testes.) A 'magas' jelentésnek meghatározó jegye a *vertikális*, a 'testes' jelentésnek pedig a *horizontális* kiterjedés (l. az ÉrtSz. értelmezéseit).

A TESz. fölveti ugyan egy másfajta jelentésfejlődésnek a lehetőségét is: 'maggal bíró' → 'kifejtett, megnőtt', de ezt kevésbé valószínűnek tartja.

Én viszont fölveszem a TESz. által elejtett szálát, s ezt viszem tovább. A szócsaládba vonható szavak hangtani, alaktani és szemantikai elemzése nyomán arra a következtetésre jutottam ugyanis, hogy a *magos* a *mag* főnév melléknévképzős *magos* származékának szóhasadással elkülönült alakváltozata.

Magos melléknévünk *magos* alakváltozata a régiségben az egész nyelvterületen élt. Él ma is nyelvjárásainkban, de nem szorult ki teljesen mai köznyelvünkéből és irodalmi nyelvünkéből sem. Ezt a változatot találjuk pl. egyik szép régi típusú népdalunkban: "Magos a rutafa / Ága elágazik." Ezt a formát látjuk József Attila ismert versében: "s a ruhák fényesen, suhogva / keringtek, szálltak a magosba." *Magos* szavunknak tehát két jelentése volt, illetve van: 1.) 'maggal ellátott', 'amiben magok vannak'; 2.) 'magas'.

E tényből kiindulva a következő két lehetőséggel számolhatunk:

a) ha a két jelentés között nem találunk semmiféle kapcsolatot, akkor két – egymástól független – elem véletlen alaki egybeeséséről van szó, azaz *magos*¹ és *magos*² szavaink homonimák.

b) ha a két jelentés összefüggését bizonyítjuk, úgy a *magos* elem többjelentésű (poliszéma).

Ha a jelentések összefüggésére fény derül, továbbá ha a *magas* forma a *magos* alakváltozatának tekinthető, ez esetben joggal állíthatjuk, hogy a két szó alak- és jelentésmegoszlással, vagyis szóhasadással jött létre. Lássuk, valóban erről van-e szó!

5. A feltett alakváltozatokat könnyen összekapcsolhatjuk a jól adatolható *o* : *a* hangviszony segítségével. E hangmegfelelés számos más esetben is a szóhasadás különféle formáit indította el tőszavakban és származékszavakban egyaránt. Pl.: *moszat* : *maszat*; *pocok* : *pocak*; *vacok* : *vacak*; *Mohács* (helynév) : *Mahács* (családi név); *csillog* : *csillag*, *mázos* (l. mézes-mázos) : *mázás* (*mázás edény*); *város* : *váras*; *lábos* : *lábás* (*lábás jószág*, *kezeslábás*); *kalaposok* : *kaleposak*; *hatalmasok* : *hatalmasak*; stb.

Az *o* > *a* nyíltabbá válás következtében egymás mellett élő régi és új forma lehetőséget nyújtott a jelentések (funkciók) különféle megoszlására, megteremtette a szóhasadás lehetőségét.

A fenti sorhoz – úgy vélem – bizton hozzátehetjük a *magos* : *magas* alakpárt, ennek hangtani akadályja nincs.

Az egymás mellé állított két alak szemantikai összefüggéséhez az eredeti *magos* forma két jelentésének elemzésével juthatunk el. Hogy a szót poliszmának tarthassuk, a második jelentést ('magas') le kell tudnunk vezetni az elsőből ('amiben magok vannak'). Az alak és a jelentés, a jelölő és a jelölt kapcsolatát a jelölőből kiindulva érthetjük meg. Abból a megfigyelésből ugyanis, hogy az érett, termést hozó, vagyis *magos* növény sok esetben jól láthatóan fölnyúlt, 'magba ment', függőlegesen nagyobb kiterjedésű, mint a fiatal, éretlen növény, tehát *magas*. Ha pl. a hagyma/a retek/a saláta *magba megy/fölmagzik*, már öreg/kemény/lás, azaz nyersen/frissen már nemigen élvezhető. A CzF. a *magba megy* kifejezést a következőképpen értelmezi: "Magba megy a vetemény, midőn magvas fejét felüti." Ugyanezt a jelentést képviseli a *fölmagzik* népn. *fémagzik* ige. SZINNYEI tájszótárában a következő mondat példázza: "Tavajtó fogvást akkorára *fémagzott*, hogy egészen kinőtt az Isten markából."

A két jelentés tehát kétségkívül kapcsolatba hozható egymással, közöttük metonimikus viszony van: a második jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre az elsőből. A két jelentés összefüggése így felírható egy egymással következtető viszonyban lévő mellérendelő összetett mondat: *magos, ennél fogva magos*.

Az egymás mellett élő két alak teremtett aztán lehetőséget a jelentések megoszlására: a *magos* mindinkább "elveszíti" második jelentését, mivel az a *magas* jelentésévé vált.

6. Dolgozatomban *magas* melléneveinknek a *mag* szóból való bizonytalan származtatását a szóhasadás lehetőségével számolva, majd a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást igazolva, sikerült megerősítenem. Egyúttal – úgy vélem – pontosítanom is, hiszen ezt az összefüggést a TESz. javaslatához képest természetesebb, a tapasztalattal egyező jelentésfejlődés alapján valószínűsítettem.

Mag szavunk – a TESz. által adott – etimológiája nem igazán meggyőző. Ennek két oka van. Egyrészt az, hogy a feltett rokon nyelvi megfelelőkből következő 'test', 'törzs' alapjelentés és a 'mag' jelentés közti összefüggés kétséges. (Bárczi Géza emiatt tartotta az etimológiát bizonytalannak.) Hiszen így a szemlélet számára legközvetlenebbül adott jelentéshez ('virágos növény termésében képződő, a csírat rejtő szaporítószerv') csak átviteleken át juthatunk el. (A szótár közvetlenül az 'ivadék', 'utód' → 'mag' jelentésfejlődést tartja lehetségesnek, így az átvitel iránya is vitatható.)

Másrészt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a magyarban a 'test' jelentés – a régiségben éppúgy, mint a nyelvjárásokban – soha, sehol sem volt kimutatható.

A CZUCZOR-FOGARASI szótár szavunkat a *magyal*, *makk*, *monyoró* – *mogyoró* – *magyaró*, *mony*, *bogyó* szavak körébe vonja, a szavak megnevezte dolgok alakjához hasonlósága alapján. Ha figyelembe vesszük, hogy e szavak alakilag szabályos hangmegfelelések mentén összekapcsolhatók, továbbá, hogy az alapjelentések mindegyikében kimutatható egy 'gömbölyű, kerekded, tojásdad' komponens, úgy e föltevés legalábbis meggondolkodtató.

HORVÁTH KATALIN

Az utcanevek írásmódjának vázlatos áttekintése a múlt századtól napjainkig

A leggyakrabban leírt földrajzinév-típusok egyike az utcaneveké. Eleink életében ugyanolyan mértékben fordult elő, mint a mieinkben. Írásmódjának részletes szabályozására azonban csak az utóbbi időkben került sor. Az első akadémiai szabályzat 1832-ben még említést sem tett az utcanevekről (de még a földrajzi nevekről sem).

Az 1879-es szabályzat utcanévi példáiból azonban már megállapíthatjuk, hogy a múlt században az *utca* szót *cz*-vel írták, és kötőjellel kapcsolták az előtte álló taghoz: *József-utca*, *Czepléd-utca*, hasonlóképpen: *Fő-út*, *Üllői-út* stb. A *tér* szót viszont egybeírták az előtte álló taggal: *Józseftér*, *Deákter* stb. Az *-i* képzős melléknévi formát így írták: *Józseftéri*, *czepléduccai*, de: *Széchenyi-utcai*, *Deák-Ferencztéri* stb.

Az 1901-es akadémiai szabályozás az utcanévek írásában minden elem közé általánosan kötelezővé tette a kötőjelet: *Erzsébet-körút*, *Király-utca*, *Arany-János-utca*, *Deák-Ferencz-tér* stb., és kimondta, hogy az utcanévek nagy kezdőbetűvel írandók, "akár tulajdonnév, akár köznévi az előtagjuk: *az Andrássy-út*, *a Baross-utca*, *a Király-utca*, *a Váci-körút* (ámbar ez utóbbiakat kis betűvel is írhatni ...)".

SIMONYI ZSIGMOND – akadémiaiával szembeszegülő – Iskolai helyesírása (1903) általános érvényűen egyszerűsítette a *cz* ~ *c* írását, és a kettős személynévvel összetett utcákat kötőjel nélkül írta: *Arany János utca*, *Deák Ferenc tér* stb.

HORVÁTH ENDRE 1913-ban helyesírási szótárt szerkesztett, amelyhez helyesírási szabályokat is függesztett és ott, a földrajzi nevek között, az alábbi utcanévi példákat találjuk: *Kecskeméti-utca*, *Petőfi-utca*, *Deák Ferenc-tér*, de: *Ferenciek tere*, *-i* képzővel: *kecskeméti-utcai*, *Petőfi-utcai* stb.

1922-ben ismét akadémiai szabályzat jelent meg, és 1950-ig rögzítette az utcanévek kötőjeles írásmódját: *Múzeum-körút*, *Bécsi-utca*, *Petőfi-tér*, *Arany János-utca*, *Deák Ferenc-utca* stb. (A kettős nevet egységesnek tekintették, ezért nem tettek küzből kötőjelet, hanem csak utána.)

1927-ben térképészek és földrajzosok a térképi nevek számára helyesírási szabályokat alkottak (DR. TAKÁCS JÓZSEF), de a szabályok – bár térképeken már korábban alkalmazták őket – csak 1940-ben jelentek meg a Földrajzi Közleményekben. E szabályok szerint az *utca* szó kapcsolási módja az előtag szófajától függött. Ha az előtag főnév, akkor egybeírás következett: *Retekutca*, ha tulajdonnév, akkor a kötőjeles kapcsolat volt helyes: *Mohács-utca*, ha melléknév, akkor külön kellett írni: *Váci utca*.

A Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre (BALASSA JÓZSEF) főként a nyomdászok számára, 1929-ben adta ki helyesírási szótárát és szabályait. Ennek alapján írták ebben az időben a kiejtést követve *uccá*-nak az *uccá*-t. Írásmódjukról ezt olvashatjuk: "Külön szóba írjuk az *uccák*, *terek* ... neveit, mégpedig kötőjel nélkül: *Erzsébet körút*, *Váci ucca*, *Ferenc József tér* ... Az ezekből a nevekből alkotott melléknéveket kisbetűvel és egy szóba írjuk: *váciuccal* ..., de külön szóba, nagybetűvel írjuk, ha az első része családnév: *Petőfi téri*, *Deák Ferenc uccai*."

Az 1950. évi akadémiai szabályozás az 1922-es utcanévi előírásokat továbbra is érvényben tartotta, de többletként kimondta, hogy a *Hősök tere*, *Mártírok útja* típusú utcanévekben nem kell kötőjelet használni.

A Magyar Tudományos Akadémia csak az 1954-ben megjelent helyesírási szabályzatában (a 10. kiadásban) törölte el egységesen és máig is érvényesen az utcanévi utótagok előtt a kötőjelet: *Ády Endre utca*, *Üllői út*, *Mártírok útja*, *Haris köz*, *Rózsák tere* stb. Előírta, hogy az *-i* képzős származékok a különírást megtartják, és az első tagot nagybetűvel, a másodikat kisbetűvel kell kezdeni: *Rákóczi úti*, *Szabadság téri* stb.

A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (FABIAN PÁL, FÖLDI ERVIN, IFJ. HÖNYI EDE) 1965-ben jelent meg a Földrajzinév-bizottság, az MTA Földrajzi Bizottsága és Elnökségi Helyesírási Bizottsága jóváhagyásával. A szaktudományok az 1954-es akadémiai szabályokkal összhangban levő, lehetőleg minden részletre kiterjedő helyesírási szabályokat igényeltek az utcanévek vonatkozásában is. Tisztázni kellett az utcanévi előtag fogalmát, és szabályozni az utcanévi utótag előtt álló elemek írásmódját.

Utcanevi utótagnak tekintendők és különírandók nemcsak a közismert *utca*, *út*, *útja*, *körút*, *fasor*, *köz*, *tér*, *tere* vagy az ugyanígy kezelt *híd* stb. szavak, hanem a településen belüli vagy települések közötti útvonalak nevében az *utca*, *út*, *tér* stb. köznevet helyettesítő utótagok is. Pl.: *bástya* – *Anjou bástya*, *dűlő* – *Gyümölcs dűlő*, *árok* – *Irhás árok*, *kert* – *Martinuzzi kert* stb.

Az utcanévek előtagjai igen változatosak szófaji és szerkezeti tekintetben egyaránt. Ki nem mondott, de a példákból következően általános érvényű szabály, hogy az utcanévekbe kerülő előtagok megőrzik eredeti írásmódjukat, de utcanévként nagy kezdőbetűvel írandók: *haris* – *Haris köz*, *Üllő* – *üllői* – *Üllői út*, *Ady Endre* – *Ady Endre utca*, *szabad sajtó* – *Szabad sajtó út*, *Bécsi kapu* – *Bécsi kapu tér*, *Fehér Hajó vendéglő* – *Fehér Hajó utca*, *Csörsz-árok* – *Csörsz-árok utca*, *Ferenc-hegy* – *Ferenc-hegyi út*, *Sas utca* – *Felső Sas utca*, *Fóti út* – *Régi Fóti út* stb. A melléknévi -i képző minden utcanévi utótaghoz közvetlenül járul, és az előtagok minden vonatkozásban változatlanok maradnak: *Haris köz*, *Üllői út*, *Ady Endre utcai*, *Szabad sajtó úti*, *Bécsi kapu téri*, *Fehér Hajó utcai*, *Csörsz-árok utcai*, *Ferenc-hegyi úti*, *Felső Sas utcai*, *Régi Fóti úti* stb.

A szabályzat függeléke tartalmaz kb. 90 különírandó utcanévi utótagot és az utcanévek betűrendbe sorolásának szabályait is.

Az akadémiai helyesírási szabályzat legutóbbi, 11. kiadása 1984-ben jelent meg. Az utcanévekkel egy szabálypont foglalkozik, amely nem tér el a Földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályaiban lefektetettektől, tehát: "A közterületek nevében a kis kezdőbetűs *utca*, *út*, *tér*, *köz*, *híd* stb. szót különírjuk az előtte álló névrészeketől. – Az -i képzőt az ilyen nevek változatlan formájához tesszük hozzá. Alapforma: *Váci utca*, *Gorkij fasor*, *Szabó Ilonka lépcső*, *Tas vezér utca*, *Március 15. tér*, *Tábor-hegyi út*, *Erzsébet híd* stb. – Az -i képzős forma: *Váci utcai*, *Gorkij fasori*, *Szabó Ilonka lépcsői*, *Tas vezér utcai*, *Március 15. téri*, *Tábor-hegyi úti*, *Erzsébet hídi* stb."

Az 1984-es szabályozás óta az utcanévek írásában egyetlen helyesírási változás történt. A Helyesírási Bizottság helyt adott annak a közóhajnak, hogy az utcanévekben előforduló, eredetileg kötőjellel írt földrajzi nevek legyenek egybeírtak. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen nevekből az eredeti földrajzi névi alkalmazáskor is elmaradhat a kötőjellel!) Tehát: *Tábor-hegyi út* de: *Tábor-hegy*; *Csörsz-árok utca* de: *Csörsz-árok*; *Ferenc-hegyi út* de: *Ferenc-hegy* stb. – A bizottság elfogadta azt az érvelést, hogy ezekben az utcanévtípusokban sokkal inkább érvényesül a településrésznévi, mint a természeti földrajzi névi jelleg: a településneveket pedig általában egybe kell írni.

A messze múltból eljutottunk a máig, de a fejlődés nem áll meg, a változások érnek. Megfogalmazásuk és regisztrálásuk a jövőendő nyelvészeinek feladata.

HÓNYI EDE

Két magyar eredetű román 'irtás'-t jelölő helynév: *jertas*, *jertoj* és származékai

1.1. Románia hegyes-dombos vidékein számos olyan román helynévtípus található, amelynek az alapján 'irtás'-t, 'erdőkivágás'-t jelentő közszó (appellativum) áll. Különösen az erdős hegyvidéki területeken gyakoriak ezek a helynevek, de számosak olyan vidéken is, ahol már hiányoznak vagy jelentéktelen nagyságúak a régen kiterjedt erdők, mint pl. a Mezőségen vagy a Partiumban.

Eleinte a hegyvidéken vándorpásztorkodást folytató románság az idők folyamán letelepült. Az általuk létrehozott kisebb települések, házcsoportok általában irtott erdők területén keletkeztek, s majd később falvakká terebélyesedtek. A települések s azok lakói lélekszámának növekedése újabb erdőirtásokat váltott ki, szükség volt újabb szántóföldekre és kaszálókra. Erdélyben a földesúri és várbirtokok területén szívesen látott a zsellérként és jobbágyként letelepülő románság. E birtokok urai különféle engedményekkel és kedvezményekkel igyekeztek az erdők irtását elősegíteni, ami lehetővé tette e birtokok jobb gazdasági kihasználását.

1.2. A múlt század vége fele a román szakirodalom is kezdte tanulmányozni az irtásokat megnevező és jelölő román helyneveket. IORGH IORDAN akadémikus e tanulmányokat rendszerezte és összefoglalta a *Bezeichnung für "Rodenland" in der rumänische Toponomastik* (*Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 4 [1925]: 48–60, 171–83) című tanulmányában, majd később a *Toponimia românească* (Bukarest, 1963. 22–6) román névtani alapmunkájában.

2.1. I. IORDAN megállapította, hogy aránylag kevés az olyan 'irtás'-t jelölő helynévtípus, amelynek alapján latin eredetű román közszó áll; ilyenek: *Arsa* (< r. *ars* (ő) 'égett' < lat. *arsurus*), *Curatura* (< r. *cură* 'tisztítani' < lat. *curare*), *Runc* (< r. *nunc* 'irtás' < lat. *nuncus*) és *Tăienura* (< r. *tăia* 'vágni' < lat. *taliera*) és ezek származékai mint például *Arșița*, *Curăturile*, *Runcușor* stb.

2.2. A legszámasabb csoportot azok a román 'irtás'-t jelölő helynévtípusok alkotják, amelyek szláv eredetű román közszavakon alapulnak. Tekintettel arra, hogy a legtöbb ilyen román közszó esetében nincs még biztosan megállapítva, hogy melyik szláv nyelvből kölcsönözték, azért vö. rövidítéssel az ősláv etimont adjuk meg. Megjegyzendő még, hogy néhány helynévtípus alapján szláv eredetű román közszó áll vagy állott, a következők: *Cîrcea* (vö. szbh. *krě*), *Certej* (< r. *certej* < szl. *čertež*) *Jariște* (< r. *jariște*, vö. ősl. *žarištъ*), *Laz* (< r. *laz* < szl. *laz*, néha m. *láz*), *Lom* (vö. ősl. *lomъ*), *Otășu* (vö. bg. *otes*), *Lucina* (< r. *lucina* < szl. *lučina*), *Pîrlinura*

(< r. *pîrlitura* < r. *pîrlîj* < bg. *parija* + -tura román igenévképző), *Pleș* (< r. *pleș*, vö. ószl. *plēsl*), *Poiana* (< r. *poiandă*, vö. ószl. *poljana*), *Pojar* (< r. *pojar*, vö. ószl. *požarŭ*), *Priseaca* (< r. *priseaca*, vö. ószl. *prešeka*), *Seci(u)* (< r. *seci*, vö. ószl. *sěku*), *Trebișu* (vö. ószl. *trěbiti*) s ezek származékos alakjai, stb.

E helynévtípusok egyenlőtlen elosztásban és gyakoriságban jelennek meg a mai Románia egyes vidékein. Egyes helynévtípusok csak bizonyos vidékekre jellemzőek, mint pl. *Lom*, *Otăsău* (Havasalföld, Olténia), *Certej* (Máramaros, Erdély nyugati része, Bánát egy része), mások az egész román nyelvterületen elterjedtek mint pl. *Laz*, *Pîrjol*, *Pleș*, *Poiana*, *Priseaca* stb.

2.3. Erdély, Máramaros, Partium, Bánság és Moldova nyugati peremvidékén több olyan 'irtás'-t jelölő helynévtípus ismeretes, amelynek az alapján magyar eredetű román közszavak állnak. Ezek a *ĵertaj* (< r. *ĵertaj* < m. *irtás*), *ĵertoj* – *ĵertăoj* – *ĵertăvoj* (< r. *ĵertoj* – *ĵertăoj* < m. *irtovány*), *Pîrjol* (< r. *pîrjol* < m. *perzsel/és*), *Văgaj* (< r. *văgaj* < m. *vágás*) és bizonyos esetekben Erdély északi részén és Máramarosban a *Laz* (< r. *laz* < m. *láz*). Ez utóbbi helynév román appellatívuma a legtöbb esetben azonban szláv eredetű: *laz*. (A *ĵertaj*, *pîrjol* és *văgaj* román kölcsönszavakra vonatkozólag lásd TAMÁS LAJOS, Etimologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänischen. Bp., 1966. 463, 622, 840–1).

3.1. A román tanulmányok a *Laz*, *Pîrjol*, és *Văgaj* (néha *Ogaj*) helynévtípusokat ismertetik, de nem foglalkoznak az Erdélyben, Máramarosban és a Partiumban igen gyakori két rokon eredetű *ĵertaj* és *ĵertoj* (*ĵertăoj*, *ĵertăvoj*) helynevekkel, amelyeknek a román nyelvjárási közszavai (appellatívumai) a magyar *irtás*, *irtovány* közszavakból származnak mint kölcsönszavak. E két helynévtípus tanulmányozása hiányának oka elsősorban az, hogy nem tartoznak az ún. makro-helynévrendszerbe, de igen gyakoriak a határnevek között, az ún. mikro-helynévrendszerben. Ezek a helyek igen gyakran a román–magyar párhuzamos helynévadás eredményei, amikor is egy-egy irtott részt ugyanazon tárgyi-szemléleti alapon nevezett el a két népesség (I. KNEZSA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944. 43–7). Ilyen párhuzamok a m. *irtovány* – r. *ĵertoj* (*ĵertăvoj*, *ĵertăoj*) és a m. *irtás* – r. *ĵertaj*.

Mivel az erdélyi falvak többségében a magyar lakosság jelent meg először, ezek a helynevek román kölcsönzések, átvételek is lehetnek, amelyeket elősegített a magyar eredetű román *ĵertaj* és *ĵertăoj* (*ĵertăvoj*) közszavak nagyfokú elterjedése az erdélyi román nyelvjárásokban. Ugyanakkor ezek a helynévtípusok olyan hegyi falvakban is előfordulnak, ahol magyar népelem nem lakik vagy nem lakott. Itt a helybéli román lakosság a régiségben elterjedt e két magyar eredetű közszó alapján kreálta a szóban forgó helyneveket.

3.2. A Román Nyelvatlasz (új sorozat, 2. kötet) 593. és 594. térképe tükrözi e magyar eredetű román közszavak (appellatívumok) XX. századbeli területi elterjedését. Az 593. számú *Laz* címszóval jelzett térképen, arra a kérdésre, hogy: "hogyan nevezik azt a helyet, ahol valamikor erdő volt?", a következő feleleteket is feljegyezték: (272. kutatópont, Nagybuny, Máramaros) *ĵertaju*, (279. kp. Oláhboksa, Szilágy megye) loc. *ĵertuit*, *ĵertiturd*, (349. kp. Tókésbánya, Máramaros) *ĵertajurj*. Az 594. számú *Lăzuim* 'irtunk' címszavú térképen megtaláljuk a 272. kutatópontnál

(Nagybuny, Máramaros) *o jertuit, jertujesc*, a 279. és 334. kutatópontoknál (Tökéshoksa, Máramaros és Nagymajtény, Szatmár megye) *jertujesc* és a 349. kutatópontnál (Tökésbánya, Máramaros) *am jertui* igéket. Napjainkban Kolozsvár környékén jegyeztem fel ma is élő nyelvjárási igealakokat: *jertăojesc pădurea* 'irtom az erdőt' (Kolozstótfalu), *a jertui* 'irtani' (Sztolna, Kolozs megye).

Megállapítható, hogy *jertaz* és *jertoj* (*jertăvoj*) s azok igealakjai az erdélyi román nyelvjárásokban az irodalmi nyelv hatására egyre jobban kiszorulnak, eltűnnek, csak az idősebb nemzedék használja, ugyanakkor e közsavak alapján alkotott *jertaz* és *jertoj* (*jertăvoj*) helynevek és azok származékos alakjai igen elterjedtek.

3.3. A *r. jertaz* helynév változatai *jertazu*, *jertasurj*, *jertasurile* (egyes-, többes szám, névelős és névelőtlen formák). Létezik *Rtaș*, *Rtașurj* változat is, amelynek az alapján a magyar eredetű *r. rîr* (< m. *rér*) és a *jertaz* (többes szám *jertasurj*) szóalakok vegyülése áll.

3.4. *Jertoj* származékos alakváltozatai már sokkal számosabbak: *jertăoj(u)*, *jertoaja*, *jertăvâi(u)*, *jertăvoj(u)*, *jertojile*, *jertăojile*, *jertăojie(le)*, *jertoajele*, *jertaje(le)*. E variánsok egy részét már a XVIII. században feljegyezték: 1755: *Intovan* (Sztolna), 1750: *La Irtoj*, 1763: *La Irtoaje* (Magyargyerőmonostor), 1767: *La Irtevae* (Gesztrágy), 1770: *la jertoju* (Esküllő), 1789: *La Irtoaje* (Felsőtök), 1799: *La Iertoaje* (Borsa), 1803: *Irtovăie* (Magyargyerőmonostor), *Iertevoj* (Magyarfodorháza) stb. (lásd SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. 79, 86, 147; SZABÓ T. ATTILA–GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945. 80, 83; SZABÓ T. ATTILA–GERGELY BÉLA, A szolnok-dobokai Töki völgy helynevei. Kolozsvár, 1945. 15).

3.5. A feljegyzett, a mai élő változatok és a román–magyar párhuzamos *jertăoj* (*Jertoj*, *Jertovaj*) ~ *Irtovány* helynévtípusok kétségtelenül utalnak arra, hogy a *jertăoj* (stb.) alakok a m. *irotvány* (*irtovány*) nyelvjárási közsóból származnak. A m. *irtvány* közsónak is többféle nyelvjárási változata van: *irotvány*, *irtovány*, *irivány*, *iravány* stb. (I. SZABÓ T. ATTILA, i. m.; SZABÓ T. ATTILA–GERGELY BÉLA i. m.; JANITSEK JENŐ–HINTS MIKLÓS, Az erdélyi Melle-völgy helynevei. MND. 102 [1992]: 445), míg a székely részeken *orotvány*, *ortovány*, *ortvány*, *orvány* stb. változatok élnek. A román *jertoj* (*jertăvoj*) alapján hangtani okok miatt csak az első öt magyar változat állhat.

Megfigyelhetők, hogy a román szóalakok között átmeneti formák is találhatóak, ahol még megőrződött a labiodentális *v*, mint a *jertăvoj*, *jertăvâj*, a régiségben *Jertovan* szóalakoknál.

A *r. jertoj*, *jertăuoj*, *jertăvoj* stb. szóalakváltozások lassú átalakulások eredményei. A magyar *ny* kétjegyű mássalhangzó a román nyelvben szabályszerűen *j*-sül: *ny* > *i*, l. lat. *cuneum* > *r. *cun'u* > *r. cuj* 'szeg', m. *oltvány* ~ *oltovány* > *r. nyj. oltoj*, vagy m. *bánya* > *r. baja*. A m. bilabiális *v* > *μ* félhanggá vált, és az utána következő *a* > *μa* hangsúlytalan kettőshangzová alakult (*jertăuoj*), majd az *μao* diftongus *o* hanggá egyszerűsödött (*jertoj*). Tehát m. *Irtovány* > *r. jertouăj* > *jertoj*.

Ehhez hasonló változást szenvedett például a *szavatos* szó román átvétele és hangilleszkedése: m. *szavatos* ~ *szovatos* > *r. *săvăduș* > *r. *săvudus* > *r. *săodaș* > *r. soduș* (PETROVICI, EMIL, O particularitate a fonetismului maghiar oglindita în elemente

maghiare ale limbii române: Studii și cercetări științifice. Cluj, Seria 3. nr. 3–4, an 5., 1954, 451).

4.1. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *ieriaș*, *ierioi* (*ierăoși*, *ierăvoși*) kiveszőfélben lévő magyar eredetű román nyelvjárási közszavak (appellativumok) többféle módon kapcsolódnak az erdélyi román helynévrendszer kialakulásában; egyrészt párhuzamos névadással r. *Ieriaș* – m. *Iriás*, r. *Ierioi* (*Ierăvoși*, *Ierăoși* stb.) – m. *Irtovány*, máskor fordítással, főként olyan helyeken, ahol a románság a magyarok letelepedése után vándorolt be, ritkábban kölcsönzéssel és hangilleszkedéssel. E két utóbbi eset feltételezi az előzőleg letelepült magyarság helynévrendszerének a román betelepülés előtti kialakulását. Azokban a román lakosságú falvakban, ahol soha nem lakott magyarság, ott a tárgyalta helynévtípusokat a románság hozta létre a magyar eredetű román *ieriaș* és *ierăoși* (s változatai) nyelvjárási közszavak (appellativumok) segítségével.

JANITSEK JENŐ

Hajdú és társai

Cédulák közt matatok. Lassan összec áll egy kis tanulmány a Névtani Értesítőbe. Hajdú Miska 60 éves.

Emlékek közt kutatok. Felvillan egy csillogó víztükrör képe a Csepel-szigeti Duna-tájon: diákevek, helynévgyűjtés, Miska, Erzsébet meg én... Aztán a falusi kiskocsmá. Talán ott szölgöttük először Miskának. Merthogy kollégává és barátta fogadott bennünket szinte rögtön, pedig még hallgatónak is jóformán kezdők voltunk. Meg a Magyar Névtani Dolgozatok indítása. Csodálatra méltó az a bizalom, amellyel a kezdőket megajándékozta, megajándékozta. Egyszer már tisztességesen meg kellene köszönni neki ezt a rengeteg önzetlenséget. De szinte hallom a hangját: "Ugyan, ne vacakolj..." És nevet egy harsányat, olyan jóízú alföldieset. Leültet a kis asztala mellé, vörösborral kínál, akkurátusan megpiszkálja a pipáját, és mielőtt megszölgalhatnék, már meg is előzött: "Hogy vagytok?" Körölgte a földön, a fal mellett névtani, csoportnyelvi kiadványok bálái. Elgondolkodom: milyen szerencséje van ennek a tanszéknek, a magyar népnyelv- és névkutatásnak meg nekünk, akik barátai lehetünk. Kívánom, hogy még sokáig ebben a szerencsében legyen részünk!

•

Szerintem senki sem hívta és hívja *Hajdú*-nak, így szimplán, még távollétében, említve sem. *Hajdú Mihály tanár úr*, *Hajdú tanár úr* – így a diákok, mi meg csak úgy egyszerűen: *Miska* vagy *Hajdú Miska*. Magyarázattal tartozom tehát a címválasztás miatt. Szöfjejtésre vállalkoztam, de nem a családnevet boncolgatom, hanem az alapjául szölgáló szót és társait.

A *hajdú* főnév – mint közismert – a *hajtó* igenév alakváltozata, ill. szófajváltással keletkezett származéka. Eredetileg így nevezték azokat a marhahajásárokat, akik jól felfegyverzett kíséretét alkották a lábon mozgatott régi élőállatexportnak. A hajdúk tehát kezdetben tényleg állatokat hajtottak, csak később váltak főfoglalkozású katonává (vagy éppen útonálló betyárrá). De vajon mi az eredete magának a *hajt* szónak? Ha felütjük a TESz.-t, először is azt tapasztaljuk, hogy 3 *hajt* szócikk létezik. Közülük a *hajt*³ '<növény> virágot, levelet, új ágat növeszt, <virág, levél, új ág> keletkezik' magyarázata megnyugtató: "Magyar fejlemény: valószínűleg jelentéskülönüléssel fejlődött a *hajt*² igéből. Jelentésfejlődése 'mozgásba hoz' → 'növekedni készlet' lehetett. Hasonló változás más nyelvekben is megfigyelhető; ... A *hajt*¹ igéből való magyarázat kevésbé valószínű, bár 'hajlít' → 'hajlékony részt növel' fejlődés is elképzelhető." (2: 29.)

A *hajt*¹-nek nyolc, a *hajt*²-nek tíz jelentését sorolja fel a TESz., s noha ezek több ponton érintkeznek, összefüggésüket bizonytalannak, vitatottnak tartja. Mielőtt ezek részletesebb taglalásába fognánk, lássuk a legfőbb (s vélhetőleg régebbi) jelentéseket: *hajt*¹ 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít; ívelő alakúvá görbít', '<felület egy részét> hajtással visszajára fordít', 'hatalma alá kényszerít', 'rokonszenvez' stb.; *hajt*² 'mozgattat, mozgásban tart', 'kerget, hajszol, terel', '<járművet> irányít, vezet', 'szerkezetet, gépet működtet' stb.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a két szó jelentésmagvát alkotó, mozgatást, mozgást jelentő elemek milyen közel állnak egymáshoz: (1.) 'ívelő irányba mozdít, fordít, térít', ill. (2.) 'mozgat, terel, irányít, vezet'. A TESz. sem hagyja szó nélkül ezt a párhuzamot, és a *hajt*² alatt megjegyzi: "[ha a *hajt*² azonos eredetű a *hajt*¹-gyel, akkor] Az 1–2. jelentés ['mozgat, mozgásban tart', 'kerget, hajszol, terel'] létrejött a *hajt*¹ igének 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít' jelentéséből érthető; vö. a *kereng*, *kerít* családjában a *kerget*-et, a *kajla* családjában a *kajtat*-ot. A hasonló tartalmi mozzanatok a *hajt*¹ és a *hajt*² elkülönítését is megnehezítik, egyes adatok hovatarozását kérdésessé teszik" (29). A második számú magyarázat szerint a *hajt*² "Származékszó: -t műveltető képzővel alakult egy feltehető **haj*- alapszóból, amely ősi örökség az ugor korból;" (uo., vogul párhuzamokkal, 'izgat, unszol, uszít' stb. jelentésekkel; a *hajt*¹-re szintén ugor megfelelőket idéz).

Véleményem szerint a kiindulópont nem a *hajt*¹, hanem a *hajt*² alatt található, mégpedig az '<állatokat indulatszóval> terel, üz, irányít, mozgat' jelentésben, s minden további jelentés ebből vezethető le. (Hasonlóképpen vélekedik már CZUCZOR–FOGARASI szótára is: 2: 1322.) De lássuk sorjában!

A *hajt*¹⁻² szó kétségtelenül nyelvünk nagyon régi eleme, mely az állattartás és vadászat "szakszókincséből" ered. Történeti szempontból morfológiailag tagolt, ill. tagolható: egy *hajl* (≤ **kajl*) állatúzó mondatzóból származtatható, amely alkalmas helyzetben igésülve -t műveltető képzőt vett fel (ill. a képzéssel együtt igésült), tehát eredeti jelentése '*hajl* indulatszóval állato(ka)t mozgat, terel, üz' volt. (Ezt a lehetőséget – KASSAI nyomán – KELEMEN is felveti: Monds. 339.) A képzés azonban már legalább az ugor korban megtörtént; jól mutatják ezt a vogul megfelelők: É. *Xujt*-, Kl. *khujt*- 'izgat, unszol; antreiben', É. *Xujti* 'felbujt' (TESz. 2: 29 *hajt*² a., MSzFE. 1: 249, UEWb. 858), amelyekben nemcsak a tő, hanem a -t műveltető képző

is egyeztethető a magyarral. Ez rendkívül értékes adalék az előmagyar igeképzés morfológiájához, hiszen amint D. BARTHA KATALIN A magyar nyelv történeti nyelvújításában (1: 88) a *csókol* kapcsán megjegyzi: "[ez az] ugor kori hangutánzó ige ... jelenlegi ismereteink szerint szinte az egyetlen olyan származékige, melynek rokon nyelvi megfelelőiben a *tő* mellett a képző is azonos a magyar alak képzőelemével". Az efféle ritka példánk száma tehát eggyel szaporodott, sőt, mi több: az 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít, görbít' jelentésű *hajt*¹-nek is idézhető elemről elemre egyeztethető vogul megfelelője: Ko. *Xojt*- 'hajlít' (TESz. 2: 28, MSzFE. 1: 249, UEWb. 854). A *tő* és a képző ugyanaz, de a jelentésfejlődés iránya és eredménye is nagyon hasonlít a magyarra. Ez aligha lehet véletlen egybeesés, egymástól független párhuzamos folyamat eredménye! Az ugor kori örökségnek tehát szerintem nemcsak a képzés, hanem a jelentésfejlődés első szakasza is a részét képezi, amely – óvatos elemzéssel – a ma szinkroniájából kifejezhető.

Hogy következtetéseimet más oldalról is megtámogassam, idevonom a *ker*-, *kör*-, *kür*-, *kur*- tövű szavakról írott tanulmányom néhány fontos tanulságát (l. *Kur*, *kür*, *kör*, *ker* – és ami köröttük van: Fábrián-Eml. 153–9). Az állatok űzésére, terelésére szolgáló szók – lévén az ősi életforma nélkülözhetetlenül fontos lexémái – gyakran valamely alapnyelvből erednek, és éppen régiségükben, fontosságukban fogva népes szócsaládokat hoznak létre, amelyekben széles ívű vagy sok szemű láncot képező jelentésfejlődések is kitapinthatók, sok analógiával, jellegzetes 'konkrét' → 'elvonat(abb)' mozgásokkal. Igen tanulságosak a *ker*-, *kür*- stb. és a *haj*-, *kaj*- stb. családjának jelentéstani párhuzamai¹:

- **ker*! :> *kerget* '**ker*! indulatszóval állatokat űz' → 'űz'
 :> *kerít* '**ker*! indulatszóval állatokat terel'
 ↓
 'ívben terel; közrefog'
 ↓
 :> *kerül* 'ívelt irányban mozog'
 :> *keres* 'ide-oda mozogva kutat' → 'kutat'
kur! :> *kurrogat* 'vadakat (főleg farkast) lármázással, *kur*! indulatszóval riogat, elűz'
 :> *kurgál* 'kerget (embert is)'
 :> *kurkász* '(vadászatkor) vadat lármázással felriaszt'
 ↓
 '(vadat) rejtekhelyén felkutat' → 'kutat, fűrkész'
kür! (~*kör*!) :> *kürget* ? '**kür*! indulatszóval igavonó állatot nógat' (vö. ?*Kürgető* hn.)
 :> *bekür* – *bekör* 'igavonó állatot járomba állít'
 ↓
 'igavonó állat járomba beáll, betér'
 (Talán idevonhatók a *Kürő*, *Kürü*, *Körő*, *Körü* stb. helynevek is, melyeknek eredeti jelentése 'kanyarodó, tekergő [víz, térszínforma]' lehetett.)

¹Jelmagyarázat: :> képzés; → jelentésfejlődés; ↔ szorosabb jelentéstani oppozíció; = jelentéstani ekvivalencia; = egy korábbi jelentéselem megismétlődése.

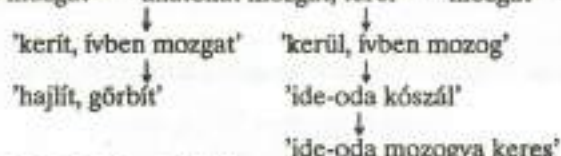
Amint látható, az 'indulatszóval állato(ka)t mozgat'-féle alapvető jelentéstartalmak kifejezését a nyelv több, korabeli használataiban levő indulatszóval lexikalizálta. A példák száma könnyen szaporítható: *no!* :> *nogat*, *hajs!* :> *hajszol*; (*haj!* *ha!*>) *hajha* :> *hajhász*, (*haj!* *kur!*>) *hajkur!* :> *hajkurász*, N. (*haj!* *csd!*>) *hajcsd!* :> *hajcsákol* 'hajszolódik', (*haj!* *da!*>) *hajda!* :> *hajdász* 'nogat' (az utóbbiakra l. KELEMEN, Monds. 339–40); stb. A TESZ. ismeretlen eredetűnek jelzi, de nyilvánvalóan idetartozik az *áz* is, melynek tövében egy *ű!* (<*ű!*>) állatűző szó, végén pedig -z gyakorító képző van. (Hasonlóképpen vélekedik legújabban SZILÁGYI FERENC is, aki – jó nyomon járva – ugyanezen tö -t képzős származékának tartja az *üt* igét is: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 662. Csupán abban az apróságnak tekinthető dologban vitatkoznék vele, hogy szerintem a tö elsődlegesen nem hangutánzó jellegű, hanem akaratot kifejező expresszív indulatszó.)

A lexikális sokféleség fő forrása a tövek változatosságán túl az igeképzők variabilitása, de jut szerep a szóhasadásnak (l. pl. *kerget* – *kürget*, *hajt* – *kajt*) meg az álhomonímia kialakulásának is (*hajl*¹ – *hajl*² – *hajl*³). Ezeknek az egymással összeszővődő folyamatoknak a részletekben való kibontása sokszor igen bonyolult feladat. Új perspektívákat a rendszerszerű vizsgálatok (rendszervizsgálatok) nyújthatnak, amelyek a nyelvemléktelen korok állapotára és mozgásaira is fényt vetnek. (Vö. pl. BENKŐ LORÁND, Nyelvtörténet és mai nyelv: ÁNYT. 5 [1967]: 41–67; GULYA JÁNOS, Östörténet és szemantika: NytudÉrt. 83 [1974]: 170–4; ill. ZSILKA JÁNOS

[pl. De constructione. Bp., 1982. 153 kk.], HORVÁTH KATALIN és mások idevágó munkásságát.)

Magam további tanulmányokban kívánok foglalkozni az ősi szavak (különösen a mondatközi gyökerű lexémák) rendszertörténetével, s a jövőben szeretnék kifejteni néhány olyan gondolatot is, amely itt csupán jelzésszerűen volt jelen. Külön elemzést érdemel például az, hogyan működik a jelentésintegráció az alábbi egyszerűsített sémával leírt esetekben:

'indulatszóval állatokat mozgat' → 'állatokat mozgat, terel' → 'mozgat' → 'működtet'.

Izgalmas még a *haj-*–*kaj-* családjában a *h-s* és *k-s* változatok elkülönülése, alak és jelentés egymáshoz való viszonya; az például, hogy az indulatszói előzményből eredő hangtani motiváció mikor homályosul el, illetve jelenléte mennyiben fékezheti a szó eleji *k>h* változást; egyáltalán: a *h-s* szókezdet folytatása-e a *k*-snak, vagy bennük eredeti (motivált) és másodlagos *h-k* egyaránt vannak? Az ebből folyó következtetések mennyiben érintik, ill. módosítják az ősmagyar spirantizációról szóló ismereteinket? (L. pl. a vogulban is meglevő spirantikus szókezdeteket.) Hasonló kérdéseket korábban már mások is feltettek (pl. PAIS, Haj – huj – kaját: Kodály-Eml. 1957. 133–58; BENKŐ, Egy hangfestő igecsoport: MNy. 50 [1954]: 254–74, KONTV: MNy. 57 [1961]: 295–303; VÉRTES E., Van-e a finnugor **k*-nak *k*- fejleménye mélyhangú szavainkban?: NyK. 62 [1960]: 7–21; Hangfestés és szószármaztatás: Nyr. 89 [1965]: 157–64; BÁRCZI, Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez: MNy. 63 [1967]: 8–14; stb.).

Végül kanyarodjunk vissza néhány mondat erejéig a *hajdú* szó problematikájához. Az, hogy benne az igenévképző zártabb formában rögzült, valószínűleg összefüggésben van a szófajváltást szóhasadássá kiteljesítő folyamatokkal (l. az *aszú*, *háború*, *szomorú*, *keserű*, ill. *hulla*, *csusza*, *penge*-féle főnevesüléseket, melléknevesüléseket). Ezt az elkülönülési tendenciát azonban kiegészíthetik szórványosabb hangváltozások is, például a *hajt* *t*-jének zöngésülése. (E tekintetben rokon jelenség a *kajla* esete, hiszen a nyelv nemcsak az igenévképző szóvégi módosításával, hanem a szó eleji *k : h* oppozícióval is segítette a hasadást.) Mindezek mellett még megvizsgálandónak tartom azt a kérdést, hogy a *hajdú* *d*-jében nem a *-d* igeképző lappang-e.

JUHÁSZ DEZSŐ

Cigány szavakból keletkezett személynevek

A közölt neveket a Kunszentmártonban 1719 óta vezetett anyakönyvekből, tanácsjegyzőkönyvekből válogattam, de a gyűjtött anyagot összehasonlítottam néhány nagyobb területi összeírás neveivel (pl. *Conscriptio Cingarorum* 1788–9. Szolnok megyei Állami Levéltár: Jászkun Kerület iratai. D. Capsa XII. Fasc. 4. No. 12). A cigány szóalakot és jelentését VEKERDI JÓZSEF: A magyarországi cigány nyelvjárások szótára alapján adtam meg (Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar. Pécs, 1983).

A török kiűzése utáni évtizedekben az Alföld városaiban és falvaiban az első újratelepülőkkel együtt jelentek meg a magyar cigányoknak, romungróknak nevezett emberek, akik a magyarokkal együtt, "in serie domorum" laktak, és "Pro Ratione temporis ruralem laborem, musicam et fabrile opificium egercendo" éltek. Névhasználatuk alig különbözik a magyarokétól: családnevük mintegy 25%-a apanév (de az alapul szolgáló névanyag más, mint a magyaroké: *Boldizsár, Boldi, Bódi; Dániel, Dani, Dányi, Dina; Demeter, Deme; Farkas; Károly; Márkus, Markó, Mukó, Mákos; Zsigmond, Zsigó, Zsiga* stb.), 20%-a népnév (*Cigány* – a XIX. századra kihalt –, *Horváth és Rácz* – a leggyakoribb –, *Kozák, Magyar, Németh, Oláh, Tóth, Török*), körülbelül azonos arányban (16–18%) találhatók tulajdonságot (*Babos, Balogh, Csollák 'kancsal, félkezu, féllábú', Fehér, Fekete* stb.; *Kuka, Málé* stb.) és foglalkozást (főként *Kolompár és Lakatos*) jelölő nevek.

A letelepedett romungrók mellett mindig voltak állandó lakhellyel nem rendelkező, jórészt oláh cigányok, akiket az előljáróság az összeírások idejére kiűzött a településekről (Kunszentmárton Tanácsjegyzőkönyvei 1777), adataik egy részét azonban anyakönyvezték; sok szórványadat keletkezett, amelyek gyakran a cigányok nem hivatalos névhasználatáról tanúskodnak. Még 1760 körül is találhatók ilyen bejegyzések: Eltemettem "*Cigány Pancsa* fiat", "Vagi valachici zingari filiolem", meghalt "cantor cziganyának Leanykaja", "egyptiacus Seniculus *Makos*", "Zing. orphana *Kocza*".

A mintegy százötven cigányokat jelölő névnek körülbelül a 10%-áról tehető fel, hogy cigány alapszóból keletkezett, az etimologizáláskor azonban főként három nehézséggel kell megküzdőnk: 1. A magyar és a cigány nyelv azonos alakú szavairól el kell döntenünk, hogy melyik nyelvből származnak (a *Kóro* név a cigány *kőro* 'vak' vagy a magyar 'elszáradt növény szára' jelentésű szóból ered-e?). 2. Nem ment-e az eredeti cigány név analógia vagy népetimológias változáson keresztül? (A *Peko* cigány 'sült' szóból *Pék*, a *Nano* – *Nana* cigány 'nagybácsi' jelentésű szóból *Nánai* lett.) 3. A hivatalos név mellett szinte minden cigánynak van külön cigány neve. "... úgy vélik, a polgári név nem sok jót jelent. ... A cigány névvel könnyebb élni; ez a családhoz köt, a törzs meleg biztonságába burkól" (ANDRÉ BARTHELEMY, *Cigányország útjai*. Abaliget, 1992. 15). A kétféle név váltakozva került az anyakönyvekbe, s a névviselő azonosítása, a két név összetartozásának megállapítása csaknem lehetetlen.

A *Lala* családnevet 1732–1800 között csak cigányok viselték. Először magam is a *Lajos* keresztnév becéző alakjára gondoltam (vö. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar

becézőnevek [1770–1970]. Bp., 1974. 169, 175). A *Lajos* keresztnévet Kunszentmártonban azonban 1800 előtt senki sem kapta, másrészt pedig a *Laló*-nak nincs alakváltozata, noha a keresztnevéből alakult családnevek bőséges alakváltozatokat mutatnak (lásd fentebb). Az 1788-as "*Lala Ferenc alias Balog*" bizonyítja, hogy a két név azonos személyt jelölt. A magyar *balog* mn. ugyan főként 'balkezes'-t jelent (ÜMTsz.), de van 'hibás' jelentése is (SzT.). A magyar *balognak* megfelelhet tehát a romungró *laloro* 'néma' jelentésű szó, amelyből a *Lala* keletkezhetett. A *Balogh* 1800 után kiszorította a *Lalót*. Cigány jövevényszavaink esetében gyakori a szóvég lekopása (a cigány *bibastalo*-ból magyar *bibas*), a cigány szóvégi *-o*-ból pedig lehet *-a* (cigány *suno*-ból magyar *szunya*).

A *Bali*, *Balyi*, *Bajó*, *Bari*, *Káli*, *Kalo*, *Kala* nevek magyarázata megalapozott, nem is vitatható (Hajdú, i. m. 63, 72, 73 stb.; Kálmán Béla, A nevek világa. Bp., 1969. 57, 70, 81). Cigányok neve esetében azonban a *Bali*, *Balyi*, *Bajó* nevek alapjaként a cigány *balí*, *báji* 'koca' adható meg, mert a *Koca* kedvelt ragadványnevük; a *Bari* ugyanezért a *bari* 'kisbárány'-ból származhat, esetleg a cigány *baro*, *bári* 'nagy' szóból. A *Káli*, *Kala* (ebből *Kállai*), *Kalo* cigánynevek a cigány *kálo* 'fekete' szóból származnak. Másutt gyakori még a *Loló* a cigány *lolo* 'vörös, barna' szóból és a *Párnó* a cigány *párnó* 'fehér' melléknévből.

Több híres *Suki* családnevű primást ismertünk. Kunszentmártonban 1757-ben jászladányi, 1806-ban és 1830-ban türkevei származású cigányok kötöttek ilyen néven házasságot, a névalakok: *Suké*, *Suche*, *Sukké*, *Suki*, *Sükei*. A szóvégi *-e*, *-é*, *-i* ingadozása is arra utal, hogy nem *-i* képzős helynévről van szó, de *Suk* helynevet nem is találtam (A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1913; Hajdú Mihály, Az 1873. évi helységnévtár névvégmutató szótára. MND, 81 [1989]). A név alapját ezért a cigány *šuko*, *šüko* 'száraz, sovány' jelentésű melléknévben látom, amelynek nőnemű alakja *šuki*, többes száma pedig *šuke*. A *Száraz* és *Vékony* 1761-től cigányok neveként is előfordul Kunszentmártonban. (Megjegyzem, hogy a zeneszerző *Lavotta János* neve a cigány *lavuta* 'hegedű' szóból ered, és a legendás *Cinka Panna* családnevet is a cigány *cino*, *cigno*, *tikno* 'kicsi' szóból származtatom.)

A *Karvas* családnev Kunszentmártonban 1771–1803 között fordult elő, pl. olyan redemptus feleségeként, aki többször volt cigányok keresztanyja. A nevet etimologizálva összetett magyar szóra gondolhatnánk, de az oláh cigányban van *karvači*, amely 'kukoricá'-t jelent, s Kunszentmártonban cigányokat neveztek éppen ebben az időben (1774–1815) *Kukoriczák*-nak.

Népetimológiai példa, hogy a jászkunsági összeírásban 1778-ban *Peko* Miklós szerepel, az anyakönyvekben 1779-ben kétszer is *Pék* Miklós. A cigány alapszó: *pěko*, *pekno* 'sült, éretti' lehet, mert később *Nédó* Rozália cigányt *Süt-hus* Rozália néven jegyezték be, 1731-ben pedig *Süt* Erzsébetnek született gyermeke. *Pék* Miklós leszármazottai között gyakori a *Sütd*.

A *pulya* szavunkat a TESz. talán szláv közvetítéssel a magyarba került román jövevényszónak véli. BAKOS FERENC még a szó *-a* végződését is megmagyarázza (A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. 70), pedig KNEZSA a román származtatást mind jelentéstani, mind hangtani, mind pedig szóföldrajzi szempontból vitathatónak érzi (SzlávJöv. 2: 724–5). VEKERDI JÓZSEF a magyar *pulyá*-t az oláh cigány

pujo 'fióka, csibe' szóból származtatja, amely a cigányban román jövevényszó (l. m. 137). Ez mindhárom ellenvetést áthidalja, és a cigány közvetítést igazolja a névtan is. *Kollár* Györgynek első felesége *Czikány* Erzsébet volt, 1764-ben *Csirke* Katalintól született gyermeke. *Pulya* családnévű cigányok Kunszentmártonba Szentesről kerültek 1817-től. A névalakok később inkább *Polya*, *Pólya* lettek, a házassági kapcsolatok pedig Gyoma, Endrőd, Orosháza, Arad megye.

Részben névtani okok – a cigány nevek kevésbé szilárdak –, részben a cigányok házassági szokásai miatt – rendszerint egy kumpániából házasodnak – gyakori, hogy a férjnek és a feleségnek azonos a családneve. Ennek egyik érdekes változata *Piros* – *Pirók* Zsófia, akinek férje 1761-ben *Rumi* Mátyás, 1757-ben *Juhász* [!] Mátyás. Az oláhigányban a *rumeno* 'pirospozsgás'-t jelent. (Feltésem, hogy a később előforduló *Piroska* cigány családnév kicsinyítő képzős melléknévi s nem keresztnévi eredetű, mert a *Piroska* keresztnévet nem használták.)

A *Rabi* családnév Kunszentmártonban 1831-ben fordult elő először. Cigányok esetében az alapszó az oláh cigány *răbica* 'fecske'; cigányok között a *Fecske* név is gyakori.

Rupa János peregr. aegypticusnak 1770-ben halt meg gyermeke. A név alapja az a cigány *rup* (többes száma: *rupa*) 'ezüst, forint' jelentésű szó, amelyből a magyar argó *rupó*, *ruppó* 'pénz' is származik. A *Krajtzár*, *Krajczár* családnév 1783-tól fordul elő.

1806-ban *Bula* György endrődi lakost temették. Nevének alapja a cigány *bul* 'fenék, far'-ból a magyar *bula* 'női szeméremtest'. 1940 körül mi is elneveztük egyik fiú osztálytársunkat *Bulá*-nak; a szó jelentését tudtuk, a névadás okát nem.

Befejezésként még egy idézet *ANDRÉ BARTHELEMY*-től, aki századunk ötvenes éveiben Franciaországban a cigányoktól azért kapta a *Yoska* "cigánynevet", mert az számukra szép, *híreső* név volt: "...egy iskolázott, művelt világ, mint amilyen a gádzsóké, nehezen érti meg a cigányok világát" (i. m. 58). A további vizsgálatokkal még közelebb kerülhetünk megértésükhöz.

KARUK MÁTYÁS

Az ügyintézés nyelve Székesfehérvár szabad királyi városban (1688–1848)

A közigazgatás nyelve a török alól 1688-ban felszabadult Fehérvárott a német, majd a 18. század elején a német és magyar. A jegyző (syndicus) alkalmazásánál követelmény volt a magyar, német és latin nyelvtudás. Az 1691-ben megválasztott Ajtay Sámuel jegyző kötelessége volt kiadványok készítése magyaroknak, németeknek és a városnak. 1726-ban Friebeisz Ádámot gróf Zichy Ádám azzal ajánlotta városi jegyzőnek, hogy magyarul és németül egyformán jól tud. Ez volt a

követelmény 1740-ben is, amikor a város megint jegyzőt választott. A jegyzőn kívül az írnokok közül az egyik mindig írt-olvasott németül.¹

A város nemzetiségi képe a 18. század második felére állandósult. Az inkább népi, nyelvi és főként vallási megoszlás egyre kevésbé eredményezett elkülönülést vagy elkülönítést. Népi, nemzetiségi ellentétekről a tárgyalt korszakból nincsenek adataink. Sokkal inkább a németek viszonylag gyors asszimilációs folyamatának lehetünk tanúi. Az 1790. évi városi jelentés mindössze 32 idegent tüntet fel.² Korszakunk végén, 1850-ben a szám ennél kevesebb, csupán 23 polgár vallotta magát németnek.³

A 18. század közepére a betelepülés lelassul, csaknem nullára csökken. 1771-ben a városi tanács a magyar királyi kamara kérdésére azt válaszolta, hogy a városba telepíteni nem lehet, mert üres, elhagyott telkek nincsenek. A városnak pusztája vagy birtoka nincs, területe rendezett, üres hely csak a közlegetőn van.⁴ A betelepülést a tanács azzal is mérsékelte, hogy ellenállt a magyar királyi kamara törekvésének: nem csökkentette az újonnan felvett polgárok és mesteremberek taksáját. Különösen ez utóbbi volt magas: 26 Ft.⁵

1777-ben a város a bécsi udvari kamarához fordult. Kérte, hogy maradhasson meg az addigi polgártaksa mellett, amelyből évi 500–600 Ft bevétele volt. A kérést azzal indokolta, hogy telepítésre amúgy sincs lehetőség, mivel a városban elég a mesterember.⁶ Ezt a beadványt ismételte meg a tanács 1794-ben. Ekkor arra hivatkoztak, hogy alacsony polgártaksa esetén zsellérek is beköltözhetnének a városba, akik csak a többi adózó terhét növelnék.⁷ 1803-ban a magyar királyi helytartótanács az iránt érdeklődött: lehet-e a városban telepéseket elhelyezni. A tanács válasza: "a városban telepítésre való telkek nincsenek".⁸

1785–1790 között felsőbb rendeletre a városi jegyzőkönyvet németül vezették. Ez azonban már nem ment mind nehézség nélkül, mivel a városi németiség asszimilációs folyamata⁹ előrehaladott. A latin nyelvű jegyzőkönyvvezetéshez 1790. május 1-jétől tértek vissza, amikor azt a magyar királyi helytartótanács elrendelte.¹⁰

A magyar nyelvű jegyzőkönyvvezetés előbb (1805) a városi gazdasági bizottságnál jelent meg. A tanácsi jegyzőkönyv magyar nyelvű vezetéséről a magistratus 1814. május 12-én hozott határozatot: "A polgárok nagy része ugyanis

¹Székesfehérvár Város Levéltára. Acta politica et jurídica 1691. szept. 18. No. 4., 1726. aug. 28. No. 86., 1740. márc. 15. No. 34., Protocollum sessionale 1725. márc. 2., KÁLLAY ISTVÁN, Német betelepülők Székesfehérvárott 1688–1767.; Dunántúl településtörténete I. VEAB Értéslő. Veszprém, 1976. 184.

²MOL E 210. Miscellanea No. 2. Civitatensia 1790. jún. 25.

³Fejér Megyei Levéltár. 1850. évi összeírás.

⁴Correspondenzbuch 1771. márc. 15.

⁵Protocollum sessionale 1772. febr. 21.

⁶Hofkammerarchiv Wien. Camerale Ungarn. Fasc. 26/430.

⁷Protocollum sessionale 1794. júl. 21. No. 922.

⁸Uo. 1803. szept. 5. No. 1195.

⁹Lásd erről bővebben KÁLLAY ISTVÁN, Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1773–1849.; Dunántúl településtörténete 2/1. PAB-VEAB. Pécs, 1977. 251–258.

¹⁰Protocollum sessionale 1790. ápr. 23. No. 427., máj. 3. sine numero.

nem érti a latint, pedig a jegyzőkönyveket közcélra írják". Ténylegesen 1814. június 3-tól jelent meg a magyar nyelv a tanácsülési protocollumokban.¹¹

A levelezésben azonban továbbra is fontos volt a latin és a német. 1822-ben a jegyzői hivatal alkalmas latin és német szótárt szerzett be, "mert ilyen könyve nincs a hivatalnak".¹²

A német nyelvtudást szolgálta az iskolai oktatás. A német nyelv oktatását "a kereskedelem és a manufaktúrák előmozdítása érdekében" a magyar királyi helytartótanács 1771. június 17-i leirata szorgalmazta.¹³ 1786-ban, amikor a 426161. sz. rendelet az elemi iskolai tanítóktól német és magyar nyelvtudást követelt, a tanács joggal állapíthatta meg: "Ez eddig is így volt a városban".¹⁴

Már SZEKŐ GYULA rámutatott arra a szerepre, amelyet a német lakosság vallásossága játszott asszimilációjukban.¹⁵ Ezt a szerepet Fehérvárott növelte, hogy csak katolikus vallású új polgárt vettek fel, akik így azután könnyen azonosultak a többi polgár és az állam vallásával. Ezt elősegítették a különböző hitbuzgalmi, vallásos egyesületek, társulások is, mint pl. a Maria Congregatio.¹⁶ A német község, a város kérésére, 1786-ban megkapta istentisztelet céljára a volt pálos templomot. Tervezték külön német plébánis létrehozását.¹⁷

A városban kevés német könyv forgott. A magyar királyi helytartótanács alkalmankénti érdeklődésére a tanács mindössze egy-két példányt említ.¹⁸ Fehérvárott gyakran szerepeltek német vándorszínészek. 1787 első felében pl. egy német színtársulat 18 előadást tartott, amiért a városi kamarás 36 Ft taksát szedett. 1788-ban ugyancsak működött Schauspieler Compagnie a városban. Ugyanebben az évben Scherzer Ferenc "kiváltságolt színész igazgató" 25 dukát biztosíték ellenében tarthatott előadásokat. 1793-ban a helyi kézműves legények műkedvelő társulata kért játszási engedélyt a tanácstól. A magistratus a kérést visszautasította. Az indoklás igen tanulságos: a társulatnak nagyrészt kézműves legények a tagjai, ezeknek tanult mesterségükön kívül esik a színjátszás, amiből csak kár származhat.¹⁹

1845-ben a városban állomásozó báró Gellner gyalogezred parancsnoksága egy német nyelvű levéllel küldte meg a katonák szőlőhegyi kihágásáról szóló lrományokat. A tanács határozata: "Utasítjuk az elnöki hivatalt, hogy német nyelvű hivatalos levelezést ne fogadjon el amely a tanács mellőzését célozná".²⁰

KALLAY ISTVÁN

¹¹Uo. 1805. szept. 13. No. 1250., 1814. máj. 12. No. 713., jún. 3., KÁROLY JÁNOS, Fejér vármegye története. Székesfehérvár, 1898. 2: 293.

¹²Protocollum sessionale 1822. ápr. 29. No. 652.

¹³Protocollum sessionale 1771. jún. 17.

¹⁴Uo. 1786. nov. 6. No. 310.

¹⁵HÓMAN-SZEKŐ, Magyar történet. Bp., 1935. 4: 441.

¹⁶Protocollum sessionale 1792. jan. 9. No. 31.

¹⁷Uo. 1786. szept. 25. No. 192., nov. 17. No. 340.

¹⁸Uo. 1792. júl. 13. No. 948., 1794. nov. 24. No. 1363.

¹⁹Uo. 1787. máj. 18. No. 477., 1788. aug. 16. No. 1231., szept. 9. No. 1347., 1793. dec. 6. No. 1534.

²⁰Protocollum sessionale 1845. jan. 7. No. 103.

"Canonica visitatio"-k mint névtani források

Szemem állapota miatt csak egy rövid – nem-tudományos írással – kívánok minden jót az ünnepeltnek.

Tudomásom szerint nem sokan vették maguknak a bátorságot, hogy a névtan számára feldolgozzák a Canonica visitatiókat.

Magam kétszer jártam Székesfehérváron és Veszprémbe. A kutatás eredményeit soká tartottam íróasztalomban, míg végre hozzájutottam a feldolgozásához. Két részletben jelent meg Debrecenben: 1. Buda vidéki helynevek a 18–19. századból: MNy. 22 [1979]: 51–70; 2. Fejér megyei helynevek a 18–19. századból: MNy. 23 [1980]: 58–95.

A véletlen vetett a székesfehérvári és veszprémi püspöki levéltárba. A mai székesfehérvári püspökség ugyanis Veszprémhez tartozott a 18. század végéig. Sajnovics János Demonstrációjának megjelenése 200. évfordulóján 1970-ben nemzetközi ünnepséget rendeztek Székesfehérváron. A búcsúzáskor ismerkedtem meg a püspökség könyv- és levéltárának igazgatójával, Suhlyok János plébánossal. Mikor megtudta, hogy névtannal is foglalkozom, följajánlotta, hogy segítségemre lesz a megye egyházi anyagának felhasználásában. Semberg Imre segédpüspök is hozzájárult az eredeti egyházlátogatási jelentések lemásolásához (akkor még a xerox ritkaság volt).

Egy névtantudós ünnepi köszöntésére bizonyára főképp névtani tárgyú tisztelegő írások jelennek meg a kiadványban. A változatosság kedvéért olyan témát választottam, amely sok szállal fonódik ugyan a névtanhoz, de azt is bemutatja, mennyire kapcsolódik a névtan az egyes tájakhoz, embercsoportokhoz, a 18–19. századi mindennapi élethez. Van benne történelem, művelődéstörténet. Megjelenik előtűnk az egykori fejevári községek, tanyák, csárdák hétköznapi élete; a terület nemzetiségi és vallási megoszlása, az iskolák helyzete; a plébános, egyházi, kántor, tanító (mester, ludimagister) jövedelme; a földesúri, egyházi és jobbágytelkek művelése. Szól az egyházi adóról, a földesúri szolgáltatásokról, a "bank"-ról stb. Természetesen nem célom a teljes feldolgozás, csak néhány részlet felvillantása fér bele írásomba.

A 18–19. századforduló a magyarság legbékésebb ideje. Ekkor népesednek be részben telepítéssel, másrészt beszivárgással a hosszú törökuralom alatt és a kuruc-labanc háborúkban elpusztult vármegyéni területek. Fejér vármegye eredeti lakossága is elnéptelenedett Esztergom és Buda ostromakor. Az új telepések egy része a töröktől érintetlen magyar területekről került ide, másik része betelepített német, szlovák, horvát, ritkábban szerb nemzetiségű. A szétszórtan betelepedett vagy beszivárgott lakosság többsége elmagyarosodott. Ez volt az a korszak, amikor a magyarországi lakosság ismét feltöltődött egy időre.

Mi is az a Canonica visitatio? A canonica visitatiók kéziratos okmányok, a meghatározatlan időszakokénti egyházlátogatások jegyzőkönyvei. Tartalmazznak adatokat a plébániáról, az iskoláról; de gyakran feljegyzik a faluban lakók

anyanyelvét, a nem katolikus lakosságra vonatkozó adatokat is. Terjedelmük eléggé változó, de a legrészletesebbek az 1778–1868 közöttiek. Nyelvük, az 1840-es éveket nem számítva, latin, 1846–47-ben és 1896-tól kezdve magyar.

Az összeírások idején kérdőíveket küldött ki a püspök a plébániákra. Ezekre a plébános írásos választ adott. Ezután jelent meg a bizottság. A bizottság ellenőrizte és kiegészítette az adatokat, meghallgatta a panaszokat és írásban rögzítette, majd beszámolt a püspöknek a vizsgálat eredményéről. Az eredeti jegyzőkönyvekből gyakran sok mindent kihúztak, máshol betoldottak. A jóváhagyott jegyzőkönyvet két példányban letisztázták. Az egyik a püspöki levéltárban maradt, a másik pedig a plébániára került. Az eredeti fogalmazvány ritkán található a levéltár anyagában.

A kérdések között többször érdeklődik a püspök, hogy milyen kapcsolat van a plébános és a protestáns vagy ortodox lelkész között. A válaszok békés együttélésről szólnak. Az egyik faluban megjegyzi, hogy a plébános és a tiszteletes jó viszonyban van, együtt kártyáznak és boroznak.

Egy másik kérdés: zavarják-e a nem katolikusok a katolikus ünnepeket, szertartásokat? Erre sem találtam panaszt. A másvallásúak a katolikus ünnepeken virágot visznek a templomba és segítenek a feldíszítésben. A katolikusok viszonzásul segítséget. Jó példa a mának is, hogy a különböző nyelvű és vallású emberek is élhetnek békésen együtt.

Martonvásáron Brunswick Teréz és Mária kéri a püspököt, hogy küldjön magyarul is tudó papot a községbe, mert az ottani pap szlovák, német teológián tanult és nem tud magyarul. Így a magyar híveknek nem tud prédikálni, és a gyónóknak át kell menniök más faluba. – A püspök gyorsan intézkedett. A papot áthelyezte egy német–szlovák lakosságú faluba, Martonvásárra pedig egy több nyelvet tudó magyar plébános került.

A plébánia egyben bank is volt. A plébános kölcsönzött 6 százalékos kamatra (interes), de szükség volt jótállóra és zálogra is.

Talán érdekes lesz egyesek számára, hogy nevezik az adott korszakban a latin nyelvű írásban a nem-katolikus felekezeteket. Református: *Helvetica confessionis*, *Calvinisti* vagy *Haeretici*. Evangélikus: *Augustiani* vagy *Lutherani*. Görögkeleti: *Graecini* vagy *Schismatici*. Zsidó: *Judei*. A más vallásúak gyakran összefoglalva szerepelnek *A catholicis* néven.

KÁLMÁN BÉLA

A Csengeri járás helyneveinek összegyűjtéséről

A névtanosi szakemberek körében ismeretes, hogy legsürgetőbb teendőnk az élő helynévanyag összegyűjtése, publikálása. E munka az 1960-as évek elején a "Zala megye földrajzi nevei" (Zalaegerszeg, 1964) című kötet megjelenésével vett erőteljes

lendületet. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének irányításával folyó országos gyűjtőmozgalom eredményeként azóta több vaskos – zömmel megyei – adattár látott napvilágot.

A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén hagyományainkhoz kötődve a Csúry-iskola helynévgyűjtő tevékenységét folytatjuk, gyűjtési szempontjaink az 1930-as évek gyakorlatára épülnek. A Szabolcs-Szatmár-(Bereg) és Hajdú-Bihar megyében folyó gyűjtésnek tanszékünk és a nyíregyházi főiskola nyelvészeti tanszéke a gazdája. Az eddig megjelent kötetek, így MEZŐ ANDRÁS, A Baktalórántházi járás földrajzi nevei (Nyíregyháza, 1967); KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei (Debrecen, 1984); JAKAB LÁSZLÓ-KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Nyírbátori járás földrajzi nevei (Nyírbátor, 1987); KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Mátészalkai járás földrajzi nevei (Debrecen, 1989) jelentik helynévgyűjtő tevékenységünk egy-egy állomását. E három utóbbi adattárhoz csatlakozik a remélhetőleg még az idén megjelenő A Csengeri járás földrajzi nevei című kötet KÁLNÁSI ÁRPÁD és SEBESTYÉN ÁRPÁD munkájaként. E kötettel az egyetem nyelvészeti tanszéke befejezi a szatmári részek helyneveinek összegyűjtését és kiadását. (A Vásárosnaményi járás helyneveinek összegyűjtését, kötetbe szerkesztését BALOGH LÁSZLÓ vállalta el, e munka jelenlegi állásáról nincsenek pontos adataink.)

A Csengeri járás földrajzi nevei című kötet megjelentetése egy kb. két évtizedes időszak – remélhetőleg sikeres – lezárása lesz. 1974-ben kezdte el ugyanis SEBESTYÉN ÁRPÁD a járás helyneveinek összegyűjtését. Az akkori kedvezőtlen körülmények, személyi és egyéb problémák miatt azonban több mint másfél évtizedig "pihent" az összegyűjtött anyag. 1989-ben jeleztem akkori tanszékvezetőmnek, SEBESTYÉN ÁRPÁDNAK, hogy társszerzőként csatlakozom a munkához, ha erre lehetőséget kapok. Az anyagi és egyéb természetű dolgok tisztázása után rám várt a feladat, hogy a meglévő anyagot a terepen ismét kikérdezzem, s lehetőség szerint új adatokkal bővítem. A csengeri polgármesteri hivatal vezetője, Apáthy György polgármester – korábban tanácselnök – élénk érdeklődést mutat a kötet iránt. Nem utolsósorban az ő szervezőkészsége, ügyszeretete mozdította ki a holtponton az 1970-es években kátyúba jutott ügyet. A vele folytatott megbeszéléseken tisztáztuk a kiadás anyagi és egyéb feltételeit, a megjelenés várható idejét, a kiszállásokkal kapcsolatos támogatás módjait stb. Ezek után kerítettem sort a helyszíni ellenőrző és gyűjtőmunkára, melynek kisebb részét 1990-ben, zömét 1991 nyarán végeztem el. Minden települést bejártam, több adatközlőt kikérdeztem. Különös figyelmet fordítottam az újabb névtípusok (földtáblák, csatornák, létesítmények stb. neveinek) összegyűjtésére, az új adatok lokalizálására. Úgy vélem, e munka elég jól sikerült, hiszen az eredetileg kb. 450–500 gépiratoldalra tervezett adattár kb. 900 oldal terjedelműre duzzadt. A gondjaimra bízott anyagban található térképek, gyűjtőfüzetek nagyban megkönnyítették a terepmunkát. Sok névre már csak a főljegyzett adatok alapján sikerült fényt derítenem.

A munka befejező szakaszában ismét sort kerítettünk egy megbeszélésre, melyen a szerzőkön kívül néhány érintett településnek a polgármestere is részt vett. Tájékoztattuk őket a munka jelenlegi állásáról, az Alföldi Nyomda árajánlatáról, választottunk kérdéseikre. Összességében úgy tűnik (s ez bizonyára országos jelenség),

hogy a kevés pénzből gazdálkodó községi önkormányzatoknak nagy áldozatot jelentene egy ilyen mű anyagi fedezetének biztosítása. A nyomdai előállításnak, a szerzői díjnak és egyéb költségeknek az előteremtése így főként Csengerre hárult volna. Nemrég azonban lehetőségünk nyílt egy országos pályázat elnyerésével a hiányzó összeg kiegészítésére, ezzel Csenger bizonyos mértékű tehermentesítésére.

A kb. 6–7000 adatot tartalmazó kiadvány remélhetőleg több nyelvészeti (dialektológiai, névtani), néprajzi stb. jellegű tanulmányhoz nyújt majd kilúgozatlan forrásanyagot. E cikknek nem célja a kötetnek akár csak vázlatos elemzése, bemutatása sem. Így csak jelezném, hogy az adattár igen gazdag és sajátos víznévi anyagot tartalmaz, hiszen Szatmárnak ezen a részén (különösen az Erdőhát területén) ma is számos kisebb-nagyobb természetes vízfolyás, vízállás található. De a kötet segítségével a régió Árpád-kori települési térképe is pontosabban megrajzolhatóvá válik. A települések névanyaga közül Csengeré ígérkezik igen értékesnek. MOLNÁR József nyomtatásban is megjelent okleveles gyűjteményének beépítése, átdolgozása, a szócikkeiben rejtőző, de önálló címszóként nem szereplő helyneveinek kiemelése nagyban növeli majd Csenger adattárának történeti értékét. De bőséges és sajátos helynévanyag van az Ecsedi-láp falvaiból, Tyukodról, Porcsalmáról és más településekről is. A kötet a már ismert szerkesztési elvek szerint készül, közvetlen előzményének és mintájának A Mátészalkai járás földrajzi nevei című munka tekinthető. GEORG HELLER Comitatus Szathmariensis (München, 1981) című, történeti helységnevekkel foglalkozó kötetének területünkre vonatkozó adatai is helyet kaptak a gyűjteményben, ez a többlet a településnevek vizsgálatához nyújt értékes adatokat.

Szólni kell még egy ezután elvégzendő kiegészítésről. A gyűjtés idején, 1990-ben, 1991-ben a hivatalos utcanévrendszernek a szocialista ideológiához kapcsolódó elnevezéseit még nem változtatták meg, a "kiigazítás" később történt meg (ahol egyáltalán megtörtént). Jelenleg csupán Csenger utcanéveinek korrekciójáról vannak pontos ismereteim, a többi településről a végső ellenőrző kiszállásom alkalmával fogok adatokat szerezni. Ily módon az utcanévanyag az egészen friss változtatásokat is tartalmazza majd, lehetővé téve a hivatalos utcanévadás napjainkig terjedő folyamatának tanulmányozását.

Végezetül ez ünnepi alkalmat is megragadva (de nem az ünneprontás szándékával) egy rövid helyzetértékelésre vállalkoznék. Mindannyiunk előtt ismeretes, hogy ünnepeltünk, Hajdú Mihály – akinek ezúton is jó egészséget, töretlen alkotókedvet kívánok – mennyire szívén viseli a helynévgyűjtés országos vállalkozásának gondját, hiszen nemcsak több adattár munkatársaként, hanem A Csepel-sziget földrajzi nevei összeállítójaként is maradandót alkotott. Csak sajnálhatjuk, hogy nem volt lehetősége egy névtudományi tanszék élén kifejtenie munkásságát. Különösen hiányát érezzük ennek napjainkban, amikor egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az országos helynévgyűjtő mozgalom lanygulóban van, megcsappant a hajdani munkakedv. Az okok többreütők, elemzésük messzire vezetne, de tény, hogy hazánk területének kb. 50 %-án (?) még elvégzésre vár a munka, s az idő sürget. Gyűjtőmunkám friss tapasztalatai alapján állíthatom: most már valóban az utolsó órában vagyunk. Magam úgy látom, egyes kollégák az

ígérgetésnél többre a hosszú évek, évtizedek alatt alig jutottak, mások lehetőségüknek (beosztásuknak) nem megfelelő mértékben veszik (vették) ki részüket ebből a munkából. (Vö. ÖRDÖG FERENCNEK a Pais-émlékülésen elhangzott előadásának néhány adatával.) – A magyar nyelvtudománynak van már elég torzóban maradt vállalkozása. Kár lenne, ha a helynévgyűjtés is ezek számát szaporítaná.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Névhasználat helyi színezetű csongrádi szólásokban

A népköltészet szóbeli jellegéből következik az irodaloménál erősebb helyhez kötöttsége, mely azonban nem szorítkozik a nyelvjárás használatára. Ám a helyi színeket nagyon nehéz felcsillantani, csábít a két véglet: "minden megvan mindenütt" és "csak nálunk található"; mögöttük sarkított világnézetek lappanganak. A minden ízében hagyományos népköltészet is korszakot vált, műfaji szerkezete módosul, így eltérő fokozatok szóbeli művészetét nem is lehet közvetlenül összevetni. Korszakokon átfelvonó közös vonása viszont a teljes vagy részleges tér- és időfeleltetés, valamint a névtelenség is, hiszen tipikus helyzeteket vagy személyeket mutat be. Míg a mese és a ballada csak kevéssé, a monda, adoma, dal és a szólás is helyhez köthetőbb. Ennek legegyszerűbb módja a szó- (pl. *szóke-barna, legény-leány* stb.) és a névcsere (pl. *Pápa-Buda-Kassa* stb., ill. *Farkas* vagy *Szarvas Julcsa, Kossuth-Horthy* és mások). A nagyobb számban kimutatható kölcsönzések mellett kétségtávol vannak helyi, ún. belső keletkezésű változatok is.

Ezúttal a helyhez kötött vagy (talán) helyben keletkezett csongrádi szóláshasonlatok névhasználatát veszem vizsgálóra. Századunkban hozzávetőlegesen másfél ezer csongrádi szólásféle került feljegyzésre, ebből száznál alig több a "nevesített", vagyis név szerint említett személyt vagy helyszínt szerepeltető szóláshasonlat. Ennek ellenére is nem a közmondásokban, hanem éppen a szóláshasonlatokban említik a legtöbb nevet, jóval gyakrabban, mint más népköltészeti műfajban. Két alapvető gyűjtemény (MARGALITS EDE, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp., 1897.; O. NAGY GÁBOR, *Magyar szólások és közmondások*. Bp., 1966) tüzetes áttekintése után megállapítható, hogy a százegynéhány csongrádi szóláshasonlatnak kb. fele helyi keletkezésű, másik fele kimutathatóan kölcsönzött, mégpedig majdnem arányosan változatlan, ill. módosított (pl. névcsérés) formában. Jelen vizsgálódásból csak azt a mintegy negyedrésznyi szóláshasonlatot hagytam ki, melyet a csongrádiak változatlanul vettek át (pl. – *Mindig másról beszél, mint Bodóné, amikor a bor árát kéri*; – *Pislog, mint miskolci kocsonyában a béka* és hasonló), hiszen e nevek "idegenek" maradtak. Mellőztem a

mesei (pl. *Bohó Misi*, *Pokol-India* stb.), a biblikus és legendabeli (*Krisztus*, *Jézus*, *Szent Ferenc* és mások) személy-, ill. helyneveket is. (A szólásokat a feljegyzések eltérő fonetikája miatt irodalmi nyelven közlöm.)

Ami a helyneveket illeti, a Csongrádhoz kötött szóláshasonlatokban legnagyobb városaink (pl. *Budapest*, *Szeged*, *Debrecen*, *Miskolc*, *Pécs*, *Győr* stb.) nem szerepelnek, de maga a középpontba került város is csak kétszer, pl. amikor más helység nevével együtt említik: – *Olyan lukas már ez a tető, hogy ha Csépán esik, Csongrádon is becsurog*. E Csongrád-középpontnak megfelelően sűrűbb előfordulásban és esetenként gyakrabban is emlegetik a szomszédos településeket (*Szentesöt* 5, *Csépáót* 2 ízben is, a többi egyszer-egyszer: *Alpár*, *Baks*, *Fehértő*, *Félegyháza*, *Kecskemét*), mint a távolabbiakat (*Jánosháza*, *Makó*, *Máriapócs*, *Tápe*), egyetlen kivétel (*Nagy*-) *Kőrös*, mely háromszor is szerepel, *Cegléd* és *Vásárhely* viszont egyszer sem. Néhány példa: – *Uraltatja (kínáltatja) magát, mint a baksi uraság tehene* (ti. beteg volt); – *Hazatalál még a kertek alól is, mint a jánosházi süldő*; – *Beletört, mint szentesi lányba a répa* (e két utóbbi szólás magyarázatát már nem ismerik).

Helyi szóláshasonlatokban népnév alig szerepel, a palócok azonban két ízben is: – *Olyan jó, hogy nem adnám egy palóc faluért*; – *Körösztbe viszik, mint palócok a létrát* (csúfoló). Míg tehát a távolabb lakó palócokat néha megemlítik, a szomszédos jászokat és kunokat inkább más műfajokban, ill. alkalommal. (A csongrádiak zöme a török után Palócföldről települt le.)

A helyneveknél jóval gyakoribbak a személynevek, szinte kivétel az olyan szóláshasonlat, amelyben nem szerepelnek, és azonos, tehát ismétlődő személynevek alig akadnak. A helybeli személynevek bizonyos ismeretében meg lehet állapítani, hogy többségük csongrádi, bár a különféle ragadvány- és csúfneveket ma már nem lehet egyértelműen lokalizálni, mint amilyenek pl. *Cuci*, *Csuhé*, *Muci*, *Pesir*, *Piri*, *Precsó*, *Szuzsi*. Mivel azonban olyan szóláshasonlatokban fordulnak elő, amelyek a két említett alapgyűjteményben nem szerepelnek, valószínűsíthetjük helyi "eredetüket". Néhány példa: – *Szeretik egymást, mint Cuci Pirivel*; – *Szémézett, mint Csuhé a vásárban*; – *Rárántott, mint Pesir a lencsére*; – *Nyomkodja, mint Szuzsi a(z) (templom) orgonát ... stb.* (A hozzájuk fűződő történeteket ma már nem ismerjük.) Van némi bizonytalanság a jelzői eredetű nevekkel is: pl. – *Hurcolja, mint Fürge a zsidót*; – *Megérkezett, mint Isten(es) Jancsi Radnára* (ti. kerülővel); – *Olyan, mint Puha Laci* stb. Országosan és helyben is ismert szóláshasonlatokban eléggé gyakori a *Bacsa*, *Bacsó* névalak, Csongrádon ezek származéka lehet a *Pacsi* névváltozat, mert e nevek leggyakrabban az ördöggel együtt szerepelnek: – *Közétek vágok* (mondják zajongó gyerekeknek), *mint Bacsa az ördögnek*; – *Személyesen ismeri, mint Bacsó az ördögöt*; – *Megnézte, mint Pacsi az ördögöt*. E névvel azonban van egy szélteben elterjedt kivétel is: – *Faj fajra üt, mint Bacsa hegedűje*. (E típusrokonság csongrádi változatait idéztem, a mögöttes történeteket időközben elfeledték, legfeljebb országos gyűjteményekből lehet rájuk következtetni.) A nevek "ördöge" még O. NAOY GÁBOR is megtréfálta: a következő csongrádiaktól hallott és tévesen értelmezett szólást beiktatta gyűjteményébe (k/1191.): – *Olyan hideg van, hogy kisbögrefagyás lesz*;

holott hiteles reformkori feljegyzés szerint voltaképpen egy "kis" *Bőgre* (csúf-)nevű fuvaros fagyhaláláról van szó.

A csongrádi szóláshasonlatokban feltűnően gyakoribb a férfi-, mint a női név: 33:8 az arányuk, de eltér a használatuk is: férfi teljes, tehát vezeték- és utónév 7, női pedig mindössze 1 szerepel. Magában álló férfikeresztnév van 11, női csak 2; magában álló férfivezetéknév előfordul 15 esetben, női (-né toldalékkal) csak 5 alkalommal. Mivel a szóláshasonlatok többnyire jelentéktelen, humoros eseteket őriztek meg, s nem is felsétlenül tekintélyes emberekkel kapcsolatban, a férfiak keresztnéve inkább becézett, mint teljes alakban fordul elő: 13:9 arányban, a nőknél a hasonló 3:1 viszonyszám nem sokat mond. Hasonlóképpen jelentéktelen az összefoglaló családi névalak is: *Csábrádék*, *Haluzsék* és *Kádárék*.

E változatos névhasználatra a helyi eredetű szóláshasonlatokból válogattunk jellemző példákat:

Becézetlen teljes név: – *"Adtam"-mal élnek, mint Máté János kutyái*; – *Megjátszotta magát, mint Banos Vera a Belsővárosban*.

Becézett teljes név: – *Fenevésben van, mint Sági Jancsi árpája* (nem kelt ki); – *Újába esett, mint Bujáki Ferkónak a fehértojás csárdásné*; – *Ríva ment el, mint Gyámsi Miska komrájából az egér* (=nem talált semmit).

Magában álló vezetéknév: – *Jóllaktak* (=gyomorrontásig), *mint a Kallai-gyerekek lágy kenyérrel*; – *"Szem"-mel tartja, mint vak Surányi a ludakat* (a szomszéd legelőjére hajtotta); – *Tartományos* (=tart tőle), *mint Gera a gödörtől*; – *Benne hált, mint Tariné a meszelésben*; – *Tele van, mint Upriné jóakarattal*; – *Elkészt, mint Gazsiné a siratással*.

Magában álló (becézett) utónév: – *Szóra szót tud adni, mint Palika*; – *Nekigyüreszik, mint Jla néni a fenének*; – *Úl, mint Panna lánykerében*.

Magában álló családi név: – *"Változik"* (=mindig ugyanaz), *mint Haluzsénál az ebéd*; – *Örökbe fogadták* (=lopták), *mint Kádárék a kutyát*.

Az említett példák felvetik a variálás szélesebb körű lehetőségeinek kérdését is, melynek megválaszolása ezúttal egy másik közlésre marad.

KATONA IMRE

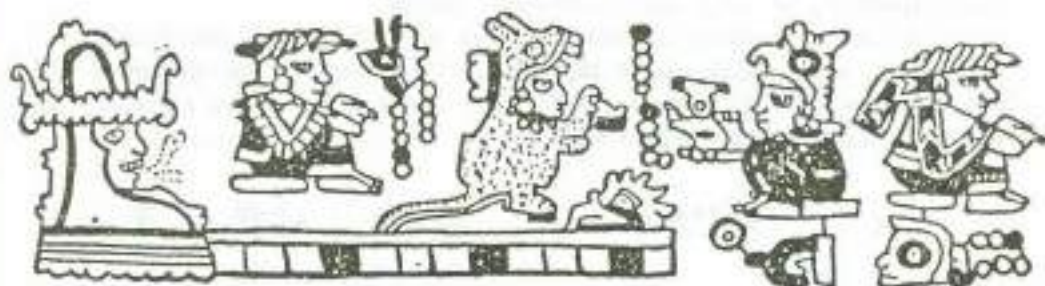
A tulajdonnév-jelölés történetéhez

1. Ma mindenki számára természetes, hogy a tulajdonneveket a legtöbb nyelvben nagybetűvel írjuk. E szokás azonban hosszú fejlődés eredményeképpen alakult ki, s e fejlődésnek különféle állomásai voltak.

2.1. Az írás feltalálásáig az út évezredekig tartott. Az első lépés a képirás volt. A képirás legfőbb jellemzője, hogy konkrét tárgyakat ábrázol, melyek hol egy-egy szót, hol egész mondatot jelentenek, de nem egyetlen nyelv szókincséhez kötve: ki-ki saját nyelvén olvashatja és értelmezheti a képirás stilizált ábráit.

Bár a képirás kialakulása és virágzása az újkőkorra tehető, a képirásnak későbbi emlékei is vannak, ilyenek például az azték nyelvemlékek. Az azték iratokban a tulajdonnevek jelölésének igen érdekes módja volt. A személy- és földrajzi neveket emberfigurák melletti és alatti rajzokkal (gyakran állatrajzokkal), mennyiségre utaló jelekkel stb. jelölték. Az 1. ábrán (jobbról balra haladva) a személyek nevei: *Hai majom*; *Egy ház*; *Tíz sas*; *Kilenc szél*. A település neve, melyben a baloldali házaspár lakik: *Ködöt okádó hegy* (l. a baloldali alakot!) (DANCER 1963, 160).

Képirást használtak a múlt század közepén az észak-amerikai rezervátumokban élő indián törzsek is (a leni-lenape vagy dakota indiánok), s a tulajdonneveket is az aztékokhoz hasonlóan jelölték. A 2. ábrán látható két ember neve például: a *Feleségét követő teknőc* és *Kis ember* (i. m. 49). Az ilyen állat- vagy egyéb jelek egyedülálló jelé válásáról vö. még GELB 1982, 44–8.

1. ábra

2. ábra

2.2. A tulajdonnevek megkülönböztetésére az egyéb írástípusokban is (szóírás, szótagírás, hangcsoport- és hangírás) törekedtek az ókorban.

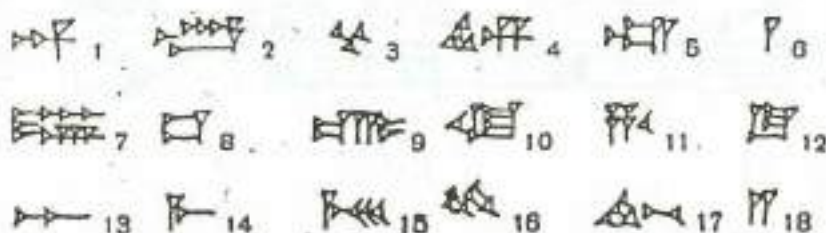
Így például az egyiptomiak a hieroglifákon a fáraók nevét piros névgyűrűbe (cartouche) foglalták (KÉKI-KÖPECZI BÓCZ 1971, 38–42; 3. ábra), majd később a papírusz feltalálása után a hieratikus folyóírással írt szövegekben az istenek nevét vörös tintával írták (JEAN, GEORGES 1992, 39).

3. ábra

Az akkád és az asszír ékírásban különféle determináló jelekkel utaltak a szavak speciális jelentésére vagy tulajdonnévi jellegére.

Az asszír ékírásban például a 4. ábra jelei közül az 1. istennevek, a 3. országnevek, az 5. városnevek, a 6. férfinévek, a 10. helynevek, a 11. folyónevek előtt állt (DIRINGER i. m. 63; BERMANT 1986, 101).¹ ZEMAROVESZKY szerint (1966, 63) az istenek neve előtt csillagot (*) is használtak.

4. ábra

A 2. ékírási rendszerben (az elámi nyelvben) függőleges ékjellel utaltak arra, hogy fontos szó (például tulajdonnév) következik (BERMANT i. h.).

2.3. Hasonló jelenséggel találkozunk egy egészen újkeletű írásban is. 1900 után egy kis birodalomnak, Bamumnak (mely a német Kamerun területén helyezkedett el) a királya, Ndzsoja, nyelve számára írást alkotott. Az eszkimóhoz hasonlóan a bamum írás is néhány év alatt eljutott a képirástól a lineáris szó- és szótagírásig. Írásuknak 7 fejlődési fokozata volt. Ezek közül a 3., a 4. és az 5. fokozatban cseresznyeszerű jelet tettek a tulajdonnevek elé (vö. FRIMDICH 1979, 202, 457; 5. ábra).

2.4. A japánok, akik a szavak jelölésére minden változtatás nélkül a kínai írásjegyeket vették igénybe (kb. 25.000 jegyet), a VIII–IX. században a kínai tú írás

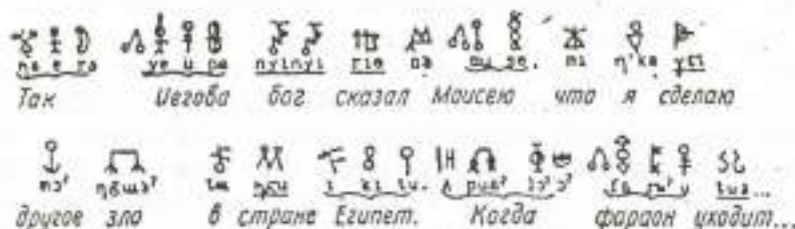
¹Az asszír birodalom bukása után (a VII. század végén) győzelmes hódítóként a perzsák vonultak be Mezopotámiába, s a babilóniai írásból átvették a legfontosabb determináló jeleket (FAULMANN, C. 1880/1990, 331).

szójegyeinek egy kisebb csoportját (csupán hangérték alapján felhasználva) kialakították a hiragana elnevezésű kurzív jellegű szótagírást is, majd a XI. század végén a hiragana egyszerűsítésével létrehozták a kissé szögletesebb jelekből álló második szótagírásukat, a katakanát. Ma a kínai írásjegyek mellett mindkét típust használják. Mindig hiraganával írják azonban a ragokat, névutókat és ige kötőket, katakanával pedig a földrajzi és személyneveket (valamint a hangutánzó és az indulatszavakat) (Kéki-Kőpeczi Bócz i. m. 73-6).

2.5. A kínaiában az írásjegyek nagybetűsítése egy egyenes vagy hullámos vonal hozzáadásával történik. Ezt az írásjegy alá vagy mellé teszik ki, aszerint hogy a szöveg horizontálisan vagy vertikálisan íródott (The New Encyclopaedia Britannica 1008).

A bamum írás 3. fokozata

A bamum írás 5. fokozata

5. ábra (FRIEDRICH i. m. 457)

3.1. A görög és latin nyelvű iratokban kezdetben nemigen különböztették meg a közneveket a tulajdonnevektől, olykor azonban előfordult, hogy a személynév fölé vagy mellé vízszintes vagy függőleges vonalat húztak, így jelezve a tulajdonnévi jelleget (WATTENBACH 1895, 123).

Később, a minuscula típusú írás kialakulása után (kb. a VIII–IX. századtól) kezdett megjelenni a szókezdő nagybetű; először mondatkezdő helyzetben, majd tulajdonnevekben is. Ez utóbbira én az első példát a 2. konstanti zsinat anyagában találtam 880 körül (6. ábra; THOMPSON 1912, 416), a tulajdonnevek nagybetűs írása azonban valójában csak a X–XI. században kezdett gyakoribbá válni, de a ma is érvényes szabályok Európa-szerte csak a XVII–XVIII. században állandósultak (vö. KNEZSA 1959, 32–33).

niceꝝ · Constantino · religiosissimo · ep̄o calchedo
nensi · Iꝛo religiosissimo ep̄o tarſi · Iohanne reue
rentissimo ep̄o cucuſoꝝ uicem agente · p alladu
religiosissimi ep̄i melitani · Iohanne religiosissimo
ceſariꝝ paleſtine · Pompeiano religiosissimo ep̄o
biſtaci · Amaſio religiosissimo ep̄o edeſſe · Ale
xandro religiosissimo ep̄o cangeſoru · Thomareli
giſſimo ep̄o apamieſſiꝝ · Euphranta religioſi
ſimo ep̄o tyane · Theodoro religioſiſſimo ep̄o hie
roſoliſtine · Boſorio religiosiſſimo ep̄o neoceſariꝝ
Iohanne religiosiſſimo ep̄o boſtre philippo religi
oſiſſimo ep̄o mire · Theodoro religioſiſſimo ep̄o ſide

6. ábra

3.2. A tulajdonnevek írása a XVI–XVII. századig hazánkban is tarka képet mutat. Egyes nyelvemlékekben következetes a kisbetűs írás, például a Halotti beszédben, a Birk-kódexben, a Festetics-kódexben, a Domonkos-kódexben stb.; másutt hol kisbetűt, hol nagybetűt találunk, például Anonymusnál, a Kriza-kódexben, a Krisztina-legendában stb. Vannak példák azonban a tulajdonnév következetes jelölésére is, például a Simor-kódexben vagy a Guary-kódexben. Ez utóbbiban a nagybetűn kívül piros aláhúzás vagy a kezdőbetű pirossal való átfestése is jelöli a tulajdonneveket. A piros színt egyéb formában is használták megkülönböztetésre, így piros függőleges vonással van áthúzva minden nagybetű a Chronica Hungarorumban

vagy Basilius Magnusnak A költők olvasásáról ... című munkájában (mindkettő Hess András budai nyomdájában készült).

Érdekes, hogy a Jóкаи-kódexben Szt. Ferenc nevében (nem következetesen ugyan) gyakran találunk a nagy *F* helyett kettőzött kis *ff*-et. P. BALÁZS JÁNOS szerint (1981, 14) azokat a nagybetűket kettőzi az író szó elején (*f*, *l*), melyeknek nagybetűs alakja alig különbözik a kishetűstől. Bár ez a magyarázat valószínűnek tűnik, feltehető az is, hogy az ilyenfajta betűkettőzésnek szakrális oka is lehetett.

4. Rövid összefoglalóm korántsem a teljesség igényével készült, csupán képet akart adni arról, hogy a mai szabályok kialakulásáig milyen színes és változatos út vezetett, s részben az érdeklődést is fel kívánta hívni a Magyarországon igen elhanyagolt paleográfia egyik kis, de igen lényeges problémájára.

Irodalom

- BERMANT, CHAIM, Ebla. Egy ismeretlen ókori civilizáció. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
Jóкаи-kódex (XIV–XV. század.). Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
DIRENGER, D., Alfabet. Inosztrannoj literatura, Moszkva, 1963.
FAULMANN, CARL, Illustrierte Geschichte der Schrift. Reprint nach der Ausgabe von 1880 im A. Hartlebens-Verlag, Wien, Dert und Leipzig, 1990.
FRIEDRICH, JOHANNES, Geschichte der Schrift. Glavnaja redakcija vosztocnoj literatury, Moszkva, 1979.
GELB, K. E., Opét izucsenyija pizma. Raduga, Moszkva, 1982.
JEAN, GEORGES, Az írás az emberiség emlékezete. Park Könyvkiadó, Budapest, 1992.
KÉKI BÉLA, KÓPECZI BÓCZ ISTVÁN, Az írás története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.
KNEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története². Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
The New Encyclopaedia Britannica XV. Chicago, 1985.
THOMPSON, E., An introduction to greek and latin palaeography. Oxford, Charendon Press, 1912.
WATTENBACH, W., Griechische Paleographie, Leipzig, Hirzel Verlag, 1895.
ZAMAROVSKY, VOJTECH, Kezdetben volt Sumér. Mladé leti–Móra Kiadó, Bratislava–Budapest, 1966.

KESZLER BORBÁLA

Név- és nyelvjárástani észrevételek

1. A Rábaközrel foglalkozó nyelvészeti irodalom egyik sajnálatosan hiányos fejezete a névtani. A felületes szemlélő azt gondolná, mindez azért van, mert a rábaközi nevek nem különösebben "érdekesek". Igen, felületesen nézve lehet – de csak így lehet – ezt gondolni. Általános tapasztalat ugyanis – a nyelvjárási adatokkal kapcsolatban CSÜRY BALINT emlegette VÉGH JÓZSEF visszaemlékezése szerint –, hogy csak azt mondhatjuk, ami van, illetőleg mi van meg; azt, hogy mi nincs, megfelelő gyűjtések és adatok hiányában nem. Mivel Rábaközben kevés névtani gyűjtés folyt, nem tudunk sokat a rábaközi nevekről. Amit azonban BALÁZS JUDIT gyűjtései és

feldolgozásai mutatnak (A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. NytudÉrt. 114 [1982]; Rábaszentandrás család- és ragadványnevei. Magyar Személynévi Adattárak 15 [1977]), az egyértelművé teszi, hogy ezen a tájon is érdemes névtani gyűjtéseket végezni. Természetesen magam is gondoltam már korábban is szülőfalumban végzendő névgyűjtésekre. Hogy mindmáig tervek maradtak a tervek, annak nem az az elsődleges oka, hogy érdeklődésem inkább más területek felé vonzott, hanem az egyre növekvő időhiány, a számos más irányú elfoglaltság. A reményt azonban nem adom föl.

2. Az, hogy az emberek egy részének hivatalos neve mellett speciális elnevezése, ragadványneve is van, hamar tudatosul mindannyiunkban, hiszen már az iskolában szinte mindenki kap. Az is viszonylag korai, még gyermekkorai tapasztalatunk lehet, hogy főként szüleink kortársai, akik nem voltak vagy nincsenek közelebbi kapcsolatban családunkkal, a fiúgyermeket az apa nevével illetik. Példaként saját esetemet is említhetem: a szüleim nemzedékébe tartozó – kivételesen fiatalabb – mihályiak úgy négyen-öten *Jóská*-nak szólítanak édesapám után mind a mai napig (természetesen nem javítottam s nem javítom ki a téves névhasználatot). A fordítottjára is van példám. Gimnáziumi – nem mihályi – osztálytársam nálunk járván a nyári szünetben *Jenő bácsi*-nak szólította édesapámat. E reflexek a férfinév-örökítés korábbi gyakorlatában lelke magyarázatukat. Abban sincs semmi különös, hogy egy másik faluba, közösségbe benézülő férfiak "elvesztik" családnevüket, s feleségük családi neve ruházódik át rájuk. Miként abban sem, hogy némelyeket csak ragadványnevükön ismernek a szűkebb közösség tagjai, családi nevüknek gondolván azt. Mindezek ismeretében is nagy volt a meglepetésem, amikor kiderült, hogy vannak szülőfalumban olyanok, akiket az egész faluközösség eredeti keresztnévük helyett egy másik keresztnéven ismer és szólít. Véletlenül derült ki ez, s hogy kiderült egyáltalán, az néhány idősebb adatközlőnek köszönhető, akik még emlékeztek a különös névcserékre. *Hajdú Mihály* megállapítása szerint "A Tiszántúlon egyes községeiben szokásos dolog az, hogy a gyermekek egymást, de a családon belül is általában a gyermekeket, fiatalabb felnőtteket nem a keresztnévükön, hanem attól függetlenül, más névvel ... szólítják meg" (Magyar becézőnevek. 1770–1970. Bp., 1974. 189–90; a becéző nevek cseréjére l. *Ördög Ferenc*: NytudÉrt. 70 [1970]: 176–83). Majd így folytatja: "A nevek felcserélésének szokása ma is gyakori, minden vidéken megtalálható, legerőteljesebben azonban a Tiszántúlon, elsősorban Békés megyében" (l. m. 192).

Mihályiból mindössze három névcseréről van tudomásom. (Hangsúlyozom azonban, hogy ez nem célzott vizsgálat eredménye. Lehetséges tehát, hogy több is van.) Mindegyik esetben az egész faluközösségre érvényes névcseréről s nők elnevezéséről van szó, mindegyik esetében más volt a névcseré indítéka, s mindegyik esetre áll, hogy a névcserés név teljesen kiszorította a hétköznapi használatból a hivatalos keresztnévet.

Sz. S.-né Illés Ilonát *Gyöngyi néni*-nek, *Gyöngyi*-nek szólítják, e néven ismerik a mihályiak. Kisgyermekkorai beceneve vált végleges nevévé. Nemcsak a hivatalos *Ilona*, a becenévként használt *Gyöngyi* is a szülők választása volt. – K. E.-né Németh Karolina *Sári*-ként, *Sári néni*-ként ismeretes, így szólítják a falubeliek. Új nevét

közvetlenül hivatalos keresztnévének kihirdetése, ti. a keresztelő után kapta. Akkor, amikor hazavitték a templomból s nagyanyja megjegyezte: lehetett volna *Sári*. S mit tesz a véletlen: az lett. – Illés Esztert (nem Mihályiban lakik már) csak *Marica*-ként, *Marica néni*-ként ismerik. A *Marica* nevet akkor adták neki (még kislány korában), amikor a mihályi amatőr színtársulat a *Marica* grófnőt mutatta be a helyi nagyzéreműnek. Mindez még a II. világháború előtt volt. A *Marica* név téves következtetésre ad módot. Többek úgy vélik, hogy a szóban forgó személynek *Mária* az igazi neve. Igen, a neveknek is megvan a maguk sorsa: így lesz az *Eszter*-ből *Mária*...

3. HAJDÓ MIHÁLY Sarusi Mihálynak a Magyar Krisztus című regényét (Bp., 1985) elemezve azt vizsgálta, hogyan él a szerző a nyelvjárás kínálta lehetőségekkel (Jászkunság 1989/5: 26–32). Megállapítása szerint az író sikeresen alkalmazta a népnyelvi elemeket s jellegzetességeket. A népnyelvi, nyelvjárási vonásoknak, fordulatoknak, sajátosságoknak stílusesszökként való felhasználása kezdettől fogva máig jellemzi bizonyos írónkat, költőinket. Tőke Pétert is, aki 1979-ben megjelent, *Hanyistók* című ifjúsági regényében egy rábaközi történetet dolgoz föl. Ki volt *Hanyistók*? A Magyar Néprajzi Lexikonban ez áll róla: "Hany Istók: 1749-ben a kapuvári anyakönyvbe bejegyezték, hogy két halász a Hanság mocsarában egy tízéves flúgyermeket talált, aki meztelen volt, beszélni nem tudott, csak nyers ételt evett. Egy évig az Eszterházy-kastélyban tartották, majd megszökött ... A hagyomány szerint ujjai között úszóhárttya nőtt, testét pikkelyek borították. Beleszeretett egy Juliska nevű leányba, és amikor az férjhez ment, visszaszökött a mocsárba" (2: 462).

Tőke Péter, az író fölhasználja szereplői egy részének, illetőleg a cselekmény színhelyének az ábrázolásához a rábaközi nyelvjárás bizonyos szavait, néhány jellemző vonását. Megítélésem szerint jól, kellő stílushatást keltve s hitelesebbé téve szereplőit. Ezek a népnyelvi betétek a rábaközi olvasóhoz, illetőleg a rábaközi nyelvjárást ismerő olvasóhoz még közelebb hozzák a cselekményt és a szereplőket, annál is inkább, mert a hely, ahol a történet játszódik, többségük számára ismert. Az ezt a nyelvjárást nem ismerő olvasónak kevés kivételt nem tekintve sincsenek azonban megértési nehézségei, mivel az esetek többségében könnyen érthető alaki tájszavakat közöl az író szereplői egy részét beszélgetve. Előfordulnak a regényben valódi és jelentésbeli tájszavak is, ezeknek a magyarázatát néhányszor lapalji jegyzetben olvashatjuk. Például: *csopot* = göröngy, földdarab (178), *hótt csollán* = árva csalán (nem csíp) (92), *katalikbul* = nyugatról (124). Van példa szövegbe szőtt jelentésmagyarázatra, i. "A *somogyallában* – a tető és a padlat szögletében –" (263), "... a *kuruglával* ... Add ide ... felkapta a szikravnót" (272), "fellépett az alja mentén körbefutó kemencepadkára – a *pócigra*" (267; a kurziválások tőlem: K. J.). Néhány esetben magyarázatlan marad a tájszó (*hergelik* 266, *ht* 266, *hombár* 263, *szelemengerenda* 263, *zsompor* 263). Most pedig lássuk, milyen nyelvjárási jellegzetességeket használ stílusesszökként az író! Ő-ző alakokat (*föl*, *köll*, *ölég*: 39, 125, 177, 178 stb.), *híszöl* (268), *l* előtti zártabb magánhangzókat (*gondulsz* 265, *erőmből* 162, *katalikbul* 124), *l*-ező formákat (*csinálja* 20, *halla* 176, *somogyalla* 263), *ü*-ző alakokat (*gyün* *passim*, *megfüzeti* 162, *vüszöd* 159), labiális illeszkedésű toldalékot (*elvüttö* 124), *i*kes ragozású igealakokat (*igyek* 19), *l* kieséses formákat (*hótt*

92), -tt ragos helyhatározós alakot (*Kapuvárost* 25), *i*-ző formákat (*plézet* 273), bizonyos egyedi alaki tájszavakat (*onnaid, fáintos*: passim, *kátóz* 'kiáltoz' 269). Gyakran előfordulnak a *kell* segédige alakjai (ma is eleven jellegzetessége a rábaközi nyelvjárásnak a *kell* ragozása), például: "Osztán mit köllök füzetni érte?" (176), azaz: aztán mit kell fizetnem érte? Több esetben azonban hibásak a közölt alakok, keveredik ugyanis az alanyi és a tárgyas ragozás bennük. Ilyen például a "ha el köllenek fogni a Hanyistókot" (149; helyesen így hangzik: ha el köllik fogni, tehát tárgyas ragozásban). További hibás alakokat l. 150–1, 158, 174, 177–8, 223, 228–30, 234, 257–8, 260, 279–80. Előfordul néhány olyan alaki tájszó is, amelyet a mai nyelvhasználat alapján nem tudok adatolni, de amelyeknek egy része korábbi följegyzésekben bizonyára olvasható (*ecsém, esmét, mivel, nálamnál, tüle, megéhültem*: passim). Ezek azonban legföljebb a dialektológust zavarják, aki – akár akarja, akár nem – érzékeli, mi az, ami nyelviileg nem odavaló. Az irodalmi alkotások azonban – jól tudjuk – nem nyelvi leírások, ezért a nyelvjárásiasságokat más szempontból kell megítélnünk (az ezzel kapcsolatos tanulmányok bibliográfiáját l. SZATHMARI ISTVÁN, *A magyar stilisztika útja*. Bp., 1961. 594–6; l. még BÁRCZI nagy tanulmányát: *Nyelvjárás és irodalmi stílus*: StílTan. 62–115 és SEBESTYÉN ÁRPÁDÉ: *A tájnyelv mint stílus eszköz* Mórész Zsigmond műveiben. MNy. 18 [1972]: 9–39).

KISS JENŐ

Gugyori és Kutyakaparó I.* (Egy alföldi csárdanévtípusról)

A tizenharmadik századnak és a tizenkilencedik század első felének jellegzetes pusztai építményei voltak a csárdák, melyek az utazás és a pásztorélet szempontjából (különösen a török idők alatti elnéptelenedett Alföldön) pótolhatatlanok voltak. A mindennapi életben betöltött szerepüket (vö. DANKÓ: HBKézirTérk. 207) jól példázza, hogy a pásztor- és betyárfolklor számtalan dalban örökölte meg őket. Legszébb példája ennek az a hortobágyi betyárnóta, amelyik a Hajdúböszörmény körüli csárdákat szedte strófába: "Poródon a Békás, Réten a Tinypó, | Túlsó városszélen van a Messzelátó; | Cifra Külső csárda, táncos a Novella, | Átkozott a Zöldág, gyilkos a Kaszárnya".

A csárdák nagyobb számban a török hódoltság megszűntével jöttek létre. Kialakulásuknak kedvezett a megszilárduló élet- és vagyonbiztonság (GYÖRFFY GYÖRGY, *A csárda: Magyar falu – magyar ház*. Bp., 1943. 226), minek következtében megindult a közlekedés az országutakon. Az utazóknak szükségük volt pihenőhelyekre, ahol magukat és jószágukat elláthatták (SZABÓ ISTVÁN, DebrKépKal.

* Folytatása a NÉ. 16. számában.

30: 76), hisz a hajdani falvaknak csak a romjaival találkozhatott a pihenni vágyó. A Nagykunság 34 községéből csak hat, a Kiskunság 42 falujából mindössze nyolc, Békés 61 községéből pedig tizenöt élte túl a török világot (ANTALFY GYULA, A honi utazás története. Bp., [1943]. 211; ld. még SZABÓ FERENC: Ethn. 85 [1974]: 333–4).

Az Alföld első csárdái gyakran az elpusztult falvak helyére telepedtek, közülük nem egy nevében megőrizte a hajdani település nevét. Ilyen volt például a Hartobágyon a *Kötelesi (csárda)* vagy a *Korpádi csárda* (ZOLTAI DebrSzele. 8: 277). Előfordult az is, hogy a csárda a falu egyetlen kőépületének, a templomnak a helyére épült annak köveiből, mint például a századunkban elpusztult (*Szent*) *Ágota csárda* a karcagi határban (GYÖRFFY: i. h.).¹

Az első pusztai csárdák közül sok az alföldi pásztorépítészet jellegzetes építményében, ún. *putri*-ban kapott helyet.² Ennek oka egyrészt az volt, hogy a legtöbb helyen nem állt rendelkezésre elegendő megfelelő építőanyag, másrészt – mivel e csárdák közül nem egy titkos italmérő helyként kezdte pályafutását – a hatóságok elől is megpróbáltak ilyen módon elbújni.

"A putrik 2–3 m széles és 1–1,5 m mély síkföldbe vagy partba vájt négyszögletes gödrök voltak voltak, melybe gádor vezetett le. Teteje nyerges tető volt, vagy pedig a gödör le volt takarva rudakkal, a rudakra nádat, szalmát hánytak, erre pedig földet." (GYÖRFFY: i. h. 213–4). Ezeknek a *putricsárdák*-nak az emlékét csak néhány alföldi csárda neve őrizte meg. Funkcionális-szemantikai szempontból a putricsárdára utaló nevek az épület alakjáról, állagáról elnevezett kocsmá- és csárdanevek közé tartoznak (vö. *Aligáll(ó)*, *Görbe*, *Kajla*, *Lapos*). Ennek a típusnak legelterjedtebb neve a *Gugyori* volt, míg Petőfinek köszönhetően a legismertebb a *Kutyakaparó*.

A putricsárdák nevei három nagyobb csoportba sorolhatók:

I. Az első típust azok a nevek alkotják, amelyek 'viskó, kunyhó, földház' jelentésű közszókból eredeztethetők, s vagy jelentéshasadással (önmagukban csárdanévvé válva) vagy grammatikai szerkesztéssel (a *csárda* névrésszel kiegészülve) lettek csárdanévvé.

Kulipintyó [Püspökladány] 1844: *Kulipintyó* (KECSKES GYULA, Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974. 287). Földbe vájt pusztai csárda volt, eleinte titkos italmérés lehetett. 1864-ben már egy dülő neve, de ekkor még emlékeztek a csárdára.

Csárdaneveket sorolva GYÖRFFY ISTVÁN is említ egy pontosabban meg nem határozott *Kulipintyó*-t (i. h.).

¹Petőfinei is olvashatunk a csárdák illető szövegről: "Hogy van, hogy e csárda kövekből épüle? | Holott kétemésnek nyoma sincs körüle. | Itt régebbi falu avagy város állott, | Míg nem nyögte hazánk a török rabságot; | ... | E hajdani várost fölhálta az ozmán, | Kő kövön nem maradt, csak az isten házá. | A templom maradt meg – de az is beteg – | Hogy a pusztulásnak gyászolója legyen. | És gyászolt a templom több hosszú századot, | Míg végre bujában össze nem roskadott. | Hogy haszna ne vesszen széthullott kövének, | Belőle e helyen csárdát építének." (A csárda romjai: Petőfi Sándor összes költeményei. Bp., 1972. 403).

²A csárdák ősi formája valamely halom oldalába vájt putri volt, ahol a csárdás bort mér az utasoknak" (GYÖRFFY, Pásztorépítészet a magyar Alföldön: i. h. 217).

A *kulipintyó* 'kis ház; viskó' jelentése elég elterjedt volt a népnyelvben (MTsz. 1: 1246; ÚMTsz. 3: 628), a csárdanévből alakult.

Kutri [Dorozsma] "*Kutri* (nevű kocsmá Dorozsma területén)", "Az első katonai felvétel XVIII. 30. szelvényének »*Kutri wh*« feliratával azonosítható" (Magyarország történeti helységnévtára. [= TörtHnt.] Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773–1808). Bp., 1988. 140). Az ÚMTsz. a *kutri* szót 'putri' jelentésben ismeri (3: 658).

Pingyó 1. [Karcag] 1878: "a *Pingyó csárdához*" (BELLON, SzolMúzejk. 1973: 131); *Pingyó csárda* (Szűcs, Pusztai szabadok. Bp., 1957. 102, 135). A Karcag és Kisújszállás közötti Karajános mocsár közlében jelzi Szűcs SÁNDOR. 2. [Túrkeve] 1853: *Csudaballai pingyó* (SZABÓ: Ethn. 85 [1974]: 336); "»*Pingyó*« nevű *csárda*" (PESTYE hivatkozva közli KECSKÉS, I. m. 287). Csudabala Túrkevéhez tartozó külterületi lakott hely, a SZABÓ FERENC idézte összeírás még Békés megye Sárréti járásához tartozóként említi.

KECSKÉS a *Kulipintyó*-val veti össze a *Pingyó*-t. Valószínűleg igaza van, és a *Pingyó* a *kulipintyó* Tiszántúlon használatos *kulipingyó* alakváltozatából (vö. ÚMTsz. 3: 628) rövidült. A *Pingyó* közszoji használatára nincs adatom, lehet hogy csak csárdanévként fordul elő.

Putri 1. [Abony] 1830: *Putri csárda*. Az Abonyhoz tartozó Paládiesi pusztán állt, a másik neve *Lebuj* volt (SCHRAM: Nyrt. 91 [1967]: 487). 2. [Ecseg pusztai] *Putri csárda* (BERECZI: Ethn. 58 [1947]: 259, 262; DANKÓ: Nyrt. 81 [1957]: 313, 315; Szűcs S., Pusztai szabadok 138, 144; NéprLex. 1: 467). Ecseg pusztai közepén, a mai Ecsegfalva körül állt, ott, ahol a Túrkevéről Egyházhalmára vezető út áthaladt a Berettyón. 3. [Péteri] *Péteri putri csárda* (PESTY FRIGYES kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 280). 4. [Szeged–Kiskundorozsma] 1778: "Diversorium *Putri*"; 1785: "*Putri W. [irts] H. [aus]*"; 1826: "*Putrinál* (...) *Putrin* belől"; 1827: "*Putri* felé"; 1829: "[az] ut (...) a *Putrinak* visz"; 1830: *Putri kortsmánál*; 1831, 1855: *Putri*; 1877: "*Putri* rét d. [ülő]" (INCZEPI: Nyrt. 22 [1960]: 73); 1864: *Putri Csárda* (PESTY FRIGYES kéziratos helynévtárából 1. Jászkunság. Kecskemét–Szolnok, 1978. 3); 1904: "Nevezetes volt a *Putri-csárda* is, valamikor gyűlevész népeknek a fészke. Mellette kiterjedt nádas, amelyben megbújhattak szükség esetén" (Tömörkényitől idézi PÉTER L.: Nyrt. 89 [1965]: 101); *Putri* (SzegSz. 1: 230; 2: 338). Szegedtől nem messze, Kiskundorozsma felé volt ez a híres csárda, a Maty hídjánál. SZABÓ F. szerint dupla fala volt a folyosójának, s így kiváló rejtékhelye volt a fegyvereknek és a rabolt kincseknek (A dél-alföldi betyárvilág. Gyula, 1964. 67). 5. 1840: *Putri kortsma* (SCHRAM: Nyrt. 91 [1967]: 487). A ladányi határban volt, de hogy a sok Ladány közül melyikben, azt nem közlik.

A *putri* a földháznak, a szilaj pásztorok télire sárból és vesszőből épített, földbe ástott kunyhójának a legismertebb elnevezése (CzF. 5: 381; MTsz. 2: 234; ÉrtSz. 5: 864; NéprLex. 4: 282), ezért is találjuk meg több csárda nevében.

Vinnyó [Debrecen] 1794: *Vinnyó csapszék* (Balmazújváros kamarai összeírása); 1851: *Vinnyó* vagy *Vinnyó* pusztai csárda (RÉVÉSZ: ÚjMMúz. 2/1 (1851/52); *Vinnyó cs. [árda]*; "a *Vinnyó* nevű csárdát" (ZOLTAI: DebrSzle. 8: 277; Révai-Lex. 10: 278–9

közötti térképen). Debrecen és Balmazújváros határán állt, ZOLTAI 1783-tól ismer rá adatokat.

A *vinyó* – *vinyó* tájszó 'viskó' jelentésben él(t) (CzF. 6: 1063; MTsz. 2: 1002). Az alakváltozatok kialakulásában bizonyára más 'kunyhó, putri' jelentésű szavaknak is szerepe volt.

II. Tárgyalt névtípusunk második csoportjába azokat a neveket tehetjük, amelyek a csárda épületének legjellegzetesebb vonására: annak kinézetére utalnak. Az csegei *Putri*-ről például ezt írják: "Földbe ásott bogárhátú nagy viskó volt" (Szűcs, Pusztai szabadok. 138), "Jellegzetes pusztai építmény volt. Félig a földbe volt süllyedve, messzebből nem is látszott" (DANKÓ; Nyr. 81 [1957]: 313). Mivel ezeknek a földbe vájt épületeknek tulajdonképpen csak a tetejük látszott, s a leggyakrabban ez is be volt fedve a kiásott földdel, messzebből úgy néztek ki, mint egy földkupac vagy mint egy összeruskadt ház, ami tréfás asszociációval egy "guggoló, kuporgó" épület képzetét kelthette (vö. CSEFKÓ; MNy. 45 [1949]: 84). Eppen ezért ennek a típusnak a nevei a *guggol* ige szinonimáiból, a *gugyor(og)*-ból és a *kucor(og)*-ból keletkeztek. Hasonló névadó motívumuk alapján idesorolhatók volnának a (*Kutya*)*kapardt*, *Kutyakaparó*-féle nevek is, de ezeket az etimológiai problémák miatt külön tárgyalom.

Gugyori I. [Biharpüspöki] 1834, 1896: *Gugyori csárda* (TIMÁR; MNy. 46 [1950]: 184; vö. még *Gugyoritanya*: Hnt. 1944: 242). 2. [Debrecen] *Gugyori* (OLÁH; NyF. 26 [1906]: 22; ZOLTAI; DebrSzle. 7: 278, 282; Uó., Debrecen a török uralom végén. Bp., 1905. 108; BALKÁNYI SZABÓ, Debrecen helynevei. Debrecen, 1865. 21–22); *gugyori* (SZABÓ; DebrKépKal. 30: 79; *Gugyori cs.[árda]* (ZOLTAI; DebrSzle. 8: 277); 1902: *Gugyori csárda* (TIMÁR; i. h.). 1731-ben építette Barak István tőzsér; Debrecentől délre a mikeszécsi határ közelében volt. 3. [Egri] *Gugyori*: "Hajdani koresmanév" (SZAMSZ. 1: 335). 4. [Fegyvernek, Bihar vm.] 1877, 1882: *Gugyori csárda* (TIMÁR; i. h. 183; Hnt. 1882: 109). A 1893-as Hnt. *Gugyori* cs. adata nyilvánvalóan nyomdahiba (179). 5. [Gyoma] *Gugyori-csárda* (HÉVIVIZI SÁNDOR, Gyoma földrajzi nevei: Gyomai tanulmányok. Gyoma, 1977. 437). Közelében volt a *Kucori-csárda*. 6. [Hajdúhadház] *Gugyori* (É. KISS; DebrDériMúzevm. 1967: 454). Hajdúhadház és Téglás között volt. 7. [Hosszúpályi] 1829–1851: *Gugyori csárda* (TIMÁR; i. h.). 8. [Kaba] *Gugyori-csárda* (KECSKÉS, i. m. 216). Kaba és Püspökladány között volt. 9. [Köröstarján, Bihar vm.] 1877–1907: *Gugyori csárda* (TIMÁR; i. h. 183–4; Hnt. 1882: 109; 1893: 179, 1907: 351). 10. [Magyarkéc, Bihar vm.] 1826: *Gugyori*, 1827: *Gugyuri csárda* (TIMÁR; i. h. 183), *Gugyori csárda* (Hnt. 1907: 351). 11. [Nagygyánté (Mezőgyán)] *Gugyori csárda* (NÉPRLEX. 1: 467). 12. [Túrkeve] *Gugyori* (SZÜCS SÁNDOR, A régi Sárrét világa. Bp., 1942. 33, 52; Uó., Pusztai szabadok 116); *Gugyori csárda* (TIMÁR; i. h. 184). 13. [Vésztő] 1864: *Gugyori csárda* (Békés megye PESTY FRIGYUS helynévgyűjtésében 106); *Gugyori csárda* (DOMOKOS; Vésztő története. Vésztő, 1982. 379; SZABÓ; Ethn. 85 [1974]: 334; vö. még *Gugyori-lapos*: Magyarország földrajzinév-tára 2. Békés megye. Bp., 1980). Bizonyára a a vésztői csárdára vonatkozik SZABÓ "Békés megye, Sárréti járás" helymegjelöléssel közölt adata is: 1853: *Gugyori* (Ethn. 85 [1974]: 336).

GYÖRFFY ISTVÁN is említi egy *Gugyori*-t (i. h. 227), de helyét nem közli.³

Csárdanevünk eredetére több magyarázatot is ismerünk. Ezek egy része a *Gugyori*-k elterjedtségét és névrendszerbeli helyét megvizsgálva teljes bizonyossággal tévesnek minősíthető. DOMOKOS például a vésztői csárdáról azt írja, hogy "Állítólag a kocsmároszt hívták *Gugyorinak*" (i. h.), míg É. KISS a *gugyi* 'pálinka' szóból próbálja megmagyarázni a *Gugyori*-t, ami szerinte a. m. 'gugyis, pálinkás'. Magyarázatából nem derül ki, hogy hogyan alakult a *gugyi* *Gugyori*-vá, ám az alaktani problémáknál súlyosabb ellenérv a csárdanevek rendszere, ugyanis a *Söröző*, *Borkóstoló* típustól eltekintve egyedül a felettebb bizonytalan adatoltságú *Papramorgó* csárda (helymegjelölés nélkül: CSEFKÓ: MNy. 46 [1950]: 168) említhető csak mint italáról elnevezett italmérő hely.

Figyelmen kívül hagyva ezeket az elképzeléseket, annyi bizonyos, hogy a *Gugyori*-ban a *gugyor*- 'guggol' igező található (vö. *gugyorodik* 'leguggol': CzF. 2: 1131; MTsz. 1: 728; 'kuporodik, guggol': ÚMTsz. 2: 700; *gugyorog* 'guggol': BALLAGI 1: 471; SzegSz. 1: 518; *legugyor(odik)* 'lekuporodik, leguggol': ÚMTsz. 3: 780), ami a csárdanevekben gyakori -i deverbális képzővel (vö. például *Becsalí*, *Betéri*, *Csalí*, *Kucorí*, *Lebukí* stb.) alkotja a nevet (ugyanígy véli BALKÁNYI SZABÓ, i. m. 21–22 és CSEFKÓ is: MNy. 45 [1949]: 84). A névadás motívuma a közétevéők szerint a vendégek "viselkedése" volt (vö. a III. pont alatti nevekkal), ami a csárda kicsinységéből, alacsonyágából eredt: "ezek félig földbe vájt pusztai vendégfogadók voltak, s ha a vendég oda be akart menni, le kellett gugyorodnia, kucorognia kellett, hogy beférjen az ajtón" (Hévvízi: Gyomai tanulmányok 437; ugyanígy: BALKÁNYI SZABÓ, i. h.). Ez azonban inkább csak másodlagos motívum lehet, és feltehetőleg azon adatközlők magyarázatából származik, akik a csárdát eredeti "névszerzési" állapotában nem ismerték.⁴ Az természetesen tagadhatatlan, hogy a név (miként a II. pont alább felsorolandó többi neve is) komplex módon mindkét asszociációt magában hordozhatja, ám mégis valószínűbbnek látszik, hogy a névadás oka a csárda "guggoló" épülete. Erre a szemléletre utalnak Arany János sorai is, aki így ír egy pusztai vityillóról, csöszházzról: "Füstös vityilló áll tehát, vagy ül, | Vagy guggol, összetörped, zsugorog | Sik pusztaságban mélan egyedül" (Arany János összes költeményei. Magyar Klasszikusok. Bp., 1978. 1: 603).

Kucorgó 1. [Nagykőrös] 1830: *Kutzorgó kortsma* (SCHRAM: Nyt. 91 [1967]: 487). 2. [Ófehértó] *Kucorgó*, 1870: *Kuczorgó* (Muzó, A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967. 112). Ma egy szántó neve, hajdan csárda volt. 3. [Tiszafüred] *Kucorgó csárda* Egy 18–19. századi csárdákat bemutató térkép jelzi Martfű felé (SzolMűzÉvk. 1973: 180). 4. [Tószeg] 1864: *kuczorgó* (PESTY FRIGYES kéziratos

³Valószínűleg egy csárda neve volt, illetve egy csárda nevéből származott 1. [Bere, Szatmár vm.] *Gugyori-pusztá* (Hnt. 1944: 242); 2. [Csételek] 1828: *Gugyori* (HBKézirTérk. 295); 3. [Esztár] *Gugyori* (Magyarország földrajzinév-tára 2. Hajdú-Bihar megye. Bp., 1981); 4. [Kokad] 1930: *Gugyari dűlő* (HBKézirTérk. 314); vö. még *Gugyori-dűlő* (Mo. földr.név-tára 2. HBm.); 5. [Köbölkat, Bihar vm.] *Gugyori tanya* (Hnt. 1907: 351); 6. [Monostorpályi] *Gugyori* (külterületi lakott hely) (Hnt. 1967: 439; 1973: 555; 1985: 302; Mo. földr.név-tára 2. HBm.).

⁴Vö. "[A *Gugyori*] bizonyosan guny vagy tréllás nevezet a legugyorodástól, jelenteni akarván ezzel annak kicsinységét, alacsonyágát, mint a melyben csak gugyorodva lehet lenni, noha a jelenlegi csapszék épülete elég magas" (BALKÁNYI SZABÓ, i. h.).

helynévtárából. 2. Külső-Szolnok. Kecskemét-Szolnok, 1979. 141); 1864: "Lapos halom (...) Ezen fekszik egy úgy nevezett *Kuczorgó csárda*" (Pestv. Füvészs. kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt 423). A 18–19. századi csárdákat bemutató térkép is jelzi (SzolMúzÉvk. 1973: 180).

BENKÓCZY említ valahonnan az Alföldről egy *Kuczorgó* nevű csárdát (Nyr. 35 [1906]: 238), és van egy kiskunsági adat 1785-ből is: *Kuczorgó* (TörtHnt. Pest-Pilis-Solt... 94). Valószínűleg mindkető a Nagykőröshöz tartozó csárdára vonatkozik.

Az ófehértói *Kuczorgó*-ról azt tartja a néphagyomány, hogy "olyan kicsi, hogy csak kucorogtak benne a vendégek. Egy másik magyarázat szerint a csárdában három betyár lakott, itt kucorogtak, itt bűjtak meg a pandúrok elől" (Mező, i. m.). A névadás valódi motivációja bizonyára a *Gugyori*-éval azonos.

Kucori 1. [Gyoma] *Kucori-csárda* (Hévízt. i. h.). Nem azonos a közelben levő *Gugyori-csárdá*-val. 2. [Szentés] 1838: "...*Kutzori kortszék*" (CsmL. /SzF/ Szentés Város Községének iratai 412/183. sz.); 1862: "*Kuczori Csárda* Kurcza gát mellett" (CsmL. /SzF/ IV. 262); *Kucori (csárda)* (Zsáros KATALIN, Szentés földrajzi nevei. Szentés, 1990. 70). 3. [Túrkeve] *Kucori csárda* (Szűcs, Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. Bp., 1969. 149). Túrkeve és Törökszentmiklós között volt, nem lehetetlen, hogy a túrkevei *Gugyori*-val azonos.

Kuczori: Helyének meghatározása nélkül közli TURI MÉSZÁROS (Nyr. 10 [1881]: 144), és valahonnan az Alföldről BENKÓCZY (*Kucori*: i. h.).

Kuczorgó [Dorog és Tokaj között] *Kuczorgó csárda* (ANTALFFY, A honi utazás története 213). Mivel a Tiszántúlon nem szokásos a *kucorog* ige *kucorog* alakváltozata, amelyből az ANTALFFY idézte név magyarázható lenne, elképzelhető, hogy a *Kutzorgó* hibás olvasatából származik ez az adat.

KIS TAMÁS

Fehérvár, Fehéregyház, Fehértemplom

1992 őszén Sátoraljaújhelyen, a népvándorlás kor fiatal kutatóinak III. konferenciáján előadást tartottam "Fehér és Fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorláskori népeknél" címen. Az általam akkor előadott elmélet a fehér és fekete színek szimbolikus jelentéséről logikusan vezetett oda, hogy előadásom végén a címben szereplő földrajzi neveknek is új magyarázatát adjam. Ugyan a konferencia anyaga megjelenik a Miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyvében, de nem tartom hasznosatlannak, hogy a névtannal foglalkozó kutatók számára az őket érdeklő részt itt újra kifejtsem. Ehhez azonban először össze kell foglalnom előadásom tartalmát. Ez következik most.

A történeti forrásokban több népvándorláskori etnikum neve előtt szerepel a *fehér* és/vagy *fekete* jelző (pl. *fehér és fekete magyarok*). Ezeket előadásomban a

teljesség igénye nélkül felsoroltam, most ezt újra nem teszem meg. Az általam bizonyítani kívánt cél az volt, hogy *fehér és fekete* jelzővel az adott etnikum két egymással szembenálló csoportját jelzik, éspedig azért ezekkel a színekkel, mert azok a dualisztikus mítoszok két egymással küzdő főhősének, a jónak és a rossznak a szimbólumai. (A *fehér és a fekete* jelzők jó-rossz értelmű használata máig fennmaradt nyelvünk szólásaiban.) A színek jelentését a népvándorláskori népeknél már többször elemezték a kutatók. Munkásságuk eredményeképpen ismert az a rendszer, amelyben a négy égtájnak négy szín felel meg. A fehér a nyugat jelképe, a fekete északé, a kék keleté, a vörös pedig dél (DE SAUSSURE, L. 1923. 235–97; PRITSAK, OMELJAN 1953. 378; VÁCZY PÉTER 1940. 112–3). Egy másik rendszerben az etnikumon belüli kisebb egységeket – törzseket – lószínevekkel különböztették meg (NÉMETH GYULA 1991. 100). A fehér és fekete színek együttes használatának jelentésére NÉMETH GYULA még nem tudott magyarázatot adni (NÉMETH GYULA 1991. 104/454. j.). A probléma a magyar kutatás számára azért fontos, mert a korabeli források többször és viszonylag bőven szólnak a fehér és fekete magyarokról. Az elért eredmények közös vonása, hogy a fehér és a fekete magyarokat etnikai csoportoknak vélték. Az általános vélemény szerint a fekete magyarok a Kárpát-medence keleti részein laktak. Ezen belül van, aki az erdélyi gyulák népét látja bennük, mások inkább Ajtony népét, és olvashatunk olyan magyarázatot is, amely szerint a fekete magyarok vagy a kabarokkal, vagy a magyarokhoz csatlakozott összes keleti néppelazonosak. (PAULER GYULA 1899. 395/88. j.; KARÁCSONYI JÁNOS 1904. 20; BALANYI GYÖRGY 1931. 14; HÓMAN BALINT 1935. 178; VÁCZY PÉTER 1938. 502; SZÉKELY GYÖRGY 1964. 51; HORVÁTH JÁNOS 1967. 107–10; GYÖRFFY GYÖRGY 1977. 166; GYÖRFFY GYÖRGY 1984. 769; KRISTÓ GYULA 1985. 11–7.) Előremutató volt LÁSZLÓ GYULA véleménye, aki a Honfoglaló magyar nép élete című művében azt írta, hogy a fehér és a fekete olyan jellegű osztályozás, mint a jurta jobb és bal oldalra osztása (LÁSZLÓ GYULA 1944. 202). Az etnoszemiotikai kutatások igazolták ezt a feltevést (VERES PÉTER 1976. 349–50). A kutatók közül TÓTH SÁNDOR volt az, aki megpróbált elszakadni a fehér és fekete magyarok etnikai csoportokként való értelmezésétől. A témával foglalkozó első tanulmányában hierarchikus különbségre gondolt: a fehér magyarok voltak előkelőbbek, a fekete magyarok pedig tőlük függő helyzetben voltak. Emellett azt is fölvetette, hogy a fehér-fekete színekkel a keresztény-pogány ellentétet is kifejezhetnék (TÓTH SÁNDOR 1983. 7–8). Később álláspontját úgy módosította, hogy a XI. század eleji források azokat nevezik fekete magyaroknak, akik oppozícióba kerültek az uralkodóval és a kereszténységgel (TÓTH SÁNDOR 1987. 28–9). A két elképzelés között szerintem lényegi különbség nincs, az alávett emberek egyes csoportjai könnyen kerülhettek a hatalommal oppozícióba. TÓTH SÁNDOR két tanulmányával a fehér és a fekete magyarság problémája lényegében megoldódott. Behígyosodott, hogy ezek az elnevezések nem nyelvi vagy etnikai, hanem politikai egységet jelölnek. Ugyanez jellemző NÉMETH GYULA szerint általában a török nép- és törzsnevekre (NÉMETH GYULA 1991. 104). Az eddigi eredményekhez előadásommal csupán annyit próbáltam hozzátenni, hogy magyarázatot kerestem arra, miért éppen a fehér és fekete színekkel jelezték az etnikumon belüli ellentétes érdekű csoportokat. Ehhez bizonyítani kellett, hogy a magyar népi

kultúrában jelen voltak a dualisztikus mítoszok, és a mítoszok két főhősének, a jónak és a rossznak a fehér és fekete színekkel való szimbolizálása. Régészeti, történeti és néprajzi bizonyítékok egyaránt rendelkezésünkre állnak. A nevezetes nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján ábrázolt négy jelenetről előadásomban megkíséreltem bebizonyítani, hogy azok a két ellentétes erőnek az évszakok váltásához kapcsolódó örök küzdelmét jelenítik meg. A korszón látható négy jelenet rokon azokkal az ábrázolásokkal – templomi freskókkal és krónikáink illusztrációival –, amelyeken László herceg (a későbbi Szent László király) és a leányrabló kun harcos küzdelmét örökítették meg. A nagyszentmiklósi 2. korszó ábrázolásait László herceg és a kun történetével már LÁSZLÓ GYULA összekapcsolta (LÁSZLÓ GYULA 1977. 63). Ez utóbbi történetről JANKOVICS MARCELL bizonyította be, hogy egy dualisztikus mítosz kései változata, keresztény szellemben történt átfogalmazása. László herceg és a kun vitéz küzdelmének mozzanatai párhuzamba állíthatók a csillagképek évszakonkénti változásaival, naprendszerünk bolygóinak mozgásával. A templomi freskók bevezető jelenete utáni négy jelenet a négy évszak jelképének tekinthető (JANKOVICS MARCELL 1987. 67–88), ugyanúgy, mint a nagyszentmiklósi 2. korszó négy ábrázolása. A freskókból és a krónikák illusztrációiból világosan kiderül, hogy László herceghez (vagyis a történet pozitív hőiséhez) a fehér szín tartozik, a kun vitézhez (tehát a negatív hőshöz) pedig a fekete. A Thuróczi krónika képén és a templomi freskókon László lova fehér, életfája világos színű, zsenge hajtásokkal. A kun lova fekete vagy vörös, fája sötét, elszáradóban lévő (JANKOVICS MARCELL 1987. 13–4, 105–26). Ez a megkülönböztetés nem véletlen, az ősi hitvilágból ered. DIÓSZEGI VILMOSTól tudhatjuk, hogy az uráli és altáji népek ősi hitvilága szerint a sámánok időnként állatalakban viaskodnak egymással. A két viaskodó bika vagy csódór színe különböző. Előfordulnak valódi állatszínűek is, de a magyar néphitben szerepel a fehér és fekete bika alakjában vívott küzdelem is (DIÓSZEGI VILMOS 1978. 108–22). Ez utóbbi változat őrizte meg az eredeti színszimbolikát. A dualisztikus mítoszokból származtatható kettős szimbolikus szembenállások rendszere CLAUDE LÉVI-STRAUSS szerint a kulturális jelenségek többségére, a társadalmi szervezet, a nyelv, a gondolkodás, a hitvilág és a térelrendezés elveire egyaránt jellemző (LÉVI-STRAUSS, CLAUDE 1958.). Az archaikus népek világszemléletének egyik jellegzetessége a duális szimbolikus osztályozás. (Ld. az obi-ugor fratriákat.) Ennek segítségével értelmezik, rendszerezik az általuk megismert jelenségeket és alakítják ki mindennapi életük kereteit (IVANOV, VIACSESZLAV VSZEVOLODOVICS 1969. 112; VERES PÉTER 1976. 350). Ez a szembeállítás asszimmetrikus, ítéletet tartalmaz: jó–rossz, igen–nem (KÖNGAS, ELLI KAUJA–MARANDA, PIERRE 1972. 26). Véleményem szerint ennek az osztályozási elvnek a továbbélése figyelhető meg a történeti források azon adataiban, amelyek valamely nép fehér és fekete csoportjairól szólnak. A heftaliták, a kazárok és a magyarok ilyen csoportjairól szóló adatokból megállapítható, hogy a kialakulóban lévő hatalmi központok jelölték magukat fehér színnel és a hatalmi törekvéseiknek ellenállókat pedig feketével. A rendszer párhuzamba állítható a mai politikai élet jobboldali–baloldali osztályozó rendszerével. Úgy tűnik, hogy a kazárok és a magyarok esetében a fehér–fekete színszimbolikának emlékeit helynevek is megőrizték. Jelen cikkemnek tárgya ez.

Elsősorban a fővárosok, mint hatalmi központok neveit kell vizsgálnunk. A kazár főváros török *Szárgın* és arab *al Baida* neve egyaránt fehéret jelent, és a két magyar hatalmi székhely: *Székesfehérvár* és *Gyulafehérvár* neve is őrzi a *fehér* jelzőt. A történeti források – nevezetesen István király kisebb legendája – egyértelműen elárulják, hogy a *fehér* jelzőnek ezekben a városnevekben jelentésük volt: *Székesfehérvár*-ról a legendában azt olvashatjuk, hogy nevét különleges előkelősége miatt kapta (SRH 1937–38/2: 396). Ez az adat már korábban is fölkelte a kutatók figyelmét: HORVÁTI JÁNOS méltóság- és rangjelzőnek tartotta a fehér színt a *Fehérvár*, *Fehéregyház*, *Fehérentplom* típusú helynevekben. Azonban ezt az új nézetét megpróbálta összekapcsolni azzal a hagyományos nézettel, amely a fehér színt az épületek építőanyagából vezette le, és nemigen tudott mit kezdeni *Gyulafehérvár* névével, mivel idézett cikkében azt is bizonyítani próbálta, hogy a gyulák országrészét nevezik a források *Fekete Magyarországnak* (HORVÁTI JÁNOS 1967. 107, 109, 110). Az elmélet bizonytalanságai vezették GYÖRFFY GYÖRGYöt arra, hogy a *Fehérvár*, *Fehérentplom* típusú helynevekben szereplő *fehér* jelzőt minden esetben az építőanyag színére vezesse vissza. Nagyon szellemesen kapcsolta össze azonban ezt a nézetét a források azon adataival, amelyek a fehér szín korabeli szimbolikus jelentéséről szólnak: véleménye szerint a *fehér* jelző azért bírt 'előkelő, királyi' jelentéssel, mert fehér kőből csak a királynak állt módjában templomot emelni, az egyszerű falusi templomok vályogból, vagy fából épültek (GYÖRFFY GYÖRGY 1977. 243, 318).

A fentiekből nyilvánvaló: a kutatás bizonytalanságai onnan erednek, hogy nem találtak magyarázatot arra, miért éppen a fehér színnek volt méltóság- és rangjelző szerepe. GYÖRFFY GYÖRGY, amikor a fehér jelzőt kizárólag az építőanyagra való utalásként értelmezi, kitér arra, hogy nemcsak fővárosok, hanem határvárosok is viselhették a *fehér* jelzőt nevükben, pl. *Nándorfehérvár*, valamint a kazár *Sarkel* vára, amelynek neve 'fehér épület'-et jelent. Én azonban bizonyíthatónak vélem, hogy határvárosok nevében is a hatalmon lévőkhez tartozást fejezte ki a *fehér* jelző. A szakirodalom szerint *Sarkel* vára a magyarok elleni védekezésül épült, ugyanakkor a források arról is szólnak, hogy a kazárok harcban álltak a fekete kazárokkal. Ezek az adatok szerintem ugyanarról szólnak. A fekete kazárok között keresendők (ha ugyan nem kizárólag ők voltak) függő, lázadó helyzetük miatt a magyarok, s az ellenük épült vár – jelezvén a hatalmon lévőkhez tartozását – ezért kaphatta a "*fehér épület*" nevet, annak ellenére, hogy nem főváros, csak egy határvár volt. *Nándorfehérvár* esetében pedig azt tartom figyelemre méltónak, hogy a *fehér* jelző egy idegen népnévvel társul, a magyar elnevezés tehát magában hordozza azt az információt, hogy ez a *fehérvár* nem a magyarok *fehérvár*-a, vagyis vezető rétegének központja, esetleg határvára. Nagyon érdekes a helyzet *Gyulafehérvár*-ral is. Nevét minden nehézség nélkül beilleszthetőnek tartom az általam elképzelt névadási szisztémába. Tudjuk, hogy a kazár kettős fejedelemség rendszerét átvették a magyarok is, mégis a kazároknál csak egy főváros nevében találjuk meg a *fehér* jelzőt, míg a magyarok esetében *Székesfehérvár* és *Gyulafehérvár* egyaránt őrzi ezt. Ez a két magyar hatalmi központ rivalizálására utal. A forrásokból tudjuk, hogy István király harcolt a gyula ellen és harcolt a fekete magyarok ellen is. A két dolog egy és ugyanaz: a gyula saját hatalmi

törekvéseit jelezvén, fővárosa nevében feltüntette a *fehér* jelzőt, a király pedig *fekete Magyarország*-nak nevezte azt a területet, jelen esetben a gyula országát, amelyet amely nem fogadta el hatalmát.

A fehér és a fekete színek jelentéséről megfogalmazott elmélet tehát ebben az esetben sem mond ellent a történelmi forrásoknak. Magyarázatomat *Székesfehérvár*, *Gyulafehérvár*, *Nándorfehérvár*, a kazár főváros és *Sarkel* neveire tartom érvényesnek, mivel a forrásokból kellő bizonyossággal csak a kazárok és a magyarok esetében rekonstruálható a fehér-fekete megkülönböztetést alkalmazó duális társadalmi struktúra Kelet-Európában a késő népvándorláskorban.

Más a helyzet a *Fehértemplom*, *Fehéregyház* típusú helynevekkel. Esetükben elképzelhetőnek tartom, hogy Győrfy György már említett magyarázata elfogadható. Saját alternatív magyarázatom bemutatásához megint vissza kell kanyarodnom sátorajajújhelyi előadásom ismertetéséhez.

A magyarság körében nagyon sajátosan fejlődött tovább a fehér-fekete duális osztályozó rendszer: az Árpád-ház egyes tagjai is megkaphatták a *fehér* jelzőt. A források I. András királyról és testvéréről, Béla hercegről, a későbbi I. Béla királyról jegyezték ezt fel (Horváth János 1967. 101–5). Testvérük Levente azonban nem volt *fehér*. Véleményem szerint a krónikák elárulják, hogy miért: nem keresztény életet élt, pogány módon is temették el (SRH 1937–38. 344). Ezek az adatok újfent elárulják, hogy a fehér-fekete osztályozó rendszer a hatalom szempontjából pozitív-negatív megítélést tükröz. A krónikák azonban I. András királyt nemcsak fehérnek, hanem katolikusnak is nevezik. A két jelző összefonódása természetes dolog. A keresztény vallás a dualisztikus mítoszok egyes elemeiből is építkezett: Jézus Krisztus személye rendelkezik a naphéroszok egyes vonásaival, születése a téli napfordulóhoz, a nap évenkénti újjászületéséhez kapcsolódik. A keresztény állatszimbolika is épít a korábbi hiedelmekre, és az ördög fekete színe mutatja, hogy a jó ellentétét a hagyományos szimbólumrendszerben jelentették meg. A kereszténység tehát annyiban lép túl a dualisztikus világnézetten, hogy csak az egyik oldal, a jó tiszteletét hirdeti. A kialakulóban lévő magyar állam hatalmának egyik pillére a kereszténység volt, és ezáltal szerencsésen egymásra talált az, hogy a hagyományos fehér-fekete duális osztályozó rendszerben a magyar uralkodó réteg a fehér oldalra helyezte magát, azzal, hogy a kereszténység is ezen az oldalon állt. Jézus személyében is azonosítható volt a két világmozgató erő közül a jóval. Ezt a párhuzamot a korai magyar állam tudatosan felhasználta belső pozícióinak erősítésére. Erre előadásomban régészeti példákat is felhoztam (a lándzsa mint Szent István szimbóluma, László herceg és a kun történetének ábrázolásai, a ludaspusztai kereszt).

A fentiek figyelembevételével térjünk vissza a középkori Magyarország *Fehéregyház*, *Fehértemplom* típusú helyneveire. Ezek száma olyan sok (kb. 20) az egyéb, építőanyagra utaló helynevekhez – pl. *Hímesudvar*, *Sövényháza*, *Veresegyház* – képest, hogy emiatt elképzelhető, hogy nevük nem az építőanyag színére utal. A gyakori építőanyag nem lehet egy épület megkülönböztető jegye, emiatt nem lehet megkülönböztető elnevezésre sem alkalmas. Lehetséges egy olyan magyarázat is, amely a fehér színnek és a kereszténységnek a korai magyar államban fennállt és a

fentiekben bizonyítani próbált összekapcsolódásából indul ki, tehát *Fehéregyház*, *Fehértemplom* helyneveink jelentése: 'keresztény templom'. Nem hallgathatjuk el ennek a magyarázatnak sem ellentmondásait: a nem ezzel a névvel illetett templomok is keresztény templomok voltak. Elfogadhatónak tartom GyÖRFFY György magyarázatát is, amely szerint ezekben a helynevekben a fehér szín a királyi udvarral való kapcsolatra, esetleg a templomok királyi alapítására utal (GyÖRFFY György 1977 243), viszont nem azért, mert csak a királynak állt módjában fehér kőből építkezni, hanem azért, mert ez a névadás levezethető a fehér színnek a hatalmi elithez való kapcsolódásából. Esetleg az is feltételezhető, hogy a *Fehéregyházak*, *Fehértemplomok* a fehér magyarok, tehát az államhatalomhoz hű, kereszténységükben erős közösségek templomai voltak. Ez a gondolat azonban már magában hordozza a továbblépés igényét is: meg kellene vizsgálni ebből a szempontból összes *fehér* elemű helynevünket (pl. *Fehérgyarmat* stb.).

Talán nem volt haszontalan a fenti helynevekkel ilyen sokat foglalkozni, mert segítségükkel a középkorban élt elődeink egész eszmerendszerébe, világértelmezésük alapjaiba pillanhattunk be.

Irodalom

- BALANYI GYÖRGY 1931: Szent István. Bp.
 DIÓSZEGI VILMOS 1978²: A pogány magyarok hitvilága. Bp.
 GYÖRFFY GYÖRGY 1977: István király és műve. Bp.
 GYÖRFFY GYÖRGY 1984: Államszervezés. Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp., 717-834.
 HÖMAN BÁLINT 1935: A törzsszervezet bukása. HÖMAN BÁLINT-SZEKFI GYULA: Magyar történet I. 2. bővített, teljes kiadás. Bp., 153-80.
 HORVÁTH JÁNOS 1967: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján: Székesfehérvár évszázadai I.
 IVANOV, VIACSESLAV VSZEOLODOVICS 1969: Dvoicnaja klassifikacija u afro-aziatskih narodov, Narodi Afriki i Azii. 5.
 JANKOVICS MARCELL 1987: Csillagok között fényességes csillag. Bp.
 KARÁCSONYI JÁNOS 1904: Szent István király élete. Bp.
 KÓNGÁS, ELLI KAJA-MARANDA, PIERRE 1972: Strukturális modellek a folklórban. Strukturális folklórisztikai tanulmányok. Documentatio Ethnographica II. Szolnok.
 KRISTÓ GYULA 1985: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 82. Szeged, 11-7.
 LÁSZLÓ GYULA 1944: A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
 LÁSZLÓ GYULA 1977: A nagyszentmiklósi kincs. Bp.
 LÉVI-STRAUSS, CLAUDE 1958: Anthropologie structurale. Paris.
 NÉMETH GYULA 1991: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közvetteszi BERTA ÁRPÁD. Bp.
 PAULER GYULA 1899²: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp.
 PRITSAK, OMELJAN 1953: Orientierung und Farbsymbolik. Saeculum 4.
 DE SAUSSURE, L. 1923: Le système cosmologique Sino-Iranien: Journal Asiatique, 235-97.
 SBH 1937-38: Scriptores Rerum Hungaricarum I-III. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Bp.
 SZÉKELY GYÖRGY 1964: Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig. MOLNÁR ÉRIK-PAMLÉNYI ERVIN-SZÉKELY GYÖRGY szerk. Magyarország története I. Bp., 39-158.
 TÓTH SÁNDOR 1983: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 75. Szeged, 3-9.

- TÓTH SÁNDOR 1987: Kabarok és fekete magyarok. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 84. Szeged, 23–9.
- VÁCZY PÉTER 1938: Gyula és Ajtony. Szentpétery emlékkönyv. Bp., 475–506.
- VÁCZY PÉTER 1940: A hunok Európában: Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 61–142.
- VERES PÉTER 1976: Duális osztályozó rendszerek. *Ethaographia* 87: 348–58.

KLIMA LÁSZLÓ

Kódexneveink

A név azonosító funkciójának hangsúlyozása – és mindennapos gyakorlása – közben nem feledkezünk-e meg túlságosan könnyen a névadási aktus fontosságáról? A "használat" nem vezet-e oda, hogy a névadás indítékainak a keresése háttérbe szorul, vagy föl sem merül? A motiváció elhalványodása – sajátos módon – akkor válik különösen feltűnővé, amikor a név eredetére – a NySz. bevezetőjével szólva – "a legcsekélyebb eszmélkedés rávezet" (XV). Kódexneveink igen nagy hányadáról ez elmondható. A róluk való gondolkodás (a nevek "megelevenítése") nemcsak arra adhat alkalmat, hogy egy eddig kevésbé vizsgált névcsoport eredetbeli rétegeit fölterképezzük. Talán még vonzóbb az a távlat, ami a nevek m ű g ö t t fölsejlik: váratlanul fölárulhat a "könyv sorsá"-nak egy-egy olyan mozzanata, amely a magyar történelem és művelődéstörténet tágabb összefüggéseibe is bevilágít.

Név vagy cím? A kódexekkel kapcsolatban helyesebbnek látszik a tágabb és rugalmasabb "név" terminus használata. Saját korukból származó címük legtöbbször nincs is (egész kivételes a Krisztina-legenda latin nyelvű címlapja: "Legenda sanctae Christine uirginis et martiris", vö. RMKód. 7 [1988]: 60); legfeljebb "incipit" jellegű témamegjelölés, mely már alkalmas lehet címszerű elemek kiválására: ApMél. 1: "Vrnak neuebeh kezdetyk egh *könwetczek* az zent apostoloknak meltosagokrol: es dwczosegekröl"; a leggyakoribb azonban az az eset, amikor az előkerülő, illetőleg a köztudatba bekerülő XV–XVI. századi kéziratok magyar könyvek eleinte semmiféle neve vagy címe nincs: nevet kell neki adni. Az első híradásban a név kérdése többnyire fel sem merül: HORVÁTH ISTVÁN 1836-ban "még egy másik magyar kéziratot" említ (vö. Nytár. 6: XII. 1.) – ennek a neve később Kazinczy-kódex lesz. Az állandósuló megjelölések igen gyakran a műfajra utalnak: "Magyar Imádságos Könyv", "Egyházi vegyeskönyv" (később Winkler-kódex, vö. CodHung. 9 [1988]: 19). Az effajta elnevezések azonban annál kevésbé lehetnek megkülönböztető értékek, minél több hasonló emlék került elő. Találkozunk olyan, megszilárdulóban levő elemekkel is, melyek – a motiváció azonossága alapján – több kéziraatra egyaránt ráillenek: egy darabig "Nagyszombati" nemcsak a ma is így ismert, hanem az Érdy-kódex is (vö. Nytár. 6: XII. 1.). Ilyen körülmények között a már említett azonosító funkciónak érvényt kellett szerezni. TOLBY FRANKÉ az érdem, hogy az ingadozásokat

kiküszöbölte, a névvel még nem rendelkező kódexeknek nevet adott, s ezzel a használat szabályait rögzítette. A magyar nemzeti irodalom c. munkájának idevágó fejezete (Pest, 1851. 2: 65–82) nemcsak a teljességre törekvő számbavétel és leírás, hanem a megnevezés szempontjából is úttörő jelentőségű.

Az alábbiakban kódexneveink eredetbeli rétegeit vázoló fel, a ma élő anyag alapján. Az utóbbi megszorítás azért szükséges, mert elképzelhető olyan tárgyalásmód is, mely a főt már jelzett folyamatot az egyes kódexek felbukkanásától kezdve követné nyomon: a kéziratból, s nem a névből kiindulva; a múltból haladva a jelen felé. E csábító, de igen szövevényes "deszcendens" módszert most félretéve a múltba való leszállás "aszcdens" módját választom, bízva abban, hogy a forrásvidékek így is megközelíthetők.

Eredet tekintetében a következő három fő csoport rajzolódik ki:

A) **Tartalomra utaló nevek.** Domonkos-kódex, Könyvecse (néha hosszabb, teljesebb formában, mely a rövidítésben is tükröződik: ApMélt.), Krisztina-legenda, Margit-legenda, Példák Könyve. – Az, hogy viszonylag kevés elem tartozik ide, korántsem meglepő: kódexeink többsége vegyes tartalmú.

B) **Személynévre utaló kódexnevek.** Az itt megjelenő több mint 30 elem több jellegzetes altípusba rendeződik; az, hogy melyik név hova sorolható, a kiadások előszava alapján állapítható meg.

a) A korábbi tulajdonos, illetőleg adományozó emlékét őrző nevek. – Kódexnevek helyett beszédesebb lesz itt a személynevek feltüntetése: Batthyányi Ignác erdélyi püspök, Gömör Károly pesti gyógyszerész, Guary és felsőszelestei Guary Miklós földbirtokos, Jordánszky Elek tinnini püspök, Peer Jakab pozsonyi piarista tanár, Piry Cirjék érsekújvári ferences tanár, Simor János esztergomi érsek, Teleki Sámuel erdélyi kancellár, Winkler Mihály gödrei plébános, pécsi címzetes kanonok. – Két esetben nőnek állít emléket egy-egy kódexnév: Lázár Zelmának teljes neve, Dessewffy Virginiának pedig keresztnéve alapján. Végül az is előfordul, hogy az egyén mellett a család is hangsúlyt kap (Apor Péter és az Apor család), vagy éppen az kerül a középpontba (Festetics család, Lobkowitz család). – E csoport bizonyos pontokon érintkezik a következővel is; Kulcsár István és Lányi Károly itt is megemlítendő.

b) A kódex felfedezőjére, első ismertetőjére (vagy más, tudományos szempontból közvetlenül hozzá kapcsolódó személyre) utaló nevek. – Lássuk ismét az előbbieket! Birk Károly, a bécsi császári könyvtár igazgatója, Czech János győri polgármester, Érdy János régész, történész, Lányi Károly plébános és tanár, Ponori Thewrewk József régiségbúvár, továbbá a reformkori irodalmi élet több ismert alakja: Döbrentei Gábor, Kriza János, Kulcsár István és Vitkovics Mihály.

c) A régi magyar irodalom kutatóira tisztelettel emlékező nevek. – A következő tudósoknak állítanak emléket: Bod Péter, Cornides Dániel, Horvát István, Kazinczy Ferenc, Sándor István, Wessprémi István. A névadás az első öt esetben TOLDY FERENC-től származik.

d) Évfordulókhoz kapcsolódó nevek: József nádor félévszázados kormányzásának tiszteletére kapta nevét a Nádor-kódex; a Jókai-centenáriumot örökíti meg az 1925-ben hazakerült Jókai-kódex.

Az egész névcsoporthi kapcsán mindössze egy kérdést vetnék fel. Mennyire volt szoros a viszony egy-egy személy és egy-egy kézirat között? Elmondható-e, hogy "önként kínálkozott" a névadás? Egyes esetekre ez jellemző; ha azonban meggondoljuk, hogy Winkler Mihály egymaga három, Czech János két magyar kódexnek volt ajándékozója, Horváth István pedig igen soknak első ismertetője, akkor elsősorban a névadási lehetőségek tág köre és változatos volta tűnik ki.

C) Helynévre utaló kódexek. E típus az emlék előkerülésének, illetőleg őrzésének helyére utal. (Figyelmet érdemel az eddigiektől eltérő írásmód is: Kulcsár-kódex, de Keszthelyi kódex. A különbségtevés gyökere régi keletű, vö. ÓMolv. 246–7 is. TOLDY FERENC-nél a kisbetűs írásmód különösen kiemeli a valóságvonatkozás elevenségét: "A keszthelyi codex", i. m. 75) – A helynevek sora a következő: Bécs, Debrecen, Érsekújvár, Gyöngyös, Keszthely, Miskolc, München, Nagyszombat, Pozsony, Székelyudvarhely, Tihany.

Közülük háromra fordítanám most a figyelmet, ezek tanúsága ugyanis messze túlmutat egy-egy könyv egyedi történetén. Érsekújvári, Nagyszombati, Pozsonyi Kódex: ezek az elnevezések önmagukban is jelzik a Felvidék különös jelentőségét. Ha – továbbblépve – úgy tesszük fel a kérdést, hogy hasonló emlékeink közül melyek kerültek még elő ezen a vidéken, akkor a sor így bővül: az érsekújvári ferencesek könyvtárában őrződött meg a Czech-kódex és a Thewrewk-kódex is; ugyancsak egy érsekújvári tanár küldte meg az Akadémiának a Píry-hártyát. Nagyszombat névéhez kapcsolódik – az említettekén kívül – az Érdy- és a Lányi-kódex is. Besztercebányán került elő a (Nyitra Szerdahelyre utaló) Domonkos-kódex; Nyitrán – egy nevezetes iskolai dobálózás közben – a Jókai-kódex. Ilyen módon a ránk maradt magyar kódexállománynak mintegy egynegyede felbukkanását tekintve felvidéki eredetű. Ha – még tovább folytatva a nyomozást – arra is figyelünk, hogy a könyv korábbi történetére (főként: tulajdonosaira) vonatkozó megjegyzések (pl.: "Conventus Posoniensis") és egyéb szálok milyen gyakran vezetnek Pozsonyba, s közelebbre a pozsonyi klarisszákhoz, akkor be kell látnunk: felsorolni is bajos volna az e körbe tartozó emlékek teljes körét. Valóságos típus rajzolódik ki előttünk, melyet – ha hinni lehet az olvasatnak – rendkívül tömören minősít a Símor-kódex 2. lapjára beírt bejegyzés: "posonika" (RMKód. 6 [1988]).

Hogyan vált Pozsony és Nagyszombat a magyar kódexirodalom gyűjtőhelyévé? E kérdést sokan vizsgálták, s számos kiadvány előszavában találunk rá beható választ (vö.: VOLF: Nytár. 8: XX. 1.; 9: V. 1.; SZABÓ DÉNES, GuaryK. CodHung. 3: XVIII–XIX. 1.; KIRÁLY ILONA, Árpádházi Szent Margit és a sziget. Bp., 1979. 161–3; stb.). Ezért itt csak röviden foglaljuk össze a legfontosabb tényeket. Ismeretes, hogy mind a szigeti domonkosrendi apácák, mind az óbudai klarisszák elmenekültek a török elől. Az előbbieket először Nagyváradra, majd Nagyszombatba, végül 1615-ben a pozsonyi klarisszákhoz költöztek. Ugyanitt találtak már korábban helyet az óbudai klarisszák, s hasonló utat jártak be – Pozsony és Nagyszombat felé menekülve – a premonstreiek is.

1782-ben II. József feloszlalt több szerzetesrendet. Ekkor a könyvtárakat és a levéltárakat az állam számára tartották fenn, a rendtagok azonban magukkal viheték személyes tárgyaikat – így féltve őrzött kéziratok könyveiket is. (Meghökkenő, de a

valóság sugallta kérdés: XVIII. századi apácák ezek szerint ómagyar szövegeket is olvastak?) "Így szóródtak szét kódexeink nagy gyűjtőhelyeinek, a pozsonyi és nagyszombati, illetőleg később budai és pesti klarissza kolostoroknak értékes kincsei szerte az országba, mindenfelé, amerre az egykori rendtagok csak laktak" (SZABÓ DÉNES i. m. XIX. 1.)

Kódexneveinkhez visszakanyarodva: a "Pozsonyi Kódex" elnevezés egyetlen emlékünknél jelölője; a XVII–XVIII. században azonban kódexeink jelentős hányada pozsonyi volt, pontosabban – történelmi körülmények folytán – azzá vált.

Utolsó megjegyzésünk egy visszatérő kérdéshez kapcsolódik. Ómagyar emlékeink kapcsán mindig felmerül a "mikor, hol, ki írta?" szövevényes kérdésköre. Későbbi korokra nézve sok tanulság származhat abból is, ha megvizsgáljuk: mikor, hol, ki fedezte fel. Esetleg: a névből kiindulva.

KOROMPAY KLÁRA

Nevek szinesztéziája

A szinesztézia különböző érzetterületeket párosító szókapcsolat (metafora, hasonlat, kép); a köznyelvi jelentésváltozások ősi, természetes formája (*harsány színek, szúrós szag*), az irodalomnak pedig jellegzetes stílus eszköze. Jellemző, hogy lényegére költő mutatott rá először, Baudelaire: "Les parfums, les couleurs et les sons se répondent" (*Correspondances*). A témakör anyaga és irodalma szinte kimeríthetetlen; jelzőként csak néhány cím: GOMBOCZ Z., *Jelentéstan*. 1926. 81–5; A. m. stílusztika vázlata. 1985. 92, 97–8; SZATIMÁRI L., *A m. stílusztika útja*. 1961. 518, 617; Kis magyar stílusztika. Bukarest, 1986. 111–4; P. DOMIN ERZSÉBET, *Öt érzék ezer muzsikája*. Bukarest, 1974; Uó: *Tanulmányok a m. impresszionista stílusról*. Bukarest, 1976. 38–44.

Meglepő mégis, hogy a nevekhez kapcsolódó szinesztéziákra még alig figyeltek föl, pedig ezek új oldalról világíthatják meg a kérdést, segítenek feltárni a jelenség lélektani forrásait, és nyomósítják stílusbeli szerepét.

A neveknek általában nincs a közszókhöz hasonló "jelentésük", vagy annak eredete elhomályosult. Legtöbbjüknek azonban – jelölő funkciójuktól és egyedi viselőjüktől elvonatkoztatva is – van sajátos hangulatuk. Játékos próbákkal boncolhatjuk, hogy bizonyos férfi- és női (kereszt)nevek mögött milyen arcot, alakot, egyéniséget érzünk. Az egyéni benyomás gyakran eltérő ugyan, de statisztikailag érvényesülnek határozott vélemény-tendenciák. Valami közös szemlélet, ösztönösen azonos látásmód, megjelenítő sugallat működik, hat tehát bennünk.

Különbő asszociációk mellett elsősorban a név hangzásának (vagy betűképe vizuális hatásának) van ebben szerepe. Bár nem beszélhetünk a hangok jelentéséről, kétségtelen, hogy – mint GRAMMONT francia fonetikus is kifejti – a hangokban rejlő

virtuális szimbólumértéket a szó (név) jelentése és asszociációs köre érvényre juttathatja, s hatását erősítheti.

A kérdésnek nagy (vita)irodalma van; néhány cím, utalásként: FOGARASI D. JÁNOS, A m. nyelv metaphysicája... 1834; ZLINSZKY ALADÁR, Művészi hangfestés és hangutánzás. 1927; FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959. 21–37, 245–9; SZATHMÁRI I., A m. stilisztika útja. 1961. 564, 617; UÓ, A hangszimbolikáról. 1970; ZOLNAI BÉLA, Nyelv és hangulat. 1964. 7–37; T. MOLNÁR ISTVÁN, A m. beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája. 1984. Kand. ért.; KISS DÉNES, Játék és törvény. 1984; VÉRTES O. A., Bev. a m. hangstilisztikába. 1987; RÁCZ E., A belehallás. 1992.

A nevekhez kapcsolódó szinesztéziák – az írói megnyilatkozások szerint – meglehetősen egyenletlenül oszlanak meg az öt érzékterület közt.

1. Mivel elsősorban a név hangalakja kelt bennünk benyomást (l. KOVALOVSKY: Az irodalmi névadás. 1934. 11–9, 45–7; RÁCZ, i. m.), ez többnyire szintén hangjelenség-asszociációt indukál. Voltaképp nem igazi szinesztéziáról, nem más érzéklet körébe való átcsapásról van tehát szó ilyenkor.

Néhány szemléltető példa: "*Kriály vadgalambbúgású szép neve*" (Rónai Mihály András, Magyar toll. 1991. 73) – [Tersánszky Józsi Jenő] "Izlelgezzük a nevét. A mássalhangzók torlódása után az a vidám, *fiútyenűs* becenév! (Galsai Pongrácz: Népszab. 1976. VII. 25.) – "*Bilicsi Tivadar* olyan derűs, mint a neve, melyben cserfes madarak *csivitelnek*" (Bajor Nagy Ernő: Tükör 1975. II. 11.) – [Hajnal Anna költő] "Neve *folyó-mormolás*, szél *zúgása*, nyírfá *nyögése*, a föld *morajlik* így, a mindenség lélegzik ezzel a *sóhajátsszerű* szóval: *Anna*" (Bede Anna: Könyvvilág 1976/1). – "Már a neve [*Anna Mária*] is olyan, mint egy halk *sóhajítás*, amely itt röppen el a betegek ajkán" (Magyarország 1957. XII. 20.) – "*Gozsdu* [Elek, író]. Nem szeretem ezt a nevet. Úgy hat rám, mintha apró, rózsás malacok friss kukoricát *ropogtatnának*" (Deres 1908. V. 3.) – "Mintha *harangzót* hallanánk, amikor a *Kinga* nevet halljuk" (Virágkalendárium 1968: 174) – [A márványlapon lévő] "név után mintha *olló csattogott volna: Zwack Eliza*" (Vári Attila: ÉS 1988. I. 1.) – "*Denfert-Rochereau* [metróállomás] úgy hangzol, mint egy *átok*" (Radnóti M.: Páris) – [Útas a vonaton] "Elaludt, míg föl nem ébresztette egy kiáltás, mely mint a *lövés*, úgy hangzott: *Bonni!*" (H. Böll: Tükör 1981. X. 18.) – "*Orgonazúgásként* zsong a *Házsongárd*" [kolozsvári temetőkert neve] (MN. 1993. II. 25.) – "Fraknó várának [Burgenland] német neve: *Forchtenstein krákozást és köpést egyszerre idéző*" (uo.).

2. Talán leggazdagabb a szín-szinesztéziák csoportja, általában a látásérzetekkel kapcsolatos típus, annak jeléül, hogy a szem nyújtja számunkra a legmozgalmasabb benyomásokat, színek és formák ezernyi változatát. Jellemző a példák bősége is; legtöbbjük egyes keresztnemekhez ösztönösen társított hajszínrre utal. E vélekedések azonban erősen szubjektívek, s gyakran egymásnak ellentmondók.

a) "Vannak *szőke* nevek, vannak *barna* nevek. Pl. a *Mária*, *Margit*, *Olga* neveket *barnának* érzem. Ha *Erzsikéről*, *Éváról*, *Liliről* hallok, mindig *szőke* nőt képzelek" (Szép E.: PH Vasárnapja 1993. VII. 23.) – "*Emese* ápolónő volt. S ahogy nevéhez illett, *szőke*" (Fenákel Judit: Népszava 1965. VII. 11.) – "*Betty ... Szőke* angol

lány képzetét társítja a keresztnéve" (MN. 1969. XI. 9.) – "Badár Erzsé ... Szökecséget, röppenő mozgást, kék szemet képzeltem hozzá. Talán az Erzsé név kedves fürgesége, a Badárnak a madárhoz hasonló hangzása, talán a Badár-cserepek derűs színezése miatt" [S talál egy cipő-jóságú nőt] (Nők Lapja 1959. VI. 25.) – "Ha kimondok egy nevet, nyomban egy sereg fogalom és emberi tulajdonság társul vele a képzeletemben. Például ha azt mondom: *Anna*, pufók képű, kövérvék, *hirtelenszöke* hajú leányt látok, nagy, égszínkék szemekkel" (Benda Jenő: PH 1937. VII. 25.) – "Egy *sötétbarna* fiú nem lehet *Dönci*" [Vélekednek beszélgető lányok] (ÉS 1964. X. 24.) – "Margit szép volt, *mészöke*, mint a fiatal őzek, s örökösen mosolygott a pillantása. *Ágnes*, a *fekete Ágnes*, komoly volt, kontyot viselt" (Bárány T.: MN. 1961. IX. 12.) – "Behunyom a szemem, el akarom képzelni *Izabellát*. Erős természetű, *fekete hajá*, kissé elhízott, 40 körül" (Tabi L.: MN. 1971. II. 7.) – "*Izabella*? Csak *fekete szemű* nőt hívhatnak így" (Rab Gusztáv, Rokonok és ismerősök. 1942. 388). Vö. a 3. pontot: az *Izabella* névhez kapcsolódó másfajta színezést. A nevek általában több, viselőjükre jellemző képzetet is fölidéznek. – "Elöttem állt a hatalmas fizetőpincér, akin fekete volt minden...még a neve is méltóságos és fekete: *Gusztáv*" (Kodolányi J., Tavasz fagy. 1926. 15) – "A férfiban volt valami romantikus és lovagias, szenvedélyes, melabús és mégis határozott vonás, ami igen jól illett e *sötét árnyalt*, vad névhez [*Marmaduke Bonithrop Shelmardine*] – a névhez, amely Orlandót a varjak *acélkék* csillogására...emlékeztette" (V. Woolf, Orlando, Gyergyai A. ford. 1945. 258) – "Talán a *Lajosban* az »a« és az »o« *bamasága*, borongóssága" [Nagy Lajos nehéz és megkeseredett írói pályájának rejtett magyarázata] (Molnár Géza: Népszabadság 1987. XII. 31.).

b) A látási érzetek színezéstíziacsoportjának egyéb, elvonatkozottabb esetei: Már klasszikus példa Kosztolányi verse az *Ilona* névről: "Énnekem / Szín is ez / Halovány / Kék-lila, / Halovány / Anilin, / Ibolya, / Ilona." (Vö. Harsányi Zsolt: írt levelét: Nyr. 99 [1975]: 125.) – Ugyanő írja *Adynak* ezt: "Az ön nevének hangzása ... mindig úgy hatott reám, mint valami *fehértég*, valami *kékesen csillogó tisztaság*" (A. E. vál. lev. 162) – "*Cecília: acetilén lángú fehér*" (Marsall László: ÉS 1975. VII. 12.) – Babits egy idős nagynénjének finom lényét az *ezüst* szó hangulatátársításával tudja legérzékletesebben felidézni: "Nenne édesapám idősebb nővére volt. Nekem úgy tűnt fel mindig, mintha ezüstből volna. A haja csillogásig ezüst, az arca oly finom, ... mint ezüst filigrán-munka; és a mosolya fénye is az ezüst fénye volt, és a hangjánál tisztább ezüstcsengést soha nem hallottam. Nekem úgy tetszett, mintha még a neve is, ahogyan otthon hívtuk, a *nenne* szó ellenállhatatlan halk *ezüst* fények és csengések képzetét idézné fel" (Gölyakalifa 10).

c) Egy újságíró a következő kérdést tette fel többeknek: "Véleményük szerint alacsony ember-e *Sztravinszkij* vagy magas? Meglepő volt az eredmény – írja. A kérdezettek 99 %-a igen magasnak, hosszú ujjúnak képzelte" (MN. 1962. VI. 17.) – "*Pál: sudár* természetű, szürös szemű, pattogó hangú, határozott férfi" (Benda J., i. h.) – "A *darabos* apáca: *Klára* nővér, ez bukta *alakját* is kirajzolja" (Németh László a Nagy család c. darabjának névválasztásáról: Mai témák. 1963. 194) – [Erzsé, akit *Evelinn*nek szólít lovagja:] "Ez a szó is olyan *karcú*, mint én, és amikor azt mondja nékem, *Evelin*, *kitgyőző vonalra* gondol, s ez illik hozzám" (Csányi László: ÉS 1980. XI. 22.).

3. Meglepő, hogy a szaglás-érzet majdnem hiányzik a névszinesztéziákból. Krúdy írja ugyan, hogy "a neveknek szaguk van, amelyek nyomban megütik az ember orrát, amint hallja őket" (Asszonyosságok dője. 142), de úgy érti ezt, hogy a név jellemzi viselőjét.

[*Izabella*] "a bús királyi asszony...kísérget régi, illatos nevével" (Áprily L., Így akarja a sors) – "Egy ámbraillatú, dallamos leánynev" (Th. Storm, Zur Taufe. A névválasztás fontosságára utaló vers nem kötődik határozott névhez.).

4. Aránylag kevés a nevekhez társuló íz-asszociáció is:

"Napsugarak zúgása, amit hallok / Számban nevednek jó íze van, / Szent mennydörgést néz a két szemem, / Istenem, istenem, istenem." (Ady: Köszönöm, köszönöm, köszönöm) (Három sorban három színesezés ösztönös-tudatos halmozása.) – "Máli [Lesznai Anna eredeti neve]...Olyan íze volt a szájamban a nevének, mintha érett és illatos málnaszemet kaptam volna be. És piros volt a neve, mint a valóságos málnaszem" (Dénes Zsófia: ÉS 1966. X. 8.) – "A régi patinás nevek különös hangulatot árasztanak. *Anna* – mondjuk, és szinte érezzük a *tejeskávé*, a finom *kalács ízét* és illatát" (Virágkalendárium 147.) – "László fanyar, Béla keserű" (Szilágyi György: Ludas M. 1954. VIII. 26.).

5. Hogy a hagyományos sorrendben utolsó tapintásnak szinte a látásával egyenrangú létfontossága van, jelzi a köznyelvben élő idevágó színesztéziák tömege (*nehéz sóhaj, hideg tekintet, éles hang, lágy szellő* stb.), s megerősítik ezt a nevekkel kapcsolatos irodalmi példák is:

"Katalin? Hideg és fényes, mint egy ékszer" (Rab G., i. m. 389) – "Nagyon dalolt a név zenéje bennem... / s a holt professzor nevét idéztem, / akinek egyszer meleg lett a vére / *Aleita van de Maet meleg nevére*" (Áprily L., Tavasz a házsongárdi temetőben) – "Anna – ismételte Vizyné a *puha*, kedves nőnevet" (Kosztolányi, Édes Anna. 34) – "Ágnes nevéhez hasonlóan *lágys, sejtmes, bolyhos* és szelíd, mint egy báránka" (Boldizsár Iván: MN. 1960. III. 20.) – [A Viola név számomra] "jóakarátú, hiszékeny, néha kissé tétova nőket takar. Az *Ola* rövidítés ezt az alakot *gömbölydeddé* teszi, *elpuhítja*. *Ola*...olyan *lágys* és bizalomgerjesztő, mint az »Ola« szónak a lejtése" (Bernáth Aurél, Utak Pannóniából. 1960. 131) – "*Marlene Dietrich* neve *simogatással* kezdődik és *ostorcsapással* végződik" (Jean Cocteau: MN. 1990. III. 18.)

Bővebb elméleti körítést és elemzést mellőzve adom közre az adalékokat, remélve, hogy valakiben érdeklődést kelt a téma iránt, s egy magvas tanulmánnyal tovább gazdagítja majd Hajdú Mihály sokszínű s fáradhatatlan sorozatát, a Névtani Dolgozatokat.

KOVALOVSKY MIKLÓS

Zsidó vallásúak névmagyarosítása Baján (1895–1945)

Egy vidéki kisváros, a Duna menti Baja anyagát gyűjtöttük ki az anyakönyvekből, és ennek birtokában kíséreltük meg az 1895 és 1945 között itt születettek névváltoztatásait rendszerezni. A város nemzetiségi összetételét és a névtípusok összefüggését külön is vizsgáltuk. Kiderült, hogy a zsidók névmagyarosítását külön is érdemes elemezni, mert más jellemzőket mutatnak. A 123 zsidó vallású által benyújtott kérvényen 106 különböző név szerepel, s megoszlásuk a következő:

földrajzi név	48	39%
községi eredetű	47	38%
utónévből alakult	18	15%
egyéb	10	8%

A földrajzi névből alakult családnevek nem képviselnek olyan túlnyomó többséget, mint az az egész névanyagban tapasztalható volt, alig haladja meg a községi eredetűeket. Az új nevek típus szerinti megoszlása az egész névanyagra vonatkozóan: földrajzi név 60%, községi eredetű 25%, utónévből alakult 5%, egyéb 10%. A másik jellemző eltérés, hogy az összes olyan esetnek, amelynél családnévül utónevet választottak (94), húsz százalékát zsidók vették fel, s a névválasztás ezen módja rájuk mondható jellemzőnek.

Érdekesen alakul a zsidók esetében az új név típusa szerint a korszakonkénti megoszlás:

	1895–1918	1919–1944	1945–1984
földrajzi név	7 20%	7 27%	34 54%
községi eredetű	19 56%	14 54%	14 22%
utónévből alakult	5 15%	4 15%	9 14%
egyéb	3 9%	1 3%	6 10%

A százalékos megoszlás igencsak megváltozik 1945 után, hiszen addig a községi eredetűek adták az új nevek több, mint felét, ezt követően azonban a földrajzi nevek haladják meg az 50%-ot. Az utónév családnévül választása mindhárom korszakban azonos súllyal szerepel.

Az arányok ilyen mértékű eltolódása mindenképpen figyelmet érdemel. Az 1944-ig terjedő időszakban a községből alakult vezetéknéveken van a hangsúly, és a névváltoztatások egy jellemző formája alakult ki, amely kitermel egy olyan névanyagot – ugyanúgy, mint II. József rendeletét követően –, ami származásukra utal. (A Magyar Zsidó Lexikont [Budapest, 1929., a továbbiakban MZsL.] lapozgatva feltűnt, hogy egyes nevek, melyek a bajai névanyagban is szerepelnek, nagyon gyakoriak, több neves zsidó vallású művész, tudós viselte.) Az 1917-ben megjelent Magyar Névkönyv bevezetője is ezt támasztja alá: "A negyvenes években (1840) eleinte mondvascsinált nevek uralkodtak. Új módí, nyakatekert, keletkezésük bélyegét magukon hordó. Aztán jött a bizonytalan tapogatódzás ... Ekkor keletkezett az első visszahatás, a történelmi nevek miatt az -y kérdés. A csúfolódás az ötven krajcáros új

magyarokkal. És így telt meg a *Radó, Sugár, Róna, Rónai* stb. nevek ezreivel a telefonkönyv" (LENGYEL ZOLTÁN, Magyar Névkönyv. Budapest, 1917. 8).

Megvizsgáltuk a bajai zsidók névválasztását az 1917-ig terjedő időben, és az említett nevek ebben is előfordulnak. A 34 zsidó kérvényező közül 17, éppen a fele, olyan új nevet választott magának, mely a Névkönyv írója és összeállítója szerint túl sokszor fordul elő, ezért felvételét hangsúlyozottan nem javasolja. Mivel az első világháborúval záródó időszakban a névmagyarosítások legnagyobb részét (Baján 35%, országosan közel 70%) a zsidók jelentik, ebből következik, hogy e neveket ők választották elsősorban.

TRÓCSÁNYI GYÖRGY 1933-ban megjelent tanulmányában is egy kialakult, jellemző zsidó névkörre utal: "Gátolja a mozgalomnak intenzívebbé válását az a tény, hogy ... a zsidóknak már előbb bekövetkezett tömeges névmagyarosítása a magyarosított nevek bizonyos csoportjának olyan jelleget adott, amit szeretnénk a lehetőségekhez képest elkerülni" (TRÓCSÁNYI GYÖRGY, Névmagyarosítás: Társadalomtudomány 1933/3-4: 1-20).

A MZsL is szól a gúnyolódásról: "A magyar társadalom hosszú ideig jó szívvvel fogadta a névmagyarosító áramlatot, már azért is, mert igazolta a magyar kulturbefolyás felsőbbiségét és elősegítette az asszimilációt. Később féltékenységet támasztott a magyar név varázsába vetett bizalom, lassan-lassan elhomályosult, és a zsidók inkább gúnyt, mint elismerést arattak a névmagyarosítással ... A névmagyarosító mozgalom szembeeszállt a gúnnyal, és a forradalomig [1919] állandó növekedést mutat" (MZsL. 550).

A földrajzi névből alakult családnevek kerülése talán éppen azzal magyarázható, hogy igyekeztek elkerülni a hangzatos -i képzős neveket, mely a gúny céltáblájává tehetné, s tette is őket. (A nemességet kapott zsidók a múlt század végétől az -i képzős alakot választják birtokaik után, a magyar nemesség családnévanyagának jellemzőihez hasonlóan: MZsL. 642-7.)

Az 1944 utáni korszakban talán azért szaporodott meg a földrajzi nevek fölvétele, mert az -i képzős forma a hasonulást, a leginkább magyarnak tekinthető név mögé rejtőzést szolgálta, ugyanis kialakult a zsidó névválasztásnak egy jellemző formája, mely főként közszoói eredetű volt.

A zsidók esetében is megfigyelhető, hogy nevük kezdőbetűjét zömmel (79%) megtartják, de a hangzásbeli hasonlóságra már kevésbé figyelnek oda. Igaz, van olyan név is, mely fonetikus átírásban már magyarnak hat (*Reich-Rajk, Reis-Rajz*).

A tükörfordítás is ritka, mert a XVIII. századi kényszerű névválasztás miatt sok a fordításra alkalmatlan. Négyen éltek mindössze ezzel a lehetőséggel.

A származás névbeli megmentésére is akad példa. Ilyen a *Kohn-Pap* névváltoztatás. II. József névrendelete következtében gyakori volt a zsidók között, hogy rövidítésneveket (abbreviaturás) választottak, ezek között szerepel a *Kohn*, mely a kohaniták, a papok leszármazottait őrizte meg a névben (SCHIMMERNÉ BERNÁTH LÁNYI, A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Bp., 1981). Ezt a jelentést vitte tovább a *Pap* családnév is egy korai (1903) névmagyarosításban.

Két esetben választották apjuk, illetve a maguk utónevét családnévként, egyszer pedig az apa foglalkozását (*Lakatos*).

A bajai névanyag egészét vizsgálva, a zsidó névváltoztatások a változatosabbak, kevesebb a mesterkelt, magyarkodó és hivalkodó közöttük, mely egyrészt a természetes asszimiláció (1895–1919), másrészt a második világháború alatti szörnyűségek következtében, az azonosulás vágya, illetve a félelem és rejtőzködés miatt érthető is.

KÓHEGYI MIHÁLY–MERK ZSUZSA

Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján

A legrégebbi magyarországi oklevelek frissen megjelent corpora (DiplHungAnt. 1.) azokat a – Szent István nevéhez fűzhető – okleveleket, amelyek valódiak vagy interpoláltak (azaz későbbi betoldások mellett valódi részeket tartalmaznak), nem csupán kései említésben maradtak fenn, és helyneveket foglalnak magukban, a következő kronológiai sorrendbe állítja és ekként minősíti:

1. pannonthalmi alapítólevél, 1002. júl. 1. és szept. 1. között, interpolált;
2. veszprémi oklevél, 1009., valódi;
3. pécsi alapítólevél, 1009. aug. 23., interpolált;
4. veszprémvölgyi alapítólevél, 1018 körül vagy után, valódi.

E négy oklevél minősítését (azt, hogy kettő valódi és kettő interpolált) elfogadjuk, s a négyből háromnak – a három latin nyelvűnek – a keltével sincs különösebb probléma. A veszprémi és a pécsi oklevél 1009. évi dátumot visel, a pannonthalmi oklevélén található 1001. évi kelet 1002-re történő javítása indokolt. A veszprémvölgyi görög nyelvű diploma keltezetlen, s mivel felmerült, hogy kiadója, a keresztény István (*Stephanos khristianos*) nem csupán Szt. István lehetett, hanem a keresztiségben szintén *Stephanos* (István) nevet nyert Géza is, így itt az 1018 körüli vagy utáni kelet nem vitán felül. A helynevek szempontjából azonban a pannonthalmi alapítólevél 1002. évi kelte is kétséges. A helynevek ugyanis nem az oklevél törzsében, hanem a Krisztus-monogramját és a keltezést követően mintegy függelékszerűen helyezkednek el. GYÖRFFY GYÖRGY úgy vélekedett, hogy "az oklevél írása és megpecsételése után néhány évvel történt meg az ünnepélyes felszentelés. Ez alkalommal adományozott István király birtokokat az apátságnak, s ezt pótlólag az oklevél aljára vezették" (István király és műve. 1977. 181), majd a most kiadott oklevél-corpusban ennek időpontját 1005 körül jelölte meg (DiplHungAnt. 1. 38), de a szövegkiadásban az interpoláció jelével (<...>) nem jelölte, azaz lényegében egykorúnak vette az 1002. évi kiállításal. Mivel azonban e pótlás időpontját illetően más vélemények is vannak, a helynevek – és azok lejegyzésének – 1005 körüli keltezése nem áll vitán felül.

Vajon a helynevek vizsgálata – amely egyszersmind a magyar helynévadás korai szakaszának vizsgálatát is jelenti – nem segít-e a kronológiai bizonytalanságok eloszlatásában? A veszprémvölgyi alapítólevél esetében PAIS DEZSŐ már gondolt erre, de arra a végeredményre jutott, hogy mivel annak "nyelvi vonatkozású anyagában nem sok olyan mozzanat figyelhető meg, amely legrégebb nyelvemlékeinknek ... aránytalanul gazdagabb adalékaihoz viszonyítható és a magyar nyelvtörténet bizonyos szakaszának jellemző sajátóságaként meghatározható volna, éppen ezért hiábavaló erőlködés volna nyelvészeti alapon következtetni az oklevél keletkezésének pontosabb idejére" (PAIS, MNyTK. 50 [1939]: 40). Amit tehát PAIS elutasított általában a nyelvészet vonatkozásában, kíséreljük meg alkalmazni a helynevek terén.

Számunkra úgy tűnik, a négy oklevél közül e szempontból kiválik és jellegzetes módon elkülönül a többtől a veszprémvölgyi alapítólevél. Helyneveink adattára a következő (itt és a továbbiakban csak a "vulgáris" névalakot vizsgáljuk, az e szempontból semleges görög és latin alakokat nem):

Helynév	Mai megfelelője vagy mai olvasata és helye	Eredete, jelentése	Megjegyzés
<i>Grintzari</i>	Gerencsér (Veszprém m.)	szl., 'fazekas'	
<i>Knisa</i>	(Balaton-)Kenese (Veszprém m.)	szl., 'fejedelem'	
<i>Mama</i>	Máma (Veszprém m.)	szl., 'mama'	
<i>Padrougou</i>	Padrag(-kút) (Veszprém m.)	szl. személynév	magy. névadás
<i>Patadi</i>	Pata (Somogy m.) vagy Papvásárja (Veszprém m.)	tör., 'lemezgy'	
<i>Pólosnikou</i>	Paloznak (Veszprém m.)	szl., 'szőlőtővek melléki' (település)	
<i>Sagarhruen</i>	Vörösberény (Veszprém m.)	talán mindkét tagja tör., 'sárga' és népnév	
<i>Samtag</i>	Szántó (Fejér m.)	ismeretlen eredetű	magy. névadás
<i>Sandrou</i>	Sándor (Veszprém m.)	tör. 'képzeldődik, értelem nélkül fecseg'	
<i>Sombótou</i>	Szombat (Fejér m.)	szl., 'a hét egy napja'	
<i>Tzitoum</i>	Csitény (Veszprém m.)	szl. személynév vagy tör. 'gyepű'	
<i>Vesprem</i>	Veszprém (Veszprém m.)	szl., 'békétlen'	
<i>Zalesi</i>	(Magy.-)Sarlós (Baranya m.)	szl., 'erdőn túl' vagy tör. 'vág, arat'	

(Az etimológiákat és a megjegyzéseket MELICH J., MNy. 7 [1911]: 36; MIKOS J., MNy. 31 [1935]: 157–8, 166–7, 247–8, 255–6; PAIS D., MNyTK. 50 [1939]; MIKESY S., VeszprHtLex.; TESZ. és FNEsz. alapján állítottuk össze.)

PAIS DEZSŐ (MNyTK. 50 [1939]: 40) összefoglalóan azt állapította meg, hogy "oklevelünk szórványai között kevés az eredeti, a finnugor gyökerű magyar nyelvelm". Ez a valóság eufemisztikus kifejezése, etimológiáját tekintve ugyanis egy sincs, bár esetleg a *szombat* szláv jövevényszó – ha a korai szláv rétegbe tartozik – már magyarnak minősülhet, továbbá két helynév magyaros (de egyszersmind törökös) névadása sejteti azt, hogy a névadók magyarok voltak. A 13 helynév jelentős

hányada szláv eredetű, egy része (a *Grintzari*, a *Knisa*, a *Pólosnikou* és a *lesi* értelmezése esetén a *Zalesi*) szláv közsézből – azaz nem szláv személynévből – alakult helynévvé. Egy szláv személynév esetén még gyanakodhatnánk magyar névadásra (mint a *Padrougou*, valamint talán a *Tzitoum* és a *Vesprem* esetében), de a szláv köznévi eredetű helynevek esetében kétségtelen: a névadók szlávok voltak, akik saját nyelvükön nevezték a helyet, amit a magyarok átvettek. Úgy gondoljuk, ha csak nem véletlen üzi szeszélyes játékát velünk, okának kell lennie annak, hogy 13 helynévből egy sincs uráli (vagy finnugor) eredetre visszavezethető. A török eredetű helyneveket nem kell feltétlenül a honfoglaló magyarság török komponenséből eredeztetnünk, ezek származhatnak a Kárpát-medence IX–X. századi török nyelvű (elsősorban onogur) népességétől. Némi túlzással azt kell mondanunk: ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után maradtak ránk, akár arra is gondolhatnánk: ez szláv-onogur kevert népesség szláv és török névadását tükröző helynévanyag, amelynek adaptációjában a magyarok a passzív átvevő szerepet játszották, s még nem hagyták rajta a helynévadáson a maguk finnugor nyelvének félreismerhetetlen lenyomatát.

Ha igaz a feltevésünk, hogy a veszprémvölgyi oklevél időben – a helynévi anyag tanúsága alapján (akár két évtizeddel is) – megelőzte az egyaránt 1009-ben kelt veszprémi és pécsi oklevelet, akkor az általunk gyanított fejlődési irány jeleinek, azaz az uráli (finnugor) – tehát a magyarság nyelvére rávalló – elemeknek ezekben a diplomákban már jelentkezniük kell.

Kezdjük a veszprémi adománylevéllel!

<i>Apurig</i>	Aporügy patak (Pilis m.)	mindkét eleme (<i>apor</i> + <i>ügy</i>) ugor, ill. fgr. vagy ósmagy. 'apa', 'víz'
<i>Avsy</i>	Ósi (Fejér m.)	ur., 'előd'
<i>Beren</i>	Berény (Fejér m.)	tör., népnév
<i>Carl</i>	(Hajmás-)Kér (Veszprém m.)	tör., törzsnév
<i>Carl</i>	Kér (Fejér m.)	tör., törzsnév
<i>Colon</i>	Kolon (Kiskunság)	tör., 'csikó'
<i>Fyley</i>	Füle (Fejér m.)	fgr., 'hallószerv'
<i>Hurhyda</i>	Úrhida (Fejér m.)	első tagja (<i>úr</i>) bizonytalan (talán fgr.), második eleme (<i>hid</i>) alán
<i>Morzolfew</i>	Marcalfő (Veszprém m.)	a folyónév (<i>Marcal</i>) illír, majd szl., második tag (<i>fő</i> 'forrás') esetleg ur.
<i>Sool</i>	Sóly (Veszprém m.)	héber személynév (Saul) magy. névadás
<i>Wesperen</i> , <i>Wesprim(iensis)</i>	Veszprém (Veszprém m.)	l. fenn
<i>Vyssegred</i> , <i>Vyssegrad(iensis)</i>	Visegrád (Pilis m.)	szl., 'magas vár'

Álljon itt rögtön a pécsi alapítólevél helynévanyaga:

<i>Almas</i>	Almás folyó	ótör. <i>alma</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Jauriana civitas</i>	Győr vár (Győr m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Lupa</i>	Lápa folyó	valószínűleg szl. 'mocsár'	
<i>Kopus</i>	Kapos folyó	ótör. <i>kapu</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Ozora</i>	Ozora (Tolna m.)	szl. személynév	magy. névadás
<i>Thapeon</i>	Tápé (Tolna m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Zemogny</i>	(Duna-)Földvár (Tolna m.)	szl., 'föld(-vár)'	

A veszprémi és a pécsi oklevélben összesen 19 helynév szerepel "vulgáris" alakban. Feltűnő, hogy – főleg az előbbiben – viszonylag nagy számban vannak képviselve az uráli (finnugor, ugor, ősmagyar) eredetű közszavakra visszamenő helynevek. Mivel a pécsi oklevélben az *alma* és a *kapu* szavak (valamint a veszprémiben a *híd*) feltehetően jóval a lejegyzés előtti átvételek a törökből (illetve az alánból), így ezek 1009-ben már magyar közszavaknak minősülnek (jellemző, hogy magyar ragot, illetve képzőket kaptak). Ugyancsak kérdéses, hogy a *Kér* törzsnevet szabad-e a XI. század elején töröknek tekintenünk. Mindazon esetekben, ahol a név idegen eredetű (héber, török, szláv) személynévre megy vissza, a névadás magyaros jellege tanúskodik az aktív magyar helynévadásról. Ugyanakkor még mindkét oklevélben találkozunk olyan megnevezésekkel, amikor a magyarság szláv (illetve török) közneveket vett át, ilyen a veszprémi oklevélben a *Visehrad* (a *Kolon*), a pécsiben pedig a *Lupa* és a *Zemogny*. Érdekes, hogy a *Visehrad*-ot a magyar nem fordította le *Magasvár*-ra (jóllehet latin *Altum Castrum* adatai széltehen ismertek), viszont a *Zemogny*-t *Földvár* alakban saját nevén elnevezve használta a későbbiekben. Úgy véljük, a veszprémi és a pécsi oklevél néhány évtizeddel a veszprémvölgyi alapítólevél utáni helynévadási állapotot tükröz, amikor már a magyarság a maga finnugoros nyelvének lenyomatát rajta hagyta a tájon.

Vajon mit mutat e szempontól az 1002-re keltezett pannonhalmi alapítólevél helynévanyaga?

<i>Baluuanis</i>	Bálványos (Somogy m.)	szl. <i>bálvány</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Chimudi</i>	Hímed = Nyalka (Győr m.)	ur. ('kan') vagy isme- retlen ('díz') + -d képző	magy. névadás
<i>Cortou, Cortov</i>	Kortó (Somogy m.)	latinra visszamenő szl. 'udvarház'	
<i>Fizeg</i>	(Almás-)Füzitő (Komárom m.)	figr., 'fafajta' + -g képző	
<i>Murin</i>		ismeretlen	
<i>Pason</i>	Pozsony (Pozsony m.)	személynév	magy. névadás
<i>Temirdi</i>	Tömörd (Komárom m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Wag</i>	Vág (Pozsony m.)	bizonytalan eredetű	
<i>Wisetcha</i>	Hegymagas (Veszprém m.)	szl., 'magas'	
<i>Vuosian</i>	(Veszprém-)Varsány (Veszprém m.)	alán, tör. vagy szl. közvetítéssel, népnév	

(Az utóbbi három oklevél esetében az etimológiákat és a megjegyzéseket BÁRCZI, TihAL., GYÓRFFY, i. m. 234, TESZ. és FNESZ. alapján állítottuk össze.)

Úgy tűnik, jellegzetesen nem különbözik a veszprémi és a pécsi oklevéltől, így ebben a vonatkozásban nem tudunk olyan határozott kifogást emelni, amely ellene mondana egy 1005 körüli lejegyzésnek. S ez arra is felhívja a figyelmet, hogy itt bemutatott módszerünk általános érvényének komoly korlátai vannak. Ha ugyanis nem a kezdet időszakára alkalmazzuk (amikor a helynévanyag minősítésében kronológiai okok miatt jelentős, jellegzetes különbségek adódnak), hanem egy kialakult, "bejáratott" rendszerre (amikor már megjelentek és előretörték az uráli, finnugor stb. elemek a névadásban), akkor a helynévanyag kis sorozatai nem feltétlenül megbízható tendenciákat tükröznek. Mindenesetre a pannonthalmi alapítólevél tíz földrajzi nevének tanúságai (uráli, finnugor eredetű nevek váltakoznak magyarrá vált szláv jövevényszóval vagy alán eredetű népnévvel) beleillenek abba a fejlődési sorba, amely a veszprémvölgyi alapítólevélétől az 1055. évi tihanyi alapítólevélig vezet, amelynek 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor stb. eredetűek, bár szláv (pl. *Tihany*, *Balaton*, *Kesztyőc*) és török (*Űrsa*, *Koku szarma*) származású nevek is előfordulnak. Mindenesetre a magyar ragok és képzők (még idegen eredetű szavakon is, mint pl. az *Űrsa* szóban a török *ır* 'férfi' szóhoz járuló *-sa* magyar képzőbóka) nagy száma a földrajzi nevekben a helynévadás egyre inkább karakterisztikusan magyar jellegét – kivált a veszprémvölgyi alapítólevél földrajzi neveivel szemben – erősen kidomborítja. S még azonos név majdnem azonos hangalakjai közti minimális különbség is jól példázza azt a változást, ami a veszprémvölgyi oklevél X. század végi keletkezése és a tihanyi oklevél 1055. évi írása közti 65–70 évben a helynévadásban végbement. BÁRCZI GÉZA (TihAl. 24–25) szerint a tihanyi alapítólevélben szereplő *Kucz* "magyar elnevezés, alkalmasint helynévül használt szláv eredetű személynév vagy méltóságnév", a *Kenese* (a veszprémvölgyi alapítólevél *Kúsa* alakja) "viszont ugyanazon hely szláv elnevezésére ... megy vissza".

Ha tehát a négy korai magyarországi oklevél földrajzi nevei alapján megalkotott kronológiánkat "le akarjuk fordítani" a helynévkutatás (a névtan) nyelvére, azt mondhatjuk: a X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek. A magyarok esetében ekkor még – mint MOÓR ELEMÉR (MŰy. 8 [1912]: 110) megfogalmazta – "csak valakinek lehetett menni, de nem valahová". A veszprémvölgyi alapítólevél megszületésétől a tihanyi alapítólevélig mintegy 65–70 év telhetett el, ez két-három emberöltőnyi idő. A névadásban a magyaros (finnugoros) elem megjelenése és uralomra jutása több körülménnyel kapcsolatos. Részint azzal, hogy e kétharmad vagy szűk háromnegyed évszázad alatt jutott el a magyarság a letelepedettséghez (illetve a letelepedettség azon fokára), amikor már azt is ki kellett fejeznie, hogy valahová megy, s nem csupán azt, hogy valakihez. Másrészt ezen évtizedek alatt – mivel szláv vagy török nyelvi hatás idegen betelepülők részéről nem érte el az itt lakókat – felgyorsult a szláv és török ajkúak asszimilációja, a magyar nyelv (a X–XI. század fordulójától kezdve mint a kialakult állam nem hivatalos nyelve is) az Árpád-monarchia alattvalóinak egyre szélesebb körét fogta át. A honfoglalás előtt és közvetlenül utána átvett török és szláv jövevényszavak beépültek a magyar nyelvbe. A tihanyi alapítólevél a tanú rá, hogy az egykori jövevényszavak

immár magyar ragokkal ellátva – tehát magyarként – szerepelnek benne (pl. *uluues megaia, petre zenaia*, BÁRCZI, TihAl. 30–31, 41, ahol a *megye* és a *széna* szó szláv eredetű). Végezetül arról sem feledkezhetünk meg, hogy ha a magyarok a nagyobb települések, vizek nevét – mint már önálló névadásunk előtt létező elnevezéseket – átvették, ezek egy részét lefordították saját nyelvükre (pl. *Zemogny – Földvár*), illetve a szláv eredetű helynév körzetének mikrotoponimiáját – ami a terület intenzív "belakására" vall – saját nyelvükön alkották meg. Az önálló magyar (finnugoros jellegű) helynévadás történetében tehát a 985–1055 közötti időt döntő fontosságúnak kell tekintenünk: a kialakulás és a megerősödés időszaka ez.

KRISTÓ GYULA

Népetimológia és/vagy az értelmiség elmeéle a ragadványnévadásban

Jól ismert a becéző- és ragadványneveknek az a csoportja, amelyben az eredeti nevet idegen megfelelője, annak valamilyen változata, ill. hasonló hangzású tulajdonnév helyettesíti (vö. HAJDÚ M. 1974, 184–9; B. GERGELY P. 1977, 166–7). ZOLNAY–GEDÉNYI kéziratos argószótárában is több ilyen található: pl. *Csárli* – Pulszky Károly).

Az idegen és a magyar név egészen más viszonya figyelhető meg azokban a ragadványnevekben, amelyeket megfelelő ismeret híján népetimológia eredményének tekinthetnénk pl. *Bádog Leó* (P. Badoglio). Tudva azonban, hogy 1935–36 táján az olasz katonáknak az abesszíniai háborúban tanúsított hősiességük nem mondható magatartása nálunk is beszédtéma volt a politikai eseményeket figyelemmel kísérők körében – itt a *Leó* oroszlanév és a *bádog* jelző kontrasztja nyilván nagyon is tudatos, ironikus ragadványnévadásnak tekinthető. A *Bádog Leó*-nak párja is van: *Bedöglő*, hogy ne hagyjon bennünk kétséget afelől, hogy esetünkben nem az ismeretlen hangsor pusztá értelmesítése rejlett a névadási szándék mögött. Még néhány példa: *Barom úr* (J. Barrymore am. színész), *Egoista Bitang* (Egisto Tango ol. karmester), *Ellen Delon* (Alain Delon fr. filmszínész). Bár az eddigi példák is bizonyítják, hogy itt nem a népetimológia jelenségével állunk szemben, végezetül egy magyar személynév hasonló változatát is bemutatom: *Giccsfaludi Stréber Zsigmond* (Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrász).

Az ilyenfajta névadást ZOLNAY VILMOS ál-népetimológiás ragadványnévadásnak tekinti. Én szívem szerint inkább nevezném ezt "pesti" etimológiának, mivel itt egyfajta értelmiségi nyelvi és szellemi játéknak fogható fel a névalkotás. Főleg újságírók, művészek gyakorolhatták. ZOLNAY adattárában is irodalmárok, politikusok és művészemberek, tehát ismert személyiségek ragadványneveit találjuk.

Ebben a típusban létezik egy jóval összetettebb említőnévcsoporthoz is. Az említőnév itt is minden esetben tulajdonnévi eredetű. Két idevágó példacsoportot is idézhethünk.

1. Olyan személy neve adja az alapot, aki valamilyen kapcsolatban van a megnevezetttel (pl. azonos vagy rokon foglalkozás). Az említőnévek csipősen, olykor durván utalnak a megnevezett negatív tulajdonságaira. B. GERGELY PIROSKA is megjegyzi (i. m. 166), hogy a ragadványnév-alkotásban nagy szerepet töltenek be az obszcén szavak. Ezek minden esetben pejoratív tartalmat fejeznek ki. Az itt szereplő példákat a nyomdafestéket is tűrő nevekből válogattam.

Galambos Erzs: *Claudia Ordenáré* (Claudia Cardinale)

Pécsi Ildikó: *Anita Seggberg* (Anita Eckberg)

Greguss Zoltán: *Csalsz Lafion* (Charles Laughton)

Dene József (operaénekes): *Dietrich Fuser Diskau* (Dietrich Fischer-Diskau)

Komlóssy Erzsébet: *Elisabeth Schnapskopf* (Elisabeth Schwarzkopf)

Házy Erzsébet: *Elisabeth Téboły* (Elizabeth Taylor)

Major Tamás: *Eliolt Brecht* (Bertolt Brecht)

Darvas Iván: *Gen Kelly* (Gene C. Kelly)

Ugyanez a típus, de többszörös áttétellel és bonyolultabb formában, tulajdonképpen mondatként, ill. összetett mondatként:

Antal István: *Assisi Liszt Ferenc* (Assisi Szent Ferenc és Liszt Ferenc nevéből)

Váradi Hédi: *Bárleenne Dietrich* (Marlene Dietrich).

2. Olyan említőnévre is találtam példát, amelyben a tulajdonnév nem személynév, hanem mű címe: Karády Katalin: *A bahcsiszeráji szökőtyúk* (Puskin: A bahcsiszeráji szökőkút). Ez az említőnév az életsorsra, eseményre utaló szemantikai csoportba sorolható (vö. KÁLMÁN B. 1989; PAIS D. 1966).

A ragadványneveknek tehát létezik egy olyan csoportja, amelyet a népetimológiai szóalkotás mintájára hozhatunk létre. Ez a típus annál nagyobb hatást ér el, minél több rokonság van az eredeti és a felhasznált személynév (ill. tulajdonnév) viselője között, és a megnevezettnek egy jellemző tulajdonságára, életsorsbeli eseményére stb. minél szellemesebben, minél leleményesebb szójáttékkal világít rá.

Irodalom

Forrás: ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY argógyűjteménye, cédulaanyag. Megtalálható: MTA Nyelvtudományi Intézet.

B. GERGELY PIROSKA, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977.

HAJDÚ MIHÁLY, Magyar becézőnevek (1770–1970). Bp., 1974.

KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Debrecen, 1989.

PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana. MNyTK. 115 [1966]

KUGLER NÓRA

Szárnyalnak a Sólymok, avagy az amerikai típusú névadási minta a sportban

1988-ban a rendszerváltás előtt Magyarország boldogan ünnepelte a magyar sport szülői sikerét, a huszonhárom olimpiai érmet. Ekkor persze már mindenki sejtette, hogy a szülői olimpia volt az utolsó olyan világverseny, amelyre még a "pénz nem számít" elve alapján készülhettek a sportolók. Akkoriban a költségvetés – a sporthivatal közbeiktatásával – még annyi pénzt juttatott a magyar sportnak, amennyire szükség volt. A rendszerváltás után nyilvánvalóvá vált: a magyar sport a szakadék szélén áll. Klubok, szakosztályok, kisebb-nagyobb egyesületek szűntek meg sorban, bizonyos sportágak vegetáltak, küzdöttek a fennmaradásért, hiszen az állami és a korábbi vállalati támogatások szinte teljesen elapadtak.

A csúcson, az első osztályban alapvetően mégsem romlott a helyzet. Ennek oka pedig az, hogy a magántőke bevonult a sportba, s hirtelen mágikus tartalmat kapott az addig nálunk szinte alig ismert szó: szponzor. Szponzorokat kerestek és találtak a szövetségek, az egyesületek, a különféle szakosztályok – akár megmaradtak egyesületi keretekben, akár önállósultak –, sőt ma már nem ismeretlen az egyéni szponzorálás még a csapatsportokban sem. Az utóbbi három évben megjelentek a sportmágnások, pl.: Neményi Béla, André Ritter vagy az azóta már megbukott Zemplényi György – hogy csak néhányat említsünk. Olyan új fogalmak kerültek be a köztudatba, mint arany fokozatú támogató, vagy a barcelonai olimpia előtt: az olimpiai csapat hivatalos szállítója, szponzora. Mára már nyilvánvalóvá vált: hirdető és szponzorok nélkül aligha létezhet a jövőben a magyar sport.¹

A változások természetesen az egyesületek és szakosztályok elnevezéseiben is nyomot hagytak és hagynak. Esetenként visszatértek a régebbi, az elmúlt rendszer előtti nevek: az *Újpesti Dózsa* például újra eredeti nevén *Újpesti Torna Egylet*-ként szerepel, az *MTK-VM* (*Magyar Testgyakorlók Köre – Vörös Meteor*) ismét *MTK* lett, a *Budapesti Honvéd* labdarúgó-szakosztálya *Kispest-Honvéd* néven önállósult, és visszavette a klub korábbi piros-fekete színét, a *DMVSC* nevéből kikerült a *Munkás* szó, így ismét *Debreceni Vasutas Sport Club* az elnevezés.² A legjelentősebb változást azonban az új szponzorok megjelenése és a régi támogatók eltűnése jelenti. Ez néhány esetben szinte teljes névcsere után, pl.: a *Bramac SE*-ből *Fotex VSE*, a *Tisza Volán*-ból *Pick Szeged* (kézilabda), a *Kapascukor SE*-ből *Kaposvári KC*, az *Alba Regia Építők*-ből *Albacomp*, a *Dunai Kőolaj*-ból *Battai KE* (kosárlabda), a *Szolnoki Vízügy*-ből *Elektrosport Szolnoki SE* (vízilabda), a *Sziketherm*-ből *Dunaferr* (jégkorong) stb. lett. Gyakoribb azonban az, hogy megmarad valamilyen (előfordul, hogy módosított) formában az eddigi elnevezés – vagy mert nem szerepelt benne a korábbi támogató, vagy mert esetenként ez a támogató a továbbiakban is jelen van –, és az adott csapat az eredeti név mellé (előtte vagy utána) felveszi a szponzor nevét

¹Vö. A magyar sporti évkönyve 1992. Szerk. Harle Tamás és Ládonyi László. Budapest, 1992. 308.

²Azóta, éppen a napokban olvashattuk, a *DVSC*-nek új gazdája van, a csapat neve a továbbiakban: *DVSC-Speditor*. (Nemzeti Sport, 1993. május 7.)

is. Elég ha csak egy pillantást vetünk a nálunk még mindig legnépszerűbbnek mondható sportág, a labdarúgás NB I-es tabellájára: *Vác FC-Samsung*, *PMSC-Fordan*, *Videoton-Waltham*, *Vasas-Smírnoff*, *Csepel-Kordax*, *BVSC-Dreher*. Lassanként a szponzori nevek eligazítanak abban, hogy melyik sportág, melyik csapatáról van szó. Néhány példa az ismert, régi, patinás egyesületekből: *Vasas-Smírnoff* – labdarúgás, *Vasas-Fabulon* – férfi röplabda, *Vasas-Dreher* – női kézilabda, *Vasas-Plaket* – férfi vízilabda; *Herz-FTC* – női kézilabda, *FTC-Műfemszer* – birkózás, *FTC-Törley* – férfi vízilabda; *MTK-Püli* – vívás, *MTK-CNC (Citadella Night Club)* – női kosárlabda, és még hosszasan lehetne sorolni.

Sokszor azonban nem ilyen egyszerű a helyzet: a szponzori név még a sportbarátoknak is megfejtésre szoruló névalakot eredményezhet, pl.: *Opel-Kápolnásnyék-Budafok*, ahol is a budafoki férfi kosárlabdacsapat támogatója az Opel-Kápolnásnyék cég; és persze némiképp igaza van a Népszabadság újságírójának, amikor a női kosárlabda Magyar Kupa nyolcaddöntőjének párosítása³⁰ láttán így ír: "A szponzorok kimondhatatlan elnevezései, illetve rövidítései mára már úgy elszaporodtak, hogy hovatovább kódmagyarázó füzetet kell közreadnia a szövetségnek, különben senki sem tudja követni még a legszimplább sorsolást sem" (Népszabadság, 1993. január 28.).

Úgy gondolom, az eddig elmondottakból is kiderült, hogy a magyar sportban bekövetkezett rendszerváltást, a "pénz beszél" elvének kizárólagosságát a nevek jó részének megváltozása hűen tükrözi. Nem célom most bemutatni az egyesületi nevek teljes rendszerét, sem pedig minden kisebb-nagyobb változást, annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy az új vagy részben új nevek nagyjából még is követik az eddigi hagyományt, azaz: az egyesületek, szakosztályok nevében legtöbbször vagy helységnév (-i képzővel vagy anélkül), vagy támogatói, illetve ma már szponzori név szerepel, vagy mindkettő egyszerre, és gyakoriak az egyesület, klub (club), egyeslet megjelölések is a név részeként mozaikszó formájában. Például: *Eger SE (Sport Egyesület)*, *Malév SC (Sport Club)*, önálló szakosztályként: *Szeged FC (Football Club)*, *Veszprém LC (Labdarúgó Club)*, *Salgótarjáni KK (Kosárlabda Klub)*, *Bajai Bácska KSE (Kosárlabda Sport Egyesület)* stb.³¹

Valamint létezik még két az eddigiektől eltérő és hagyományosnak mondható névtípus is – mindkettő kisebb horderejű, mint az eddig említettek. Néhány csapat személynevet, általában történelmi alak nevét viseli; ez a katonacsapatokra volt, bár nem kizárólagosan, a legjellemzőbb, és az ma is, pl.: *Honvéd Zrínyi SE*, *Honvéd Szondi SE*, *Kossuth KFSE* (a szentendrei katonai főiskola csapata), *Honvéd Mereszjev József SE*; de ide tartoznak a *Dózsa* nevet viselő csapatok, az *Újpesti Dózsa* már nem, ellenben a *Debreceni Dózsa* igen, s ide sorolható például a *Budapesti Spartacus* is.

³⁰A női kosárlabda Magyar Kupa nyolcaddöntőjének párosítása: *Univer KSC-Kőegáz-Mátv*, *BSE-Eger*, *Tungram-SVSE-Raabersped*, *MÁV Nagykánizsai TE-BSC Sárvas*, *Sabaria-Mórk KC-BEAC-Mol Rt.*, *DKSK-SzEM-Szeged*, *PVSK-Co-order-EGIS-OSC*, *KSK Szekszárd-MTK-CNC*.

³¹A teljesség kedvéért: természetesen – és ez korábban is így volt – szerepelhet a teljes név mozaikszó, többnyire betűszó formájában is: *BVSC*, *MTK*, *TFSE* stb., s az új névsem is kerülhet betűszóként az eddigi mellé vagy a rövidség kedvéért, vagy mert a támogató cég neve eleve létezik ilyen alakban, a már említett példa: *MTK-CNC*.

Mostanában – tudomásom szerint – egyetlen ilyen új név keletkezett: a *KSI* tiszteletből felvette az OTSH elhunyt elnökének, Csanádi Árpádnak a nevét: *Csanádi Árpád KSI*. A másik, talán még kisebb hatókörű névtípus: a jelszói értékű nevek, ide tartozik például a *Haladás*, a *Tesztvérség*, és ide sorolható részben az *Egri Lendület SE*, a *BKV Előre* vagy a *MÁV Előre* csapata is.

Jelentős, ám típusát tekintve hagyományörző a változás tehát sportcsapataink elnevezésében, s éppen emiatt a hagyomány miatt okozott meglepetést még sportberkekben is³² 1992 őszén az, hogy a *Tungsram* és a *Honvéd* kosárlabdaszakosztálya *Budapesti Sólók* néven egyesült. Vagyis az -i képzős helynévhez nem szponzori név vagy mozaikszó formájában a szakosztály megjelölése került, hanem egy f a n t á z i a n é v, minden bizonnyal jelképi értékkel. A névadási mintát pedig nyilvánvalóan nem az egyes csapatok szurkolók körében elterjedt, ha lehet így nevezni, ragadványnevéből (*zöld sasok* – *FTC*, *vörös ördögök* – például *Liverpool* stb.), hanem az amerikai profi sportból kölcsönözték, és itt elsősorban – minthogy kosárlabdáról van szó – az amerikai profi kosárlabdáligrára (NBA) kell gondolnunk.

Az Egyesült Államok négy legnépszerűbb sportja a baseball, a kosárlabda, az amerikai futball (nem azonos a labdarúgással, sem teljes mértékben a rögbivel) és a jégkorong. Európában a baseball és az amerikai futball kevésbé ismert, vagy inkább kevésbé elterjedt, a jégkorong és a kosárlabda természetesen nagyon népszerű. Három-négy éve Magyarországon is nyomon követhetjük a profi amerikai jégkorong (NHL) és a kosárlabda (NBA) küzdelmeit az égi csatornákon (korábban a Screensporton, ma már az Eurosporton); újabban rendszeresen beszámol a Nemzeti Sport is a két liga bajnokságáról, ám nem utolsósorban: a barcelonai olimpián az NBA játékosai közül összálldt ún. Álomcsapat (a Dream Team – így angolul – azóta fogalomná vált a sportban) elkápráztatta játéktudásával a világot, és óriási nimbusza lett az amerikai kosárlabdának egész Európában, s természetesen nálunk is.³³

Nézzük meg tehát röviden az amerikai névadási mintát az NBA-csapatok elnevezéseinek a segítségével – a típus természetesen nemcsak a kosárcsapatokat, hanem az összes egyesült államokbeli és kanadai profi csapatot is jellemzi.

A nevek két elemből tevődnek össze. Az első névelem az esetek túlnyomó többségében városnév vagy – ez ritkább – államnév, a második elem minden esetben motivált fantáziánév. A fantázianevek széles skálát mutatnak fel: a leggyakoribbak a pusztán jelképi eredetű nevek, ezek utalhatnak erőre, állóképességre, ügyességre, robbanékonyságra, gyorsaságra, légiességre – mindenre, ami ebben a sportban

³²Itt kell köszönetet mondanom Laczkó Péternek, a Testnevelési Egyesem végzős hallgatójának, a téma feldolgozásához nyújtott jelentős segítségéért.

³³Ezzel kapcsolatosan hadd idézzem a Képes Nemzeti Sportból az Amerika, Amerika című rovat egyik cikkének a bevezetőjét Török Péter tollából: "Elmúltak azok az átkos idők ..., amikor a napos szerkesztő még mélabúsan ... tolt vissza az amerikai profi kosárlabdáról írott dolgozataimat. «Ugyan már, ifjú kollégám! Hát érdekli a csepeli munkást, hogy a kétméteres négerek Amerikában hogyan dobálják a kosarakat?» Lám, milyen gyorsan felfordult a világ. Ma már a csepeli munkást is érdekli. Még mást is. Mindenkit. A jövő század csapatsportja dinamikus erővel szerkeszti át a tömegszórakoztatás történetét" (Képes Nemzeti Sport, 1993. január 26.).

nélkülözhetetlen. Jellegzetes csoportot alkotnak az állatnevek³⁴: *Chicago Bulls* (bikák), *Atlanta Hawks* (sólymok – vö. *Budapesti Sölymok*), *Milwaukee Bucks* (szarvasok), *Minnesota Timberwolves* (erdei farkasok), *Charlotte Hornets* (darazsak), *Dallas Mavericks* (fiatal szarvasmarhák) – ez utóbbi névben a helyi állattartás jellege is dominálhat, valamint nem lehet véletlen, hogy a minnesotai csapat éppen a *Timberwolves* nevet választotta, hiszen ez a vadfajta Kanada déli részeinek erdeiben él, és Minnesota közel fekszik a határhoz és az erdős részekhez. Az állatneveken kívül pusztán jelképi értékek lehetnek a következők: a két Los Angeles-i csapat egy-egy gyorsjárású, szélesebb hajó nevét viseli: *Los Angeles Lakers* és *Los Angeles Clippers*, de ide sorolható a *San Antonio Spurs* (sarkantyúsok), a *Washington Bullets* (bombázók, lövedékek), a *Seattle Supersonics* (szuperszónikusok), az *Indiana Pacers* (írást diktálók), vagy a játék jellegét elvont fogalommal megjelenítő *Orlando Magic* (varázslat) és *Utah Jazz* (modernség)³⁵ is. Néhány csapat nevében a nagyság, a kiemelkedés hangsúlyozódik elsősorban: *Sacramento Kings* (királyok), *Cleveland Cavaliers* (lovagok), *Golden State Warriors* (katonák).

A jelképiség mellett a másik csoport a fantázianevek között az, melyek valamilyen módon az adott hely jellegzetességeihez kötődnek. Az időjárásra utal – s persze jelképi értékű is – a *Miami Heat* (meleg, hév) és a *Phoenix Suns* (napok), az utóbbi esetben maga a városnév is motiválja a fantázianevet. A város lakóinak eredetét jelöli a *Boston Celtics* (kelták) és a *New York Knickerbockers* (holland őslakosok). A csapat megalakulásának körülményei is jelen lehetnek a névben: *Portland Trailblazers* (úttörők), *Philadelphia 76ers* (hetvenhatcsok) – ebben az esetben kettős lehet a névadási indíték: egyrészt a Philadelphia nevet változtatott az adott évben (korábban *Warriors* volt), de kapcsolódhat az évszám ahhoz is, hogy 1776-ban éppen Philadelphiában írták alá a Függetlenségi Nyilatkozatot. Teljes mértékben helyi sajátosságra utal a *Detroit Pistons* (dugattyúsok), hiszen Detroitban minden – az utcanevek többsége is – az autógyártáshoz kötődik; a *Denver Nuggets* (aranyrögök) – Denver vidékén tört ki annak idején az aranyláz; a *Houston Rockets* (rakéták) – Houstonban van a legnagyobb amerikai rakétatámaszpont.

Végül egyetlen csapat visel az NBA-ben a kosárlabdához konkrétan kötődő nevet: *New Jersey Nets* (kosárháló).³⁶

Igy néz ki tehát röviden az amerikai profi kosárlabdacsapatok névrendszere. Persze a háttérben másképp realizálódik az, amit a "pénz beszél" elvének kizárólagosságával jellemeztem, mint nálunk. A csapatoknak többnyire egyéni tulajdonosai vannak – akár részvénytársaság formájában –, és a szponzorálás elsősorban egyénileg történik, egy csapatban játszhat például a NIKE és a Reebok

³⁴Az állatjelképek meglehetősen közkedveltek Amerikában: minden egyetem is rendelkezik ilyennel.

³⁵A *Utah Jazz* esetében nem gondolhatunk a zenére, hiszen a jazz "szülőhelye" nem Utah állam volt.

³⁶Természetesen további utánjárás még módosíthatja ezt a nagyon is vázlatos tipológiát, most első megközelítésben csak a legjellemzőbb jegyek bemutatására törekedtem, valamint néhány esetben találgatásokra szorultam, ugyanis nem jutottam még eddig hozzá az NBA összes adatait tartalmazó, az Egyesült Államokban megjelenő kézikönyvhöz. Külön köszönet Róka Jolánnak néhány szíves szóbeli közléséért.

cég reklámembere, ebből következően a mezeken nincsenek reklámfeliratok, s az elnevezésekben sem jelenik meg semmiféle konkrét támogatói név. Még akkor sem, ha például a Walt Disney "világbirodalom" megvásárol egy hokiklubot. Természetesen azért nem véletlen, hogy ez a csapat a *Mighty Ducks* (hatalmas kacsák) nevet viseli Donald kacsára utalva. A névválasztást a hokiliga komisszára – mert Amerikában ilyen is van – azzal indokolta, hogy ha sikerülne a Walt Disney cég imázsának megfelelő hokicsapatot kialakítani, azaz a szép, technikás, méltóságteljes és becsületes játékot megvalósítani a gyakran tömegverekedésektől sem mentes mérkőzések helyett, ez visszacsalogatná a gyerekeket a jégstadionokba, márpedig ha a gyerek a hokira szavaz, megindul az egész család – azaz kimondatlanul: növekedne a nézők létszáma, vagyis a bevétel. Ez volt tehát a névválasztás "hivatalos" indoklása.³⁷

Visszatérve Magyarországhoz: az első osztályban még csak egyetlen csapat képviseli az amerikai típusú névmintát. Feltehetnénk a kérdést: vajon divattá válhat-e ez a fajta névadás a jelenlegi mellett vagy helyett? Ez ma még nyilván megválaszolhatatlan, de tény, hogy az élet sok területén tapasztalható egyfajta Amerika felé fordulás, s persze ahhoz, hogy megváltozzon a magyar sport névstruktúrája, további változásokra van szükség a magyar sport belső rendszerében is. Ha azonban körülnézünk sportéletünk ún. hátországában, akkor nyilvánvaló: fiatal, most meghonosodó sportágakban már divattá vált az amerikai névminta. Nem véletlen, hogy a jellegzetes példákat a magyar rögbi- és baseballcsapatok (!) között találjuk. A rögbi a baseballhoz képest korábban honosodott meg, s az 1991-es tabella még nem mutat érdekességet az elnevezésekben. A mostani eredménylistát végignézve azonban kiderül: a régebbi csapatok is – néhány kivételtől eltekintve – megváltoztatták a nevüket, s jelenleg a következő elnevezéseket találjuk – úgy gondolom, ezek a nevek önmagukért beszélnek: *Zöld Sölymók*, *Battai Bátor Bulldogok*, *Érdi Darazsak*, *Miskolci Keselyűk*, *Kispesti Elefántok*, *Pécsi Termesz*, *Esztergomi Vitézek*, *Nagykovácsi Yeti*, *Szentesi 91-esek*, *Budapesti Számlázottak*, sőt: *Békéscsabai Benny Bulls* (Benny bikák).

A baseballt áttekintve az amerikai hatás még erősebb nyomát találjuk – talán annak is köszönhetően, hogy a baseball kifejezetten amerikai sport. A két- vagy háromtagú névelem második része, azaz a fantázianév ugyanis többnyire angol. A példák megint csak önmagukért beszélnek: *Ajka Blackbirds* (feketerigók), *Sopron Woodmen* (favágók), *Nagykanizsa Ants* (hangyák), *Siófok Denewares* (moszatok ?), *Budapest Brick Factory* (ez tulajdonképpen támogatói név, gondosan angolra fordítva: téglagyár), *Vác New Deal* (új egyezség)³⁸, *Győr Dark Horses* (sötét lovak), *Budapest Islanders* (szigetlakók), *Szentendre Sleepwalkers* (alvajárók), *Budapest Hotshots* (forró lövések). Elvértve előfordul magyar név is: *Miskolci Felhőkarcolók*.

Ezeknek a neveknek vázlatos tipologizálására, az amerikai futball-, valamint baseballcsapatok elnevezéseivel való összehasonlítására és a névadási indítékok megkeresésére ebben a dolgozatban nem teszek kísérletet, a rögbi- és a baseballcsapatok neveinek bemutatásával most csak arra szerettem volna felhívni a

³⁷Vö. Képes Nemzeti Sport, 1993. március 23.

³⁸Nem valószínű, hogy a *New Deal* a Roosevelt-féle akkori új gazdaságpolitikára utalna.

figyelmet, hogy ha egyelőre még csak a sport hátországában, de nálunk is meghonosodott, sőt úgy tűnik, divattá válik az amerikai névadási minta.³⁹

Végezetül egy rövid kitérő: a szinte egyetlen jelentős sportnapilapunk, a Nemzeti Sport tudósításaiból eddig sem hiányoztak a képszerű kifejezések (esetenként az erős képzavarok). Nos, ezek az új fantázianevek széles teret adnak a képszerűségnek. Egyetlen jellemző példa: a rögbieredmények előtt címként a következő szerepelt a minap: *A fogatlan Bulldognál erősebb a tavaszi Darázs*. Most erre "stílusosan" csak ennyit: No comment.

LACZKÓ KRISZTINA

Személynevek az Új Magyar Tájszótár szólásaiban és közmondásaiban

Az Új magyar Tájszótár gazdag nyelvi anyagának legérdekesebb, legszínesebb részei a szólások és közmondások. A szótár eddig megjelent három kötetében (A–M) 333 személynevet tartalmazó frazeológiai egység van. Megoszlásuk a következő: 281 szóláshasonlat, 48 szólás és 4 közmondás. A frazeológiai egységek gazdag hangulati tartalmú, a stílust szemléletessé, színessé tevő elemei a nyelvnek. Tükrözik a nép gondolkodásmódját, világképét. Ezért gyakoriak nyelvjárásainkban is.

Adataim szerint leggyakrabban a szóláshasonlatokban találkozhatunk személynevekkel. Ez a tény kialakulásukkal is magyarázható. A szóláshasonlatok általában egy ténylegesen megtörtént eseményhez és valós személyhez kötődnek, valamilyen helyi adomát megörökítve. Az ott élők kezdetben még ismerik és továbbadják a szóláshasonlatot létrehozó történetet, de később a jelentés elhomályosul, eltűnik, s csak a belőle lesűrhető tanulság marad meg, válik általánossá és más hasonló esetekben is felhasználhatóvá. Mivel a szóláshasonlatok egy-egy vidékhez és településhez kapcsolódnak, rendszerint egy, néha két adattal szerepelnek a szótárban. Ritkán válnak országosan elterjedté.

A szóláshasonlatok nagy része gúnyos, illetve humoros színezetű, kifejezve az adott közösség értékítéletét, véleményét.

Szerkezetileg két részből állnak: egy főmondatból és egy hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondatból. Ez a forma nyomósítja, hangsúlyossá teszi a jelentést (*Úgy megy, mint a Sinka Mári éneke* = szomorúan, vontatottan), illetve valamilyen jelentéstöbblettel gazdagítja az alapjelentést (*Változik, mint Haluzséknál az ebéd; hol író, hol savó*). Ez a mondat szerkezet a szóláshasonlatok egy részének ritmust is ad. Az azonos szótagszámú felező ütemű sorokban a magyar népdalokban gyakori, a

³⁹Laczko Péter hívta fel a figyelmet arra, hogy egy új sportág, a floorball csapatainak az elnevezései is az amerikai mintát képviselik, a floorballról azonban az újságok még nem tudósítanak, a Nemzeti Sport sem. Ezen kívül a női labdarúgócsapatok közül hozhatunk példát: *Pepita Sárkányok*.

magyaros verselésre jellemző hangsúlyosság érzékelhető (*Úgy tesz, mint Zilaji | ásóval mégy kapálni*).

A szólások általánosabb érvényű tartalmat hordoznak, eredetük ritkán függ össze egy-egy meghatározott személlyel, ezért személynév is ritkábban fordul elő bennük. Nyelvjárási anyagomban 48 ilyen típusú szólást találtam. A közmondásoknál is hasonló tendencia figyelhető meg. Kevés a személynévvel megalkotott közmondás, anyagomban mindössze négy van.

Ennek egyik lehetséges oka a közmondások mondanivalója, témája. Általános érvényű életigazságot, megfigyelést, illetve tanácsot fejeznek ki, évszázados bölcsességről, nagy élettapasztalatról adva tanúbizonyságot. A közmondásokban kimondott ítélet leggyakrabban nem egy konkrét személyre vonatkozik, hanem általában az emberre, illetve valamilyen embercsoportra.

A személynéveket tartalmazó közmondások valószínűleg helyi anekdotákból keletkeztek, de később elvesztették helyi jellegüket, országosan ismertté váltak (*Ami másé, nem Tamásé*).

Az anyagomban levő személynévek a következő csoportokba sorolhatók:

I. Családnév

- családnév önállóan (*Gara, Hatvani, Petrik*)
- családnév + *-ék* (összefoglaló neveket alkotó képző) (*Csonkák, Csehi-ék, Kámányiék*)
- családnév + *-né* (asszonynévképző) (*Frankné, Somosiné, Vidáné*)

II. Teljes személynév

- családnév + férfi keresztnév alapalakban (*Bíró Károly, Czirok András*)
- családnév + becézett férfi keresztnév (*Gyánti Jóska, Nagy Pista*)
- családnév + női keresztnév alapalakban (*Godó Sára*)
- családnév + becézett női keresztnév (*Sinka Mári, Ónodi Kati, Kun Nina*)

III. Keresztnév

- férfi keresztnév alapalakban (*Balázs, János, Máté, Tamás*)
- becézett férfi keresztnév (*Laci, Marci, Jancsi, Miska*)
- becézett női keresztnév (*Sári, Kati, Panna*)

IV. Ragadványnév

- ragadványnév + családnév (*Vak Surányi*)
- ragadványnév + becézett férfi keresztnév (*Taknyos Pista*)
- ragadványnév + becézett női keresztnév (*Dübbencs Sári*)

V. Egyéb névkombinációk (egy frazeológiai egységen belül különböző névtípusok vannak)

- férfi keresztnév + női keresztnév
- férfi keresztnév + becézett férfi keresztnév
- becézett női keresztnév + becézett férfi keresztnév

A leggyakoribb névtípus a családnév, a szólások, szóláshasonlatok felében ezzel találkozunk. A nevek többsége önállóan, keresztnév nélkül áll. A pusztai vezetéknéven történő említés férfiakra vonatkozik. J. SOLTÉSZ KATALIN szellemesen jegyzi meg: ez, (tudniillik a pusztai vezetéknév férfiakra vonatkoztatása) ha úgy tetszik, az évezredek férfiuralom nyelvi vetülete (Nyr. 87 [1963]: 292). Valóban, a

népi gondolkodásmód, világszemlélet főként azokat az eseményeket örököltette meg, amelyekben férfi volt a szereplő. Történelmi tény, hogy a társadalom életében évszázadokon át a férfiaké volt a vezető szerep.

A családnév + -ék képzős szerkezet egyszerre több személyre, családtagokra utal, de csak a családfőt nevezi meg.

Húsz név alakult a családnév + -né képzős formával. Ez a szerkezet a leggyakoribb asszonynévtípus rövidebb alakja, főként említő funkcióban használatos. Nem túl udvarias, kicsit rideg megnevezési forma, ezért nem meglepő, hogy a velük alakult frazeológiai egységek általában gúnyos, néha humoros színezetűek, pl. *Nem találja a helyét, mint Frankné a lagziban. Aggódik, mint Gacsóné lúdja a gallyban.*

A férfiak társadalmi szerepéről mondottakat erősíti a következő névesoport is, amelyben a férfiak teljes névvel szerepelnek. 58 ilyen név van. Ezeknek a frazeológiai egységeknek az alapja bizonyára konkrét történet, konkrét, ismert hősökkel. A családnév mellett a férfi keresztnév fele-fele arányban alapalakban, illetve becézett formában állnak.

Családnév és női keresztnév kombinációjára kevesebb példa van, mindössze 13. A keresztnév kizárólag becézett alakban használatosak. Általában humoros vagy gúnyos történet adhatta az adoma alapját, s ez a becézett névforma tompította az időnként sértő színezetű szólások, szóláshasonlatok stílushatását. Valószínű, hogy a megnevezett nők lányok voltak, mert a férjes asszonyok megnevezése a korábban említett -né képzős névstruktúrával történt.

A következő csoportba a keresztnéveket soroltam. 68 olyan frazeológiai egység van, amelyben férfi keresztnév szerepel, alapalakban vagy becézett formában. Ezek a szólások és közmondások nyilvánvalóan szűkebb közösségben keletkeztek, ahol jól ismerték egymást az emberek, az azonosításhoz elegendő volt a keresztnév. Az idők folyamán azonban a családnév elhagyása miatt elvesztette konkrétságát a történet alapjául szolgáló esemény, így a szólások és közmondások jelentése is általánosabb érvényű lett.

Az általam összegyűjtött frazeológiai egységekben a következő nevek a leggyakoribbak: *Ferenc, György, István, János, Mihály*. Elmondható, hogy a névdivat a szólásokban és a közmondásokban is tükröződik, mivel ezek a férfi keresztnév a XVI–XVIII. században a tizenöt legkedveltebb név közé tartoztak (KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*.⁴ Debrecen, 1989, 50).

Női keresztnév önállóan 8 esetben fordul elő – egy szólást kivéve – becézett formában. A frazeológiai egységekben leggyakrabban használatos női nevek (családnévvel vagy önállóan) (*Borbála, Erzsébet, Katalin, Mária, Sára*) évszázadokon át a legnépszerűbb keresztnév voltak.

Kisebbségi előfordulással ugyan, de a ragadványnevek is megjelennek a szótár frazeológiai egységeiben. Főként családnév előtt állnak (*Vak / Surányi*), de keresztnévhez is kapcsolódhatnak (*Dübbencs / Sári, Tuknyos / Pista*).

Az Új Magyar Tájszótár szólásainak és közmondásainak névanyaga igen gazdag, sokféle elemzésre, vizsgálódásra alkalmas. Jelen dolgozatomban nincs mód minden szempont végiggondolására, ezért csak egy névhasználati sajátosságra

szeretnék rámutatni. Több példát találunk arra, hogy egy szólás vagy szóláshasonlat vidékenként más személynevet tartalmaz.

Mást beszél, mint Badarné, mikor a bor árát kérték (olyankor mondják, amikor valaki el akarja terelni a beszédet a számára kellemetlen témáról). Névváltozatai: *Badarné* (Gacsály), *Bodóné* (Szabolcs vármegye), *Bozóné* (Kiskunhalas).

Fel sem veszi, mint Jónás az üres kulacsot. Névváltozatok: *Jónás* (Kiskunhalas), *Visontai* (Csongrád).

Pislog, mint Pikóné kocsonyájában a béka. Névváltozatok: *Pikóné* (Békés), *Csótiné* (Szekszárd).

Jancsinak mondják, hogy János is értsen belőle. Névváltozatok: *Jancsi-János* (Koltó), *Jankó-János* (Debrecen), *Péter-Pál* (Kolozsvár), *Pál-Péter* (Háromszék vármegye).

Ennek a névhasználatnak az ellenkezőjére is akad példa. Egy személynév (*Dóciné*) több szólásban, illetve szóláshasonlatban is előfordul, de a névhez tapadt, önállóult jelentés vidékenként változik.

- *Üres, mint a Dóciné ládája* (Kiskunhalas)
- *A Dóciné ládjába* (Hódmezővásárhely) (a "hol van" kérdésre adott feleletként: a földön)
- *A Dóciné ládjában* (Nagyszalonta, Átány) (a földön van)
- *A Dóciné ládjában* (Hódmezővásárhely) (nem a helyén van)
- *Dóciné ládjában van* (Vác) (a szemében van)
- *A Dóciné ládjában van* (Csenger) (elveszett).

A *Dóciné ládája* birtokos szerkezete állandósult szókapcsolatként él a különböző frazeológiai egységekben, széles körben elterjedt jelentést hordozva: 'nem a helyén levő, rendetlen'.

LAKATOS ÉRIKA

Tacsilló-halom

A Magyarország földrajzinév-tára (Budapest, 1981. 25, 30) határdombként említi ezt az őskori kunhalmot Balmazújváros és Hajdúböszörmény között, 6 km-re délkeletre a *Pródi-halom*-tól és 15 km-re keletre a *Szandalik-halom*-tól. A térképmellékleten 45-ös szám alatt láthatjuk a halmot a Keleti-főcsatorna és a K. V.-5-ös víztároló között.

H. FERKTE PÉTER dolgozatából (Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. Budapest, 1958. 77, 88, 108) azt is megtudjuk, hogy a Hortobágy északkeleti határán két *Tacsilló-halom* található: a *Nagy Tacsilló* és a *Kis Tacsilló-halom*. Az utóbbi a Nagy Tacsillótól kb. 10 km-re nyugatra van. *Tacsilló-halom*-nak vagy *-laponyag*-nak csak a *Nagy Tacsilló*-t nevezik, de írják és mondják *Tacsilló*-nak is. Hajdúböszörmény

város jegyzőkönyveiben a halom neve először 1748-ban fordul elő: "Fordul a határ a *Tatsilló halma* felé" (Böszörmény-újvárosi határhányás, Vlt.). 1784: A határ egy része "vagyon a *Nagy Tatsilló laponyagján*" (prot. A. 210). 1801: "... itt fordul a határ Nap Szállatnak a Brassó éren által a *Tatsilló halma* felé" (Böszörmény-újvárosi határhányás, Vlt.). 1854-ben a *Kis Tacsilló-halmot* is említik: "*Nagy Tacsilló halomtól Kis Tacsillóig* mért vonal ... *Kis Tacsilló halomtól Csikós laponyagig*..." (Jegyzőkönyv tagosítási mérésekről). 1945: "*Nagy Tacsilló, Kis Tacsilló*" (JAKAB SÁNDOR, Hajdúböszörmény megyei város határának átnézeti térképe, 1945).

A halmok elnevezéséről H. FEKETE PÉTER ezt írja: "A név eredete ismeretlen." A megfejtéséhez talán közelebb jutunk, ha a következő két kérdésre magyarázatot keresünk.

Az első: megmagyarázható-e a magyar nyelvből ez az elnevezés? Valószínű, hogy nem, mivel sem igénk, sem főnevünk, sem melléknevünk nincs, amely a *Tacsilló* szóval kapcsolatba hozható volna. Elképzelhető persze, hogy az elnevezés családnévi eredetű, és így magyar névadás eredménye. Ennek azonban a régi iratokban semmi nyomát nem találjuk. Szembetűnő viszont, hogy a környező földrajzi objektumok közül feltűnően soknak van szlávus (szláv nyelvekből kölcsönzött) elnevezése: *Nagy-Visnyó, Bagota, Szandalik, Pród, Vókonya* (?) stb. A halomtól délre a *Rácok szigete* található. Oklevelekből tudjuk, hogy Zsigmond király Böszörményt (több más birtokkal együtt) 1425–26-ban a törökök elől menekülni kényszerült Brankovics György szerb fejedelemnek adományozta, aki 1450-ig a vidék ura volt és egy időre sok szerb (rác) családot is letelepített itt.

A másik kérdésünk az, hogy a szláv nyelvekből, közelebbről a szerbből megmagyarázható-e a *Tacsilló-halom* neve. A kérdés első részére igennel, a másodikra inkább nemmel kell válaszolnunk. A keleti és nyugati szláv nyelvekben, valamint a déli szláv nyelvek keleti csoportjában közismert és általánosan használt a *točilo, točidlo, toczydlo* 'köszörűkő, fenőkő' szó. A szerbben és a horvátban *točilo*-nak, ill. *točil*'-nek ejtik és írják (c-vel). Valamelyik szláv nyelvből, feltehetően a bolgárból a román is átvette *točilă* (ejtsd točils) alakban (N. PEROV, Recnik na bigarskij jazyk. Plovdiv, 1904. 348). A magyar *Tacsilló* név hosszú -ll- hangja azt sugallja, hogy ez a szó valamelyik nyugati szláv nyelvből került át a magyarba, ahol az eredeti szláv -dl- hangkapcsolat hosszú -ll- hanggá alakult.

Milyen történeti magyarázata lehet annak, hogy ezt a két halmot köszörűkőről, fenőkőről nevezték el? Talán a halmok lapos, kerek alakja. Elképzelhető ez is, bár sokkal valószínűbb, hogy a halmokban, ill. a halmok környékén talált őskori leletek: kovakő, obszidián stb. alapján (vö. H. FEKETE magyarázatát a *Pród-halom* neolitikus leleteiről). Hasonló névadással keletkezett a *Köszörű-patak* neve is: "A *Köszörű* < R. *Köszörűs* > névelem minden bizonnyal olyan helyre, mederre utal, ahol fenőkőnek, köszörűkőnek valót lehet találni" (FNESz.⁴ 1: 799). A *Tacsilló-halom* név keletkezésének kora és körülményei ismeretlenek.

LÉVAI BÉLA

Iskolai anyakönyvek névtani tanulságai

Az alábbi cikkben egy több mint 100 éves budai gimnázium anyakönyveinek keresztnévanyagát dolgozom föl. Az összes iskolai anyakönyv (1881–1993) teljes keresztnévanyagának feldolgozása természetesen meghaladná e rövid tanulmány kereteit, ezért csak az 1964 és 1988 között beíratottakét vettem figyelembe. Az első évszámot az indokolja, hogy az iskola ekkor vált lányiskolából koedukált oktatási intézménnyé.

A gimnázium tanulóinak nagy része budapesti születésű, de vannak szép számmal vidékiek és az ország határain kívülről származók is. A beiskolázás Budapest egész területéről történt, mivel az iskolában speciális nyelvi tagozatú osztályok is működnek, ill. működtek, és ezekre nem vonatkoztak a vizsgált időszak egy részében meglévő körzetesítés szabályai.

Az anyaggyűjtés során az alábbi szempontokat vettem figyelembe: első keresztnév, születési hely, születési idő és a szülők valamelyikével való keresztnévegyezés. A feldolgozásban szereplő 1275 tanuló közül 840 a lányok (65,88%) és 435 a fiúk (34,12%) száma. Mivel az 1964 és 1988 közötti anyakönyvek közül minden negyedik évit elemeztem, a születési időpontokra az alábbi évszámhatárok alakultak ki: 1948–50, 1952–54, 1956–58, 1960–62, 1964–66, 1968–70 és 1972–74. A szülők a névadáskor 127 féle női név és 77 féle fiúnév közül választották ki gyermekük első vagy második keresztnévét. A legtöbb esetben a megszületetteket csak egy keresztnévvel anyakönyvezték (1056 esetben) mindössze 219-en kaptak második keresztnévet is (17,17%). Közülük 148-an lányok (az összes lány 17,61%-a) és 71-en fiúk (az összes fiú 16,32%-a). Az adatokból kitűnik, hogy a fiúk és a lányok megközelítőleg ugyanolyan arányban kaptak második keresztnévet. A lányoknál 50, a fiúknál 37 névből válogattak szüleik, viszonylag nagyobb tehát a változatosság a második, mint az első keresztnévek esetében. Mind a lány, mind a fiú nevek között vannak olyanok, amelyek csak második keresztnévként fordulnak elő. Ilyenek a *Franciska, Gajdona, Irén, Kornélia, Olga, Olimpia, Terézia*; a fiúknál: *Axel, Germán, Márk, Máté, Rezső*. Az első, ill. második keresztnévként előforduló fiú-, ill. leánynevek az alábbi képet mutatják (a leggyakoribbak figyelembevételével)

fiúnevek

első keresztnév		második keresztnév		összesítés
1. Péter	37 db	1. Tamás	6 db	1. Péter 42 db
2. Gábor	36 db	2. Péter	5 db	2. Gábor 39 db
3. István	27 db	3. Gyula	4 db	3. Tamás 32 db
4. Tamás	26 db	László	4 db	4. László 30 db
László	26 db	Zoltán	4 db	5. István 29 db
5. András	24 db	4. Attila	3 db	6. András 25 db
6. Zoltán	21 db	Gábor	3 db	Zoltán 25 db
7. János	16 db	József	3 db	7. János 17 db
8. György	15 db	Miklós	3 db	8. Ferenc 16 db

9. Sándor	14 db
10. Ferenc	13 db

György	16 db
9. Attila	15 db
10. József	14 db
Miklós	14 db
Sándor	14 db

Összesítve az oszlopok adatait, feltűnik, hogy második névként nem szerepel az első táblázatban oly gyakori *István*, *András* és *György*, megjelenik viszont az első keresztnévként mindössze kétszer szereplő *Gyula*, valamint az ennél összességében jóval gyakoribb *Attila*, *József* és *Miklós*.

		leánynevek			
első keresztnév		második keresztnév		összesítés	
1. Katalin	56 db	1. Katalin	13 db	1. Katalin	69 db
2. Éva	48 db	2. Judit	11 db	2. Éva	55 db
3. Ágnes	46 db	3. Mária	10 db	3. Ágnes	53 db
4. Judit	40 db	4. Ágnes	7 db	4. Judit	51 db
5. Krisztina	36 db	Erzsébet	7 db	5. Mária	41 db
6. Andrea	33 db	Éva	7 db	6. Krisztina	40 db
Eszter	33 db	5. Andrea	6 db	7. Andrea	39 db
7. Mária	31 db	Anna	6 db	Eszter	39 db
8. Zsuzsanna	29 db	Eszter	6 db	8. Zsuzsanna	34 db
9. Gabriella	23 db	6. Zsuzsanna	5 db	9. Anna	25 db
10. Ildikó	20 db			Gabriella	25 db
				10. Ildikó	22 db

Az első és második keresztnévek közötti hasonlóság szembeötlő: az első oszlopból csak az *Anna* és az *Erzsébet* név hiányzik, míg a másodikból a *Gabriella*, *Ildikó* és *Krisztina*. A második oszlopbéli tíz leggyakrabban előforduló név megterheltsége is feltűnő, ez a tíz név fordul elő 78 alkalommal, szemben a fennmaradó 40 név 70 előfordulásával. Hasonlóan alakulnak a számbéli arányok az első keresztnéveknél is, hiszen a tíz leggyakoribb név összesen 395-ször szerepel a 840 leány esetében.

A kettős keresztnév adásának szokása az idő függvényében így változott: 1948–50: 0; 1952–54: 4 (2 fiú, 2 lány); 1956–58: 21 (3 fiú, 18 lány); 1960–62: 43 (14 fiú, 31 lány); 1964–66: 16 (5 fiú, 11 lány); 1968–70: 55 (24 fiú, 31 lány); 1972–74: 80 (23 fiú, 57 lány). Az adatokból kitetszik, hogy 1974-ig – egy kisebb megszakítástól eltekintve – határozottan növekszik a számsor. Ha a kettős keresztnévadás okait firtatjuk, nyilvánvaló, számolnunk kell a névátörökítéssel, hiszen az apa vagy az anya utónevét nemegyszer éppen a második keresztnév őrzi a gyerek nevében. Befolyásolhatja a szülők döntését az is, hogy a gyermek később maga dönthesse el, két neve közül melyiket szeretné használni. Ez a megfontolás napjainkban főleg a lányok esetében jellemző, mutat rá LACZKÓ KRISZTINA Budapesti keresztnévdivat című cikkében (NÉ. 13 [1991]: 35).

A kettős utónévadás okán már hivatkoztam az elsőként adott keresztnévek gyakorisági számaira. Az alábbiakban az egyes nevek évenkénti megoszlására szeretnék kitérni, hiszen egyes nevek hol jobban, hol kevésbé voltak divatosak az idők

múltával. (A terjedelmi korlátok miatt csak az első öt névre vonatkozó adatokat közlöm. A nevek melletti számok a név adott évben elért "helyezési számát" jelölik.)

	Főnevek					
	Péter	Gábor	István	Tamás	László	András
1948-50:	1.	3.	4.	0.	5.	5.
1952-54:	3.	4.	3.	2.	1.	5.
1956-58:	2.	1.	2.	2.	4.	5.
1960-62:	3.	2.	1.	0.	3.	3.
1964-66:	2.	1.	3.	2.	3.	6.
1968-70:	1.	3.	5.	5.	0.	2.
1972-74:	3.	2.	5.	1.	4.	2.

Érdemes összevetni a fenti táblázatot LACZKÓ KRISZTINA már idézett munkájának adataival: Péter: 2., Gábor: 1., István: 12., Tamás: 3., László: 9., András: 6. A legnagyobb mérvű változás az István és a László neveknel következett be.

	Leánynevek				
	Katalin	Éva	Ágnes	Judit	Krisztina
1948-50:	4.	1.	1.	5.	7.
1952-54:	1.	2.	3.	4.	10.
1956-58:	1.	4.	3.	3.	0.
1960-62:	1.	1.	2.	2.	2.
1964-66:	2.	6.	4.	7.	3.
1968-70:	7.	6.	2.	2.	1.
1972-74:	4.	6.	6.	3.	2.

A táblázat bizonyos gyakorisági átrendeződést sejtet, az első három helyen álló név a hetvenes évekre csökkenő, míg a 4. és 5. helyen lévők emelkedő irányt mutatnak (pregnans példája ennek a Krisztina név, amely 1960-ig a kevésbé elterjedt nevek közé tartozott – 1958-ban még a listára sem került föl –, attól kezdve népszerűsége az időszak végéig töretlen). Az említett cikk gyakorisági vizsgálatainak eredménye: Katalin: 13-16., Judit: 12., Éva: 13-16., Krisztina: 7., Ágnes: 13-16. A Krisztina és Judit név emelkedő s az első három név csökkenő népszerűsége, ha nem is nagy mértékben, de a nyolcvanas évek második felére is igaz maradt. Az összevetésekből az is kiderül, hogy az átrendeződés a női neveknel volt számottevőbb, a férfineveknel bekövetkezett változások sokkal csekélyebbek.

A leggyakrabban előforduló tíz név mellett – melyek általában folyamatosan divatosnak tekinthetők, ill. elterjedtségüket nem elsősorban valamilyen divathullám okozza –, érdemes azokat az összességükben ritkábban előforduló utóneveket is megvizsgálnunk, melyek egy-egy időszakban válnak népszerűvé.

Az első tízben nem szereplő, de folyamatosan meglévő női nevek: Annamária, Beatrix, Csilla, Edit, Edina, Erika, Júlia, Klára, Margit, Marianna, Márta, Veronika, Zsófia; férfinevek: Balázs, Csaba, Imre, Tibor.

Többször, jól körülhatárolható rövid időn belül, de kis számban fordultak elő az alábbi nevek: Anikó 1953-58-ig, majd 1970-74-ig; Noémi 1949-50-ig, majd 1973-74-ig; Rita 1957-ben, majd 1970-74-ig.

A hatvanas években lényeges változás zajlott le – a női nevekénél nagyobb, a férfinamekénél kisebb mértékben –, melyet tükröz az is, hogy bizonyos nevek erre az időszakra – még akkor is, ha korábban igen divatosak voltak (lásd *Erzsébet*!) – teljesen eltűnnek. Íme: *Emőke* 1954–58-ig; *Endre* 1954–66-ig – az egyetlen férfinév ebben a csoportban –; *Erzsébet* 1970-ig; *Györgyi* 1953–58-ig; *Ilona* 1966-ig; *Tünde* 1953–66-ig; *Zsuzsa* 1958-ig szerepel az anyakönyvekben.

A névhasználatban új nevek a hatvanas évek második felében, ill. a hetvenes évek első felében jelentkeznek – lásd az alábbi felsorolás évszámait –, színesebbé, számszerűen gazdagabbá téve az általános névválasztás lehetőségeit; s egyben az ez időszakban népszerűvé vált nevek gyakran divatosak is lettek. Női nevekénél: *Anita* 1966-tól, *Beáta* 1965-től, *Dóra*, *Kinga* 1969-től, *Melinda* 1961-től, *Mónika* 1962-től – ez a két név bukkan elő a legkorábban –, *Nikolett* 1970-től, *Nóra*, *Orsolya* 1966-tól, *Réka* 1969-től, *Szilvia* 1966-tól, *Tímea* 1973-tól, *Viktória*, *Zita* 1970-től. Férfinamekénél: *Bence*, *Dániel* 1970-től, *Gergely* 1965-től, *Zsolt* 1961-től.

A névdivatbeli változások még arányuknál is nagyobb mértékben érintik a lányneveket (lásd a táblázatban szereplő nevek nemenkénti megoszlását).

A névadást a névdivaton kívül – más, a cikkben nem elemzett szempontok mellett – gyakran befolyásolhatja a névöröklés hagyománya is. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy ez a szokás fiúknál inkább eleven, mivel a 435 fiú közül 155-en (34,48%) kapták meg apjuk nevét, míg a 840 lánynak csak 19,40%-a, 163 gyerek örökölte meg anyja nevét. A fiúknál 52-féle, lányoknál 55-féle név szerepel. A fiúnevek közül leggyakrabban az *István* (18), *Sándor* (11), *Ferenc* (10), *József* (9), *Tibor* (8); a leányoknál *Katalin* (12), *Éva* (12), *Mária* (11), *Márta* (10), *Ágnes* (10) nevek öröklődtek. Arról, hogy mely keresztnemek esetén domináns a névöröklődés hagyománya, sokat elárul, ha megnézzük, hogy egy adott név összes előfordulása közül hányszor játszott szerepet a már meglévő továbbörökítése. A fiúk esetében 109-szer haladja meg a névismétlődés az összes előfordulás 50%-át (74,14%), míg a lányoknál csak 38-szor (25,86%). A lányoknál 18-féle név (36,74) a fiúknál 31-féle név (69,26%) tartozik ide. A névöröklődésnek elsősorban azoknál a nevekénél van láthatólag nagyobb szerepe, melyek ritkán, ötször vagy annál kevesebbszer fordulnak elő. A fiúknál 16 név (61,53%) ily módon került a listára a 26 ritka névből. A lányoknál ez az arány 27 névből 12 (44,44%).

A nevek közül az alábbiak kerültek fel a fenti kritériumok alapján a listára. (A nevek utáni számok közül az első az összes előfordulást, a második a névöröklődések számát jelöli.)

fiúnevek

Ágoston 1 : 1, Alfonz 2 : 1, Aniló 1 : 1, Antal 3 : 2, Árpád 1 : 1, Barna 2 : 1, Dénes 1 : 1, Ernő 2 : 2, Frigyes 2 : 2, Géza 2 : 1, Gusztáv 2 : 2, Henrik 1 : 1, Jenő 1 : 1, Lajos 2 : 2, Károly 3 : 3, Mihály 3 : 3, Nándor 1 : 1, Norbert 1 : 1, Pál 2 : 1, Roland 2 : 1, Vilmos 1 : 1

leánynevek

Ágota 1 : 1, Alla 1 : 1, Elvira 1 : 1, Emília 1 : 1, Emma 1 : 1, Etelka 1 : 1, Gizella 2 : 1, Ida 2 : 2, Imola 2 : 1, Jolán 1 : 1, Leonóra 1 : 1, Lilla 4 : 2, Livia 2 : 1, Magda 1 : 1, Mariann 2 : 2, Natália 1 : 1

A gyakrabban előforduló neveknel a névismétlődés ritkábban éri el az összes előfordulás 50%-át.

Összefoglalva a közelmúlt névadási szokásait, megállapíthatjuk, hogy a fiúnevek változása jóval kisebb mérvű és nagyobb a hagyományok szerepe is. Jól mutatják ezt a névöröklés és névdivat adatai. A lányoknál inkább befolyásoló a divatosság, nagyobb a sokféleségre, a másságra való törekvés. Természetesen ezeket a megállapításokat csak a meglévő adatok alapján, azokból merítve tehetjük, mindazon objektív tényezők, melyeket még érdemes lenne figyelembe venni (szociológiai vizsgálatok, szülők foglalkozása, családháttér-vizsgálat, a testvérek keresztnévei, ill. nagyszülők keresztnévei, stb), további kutatásokat igényelnének, ezek azonban az iskolai anyakönyvek alapján nehezen lennének megvalósíthatók.

LISZKA GÁBOR

A Tisza kárpátaljai szakaszának vízneveiről

Az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének kutatási témái közé felkerült a Tisza vízneveinek tanulmányozása. A kérdés vizsgálatának fontosságát több tényező is indokolja: egyrészt itt, a Máramarosi-havasokban ered a folyó két ágából: egyik a Fekete-Tisza (Feketetisza nevű falu is van), másik a Fehér-Tisza; másrészt épp ezen a vidéken leggazdagabb forrásokban, csermelyekben, patakokban, amelyek nevét ma már csak a pásztorok, erdészek ismerik, azok sem teljes egészében. Sok-sok adatközlő emlékeiből rakódik össze az a névanyag, amelyet tudomásunk szerint egyetlen térkép sem tartalmaz olyan mennyiségben, amilyenben gyűjtésünk során felszínre került.

A víznevek mai és történeti anyagának feldolgozása tette szükségessé, hogy az ungvári egyetem mellett, a Magyar Tanszék bázisán működő Hungarológiai Központ 1991. január 14–15-én tudományos tanácskozást rendezzen a tiszai víznevek gyűjtéséről és közzétételéről jugoszláviai, magyarországi, romániai és ukrainai kutatók (Papp György; Balogh Lajos, Bellon Tibor, Mező András, Sebestyén Árpád; Tibád Levente; Bíró Andor, Debreceni Anikó, Horváth Katalin, Ivaskovics Mária, Lizanec Péter) részvételével, amelyen az anyaggyűjtés módszere és a munkálatokat érintő szervezeti kérdések szerepeltek a napirenden. Az értekezlet hosszas vita után azt a megoldást fogadta el, mely szerint a kutatási téma megnevezéseként a "Tiszai helynevek" megjelölés szerepeljen, s így a gyűjtés kiterjed a vízfolyás és a vízparton található létesítmények elnevezéseire is. A mellékfolyóknak és patakoknak csak a torkolati részét jegyezzük fel.

Sajnos, az 1991 szeptemberére tervezett újvidéki munkabizottsági ülés elmaradt. Az ungvári gyűjtők 1991 nyarán elkezdték a terepen való munkát. A Tisza folyót az eredettől Csapig, illetve Záhonyig szakaszokra osztottuk. Az egys

szakaszokon több, három-négy emberből álló csoportban végezzük, egyetemi hallgatókkal közösen gyalogos terep- és határjárással a felmérő, az elsődleges és az ellenőrző gyűjtést. A gyűjtés során munkatérképet készítünk, amelyre adatbeírással rákerülnek a nevek. A helyszíni munka befejezése után az egymástól függetlenül gyűjtő csoportok egyeztetik és pontosan lokalizálják a neveket. A terepen minden információt feljegyzünk, majd a megfelelő adatokat rávisszük a tanácskozáson jóváhagyott formájú és tartalmú gyűjtőlapra. A gyűjtés és a majdani kiadvány nyelve természetesen magyar. A népi adatok lejegyzése az egyezményes hangjelölés szerint történik. Vegyes lakosságú településeken az anyagot párhuzamosan gyűjtjük mind a magyar, mind a nem magyar lakosságtól. Az ukrán és a román adatközlőktől feljegyzett nevek ukrán, román átírásban kerülnek az adattárba, minden más információ magyar lesz nem magyar településeken is.

1991–92 során az 1245 m magasságban fekvő Okole-havas oldalától, a Fekete-Tisza eredetétől, ahol a folyó csak egy kis erecske még, Husztig gyűjtöttük fel az anyagot. Az Okole-havastól kanyart kanyarra halmozva a Fekete-Tisza észak-déli irányban Rahó fölött találkozik a valóban szőkén, sebesen csobogó Fehér-Tiszával, innen Técsőig nyugati, Husztig északnyugati, Husztótól nyugati irányban folyik Csap felé. Egy-egy patak több forrás vizét is szállítja. Például a Kőrösmezőtől (Jaszinyától) déli irányban a Tiszába ömlő Kevele-patak (azonos nevű falu is) nyolc kisebb patak vizét gyűjti egybe: Koszivesik, Marmovec, Primovátek, Sztupi, Sztupjanec, Spanyecsek, Sziriljuha, Sumjeszka. A majdani kiadványba ezek a nevek viszont nem kerülnek be, mivel ezek a Kevele-patakba ömlenek, a Kevele-patak a torkolati rész neve.

Jellemző, hogy a vizek mentén és a vizeken lévő földrajzi objektumoknak a különböző nyelvekben az adott nyelv hangtani, alaktani sajátosságait tükröző azonos nevük van. A történelem viszonyosságai során ezek nem változtak.

Ízelítőül felsoroljuk a Fekete-Tisza jobb és bal parti részének földrajzi megnevezéseit a Kőrösmezőig terjedő szakaszon. A neveket szótári alakban adjuk meg fonetikusán a magyar és az ukrán használat szerint, az eredettől számított térbeli sorrendben.

Forrás ~ Forás / Zserelo: kristálytisza, hidegvízű erecske.

Híd ~ Fahíd / Mosztik ~ Mosztok: az erdős, hegyes terepen sok erecske folyik fokozatosan egy mederbe; századunk harmincas éveitől a Feketetisza faluig mintegy 40 fa- és betongyűrűs hidat építettek a sebesebb sodrású kanyarokban.

Ripta-patak / Potyk Ripta: patak a folyó jobb partján, dombos, bokros területről folyik a Tiszába.

Ripjanec-patak / Ripjanec: kis patak a bal oldali részen.

Levkovec-patak / Levkovec: kis patak a bal parti részen; ilyen nevű az itt elterülő völgy is.

Levkoveci-híd / Miszt Levkovec: kb. a 20. híd a Levkovec-pataknál, a folyó itt szerpentines területen kanyarog.

Apsinec ~ Apsinescsik / Apsinec ~ Vapsinec ~ Vapsinescsik: patak a folyó jobb partján, ilyen nevű a hegy is.

Apsineci-gát/Haty Apsinecka: vízfogó gát, valamikor felduzzasztotta a vizet a tutajosoknak, csónakázni is lehetett rajta.

Csorgó ~ Csorgo /Csurgov: forrásvíz az Apsineci-ház mellett.

Apsineci-ház: faház, ahol a munkások megpihentek, most iskolások erdei munkával egybekötött üdültetésére használják, ukránul *Szmericskának* (Fenyőcskének) nevezik.

Apsineci-völgy/Dolina Apsinecka: az Apsinec-patak körüli mélyebb terület, itt válik szélesebb folyásúvá a Fekete-Tisza.

Nagyvidla /Velikij Vidlig: patak a Tisza bal partján, szerpentes területen folyik.

Rőbnyik ~ Halastó /Ribnik: halgazdaság az Apsinec-völgy kb. 17 km-es szakaszán.

Medvezsij-patak /Velikij Medvezsij: patak a Fekete-Tisza bal partján, az adatközlők szerint ebből a patakból isznak a medvék.

Medvezsij-patak /Malij Medvezsij: kis patak a Fekete-Tisza bal partján; a magyar anyanyelvű adatközlők mindkét patakocskát Medvezsijnek nevezik, megkülönböztető jelző nélkül.

Voroszescsik /Voroszescsik: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Temej /Temej: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Kisvidla /Malij Vidlig: patak a Fekete-Tisza bal partján.

Gyorgyenka /Gyorgyenka: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Szerednye-patak /Szerednij: patak a Fekete-Tisza bal partján

Sztudena voda ~ Forrás ~ Borváz /Sztudena voda: kristálytisza gyógyvíz, az adatközlők szerint a gyomorműködést segítő víz.

Zsigalovec ~ Zsihalovec /Zsihalov ~ Zsihalovec: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Plecki /Pleckij: patak a Fekete-Tisza bal partján.

Poharszki /Poharszkij: patak a Fekete-Tisza bal partján, ilyen nevű a hegy is.

Sztanyiszláv ~ László-patak /Szanyiszló: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Ladovec /Velikij Hladovec: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Dózsina /Dovzsina: patak a Fekete-Tisza bal partján.

Ladovec /Malij Hladovec: patak a Fekete-Tisza jobb partján, a magyar anyanyelvű adatközlők mindkét patakot megkülönböztető jelző nélkül nevezik meg.

Báhenszki ~ Mocsaras-patak /Bahenszkij: patak a Fekete-Tisza bal partján.

Markovec /Markovec: patak a Fekete-Tisza bal partján.

Lomovec /Lomovec: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Vapnyerka /Vapnyerka: patak a Fekete-Tisza bal partján.

Borkán /Borkan: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Portos ~ Rakpart /Portos: itt máglyázták az erdőből kihordott fát; a folyóban padlózatot alakítottak ki, ezen készítették a tutajt.

Capok /Capok: patak a Fekete-Tisza jobb partján.

Kozneszka-gát/Haty Kozneszka: gát a Capok-pataknál.

Laziscsina ~ Havasalja ~ Mezőhát /Laziscsina: patak a Fekete-Tisza bal partján, ez a terület már Kőrösmező határához tartozik, falurész neve is.

Usztyirík ~ Összefojás /Usztyeriki: az a rész, ahol a Fekete-Tisza és a Laziscsina ~ Havasalja ~ Mezőhát-patak összefolyik Kőrösmező északi részén.

Sztupjanszki-híd / Sztupjanszkij: fahíd az Usztyrik – Összefojás helyén.

A folyónak Kőrösmezőig terjedő szakasza mindössze 25 km, ezen a kis területen 40 földrajzi megnevezést jegyeztünk fel, melynek többsége ukrán, s ez nem véletlen, hisz a lakosság is ukrán nemzetiségű, a magyarok itt szórványban élnek. A vizek neveit mindkét nép azonos módon használja, néha előfordulnak fordítások is, például ukr. *Sztanyiszláv*, magy. *László-patak*; ukr. *Báheniszká*, magy. *Mocsarus-patak*; ukr. *Usztyrik*, magy. *Összefojás*.

A gyűjtés lezárását és az anyag feldolgozott közreadását az ezredfordulóra tervezzük.

Tisztelettel köszöntjük Hajdú Mihályt 60. születésnapja alkalmából, köszönetünket fejezzük ki azért a nagy segítségért, amelyet a kárpátaljai földrajzi nevek publikálásában nyújt az ungvári kutatóknak.

LIZANEC PÉTER–HORVÁTH KATALIN

"vraim hatarat", avagy még valami a régi és a mai magyar birtokos szerkezetekről

Az idézett, nyilvánvalóan községi használatú szintagma lelőhelye ugyan történetesen Martonfalvay Imre nemrégiben újra megjelent naplótöredéke (A magyar nyelvtörténet forrásai. 1 [1986]: 37), de hasonlókat a régiségből is, a mai magyar nyelvből is bárki tucatszámra idézhetne. Választásom egyrészt a tagok éppen adott morfológiai felépítése, másrészt a szerkezet szintagmatikai milyensége és alaptagja fogalomköri hovatartozása miatt esett pontosan erre. E konkrét szerkezetnek ez a két mozzanata tudniillik – ha áttételesen is –, de talán némi kapcsolatot teremthet az ünnepezt szakterülete, a névtan egyik, általa különösen kiemelkedő eredményességgel művelt ága, a földrajzi nevek világa között meg az őt köszöntő írásom tulajdonképpen témája között. Ismeretes ugyanis, hogy földrajzi neveinknek mennyiségileg is jelentős részét éppen a birtokos jelzős felépítésűek teszik ki, továbbá az, hogy ezek közt a nevek között is milyen nagy számban fordulnak elő alaptagként földrajzi közsőzt magukba foglalók (mindezekről legutóbb L. MNyTNy. 1: 547–50, 2/1: 898–901).

Visszatérve magához az idézett szerkezethez, az alábbi sajátosságaira kell még felhívnom a figyelmet: – 1. Több okból is joggal tételezhetjük fel, hogy *e j t é s e* a régiségben (így a XVI. században) sem igen különbözött a maitól: az *vraim határát*-tól. – 2. A tagok morfológiai felépítésében közös mozzanatnak tekinthetjük azt, hogy mindkettő tartalmaz egy-egy birtokos személyjelet. – 3. Könnyen felismerhető továbbá az is, hogy a bővítményi tag ezen kívül a személyjel előtt birtoktöbbséítő jelet is, az alaptag pedig a birtokos személyjelet követően *-t* tárgyragot tartalmaz. Így *e* két morfológiai szerkezetben a nyelvünkben ma is használatos mindkét birtokos

paradigmasort képviselve láthatjuk. – 4. E paradigmasorok felépítéséről a nem távoli, illetőleg a legközelebbi múltban megjelent legfontosabb szakirodalom ugyancsak közismertnek számítható: RÁCZ ENDRE, A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere: TanSzóf. 135–51; és KOROMPAY KLÁRA fejezetei a MNyTNY. 1. és 2/1. kötetében: 271–82, 324–49.

A birtoktöbbséget kifejező paradigmasor kérdésében mindkét szerző természetesen az *-i* jel *-ai/-ei*, *-jai/-jei* változatával számol. Munkájukból az is világosan kitetszik, hogy a grammatikai vizsgálódás számára a legtöbb gondot a többesjeles E/3. (és részben T/3.) személyű tagok, az *urai*-val (*uraik*-kal) szemléltethetők, okozzák. Bizonyára ezért is alakult ki az a korábbi nyelvtanirói felfogás (meg az ettől talán független vagy akár vele összefüggésbe is hozható grammatikai köztudat), amely az *urai*-ban például: *tő* + E/3. személyű birtokos személyjel (személyrag) + *-i* birtoktöbbsesítő jel felépítést lát.

Az utóbbtól eltérő, tehát *tő* + *-i* jel alternánsa + ϕ személyjel (személyrag) felépítés bizonyításának alapjául RÁCZ ENDRE mai nyelvallapotot tárgyaló dolgozatában a más tőtípusokat képviselő E/3. (és részben T/3.) személyű származékok, továbbá az I. és 2. személyű alakok tanúságtétele szolgál. KOROMPAY KLÁRA diakrón szempontú – de ugyanolyan eredményre jutó – vizsgálódásaiban természetesen elsősorban az alakulástörténet tényeié a szó. A *tő* + *-i* jel (illetőleg valamely alternánsa) + ϕ személyjel szerveződés leíró bizonyításakor egyfelől ki kellett tehát lépni egyetlen lexéma paradigmasorából, másfelől az E/3. és a T/3. személyt kifejező szóalakok köréből.

Magam viszont úgy vélem, hogy ennél rövidebb úton, mégpedig egyazon lexéma paradigmáján belül maradván is jól igazolható, de talán egyszerűbben is a mai, valamint az egykori *urai* stb. alakok *tő* + *-ai/-ei*, *-jai/-jei* birtoktöbbsesítő jel + ϕ személyjel morfémaikból álló volta. Ehhez a némiképp strukturalisztikus jellegű megközelítéshez egyazon lexéma paradigmasorainak hangalakját kell alapul vennünk. Szükséges még azt is megjegyezni, hogy erre a felismerésre SZILÁGYI N. SÁNDOR munkája alapján jutottam (Magyar nyelvtan. Tankönyv a pedagógiai liceumok IX–X. osztálya és a filológia-történelem szakprofilú liceumok XI. osztálya számára. Editura didactică și pedagogică. București. é.n.). SZILÁGYI E. művében ugyanis a toldalékok felőli kiindulásra alapozó módszerrel oldja meg a morfológiai szerkezetek mai rendszerének bemutatását. Figyelmét arra összpontosítva, hogy az általa I., II. és III. típusúnak nevezett osztályokba sorolható toldalékaink előtt a különböző lexémacsoportoknak milyen töváltozatai jelennek meg. És ugyanígy az egyes toldalékok valamely csoportba tartozását is abból állapítja meg, hogy a különböző tőtípusokat képviselő lexémák milyen töváltozatban jelenhetnek meg előttük. Eljárásának köszönhetően tisztán mai nyelvallapotbeli ismérvek alapján az E/3 *-a/-e*, illetőleg *-ja/-je* birtokos személyjeleket például a III. (történetileg fiatalabb) toldalékosztályba tartozónak tárgyalja.

Ha tehát a fentiek előrebocsátása után a *határa* stb. E/3. személyjeles relatív tövek toldalékok előtti viselkedését figyeljük meg, azt kell látnunk, hogy ezek *-a/-e/-je* valamennyi toldalék előtt megnyúlnak. (Történetileg ez természetesen éppen nem nyúlás, hanem a korábbi hosszú magánhangzó toldalék előtti megőrződése, ám ennek

tárgyalása a mai nyelvállapot vizsgálatakor bizonyára nem is feltétlenül szükséges.) Az E/3. személyjeles alakok toldalékolása tehát *határ-á-t, ur-á-t, viz-é-t, ur-á-val, viz-éből, nén-jé-ről* stb., stb. hangzású származékokat eredményez. Látnivaló tehát, hogy az E/3. személyjeles *határa* típusú relatív tövek toldalékolás szempontjából mindig a *fa, alma, epe, vese* stb. abszolút tövekkel egyező viselkedésűek. Ennek megfelelően persze az esetleges *ur- + -a- + -i* kapcsolódásának is hasonló (**urdi-féle*) eredményre kellene vezetnie.

Ugyancsak hangzás szempontjából figyelve az *a-ra, e-re* végződő abszolút tövek *-i* birtoktöbbsítő jel előtti viselkedését, ismét azt kell látnunk, hogy ezek is mindig hosszú magánhangzós változatokat eredményeznek (történetileg megőrzött hosszú magánhangzósokat). Tehát például *alma : almái, gyertya : gyertyái, vese : veséi, sőt: néne : nénéi* stb. szembenállásokat kell számon tartanunk. Ez utóbbi körülménynek megfelelően az *urai* esetleges *tő + -a* személyjel + birtoktöbbsítő jel felépülése eredményeként ismét csak hosszú magánhangzós (**urdi-féle*) alakot kellene kapnunk.

A mindkét irányból is kipróbált megközelítés tehát egyaránt a birtoktöbbsítő jelet tartalmazó paradigmáknak az egy birtokot jelölő paradigmásból való levezethetősége ellen szóló eredményre vezetett, tehát az *-i* birtoktöbbsítő jel előtt feltűnő *-a-/-e-* és *-ja-/-je-* szegmensnek a mai szinkroniabeli esetleges birtokos személyjel volta ellen szóló eredményre. További összefüggésbe állítva mindezeket: megállapíthatjuk, hogy az *urai* származék alapján csakis az a következtetés vonható le, hogy ez ugyanolyan *tő + birtoktöbbsítő jel + $\emptyset$* személyjel felépítésű morfológiai szerkezet, mint amilyen a *hajói* (és *almái*) típusúak esetében is számolnunk kell. Ha pedig a birtoktöbbséget kifejező paradigmában az E/3. (és persze a T/3.) személyben az *-a-/-e-*, *-ja-/-je-* darab nem személyjel, akkor az 1. és 2. személyben aztán meg végképp nem lehet az, de egyéb morféma sem (a kérdésről "másképp gondolkodók" álláspontjának meggyőző cáfolatát L. elsősorban a már idézett Rácz-tanulmányban, de L. még KOROMPAY idézett munkáját, ott is főként a 2/1: 338-t, ahol a szerző a korai ómagyar utáni és mai nyelvjárási nyelvhasználat másféle tagolás- és megoldásmódokat képviselő adatainak értelmezéséről ír).

LÓRINCZI RÉKA

Sós volt-e a Zala vize?

Meglepetés volt tudományos körökben a Zala megye földrajzi nevei Zalaegerszegen 1964-ben megjelent névgyűjtemény. A meglepetést az váltotta ki, hogy a corpus a megye területének földrajzi neveit viszonylag "teljes" mennyiségben tette közzé. A mintegy 22 ezer földrajzi pont a névváltozatokkal együtt 30 ezer nevet

közül. Két esztendői gyűjtőmunka előzte meg a publikálást, amelyet társadalmi gyűjtés szakemberek által szervezett és szerkesztett.

Már a kötet megjelenésekor kifejeződött az érdeklődők körében az igény, hogy a nevek közlését kövesse a történeti-etimológiai magyarázatuk is. A hullámszerűen megindult különböző megyei névgyűjtési vállalkozások nemcsak újabb és újabb gyűjtőgárdát igényeltek, hanem a mintaértékű zalai gyűjtésben tevékenykedő szakemberek részvételét is. A zalai névgyűjtemény után jó tízesztendő eltelte után jelent meg a Zalai gyűjtemény kiadványsorozatban a Zalai helynévfejtési problémák című vázlatos kísérletem. Ebben néhány zalai helynévhez fűződő magyarázattal szerettem volna érzékelteni, hogy "dilettáns magyarázatok élnek a köztudatban, amelyeket naivan, kritika nélkül fogadnak el néha művelt emberek is (Zalai gyűjtemény. 2: 3). Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy szakemberek alapos kutatással készült magyarázataiban is találhatók változatok. Természetesen ezek nem olyanok, mint a 19. század folyamán megjelent sokszor tudománytalan ötletek megfogalmazása, amelyeket ma is szeretünk néhai Horvát István hírhedt tevékenységével jellemezni. Sok, kemény logikával végzett felderítő tudományos módszer összefoglaló eredményeképpen jelent meg Kiss LAJOS kitűnő munkája, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (Bp., 1987). A névkutatás kitűnő tudósának több kiadást megért alkotásáról Mező ANDRÁS ír részletesen a Magyar Nyelv 89. évfolyamában ([1993]: 1–10). A lexikonszerű tömör megfogalmazásokkal közölt "névfejtő gyakorlatában" Kiss LAJOS magyarázataiban kisebb-nagyobb határozottsággal kifejeződik a magyarázatváltozatok lehetősége. MEZŐ ANDRÁS záró mondataiban olvassuk: "A dolgok természetéhez tartozik, hogy az emberben egy-egy részletkérdésről más vélemény alakulhat ki, esetleg más adatok követésével jut el. A részletekhez fűződő megjegyzések azonban egy pillanatra sem kelthetik azt a látszatot, hogy az olvasóban csökkenne a teljesítmény által kiváltott csodálat érzése". A magyarázatok tömör, lexikonszerű fogalmazása az érdeklődő átlagemberben valószínű ezoterikus hermeneutika hatását keltheti. Egy oldottabb (terjengősebb?) szövegezés viszont élét veheti a "szakmai gőg" feltételezésének.

A Zalai Hírlap megyei lap 1974. május 12-i számában MORVAY GYULA Zala neve címen közölte azt az ötletet, ami a Zala folyó nevének általa készített magyarázatát igyekszik valószínűsíteni. Szerinte a "latin eredetű" *sal* szótóval kapcsolható a folyó nevének magyarázata. A *salii* (papi csoport), *salii* (áldozatok), *Salacia* (Neptunus feleségének neve), *sal* (ajándék Herkulesnek), *saliarum coenae* ("gyönyör-lakomák") felsorolása után végkövetkeztetése meglehetősen önkényes summázásnak látszik: "A rómaiak nyilván sósnak találták a Zala (*Szala*, *Sala*) folyó vizét Pannóniában".

A *sal*-szótóból származó folyónevek között FÖRSTEMANN nagy műve, az Altdeutsches Namenbuch is közli a Balatonba ömlő *Szala* nevét (2/2: 660). A szótó jelentéseiben ezeket különbözteti meg: 'saalweide (*salix caprea*)'; 'sötétszürke'; a latin *sal* = 'só'.

J. POKORNY, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch (1: 878–9) a következő jelentéseket közli: *sal*- 'só; tenger', *sal*- 'szürke; fűz', *salo*- 'habzó, hullámozó'.

Kiss Lajos idézett szótárában megelőző etimológiai kutatások idézésével ezt írja: "Tövében az ie. *sal- 'patak, folyóvíz, áramlás' rejlik" (713; vö. 552).

Eme etimológiai adatok ismeretében a következő megjegyzéseket tehetjük:

a) A só jelentés kizárható azon az alapon, hogy geológiai sósság nem hozható kapcsolatba a folyóval. A Zala megye határához közel levő Szalafő falu külterületén van a folyó forrása, s 115 km folyásában két könyökkanyarulat után ömlik a Balatonba. Területileg tehát eléggé távol van az ausztriai és német "sóvidéktől", ahol meglehetősen sok *sal-*, *salz-* kezdetű folyónév van (A. BACH, Die deutschen Ortsnamen. Heidelberg, 1954. 53).

b) A hullámozó, habzó értelmezés sem valószínű. A Zala folyó elmocsarasodott területen folyt (PAIS László, A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza: A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve. I. 1942. passim). Lehet, hogy itt-ott pár méteres darabon lehetett benne sodrás, habzás a talaj lejtése következtében, de nem volt rá jellemző a hullámverés.

c) Az elmocsarasodott táj nyilván tele volt szürke, kékes levelű fűzfákkal, mint ahogyan ma is jellegzetes berkes vidék kíséri a folyót a szabályozás után is. Így inkább a szürke színű fűzfalevelek látványától kaphatta a nevét.

Gondolataink összefoglalásaképpen kijelenthetjük, hogy a Zala folyó vize nem volt sós, tehát a Pannóniában levő római légiónak nem nevezhették el a folyót sós ízü vízeről.

Nem igazolt, csak bizarr ötletként megemlíthetjük, hogy az egyidőben a Zala megyei Petrikeresztúron lakó Pálóczi Horváth Ádám az általa alapított rövid életű Göcseji Helikont nemcsak a Festetich György által megvalósított keszthelyi Helikon hatására nevezhette el, hanem a görögös műveltségű költő-folklorista érezte a szóban levő *heliké* tőszót, amely a SOLTÉSZ-SZINYI-féle Görög-magyar szótár (Sárospatak, 1975) szerint 'göncölszekere' (csillagzat); 'tekerület'; 'fűzfa'. Mikor tekintetét végighordozta a zalai táj jellegzetes, berkes (fűzfás) szelídségén, talán ez is eszébe jutott a Helikon névről.

MARKÓ IMRE LEHEL

A névtudomány helye a nyelvészeti diszciplínák rendszerében

1. A nyelvtudománynak vannak olyan területei, amelyek a saussure-i tanítások nyomán bekövetkezett mélyreható elméleti és módszertani változások eredményeként némileg háttérbe szorultak. Ez azt jelenti, hogy a SAUSSURE tanításával kezdődő új paradigma – a nyelvtudomány viszonylagos önálló fejlődésének korszaka – a nyelv formális mozzanatainak a vizsgálatát tekintette kutatási programja velejének, s ily módon a nyelvnek minden olyan jelensége, amely kívül esett az uralkodó paradigma érdeklődési körén, a kutatásban csak másodlagos

szerepet juttatott neki az uralkodó irányzat. Természetesen ez a megállapítás is nagyon viszonylagos. Az ún. hagyományos nyelvészet a súlyos bírálatok ellenére is haladt a maga kitaposott útján azzal a többlettel gazdagodva, amit a tudományos fejlődés elvi és módszertani eredményeiből a maga számára leszűrhetett. A neves francia nyelvész, ANDRÉ MARTINET az ötvenes években a strukturális nyelvészeti irányzatok és hagyományos nyelvészet hívei között dúló vitáról találóan jegyezte meg: "Alighanem túlzás nélkül mondhatni, hogy az egyik csoport átlagos képviselője őszintén képtelen a másik csoport tevékenységének bármi jelentést (értelmet) tulajdonítani" (A. MARTINET: *Word* 10 [1954]: 123; idézi TELEGDI ZSIGMOND, A nyelvtudomány meghasonlásáról: *ÁNYT.* 1 [1963]: 295). Ám ez az áldatlan vita ennek ellenére sem volt haszontalan. Mindkét fél tanult a másik eredményiből és hibáiból, s a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején – a hagyomány és újítás jegyében – egy új tudományos paradigma körvonalai rajzolódnak ki.

2. Maga a névtudomány – mely jellegénél fogva igen szoros kapcsolatban volt és van az ötvenes években agyonbírált történeti nyelvészettel – ha eredményei nem voltak is mindig oly látványosak, mint az elmúlt két évtizedben (KISS LAJOS, Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede; ÖRDÖG FERENC, A földrajzi nevek gyűjtése, kutatása 1980–1986; HAJDÚ MIHÁLY, A személynevek és egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása 1980–1986: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1989), de az ún. hagyományos és modern nyelvészeti irányzatok olykor-olykor igen kegyetlen és szenvedélyektől sem mentes vitái ellenére sem sodródott a tudományos élet vakvágányára. Az összehasonlító-történeti nyelvészet megszületése óta a korszak tudományos szemléletétől függően kisebb vagy nagyobb mértékben mindig gazdagította nyelvészeti ismereteinket. Ez utóbbi megállapításunk, hogy ti. a névtudomány "mindig gazdagította nyelvészeti ismereteinket" csak részgazságot takar. Ugyanis a névtudomány ma már nem csupán nyelvészeti diszciplína, tehát nem csupán nyelvészeti ismereteinket gazdagítja, mivel olyan "holdudvara" alakult ki, oly sok tudományos területtel érintkezik, hogy integráló ereje már-már közelít a lendületesen fejlődő szövegtanéhoz. Hol van tehát a helye a korszerűen művelt névtudománynak a nyelvészeti diszciplínák rendszerében, és miben, mennyiben mutat túl ezen a rendszeren? A továbbiakban egészen vázlatosan erre a kérdésre próbálunk választ adni.

3. A névtudomány a nyelvtudomány nagy rendszerén belül annak a diszciplináris tudománycsoportnak egyik lényeges eleme, ága, amelyet a nyelv szókincstana, a lexikológia foglal egységbe, s amely a szó felépítésének alapelveit és tanulmányozásának módjait vizsgálja. Részletekbe nem bocsátkozhatunk, a lexikológiával kapcsolatban itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy magát a fogalmat, a "lexikológia" elnevezést használják tágabb és szűkebb értelemben is. A tágabb értelemben használt lexikológia a nyelvek szókincsének általános elméleti kérdéseit vizsgálja, szűkebb értelmezésben pedig egy-egy nyelv szókincsének a sajátosságai kerülnek előtérbe, ám a kétféle értelmezés közé nem lehet éles határvonalat húzni. Arról különösebben nem kell szólnunk, hogy a szókincs kutatásának jellegétől, minőségétől függően beszélhetünk általános és különleges, leíró és történeti,

összehasonlító és összevető stb. lexikológiáról. Viszont témánk lényegéhez közelebb visz, ha szemügyre vesszük a tágabb értelemben használt lexikológia leglényegesebb kérdéseit, magának a tudományterületnek a differenciálódását. E szerint az egészen tágan értelmezett lexikológia körébe tartoznak a következő kutatási területek (tudományos diszciplínák): 1. a szűkebben értelmezett lexikológia (azaz: az egyes nyelvek szókincsének sajátosságait vizsgáló diszciplína); 2. az etimológia; 3. a szóképzés; 4. a frazeológia; 5. a szemasziológia és 6. az onomasziológia (L. LEVKOVSKAJA, K. A., Tyeorija szlova i principi jejo posztroenyija i aszpekti izucsenyija lekszikeszkogo materiala. Moszkva, 1962. 25).

4. A szűkebb értelemben vett lexikológia lényegét egy-két mondat erejéig már érintettem. Maga az etimológia, mely szintén a szavakat vizsgálja, mégpedig az ún. holt vagy elhomályosult szavak eredeti jelentésére kíván fényt deríteni, ezáltal mintegy feltárva a szó jelentése kialakulásának forrásait. (Ezért beszélhetünk a szó etimológiai jelentéséről és magáról az etimológiáról mint tudományos diszciplínáról.) Az etimológia e feladatának teljesítésében par excellence "történeti lexikológiának" tekinthető ellentétben az etimológiának azzal a változatával, amely a szavaknak az átlátszó, az érthető, az eleven etimológiájával foglalkozik, mely voltaképpen a hagyományos értelemben vett lexikológia, illetve a szemasziológia és az onomasziológia illetékességi körébe tartozik, sőt mivel ezeknek az ún. eleven etimológiájú szavaknak a szerkezete átlátszó, éppen ezért tanulmányozásuk egyúttal a szóképzéstan körébe vágó probléma is (vö. LEVKOVSKAJA 1962. 26-7; a további utalásokat l. uo.).

A szó legtágabb értelmében vett lexikológiának a között a hat diszciplínája között, amelyet a 3. pontban említettem, a legvitatottabb státusa a szóképzéstanak van. Mind a mai napig megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy a szóképzés része-e, társtudománya-e a lexikológiának, vagy pedig a grammatikának (az alaktannak) az illetékességi körébe tartoznak azok a kérdések, amelyeket vizsgál. Valószínű, a köztes állapot az elfogadhatóbb, ám a helyzetet szerfölött bonyolítja, ha figyelembe vesszük az amerikai deskriptív nyelvészek e kérdésben vallott felfogását, akik – egészen elnagyoltan szólva – nemcsak a tőszókat és a hagyományos értelemben vett morfémákat tekintik morfémáknak, hanem azokat a szóalakokat is, amelyek a szó szerkezetek és a mondatok összetevői (vö. BLOOMFIELD, LEONARD, Jazik. Moszkva, 1968. 178-94).

5. Természetesen a frazeológia is, amely valamely nyelv vagy nyelvcsoporthoz tartozó szókapsolatokat, frazeológiai egységeit vizsgálja, szerves része annak a tudományegyetemesnek, amely a lexikológia körül csoportosítható. Mindazok a tudományos diszciplínák pedig, amelyekről az eddigiekben szóltunk, szorosan kapcsolódnak a szavak jelentéséhez, valamint a dolgok, tárgyak, jelenségek, folyamatok megnevezéséhez, mely szoros kölcsönhatásban áll a jelentéssel. A jelentés és a megnevezés legalapvetőbb elméleti és gyakorlati kérdéseit vizsgáló két tudományos diszciplína: a szemasziológia, szemantika, illetve az onomasziológia. A kettő közötti kölcsönhatás, a szerves kapcsolat abban nyilvánul meg, hogy a szemasziológiai, szemantikai (jelentéstani) vizsgálódásokban a kutatás a szótól halad

a jelentés felé, az onomasziológiai kutatás programja pedig a fogalomtól halad a szavakkal történő megnevezés felé. A két kutatási szempont közötti különbség jól érzékeltethető a két tudományterület német nyelvű megnevezésével: szemaszológia, a jelentéstan tudománya (Bedeutungslehre), az onomasziológia pedig a Bezeichnungslehre, azaz a fogalmak, jelenségek megnevezésének a tudománya. Itt jegyezzük meg, hogy a szemantika elnevezés jelenti magát a nyelvtudományi diszciplínát is, de jelentheti az általa tanulmányozott nyelvi egység, elem jelentését is (pl. a szó szemantikája, azaz jelentése). A magyar szakirodalomban az idegen elnevezések közül inkább a szemantika használata az elterjedtebb a szakterület megnevezésére, újabban azonban egyre jobban terjed a jelentéstan elnevezés.

6. Az onomasziológia, a megnevezés tudománya: a névtan legalább olyan mértékben differenciálódott az évtizedek folyamán, mint maga a lexikológia (1. a 3. pontban). Ily módon kialakult a tulajdonnevek jellegzetességeit tanulmányozó szakágazat, az onomasztika, mely maga is két ágra szakad: a személyneveket vizsgáló antroponímia és a földrajzi neveket foglalkozó toponímia, melyhez igen szorosan kapcsolódik, sőt beletartozik a hidronímia, a vizes területek (folyók, tavak, tengerek stb.) neveit vizsgáló tudományterület. Bármelyik itt említett tudományterület részletesebb vizsgálata külön tanulmányokat igényelne, ám pillanatnyilag ezek jellegzetességeinek ismertetésére még csak nem is utalhatunk. Itt csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy az antroponímiai és toponímiai vizsgálódások az esetek többségében történeti (diakrón) jellegűek, de lehetnek leíró szempontúak is. A névtannak bármelyik területét is vesszük szemügyre abból a szempontból, hogy a nyelvtudománynak mely ágával érintkezik, azt tapasztaljuk, hogy a nyelv legalsóbb szintjétől a legmagasabbig kimutatható az az elszakíthatatlan kapcsolat, mely egy személynevet vagy földrajzi nevet – mint a szókincs elemét – a nyelv egészéhez kapcsolja, mivel a hang- és alaktani változások éppúgy érinthetik (és érintik) a személy- és helyneveket, mint a nyelvnek, a szókincsnek bármely elemét.

A névtant szemlélettől függően tekinthetjük integráló tudományterületnek is. Ha a kutatás névtanközpontú, ami gyakorlati és módszertani szempontból jogosnak tekinthető, akkor a névtan integráló jellege lép előtérbe. Vagyis, ha a kutató egy régió, vagy egy kisebb terület személynév- vagy földrajzinév-rendszerét kívánja feltárni, ebben az esetben – úgymond – integrálja, felhasználja azoknak a tudományterületeknek az eredményeit, amelyek valamilyen formában kapcsolódnak a szóban forgó területhez. Példánk esetében: a személynév- vagy földrajzinév-rendszer vizsgálatában a kutató bevonja, "integrálja" a történettudomány különböző ágainak (település-, népesedéstörténet stb.) adatait, s ezzel már túlmutat a par excellence nyelvtudomány határain, és éppen ezáltal válik integráló tudománnyá. Ugyanez az eset ismétlődik meg akkor is, amikor a történész-kutató fordul kutatási tárgyának megfelelően a névtan felé állításainak igazolására. Sőt továbbmenve: ma már nem túlzás a névtanról mint interdiszciplináris tudományterületről beszélni, amire a magyar tudományos életből is számtalan példát idézhetnénk (l. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA-CZEGLÉDY-RÓNA-TAS. Bp., 1977. és még több más tanulmányt szakfolyóiratainkban).

A névtan ma már jóval túllépte a nyelvtudomány határát, pontosan szólva: a névtan a már említett történettudományon kívül már régen felkeltette az irodalomtudomány érdeklődését is (lásd irodalmi névadás), de a szövegten szempontjából sem érdektelen a név és a szöveg viszonyának a vizsgálata. Hogy művelődéstörténeti szempontból milyen jelentősége van a névtani kutatásoknak, azt jól bizonyítja a Névtudomány és művelődéstörténet című kiadvány (szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1989) számos színvonalas tanulmánya.

Befejezésül csak annyit: névtani kutatások tekintetében sem magunk, sem a világ előtt nincs szégyellnivalónk. Az elmúlt három évtizedben névtani szakirodalmunk gazdagításához nem kis mértékben járult hozzá a most hatvanéves Hajdú Mihály kollégánk is, akinek ezúton is további jó egészséget és tudományos tevékenységében eredményes éveket kívánok.

MÁTÉ JAKAB

Egyszeri helységnevek a középkorban

Az "egyházi" vagy "vallási" helységneveinknek sajátos és pusztán mennyiségük alapján is igen jelentős csoportját alkotják a templomi védőszentekre, illetőleg templomcímekre utaló elnevezések. Noha pontos számukat különböző okok miatt sem időbeli metszetekben, sem pedig a kereszténységnek a reformáció térhódításáig (az egyszerűség kedvéért válasszuk korszakhatárul 1526-ot!) tartó öt évszázadára vonatkozólag nem tudjuk megadni, és erre ezután sem leszünk képesek, a teljességre törekvő anyaggyűjtés és az adatok szigorú értékelése nyomán összeállított adattáramban mennyiségük meghaladja az 1200-at. Ugyanazt a szentet az ország különböző pontjain számos egyház patrocíniumává választhatták, s a templomcímek mennyiségétől mindenképpen függően eltérő esélyük volt arra, hogy névátvonódással, azonos nyelvi formát öltve homonim helységnevcsoportokat alkossanak.

A hazai középkori tisztelettörténet kutatói azonban jól tudják, hogy a lehetséges patrónusok körének szinte beláthatatlan tágassága ellenére nálunk a címül választott szentek, szent titkok, szentként tisztelt fogalmak vagy tárgyak száma alig haladta meg a százat. És ezek előfordulása is roppant aránytalanságot mutatott, hiszen a valamivel több, mint 3000 ismert patrocíniumú középkori egyházi létesítmény nagy többsége csak néhány titulus között oszlott meg (*Szűz Mária, Szent György, Szent Miklós, Szent Márton, a Jézust jelölő Kereszt Úr és Szent Kereszt, Minden Szent*), az ellenkező oldalon pedig azok a címek helyezkedtek el, amelyek egyedülként vagy nagyon kevészer fordultak elő Magyarország tiszteleti térképén. Egyetlen templom, kápolna állt pl. *Szent Abdon és Szennen* (1332: Almágy, Gömör m.), *Szent Ágnes* (1413: Bács, Kolozs m.), *Szent Církák* (1446: Baromlak, Küküllő m.),

Szent Dorottya (1377: Asszonyfalva, Baranya m.), *Szent Eligius* (1391: Temesvár, Temes m.), *Szent Felicitás* (1342: Hídvég, Vas m.), *Szent Gyárfás* (1400: Szentpéterhegy, Brassó m.), *Szent Hubert* (1343: Garáb, Nógrád m.), *Szent Jodok* (1419: Lehnic, Szepes m.) stb. tiszteletére.

A helységnév-alakulás rejtjelmei közé tartozik, hogy néha még az egyedüli vagy nagyon ritka előfordulású patrociniumok is helységnévvé váltak. A középkori Magyarországon a következő ilyen, mind nyelvi alakjukban, mind pedig a névadás motivációjának egyszerűsége alapján egyedüli védőszentnévi helységneveink voltak:

1. + *Szent ambrus*, Verőce (= Virovitica) környékén, Verőce m.: 1334: *eccl. sancti Ambrosii*, 1417: *Zenthambraz*, 1437: *Zenthambros*, 1439: *Zenthambrous* (Csánki, Körös 84, ComVer. 211). A falu Verőce várának tartozéka volt. Temploma Szent Ambrus (333 k.–397) milánói püspök, egyháztanító, egyházi szakíró (KatLex. 1: 58) tiszteletére épült. Hazai jelenlétének egyéb adatai csak nagyon bizonytalanul értékelhetők. 1331-ben Esztergom környékén említik a *vineam ecclesie sancti Ambrosii*-t (MES. 3: 183); temploma állt tehát Esztergomban? Az erdélyi Szászváros (= Orăştie) latin nevére pedig Lipszky 1808-ban a *Saxopolis aut Villa S. Ambrosii* alakokat közli. Ennek alapján esetleg arra gondolhatnánk, hogy a hely német *Bros* neve elvonással keletkezett a második formából.

2. + *Szent borbála*, Zámoly h. (*Borbála* p.: Lipszky), Fejér m.: 1340: "*Baruch ... statutio eccl-e B. Barbare virginis*", 1439: *Baroch* al. nom. *Zenthbarbaraazon*, *Barch* al. nom. *Zenthbarbara* (Györffy 2: 348, Csánki 3: 318). A fehérvári keresztések tulajdonában *Barc* néven már korábban is előfordult (1193: *Borz*: ÓMOlv. 54). A templom névadója Szent Borbála szűz és vértanú (megh. 235 v. 306). Mivel a középkorban ő a várak, tornyok (később a tűzterek) védőszentje, a patrociniumválasztást talán a keresztéseknek tulajdoníthatjuk. 1276-ban kolostort neveztek róla Gyulafehérvár közelében (Györffy 2: 157), ugyanitt oltára volt a székesegyházban (1470: KolmJk. 1: 695). Állítólag egyháza állt Székesfehérváron (1376: CD. 9/4: 623, Csánki 2: 311), továbbá kápolnája Győrben, s ennek éppen egy kereszties volt a rektora (1419: "*Stephanus cruciferus ... rector capelle sancte Barbare virginis*": LK. 6: 115). Végül nem tudom azonosítani azt az esztergomi egyházmegyei *Surawina* helységet, amelyben 1433-ban szintén kápolnáját említik (Lukács 2: 99).

3. *Szent borbás*, Somogy m.: 1221: "*decimationes capellarum Sancti Barnabe Sancte Crucis et Sancte Trinitatis*" (PRT. 1: 649, ÁÚO. 1: 176), 1324: *Zenthbarrabas* (Csánki 2: 643), 1334: *de Sancto Barlaba* (Vat. 1/1, 390), 1335: *de Sancto Barnaba* (uo. 397). A kápolna névadója Szent Barnabás apostol (vö. KatLex. 1: 156), más templomát ebből a korból nem ismerjük Magyarországon.

4. + *Szent cecília*, Zsennye h. (*Cicille-dűlő*: VMFN. 508), Vas m.: 1342: "*prope viam qua itur ad sanctam Ceciliam*" (ZalaOkl. 1: 402), *de Sancta Cecília* (Vasi Szemle 22: 270), 1455: *Zenthcecília* (Vasi Szemle 31: 145). Ma is álló templom és körülötte temető. 1342-ben Rum megosztása kapcsán említik, 1402-ben *Kopach* birtok határjárásában egy út Pecőlről "*iuxta ecclesiam sancte Cecilie*" vezet (ZsigmOkl. 2/1, 218), 1418-ban pedig temploma az asszonyfalvi Mindenszentek-egyházzal együtt kap búcsút ("*ecclesias ... S. Cecilie et OO. SS. de Assofalva*":

(LUKCSICS 1: 54). Szent Cecília középkori hazai tiszteletéről más templomcím nem tanúskodik.

5. *Fábianssebestyén*, Csongrád m.: 1389/1406: in descensu Cumanorum circa Ecclesiam beatorum *Fabiani et Sebastiani* martirum (GYÁRFÁS 3: 511), 1400: *Zenthfabiansebestyenzallasa* (ZsigmOkl. 2/1: 68), 1558: *Fábián-Sebestyén* (GYÁRFÁS 4: 61). A névadó Szent Fábián pápa, vértanú (megh. 250) és Szent Sebestyén vértanú (megh. 288). Együttes szereplésüknek az a magyarázata, hogy közös ünnepük van a naptárban (jan. 20.). Tiszteletükről még egy kápolna tanúskodik, amely talán Sóllyomkőn épült 1485-ben (KolmJk. 2: 17).

6. *Szentgerice*, Maros sz.: 1332–6: de *Sancta Gerecia* (Vat. 1/1: 97, 103), de *Sancta Gratia* (uo. 131, 141), 1497: *Zenthgracia* (BSzO. 172). Templomának a Szent Grácia, az isteni kegyelem volt a titulusa (FNESz. 2: 557). Elvont fogalom szentként való tiszteletére l. még a titeli prépostság Szent Bölcsesség címét!

7. ? + *Szentgrácián*, talán Zala m.: 1447: *Zenthgrachyan* (ZalaOkl. 2: 533). Székely Egyednek, a megye egyik alispánjának lakóhelye. Ha az adat nem az erdélyi helység nevének elírása (erre mutatna a Székely családnev) vagy tolthiba, akkor esetleg gondolhatunk *Gratian* keresztény nyugatrómai császárra (375–83), aki sokat tett a kereszténységért, s akit az ellene fellázadt Maximus egyik tisztje Lyonban meggyilkolt (KatLex. 2: 218), s akit a középkorban szentként tisztelhettek. Néhány régi naptárunkban szerepel még *Gratianus* tours-i püspök ünnepe (dec. 18), rá is gondolhatunk (vö. KNAUZ, Kortan 194).

8. *Szentjobb* (= Siniob), Bihar m.: 1239: *S. Dextre*, 1326/XVIII. sz.: *S. Jog* (GYÖRFFY 1: 668), 1333–7: de *Sancto Jog* (Vat. 1/1: 62, 63, 77, 85, 90), 1395: *Zenthlyog* (ComBih. 291), 1587: *Zenthlob* (SUCIU 2: 128). A névadó Szent István király konzerválódott jobb keze, amelyet a Szent László által 1084-ben építtetett bencés monostorban őriztek (FNESz. 2: 560).

9. + *Szentkálman*, Nemesvid h. (MVV. Som. 122), Somogy m.: 1333: de *Sancto Colomanno* (Vat. 1/1: 378), 1372: *Zenth Kalman* (ÓMOlv. 212), 1379: *Zenthkalman* (HazOkl. 3: 209, AO. 3: 210, vö. CsÁNKI 2: 644). Az ír származású Szent Kálman vértanúra (megh. 1012-ben), Szent István király állítólagos sógorára gondolhatunk (KatLex. 2: 475), a mai Kálmánok is az ő ünnepén, oki. 13-án tartják névnapjukat. Más temploma hazánkban nem volt.

10. + *Szentkorin* (= Kiskerény/Kurimany), Szepes m.: 1298: *Quirinius Sanctus* (CsÁNKI 1: 253), 1313: de *sancto quirino* (AO.1: 294), 1458: *Sentkoryn* (VSOS, 2: 120). Névadója Szent Kerény (Quirinius) sziszeki püspök, aki a IV. században szenvedett vértanúságot. (Másként FEKETE NAGY, Szep. 187; BALINT, ÜnnKal. 279.) A közeli Sáros megyei Berzevicének (= Brezovica) ugyancsak az ő neve díszítette templomát (1335: "in ... possessione Brezeuicha ... in opposito ecclesie sancti Guirini": DOŠ. 384). Két további egyháza pedig működési helye közelében, Zágráb megyében volt: 1328: "villa apud sanctum Crin" (BlagayOkl. 107), 1334: "eccl. sancti Quirini de Bowich" (ma Kirin: ComZagr.1: 165), 1441: "ecclesiam parochialem S. Quirini mart. in Bowacz": (LUKCSICS 2: 197). – 1334: "eccl. sancti Quirini de Hraztovicha" (ma Hraztovica: ComZagr.1: 137).

11. + Szentmóric, Gyula része, Zaránd m.: 1403: *Zenthmoroch*, 1553: *Zenth-Moricz* (KARÁCSONYI: Békés. 2: 319), "in oppido Gyula in vico Zent Moricz ucaja" (HAAS 2: 161).

Névadóként Szent Mór (III. sz.) jöhet számításba (WIMMER² 357). Az ő tiszteletére emelték a bakonybéli bencés monostort (vö. +1037: KJ.1: 5); további templomai: 1398: Berzseny, Veszprém m., 1323: Csesztreg, Zala m., 1433: Hidegkút, Veszprém m., 1332–7: Naszvad, Komárom m., 1428: Pécs, Baranya m., 1332–7: Szokolóc (?), Nyitra m., 1228: Kistata, Esztergom m.

12. + Szentpelbárt, Bérék, Kolozs m.: 1468: *Zenthpelbarth* (CSÁNKI 5: 411). Egyetlen említéskor már pusztá. Szent Pelbártnak temploma volt még a Szatmár megyei Irinyben (1367: "Andreas plebanus ecclesie sancti Privardi filiorum Viti de Irin": KárOkl. 1: 287; tévesen Pelbárthidára lokalizálva: ComBih. 247).

13. Szentodorfa, Vashosszúfalu része, Vas m.: 1408: *Zenthvrehperezlege* (ZsigmOkl. 2/2: 154), 1428: *Zentholdroxfolua*, 1464: *Zentholdro Perezleg*, 1470: *Zentholdorperezlege*, 1478: *Zentholdor*, 1480: *Zentholdorfalwa* (CSÁNKI 2: 784). A névadó Szent Ulrik (Udalricus) augsburgi püspök (890–973), az első, akit a pápa előzetes vizsgálat után 993-ban ünnepélyes bullával nyilvánított szentté (KatLex. 4: 417). Magyarországon még két templomáról van adatunk: Arany, Bodrog m.: 1331: "p. Aran ... in qua est eccl. in honore S. Oldrici constructa" (GYÖRFFY 1: 706); Vidovec, Varasd m.: 1334: "Eccl. Sancti Urrici de Zamlacha" (ComVar. 172). A szent tulajdonnévnek a magyar helységnévben mutatkozó változatai részint az *Ulrich* ~ *Udalricus* alakokból, részint a kettő keveredéséből vezethetők le.

14. + Szentvér (= Košická Belá), Abaúj m.: 1440: *Janusffalwa*, al. n. *Zenthwer*, 1505: *Zenthwerfalwa*, 1553: *Szentuerkepe*, 1630: *Zentvéképe* (VSOS. 2: 77). E helységen kívül a középkorból még 26 olyan templomról, illetőleg kápolnáról tudunk, amelyet Krisztus teste (a nevezetesebbek: 1443: Nyírbátor, Szatmár m., 1351: Buda, Pest m., 1301: Gyöngyös, Heves m., 1304: Diósgyőr, Borsod m., 1368: Pápoc, Vas m., 1347: Töketerebes, Zemplén m., 1384: Ungvár, Ung m., 1468: Vajdaháza, Doboka m. stb.) és kettőről, amelyet Krisztus vére tiszteletére emeltek (1424: Almakerék, Küküllő m., 1410: Ludbreg, Varasd m.). A helynév utolsó két adata megengedi azt a feltevést, hogy talán nem védőszentnévi indítatású alakulásról van szó, hanem a templomban levő valamely Krisztus-ábrázolás csodás "vérzése" szolgált névadóul.

MEZŐ ANDRÁS

Izaura és Szamanta

Izaura. A 80-as évek elején mutatta be a tévé a Rabszolgasors című brazil sorozatot, majd 1991-ben megismételte. Kétségtelen, hogy sok nézőt vonzott. Népszerűségét nemcsak az mutatta, hogy gyűjtés indult a filmbeli Izaura

felszabadítására (és alakítója el is jött Magyarországra), hanem az is, hogy több kislány kapta az *Izaura* nevet (az anyakönyvbe már magyar helyesírású név került). Mi lehet a név eredete? Rövid vizsgálódás után rájövünk, hogy nem a portugálban keletkezett.

A FNESt⁴ *Izauria* 'történelmi terület Kisáziában' adatot hoz, s megjegyzi, hogy "tisztázatlan etimológiájú ... népnévből keletkezett" (1: 641). STRABÓN (Kr. e. 1. század), az ókor legnagyobb geográfusa is megemlékezik erről *Geographika* című művében: "Lykaoniához tartozik a Tauroson Isauriké, melyben két Isaura nevű falu van ..." (Bp., 1977. 596. FÖLDY JÓZSEF fordítása). Az izaurokat mind a rómaiak, mind a görögök rablóknak, kalózoznak tartották, s P. Servilius leveri őket (i. h.). Az egyik falu elpusztul, a másikat fővárossá tették (i. h.). A nép csakhamar talpraállt, majd Alexander Severus idején a ciliciainkkal együtt önállósodtak, s ez utóbbiak is *isaurus*-nak nevezik magukat (Pecz, Lex. 1: 991–2). A főváros ekkor is *Isaura* (kis faluként ma is megvan Törökországban: Zengibar Kalesi, Konyától nyugatra). Nem lehetett jelentéktelen nép, hiszen a Keletrómai Császárságnak 717–820 között adott uralkodókat, azaz az *isaurai* dinasztiát (MOKRY, J. E., A világ királyai és királynéi. Bp., 1991. 82).

Az *Isaura* mint személynév először Tassónál fordul elő, majd a XIX. században Gaetano Rossi szövegkönyvére két opera is születik: Rossinótól a Tankréd és Mercadante-től Az eskü. Ez utóbbit azért tartjuk fontosnak, mert 1839-ben Pesten is bemutatták (NÉMETH AMADÉ, Operaritkaságok. Bp., 1980. 130). Mindkét dalmű főhőse Tankréd, s ez a szál már elvezet Madáchhoz. Margócsy József szívességéből (ezúton is köszönöm) megkaptam Az ember tragédiája eredeti kéziratának a fénymásolatát. A bizánci színen Madách a szövegben *Izóra*, a szerzői utasításban az *Izaura* alakot használja: "Nevem Izóra. S a tiéd, lovag?" Illetve: "Ez alatt egészen besötétült, s a hold felkél. Izaura és Helene az ablakon" (63–5). Mindezek megcáfolják a magyar utónévkönyv vélekedését: "Az *Izor* férfinév magyarországi latinos nőiesítése". Ráadásul: "Izor, legújabban, különösen, a zsidóknál, Izidor helyett" (NyÚSz. 499). Ez már filia ante patrem.

Mint a FNESt⁴ is megjegyzi, az *izaur* népnév tisztázatlan etimológiájú. Akkor hova tegyük az *Izaura* nevet női neveink sorában? Először: lehet városnévből származó, hiszen vannak hasonlóak, pl. *Emőke*, *Lenke*, *Larissa*, másodszor lehet az *Isauricus* népnév nőnemű alakja, e típusra is van példa: *Barbara*, *Judit*, *Lavinia*. S Madách igazolja, hogy az *Izóra* és az *Izaura* tulajdonképpen egy, csak éppen az asszociációban térnek el egymástól – bár a névválasztáskor ez sem elhanyagolható tényező.

Már a sorozat bemutatása előtt is volt *Izaurá*-nk, igaz, *Isaura* formában, s nyilvánvalóan Madách hatására: É. *Isaura* (Esti Hírlap, 1978. december 5-ei száma, illetve a budapesti telefonkönyv 1977. 1: 265).

Szamanta. E név elterjedésében több motívum is közrejátszott. Nézzük előbb ezeket! Philipp Barry, amerikai drámaíró Philadelphiái történetének (1939) női főszereplője *Tracy Samanta Lord*. 1940-ben film is készült, majd 1956-ban újra megfilmesítették, s ekkor a főszereplőt Grace Kelly alakította. Bár Amerikában már voltak *Samanthá*-k, de a filmsztárokkal teli High Society (magyarul: a felső tízezer)

indította el népszerűségét. Az ismert angol énekesnő *Samantha Fox* így nyilatkozik a nevééről: "Volt Angliában egy tévésorozat *Bewitched* címmel, s anyám a főszereplő után nevezett el Samanthának (Rock Évkönyv '87. Bp., é. n. 77). A főként slágeréről ismert Házibuli című francia film (1980) egyik szereplőjét is így hívják. A maratoni hosszúságú Dallas című amerikai sorozat egyik női alakjának is ez a neve. S nem is csodálható, hogy már Magyarországon is vannak *Szamanthá*-k (így, helyesírásunknak megfelelően!).

A név megfejtésével először EUGENE VROONEN próbálkozott (*Les noms des personnes dans le monde*. Bruxelles, 1967. 308), s szerinte a 'végtelen magányosság' jelentésű hindu *samanta* szó tulajdonnevesülése. J. VAN DER SCHAAER (*Woordenboek van voornamen*. Utrecht–Antwerpen, 1981. 317–8) szerint héber eredetű, és a *Simea*, illetve a *Samma* nevek alapszavából vezeti le. Mindkét név szerepel a Krónikák 1. és Sámuel 1–2. könyvében 4–4 személy neveként (Bibliai nevek és fogalmak. Bp., 1988. 208, 218). Igen kevés a valószínűsége. Írói névadásról lévén szó, feltételezhető, hogy Barry beszélő nevet adott, miként – jelen esetben – a *Lord* név is az. ELSDON C. SMITH többek között ezt írja róla: "... nickname given to one assuming superior rank" (*New Dictionary of American Family Names*. New York–Evanston–San Francisco–London, 1973. 117). Én is Indiáig jutottam el, akár VROONEN, azaz a *Szamantha* nevet indiai községnek tartom: "samanta, Sanskrit term applied to persons given land or to conquered feudatory rulers" (*The New Encyclopaedia Britannica*¹⁵ 8: 828). Észak-Amerikában, de a 60-as évektől Angliában is népszerű névvé válik. Több hollywoodi színésznő cserélte fel eredeti nevét *Samanthá*-ra, sőt regényhősnőként sem ritka. Magyarországon alighanem a Dallas *Samanthá*-ja gyakorolta a nagyobb hatást, hiszen több, mint két éven át láthattuk a képernyőn.

Nyilvánvaló, hogy a szülők érzelmi okokból adták kislányuknak az *Izaura*, illetve a *Szamantha* nevet: szép vagy rokonszenves volt a filmbeli személy, különleges maga a név stb. Ha pl. a végződést nézzük, mindkettő beleillik a Magyar utónévkönyv rendszerébe: *Izaura*: -ra: 50 név, -ura: 4 (a számokban benne foglaltatik a női nevek közül nagyon is "kölögő" *Bonaventura* is) -aura: 3, illetve *Szamantha*: -ta: 94, -nta: 7, -anta: 3. Úgy látszik, népszerű e két végződés, mivel GULYÁS NÉ MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA Napjaink keresztnévdívatja című dolgozatában az engedélyezett nevek között újabbakat is közöl: -ra: 6, -ta: 8, -nta: 1 (MND. 15 [1981]: 22–36).

MIZSER LAJOS

Névtörténeti megjegyzések

Ilona. A végső soron a görög *Heléna* névre visszamenő magyar *Ilona* a finnbe is átkerült. "Finn nevek Magyarországon – magyar nevek Finnországban" című cikkében MIZSER LAJOS is írja, hogy terjedéséhez a finnben való értelmezhetősége szintén hozzájárult: *ilo* 'öröm' + *ni* Sg. 1. poss. suff. (CIFU 7. 3A: 289). A cikk c

ponton annyiban korrigálendő, hogy az *Ilona* név a finnben a következőképp "értelmezhető": *ilo* 'öröm' + *na* esszívus rag. Amikor a magyarbarát finn író, újságíró, a helsinki egyetem első magyar lektora, Antti Jalava (Almberg) 1878-ban született első gyermekének az *Ilona* nevet adta, a magyar név miatt jó barátját, Budenz Józsefet kérte fel keresztapának. Apjáról írt könyvében *ILONA JALAVA* meg is emlékezik erről: "Budenz sáhkötti ristlällisin »Olkoon aina ilonanne« [*ilo-na-nne; nne* = Pl. 2. poss. – M. F.] ja lähetti laatikollisen tokajinviiniä. – Olinpahan kerran ilona [*ilo-na* – M. F.] isommilleni!" (*ILONA JALAVA*, Antti Jalava. Porvoo-Helsinki, 1948. 261). Magyar fordításban az idézet a következő: "Budenz ezt táviratozta a keresztelőre: »Legyen mindig örömtökre«, és egy láda tokaji bort küldött. Így hát legalább akkor az egyszer öröme [örömként] voltam a szüleimnek". Budenz egyébként szerette a szójátékokat, s gyakran és szellemesen élt velük (I. BALASSA: Nyr. 65 [1936]: 40; A. MOLNÁR: FUD [= Folia Uralica Debreceniensis] 1: 79). Újabb finn névtani munka is utal arra, hogy a finnben az *Ilona* név hangulatához az értelmezhetősége szintén házzájárul. Az, hogy a szülők arra gondolnak, a gyermek örömeire lesz (EERO KIVINIEMI, Rakkaan lapsen monet nimet. Espoo, 1982. 152).

Az első finn *Ilona* az említett Ilona Jalava lehetett, s a név terjedéséhez a magyar kapcsolatok szintén hozzájárultak (KUSTAA VILKUNA, Oma nimi ja lapsen nimi. Helsinki, 1959. 65). Az *Ilona* 1908-tól jóváhagyott név, ezóta szerepel a hivatalos finn naptárban. 1908-ban jelentősen megújították a finn névanyagot. *Ilona* napját Dionysius napjára tették (X. 9.), amely nevet viszont elhagytak. Korábban a *Dionysius* "megfelelőjéül" alkották a férfi névnek szánt, de igen ritka, s egy-két esetben női névként is használt *Ilo* ['öröm'] nevet (L. K. VILKUNA i. h.; MAJJA-LISA HEIKINMÄKI: Kalevalaseuran Vuosikirja 50: 67; KIVINIEMI i. m. passim).

Dionüszosz a görög mitológiában a bor és a szőlőtermesztés istene. "Mint a bor istenét főleg azért részesítették tiszteletben, amiért megszabadította az embereket a gondoktól, és örömet vitt az életükbe" (VOJTECH ZAMAROVSKY, Istenek és hősök a görög-római mondavilágban. Bp., 1970. 131).

Egy olyan névstatisztika, amely a finn anyanyelvű állampolgárokat, az 1965-ben élőket és az azután 1981-ig születetteket, tehát úgy egy évszázadnyi időt (1880–1981) és 10.700.000 névelőfordulást vesz számításba (1880 előtt született csak 0,4% volt) az *Ilona* nevet 12.794-szer regisztrálta. Többnyire második névként adták, első névként 997-szer (8%). A finneknel második név adása általános. Első keresztnévként 1910 és 1929, valamint 1975 és 1981 között kapták legtöbben az *Ilona* nevet. A másodiknak adott keresztnévek között a népszerűbbek között van, a 45., 1920 és 1929 között volt a legelőrébb, a 20. (I. KIVINIEMI i. m. 175, 203, 231, 240, 246, 269).

németi 'németországi'. A Margl. szerint egyszer a tizenhárom éves IV. László (a későbbi Kun László) csak úgy gyógyult meg súlyos rosszullétéből, betegségéből, hogy a már elhunyt és szentként tisztelt nagynénje segítségét kérték, s az ő fátylát rátették László király fejére. A királyi rokonság, a főurak közül is többen ott voltak: 178 (89v): "ot vala anna azzon *nemety* hercheeknek felesége. mely anna azzon vala iffyu lazlo kyal atyanak istvan kyalnak huga ['nőtestvére']". A fakszimilén is látszik, s a Régi magyar kódexek-beli kiadás (10. sz.) jegyzeteiben

szintén megemlíti, hogy a *nemety* szóban az *y-t* idegen kéz *h-ra* javította. Szerintem valószínű, föltehető, hogy itt a *németi* 'németországi' jelentésben áll, amit a javító nem érzett. A *német*-nek tehát 'Németország' jelentése lenne, értve itt ezen a Német-római Császárságot, a Német Birodalmat, illetve ide tartozó német fejedelemségeket, területeket. *Németország* adataira lásd például JóK. 123: "Nemynemew *nemet orzabely* [x: orzabely] frater" (illi *fratri de almania*); MargL. 185(93r): "vala nemely nemes vr. alexander neveu . es jar vala mageri kyalvtl siciliay kyalhoz kevuetsegen . Ez alexander vr . egy jdevenh mene *nemet orzaghan* austriaban . es eseeek ... fogsaghan ... nemely nemet vrnak myatta". A kettős szófajú népnévnek országnévként való használata (pl. *Olaszban voltam*) a régi magyarban általában nem ismert (l. pl. NySz., TESz., Gl.). Nemrég azonban megírtam, hogy a magyar szó az ÉrdyK.-ben néhányszor szerepel 'Magyarország' jelentésben: 396: "Bela ... *magyarmaa* yewt vona", 398: "mykoron azeert *magyarmaa* yewttenek vona", 400: "Az kwn kyal ... nagy haddal be yewe *magyarmaa*" (vö. 397: "nagy haddal be yewe e[meg magyar orzabha]"). És ide vonható még a régiségben gyakori *magyar* ~ *mageri* szó is (l. MNy. 85 [1989]: 343). Ezek és a MargL. adata alapján lehetségesnek tartom, hogy a *német* szónak a régiségben is volt 'Németország' értelme. Nyelvészeti szempontból az mellékes, hogy IV. Béla Anna nevű leányát a Magyarországra menekült Rosztiszláv csernyigovi herceg vette el, aki később itt Bosznia, Macsó és Északnyugat-Bulgária ura lett. 1262-ben halt meg, s bár nem kizárt, nem tudok róla, hogy özvegye újra férjhez ment volna. Anna Erzsébet nevű testvére I. Henrik bajor herceg felesége volt, talán ez okozta a tévedést (l. HÖMAN-SZEKFI, Magyar történet. 2: 160. l. utáni t., 171; Magyarország történeti kronológiája. 1. Főszerk. BENDA KÁLMÁN. Bp., 1981. 149–58). A MargL.-től nem feltétlenül várhatunk családtörténeti pontosságot.

Pelikán. A *gödény* és a *pelikán* szavak történetéről, névként való előfordulásukról is nemrég cikket írtam (MNyTK. 183 [1989]: 360–7). Megemlítettem, hogy a *pelikán* szóból nem annyira a madárhoz való hasonlóság alapján, hanem inkább a pelikán-szimbólumhoz (Krisztusnak, az áldozatkészségnek a jelképe) kapcsolódva s névváltoztatással lehetett családnév. Ezt azzal egészítem ki, hogy mivel *Pelikán* családnév például a csehben és a szlovákban szintén van (Jirži Pelikan cseh politikus), a magyar *Pelikán* nevek egy része innen vagy más nyelvekből is származhat.

A. MOLNÁR FERENC

A személynevek nyomatékához

1. "A kételemű egyéni név fontosabb elemének ma már a családnevet érezzük" (SOLTIÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 45.). E megállapítás igazságát nem vitathatjuk. Ebből következően a kételemű személynévnek a természetes nyomatékolása csak az lehet, hogy a vezetéknev

(családnév) a kiemelt, s a keresztnév (utónév) hangsúlytalan. A Pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyén Péchy Blanka gyakran ostromozta a versenyzőket, mert nem a fenti módon emelték ki a felolvasandó személyneveket.

2. A személynevek nyomatéki viszonyainak tisztázására kísérletsorozatba kezdtem. A vizsgálat és a feldolgozás során arra a kérdésre kívántam választ kapni, hogy milyen nyelvi és nyelven kívüli tényezők befolyásolják az egyes névelemek dinamikai, dallammal, szünettel, esetleg tempóváltással történő kiemelését. Az első kísérlet anyaga a saját név elmondása, a bemutatkozás volt. 30 egyetemista volt a vizsgálati személy. A diákok bemutatkoztak, és néhány szót mondtak magukról. Ezt magnetofonszalagra vettük. A néhány bemutatkozó szó elmondásával az volt a célom, hogy minél természetesebb legyen a bemutatkozás, ne fordítsanak az átlagosnál nagyobb figyelmet a diákok a nevük elmondására. Ezután a bemutatkozásokat egymás után másoltuk. Egy-egy név háromszor ismétlődött, az ismétlések között 5 sec-nyi szünet volt. Az új név 10 sec-nyi szünet után következett. Ezt a magnetofonfelvételt 10 fő hallgatta meg és minősítette. Közülük 5-en beszédtechnikai speciális kollégiumra járó egyetemisták, 5-en pedig gyakorló pedagógusok. A percepciók kísérlet résztvevői a sorszámozott lapon 5 lehetőség között választhattak:

a) a vezetéknev (családnév) nyomatékos, a keresztnév (utónév) nyomatéktalan

b) a vezetéknev nyomatéktalan, a keresztnév a nyomatékos

c) mindkét névelem egyformán nyomatékos

d) mindkét névelem nyomatékos, de a vezetéknev nyomatéka az erősebb

e) mindkét névelem nyomatékos, de a keresztnév nyomatéka erősebb

3. A feldolgozás során azokat az adatokat vettem csak figyelembe, amelyeknek a megítélésében 70 %-os volt az egyetértés, tehát 10-ből 7-en egyformának hallották a névelemek nyomatékát.

A természetesnek tartott – a vezetéknev kiemelése – változatot mindössze 8 diáknál (26,7%) hallották a tesztelők. 6 beszélőnél (20%) vélték hallani a keresztnév határozott nyomatékolását. A legtöbb egyetemista nevének mindkét elemét megnyomta. 16 vizsgálati személy (53,3%) mutatkozott be így a tesztelők véleménye szerint. A c), d), e) csoportot a feldolgozás során együtt kellett kezelnem, mert olyan nagy volt a szóródás az érzékelésben. Abban azonban egyetértettek a meghallgatók, hogy mindkét névelem nyomatékos.

4. Érdemes megnézni, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a bemutatkozáskor a névelemek nyomatéki viszonyait.

A kijelentés dallama együtt jár az elől érzékelt nyomatékkal. Amikor a vezetéknevet hallották nyomatékosnak a tesztelők, mindig ereszkedő volt a bemutatkozás dallama. Azokban az elhangzásokban, amelyekben a diák azt is hozzátette a nevéhez, hogy "vagyok", s a folytatáson gondolkozva nem zárta le a közlést, vagy a dallam lebegtetésével, vagy emelésével kapcsolta a bemutatkozáshoz a további információt, a meghallgatók inkább érzékelték a keresztnév nyomatékát.

Ritmikai tényezők is szerepet játszhatnak a bemutatkozás nyomatéki viszonyainak alakításában. Úgy tűnik, ha túl hosszú a családi név, kívánczik az újabb nyomaték, a beszélő könnyebben zökkenti meg dinamikai kiemeléssel a kételemű név második elemét.

Befolyásolhatják egyéb tényezők is a személynevek nyomatékolását. Ha a vezetéknév gyakori, mindennapos, a keresztnév ritkább, szívesebben emeli ki a bemutatkozó az általa érdekesebbnek, szebbnek vélt névelemet.

5. Az adatközlők, a bemutatkozók kiválasztása esetleges volt. A meghallgatók véleménye sem azonos az egzakt mutatókkal, hiszen a tesztelők behallhatják az általuk hallani vélt változatot is a hanganyagba, de már az is jelzésértékű. Bizonyosnak tűnik, hogy a természetesnek tartott személynévi nyomatékolás a gyakorlatban egyáltalán nem természetes, nem általános. A dolgozat keretében azonban csak a figyelem felkeltésére kerülhetett sor.

MOLNÁR ILDIKÓ

Veresegyház külterületi neveinek alaki szerkezetéről

Ismeretes, hogy egy-egy terület, település helyneveiben nemcsak a szigorúan vett névtani jellemzők mutatkoznak meg, hanem egyéb nyelvi és nyelven kívüli vonatkozások is. Bár a következőkben főként alaktani szempontból vizsgálom meg adataimat, bizonyos jelentéstani sajátosságok fölvilágítására is alkalom kínálkozik. A gazdag névanyag és a szűkre szabott terjedelem nem teszi lehetővé a teljességre való törekvést, ezért az egyelemű földrajzi nevek közül csupán azokkal foglalkozom, amelyek jelentéstani szempontból valamiféle többletet nyújtanak, vagyis jelentéstapadással jöttek létre. A többelemű neveket alaktani szempontból tűzetesebben vizsgálom.

A továbbiakban bemutatandó egyelemű nevek valójában csupán formailag tekinthetők egyeleműeknek. Mindegyiküknek él a faluközösség nyelvében egy teljesebb, alaptaggal ellátott változata is. A szerkezetes formát inkább az írásos források, régi térképek tartalmazzák, a rövidebb formát pedig az élőbeszéd. Sokszor előfordul azonban a párhuzamos szóbeli használat is. Nem egy esetben áll szemben a többes számú egyelemű név (*Laposok*) az azonos töből származó többelemű megnevezéssel (*Laposi-dűlő*).

1. Rendszerbe foglalva tehát az egyelemű nevek a következő sajátosságokat mutatják.

1.1. Általánosan és állandóan egyelemű nevek. Ezek többnyire a terület mai vagy régebbi állapotának köznévi megjelölései, melyeket a

helyi lakosok nagyobb csoportja egyszerűen, előtag nélkül használ egyeditő szándékkal. Ilyenek: *Delelő, Páskom, Forrás, Hársas, Banya, Barackos, Bukfencek* stb.

1.2. Azonos denotátumú egyelemű nevek váltakozása többeleműekkel. A determináns valamely változata használatos az alaptaggal kiegészített variáns mellett. Például: *Homok ~ Homok-dűlő, Káposztások ~ Káposztáskertek, Revet : Revetek : Reveteg ~ Reveti-dűlő, Pistyur : Pistyurok ~ Pistyur-földek* (az előtag az *Isván* beceneve), *Kutyatejes ~ Kutyatejes-dűlő, Csibajok ~ Csibaji-dűlő, Csonkás : Csonkások ~ Csonkás-dűlő : Csonkás-part, Mogyorós ~ Mogyorós-erdő, Hosszakok ~ Hosszaki-dűlők, Búdösök ~ Búdös-rét : Búdös-dűlő : Búdösi-dűlő, Bitang : Bitangok ~ Bitang-dűlő, Buckák ~ Bucka-dűlő, Ivacsok ~ Ivacs-dűlő, Ivacs-puszta* stb.

2. A többelemű nevek között az alkotóelemek viszonya alapján előfordulnak tulajdonnevek melléknévi jelzővel, földrajzi köznevek tulajdonnévi jelzővel, köznevek közzsói jelzővel, birtokos szerkezetek, s találtam egy fölthetőleg mondatból alakult földrajzi nevet is.

2.1. Tulajdonnév melléknévi jelzővel. A mindössze négy adat közül három azonos altípusba sorolható, mégpedig a minőséget kifejezők közé, ugyanis a terület használati értékére utalnak: *Első osztályú Szentjakab, Másodosztályú Szentjakab, Harmadosztályú Szentjakab*. A negyedik név jelzője inkább főnévnek fogható fel, s a terület felszínét jelöli: *Bucka Szentjakab*.

2.2. Földrajzi köznév tulajdonnévi jelzővel. Ezekben a kapcsolatokban a lényeges tartalmi mozzanatot a tulajdonnévi tag hordozza, a fogalmi kategóriát megnevező jelzett szó az előző elemhez képest jelentéktelen összetevő. Az ide tartozó nevek utótagja túlnyomó többségben földrajzi köznév: *Bódös-hegy, Bari-föld(ek), Csepregi-tanya, Egervári-malom, Fahudi-föld(ek), Harmat-erdő, Harmat-villa, Kapitány-földek, Konc-féle-föld, Krenedics-földek, Palotai-féle-barackos, Palotai-földek, Palotai-féle-tanya, Palotai-féle-erdő, Rónai-göbösök* stb.

Érdekes alakulat a *Csoma-félék*, ugyanis ebből hiányzik a fogalmi kategóriát megnevező elem.

2.3. Köznév közzsói jelzővel. Az előző csoporttal szemben ezek csak együttesen töltik be a tulajdonnévi funkciót. Az előtag leginkább melléknév, de találkozhatunk főnévvel, sőt számnévvel is.

2.3.1. Melléknévi jelzős nevek. A determináns kifejezhet helyzetet, viszonyítást, valamihez való tartozást, valaminél levőt, tulajdonosok egy csoportját, formát, növényzetet, felszíni sajátosságot és egyéb tulajdonságot.

2.3.1.1. Helyzetet, viszonyítást fejez ki: *Déli páskom, Felső-malom, Külső-káposztáskertek, Tülső-hosszak, Innenső-hosszak, Tülső-göbös, Tülső-göbölös, Alsó- és felső-göbölös, Innenső-göbölös* stb.

2.3.1.2. Valamihez tartozást, valaminél, valami mellett lévőket jelent: *Kigyós-tói-dűlő, Malom-közi-rétek, Páskomi-dűlő, Csonkási-kút, Dögműti-dűlő, Háromházi kanyar, Csonkás-dűlő, Csonkás-part, Hosszaki-dűlő, Hármasküti-keri, Bika-réti-oldal, Ivacsi-patak, Szentjakabi-dűlő* stb.

2.3.1.3. A tulajdonost, tulajdonosokat nevezi meg: *Urasági-tag*, *Polgári-földek* (a falu polgárainak a földje), *Kapitányi-földek* (az első világháborúban kapitányi rangot szerzett katonák birtoka), *Rokkant-földek* (a hadirokkantak birtoka) stb.

2.3.1.4. Az alaptagban megnevezett terület formájára utal: *Csücskös-ken(ek)*, *Hegyes-hegyek* stb.

2.3.1.5. Az alaptagban kifejezett terület növényzetéről ad információt: *Kutyatejes-dűlő*, *Mogyorós-erdő*, *Hársas-alsó*, *Hársas-felső* stb.

2.3.1.6. A determináns a felszín jellegzetességére utal: *Lapos-köz*, *Lapos-dűlő*, *Hegyes-hegyek* stb.

2.3.1.7. A determináns a terület egyéb sajátosságát fejezi ki: *Büdösi-dűlő*, *Büdös-rét* (az itt termett széna szagáról kapta ez a rész a nevét).

2.3.2. Főnévi jelzős nevek. A determináns a tulajdonost, a terület talaját, illetőleg egyéb jellemzőjét nevezi meg.

2.3.2.1. A tulajdonost, tulajdonosokat jelöli meg: *Kapitányi-földek* (az I. világháborúban kapitányi rangot szerzett katonák birtoka), *Korona-erdő* (egykori királyi birtok), *Pap-földek* (egyházi birtokok), *Polgár-földek* (a falu polgárainak a földje) stb.

2.3.2.2. A terület talajára, felszínére utal: *Homok-dűlő*, *Bucka-dűlő* stb.

2.3.2.3. A determináns egyéb sajátosságot fejez ki: *Bika-rétek* (az itt kaszált szénával etették a bikákat), *Harang-kút* (ebbe a kútba rejtették a tatárok elől a templom harangját) stb.

2.3.3. Számnévi jelzős név. Egyszerre fejez ki minőséget és helyzetet is a determináns: *Első-tag*.

2.3.4. Igenévi jelzős név. Az alaptag funkcióját jelöli meg a determináns: *Itató-kút*.

2.4. Birtokos szerkezetek. Ezekben a szerkezetekben a köznévi birtokszó a determinánshoz viszonyítva kevésbé lényeges.

2.4.1. Tulajdonnévi előtagúak: *Hajdiak-nagyföldje*, *Faludi Ivor földje*, *Molnárok kútja* (a Molnár család birtokán levő kút).

2.4.2. Köznévi előtagú: *Kecskeszurdok árka*, *Zsellérek legelője*.

2.5. Mondatban keletkezett nevek. Meglehetősen ritka fajtája ez a földrajzi neveknek. Mindössze egy ilyen adatot találtam: *Halesz*: *Haleszek* (rossz minőségű földre mondták, megfelelő termésre innen nem számítottak).

3. Anyagomban néhány olyan név is előfordul, melynek az egyik tagja ismeretlen eredetű. Szerkezetileg kétfélét különböztethetünk meg.

3.1. Ismeretlen eredetű név melléknévi jelzővel. Helyzetet, viszonyítást, méretet fejeznek ki a determinánsok: *Alsó-Csibaj*, *Felső-Csibaj*; *Kis-Csibaj*, *Nagy-Csibaj*.

3.2. Köznév ismeretlen eredetű előtaggal: *Revetegi-dűlő*, *Reveti-dűlő*, *Reveti-patak*, *Bara-gödör*, *Csibaj-kút*, *Csibaji-kút*.

Cs. NAGY LAJOS

A földrajzinév-sűrűség kérdéséhez

A névsűrűség nem azonos a névgyakorisággal. Ez utóbbi egy-egy név, földrajzi vagy személynév stb. előfordulásának gyakoriságát jelenti, azaz azt, hogy például a *Tülbasm*, *Barátság*, *Újsor*, *Alsóré*, *Hecské* nevet hány alkalommal használja fel a magyar beszélő a hasonló denotátumok jelölésére az országban vagy egy-egy területen belül. A névsűrűség viszont azt jelenti, hogy egy meghatározott területen belül hány név létezik egyáltalán, hány nevet használnak a beszélők összességében. Az *Alsóré* vagy az *Újsor* stb. például több község névanyagában is előfordul, azaz a névgyakorisága viszonylag nagy lehet. A névanyag sűrűsége szempontjából ez másodlagos dolog, mivel annak megvizsgálása is érdekes és tanulságos lehet, hogy egy területen belül hány felszíni, bel- vagy külterületi "elemet" tart megnevezendőnek az ott lakó népesség.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy megbecsüljük, hány földrajzi név fordulhat elő a mai Magyarország területén. Hasonló vizsgálatokat, illetve becsléseket – tudomásom szerint – a magyar névtani irodalomban nem találunk, s ez érthető, hiszen teljesen megbízható eredményeket csak akkor kaphatnánk, ha az egész szinkrón névanyag rendelkezésünkre állna. Mivel ez a vizsgálat még jelenleg nem végezhető el, ezért kísérletképpen, érdekességgéppen nézzük meg, hány név is élhet összességében országunkban.

Mivel jelenlegi munkahelyemen (külföldön) nem áll rendelkezésemre valamennyi magyar földrajzinév-kiadvány, ezért csak két nagyobb gyűjtemény (Baranya megye földrajzi nevei. 1. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.; ill. Somogy megye földrajzi nevei. VÁRKONYI IMRE és KIRÁLY LAJOS vezetésével gyűjtötték Somogy megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974) alapján kísérlem meg felbecsülni a magyar földrajzi nevek sűrűségét. Nyilvánvaló, hogy a kapott eredmények korántsem tekinthetők véglegesnek, de azért a nagyságrendre mégis következtethetünk belőlük. A feldolgozás során figyelembe vettem mind a bel- mind a külterület neveit, a névváltozatokat (pl. *Halászdörök* – *Kandás*), s bár vitatható, felvettem az írásbeli neveket (mivel ezek 80–90 százaléka ma is élő név; vö. Baranya megye földrajzi nevei 10–4), illetve a megkérdezett adatközlőtől nem ismert, valamint a nem lokalizált neveket is, nem vettem viszont figyelembe a nemzetiségi vidékeken előforduló párhuzamos elnevezések idegen nyelvi változatait (pl. *Alsó-rétek* szb.-hv. *Dólnya livádá*, *Nagy-gödör* szb.-hv. *Duboká jáma*). Megjegyzem még, hogy a község és városneveket is besoroltam a névanyagba, hiszen azok is földrajzi nevek.

A két megye névanyaga alapján vizsgálódva számomra meglepő eredmény született. Az egy hektárra (10.000 m²) eső névsűrűség Somogy megyében 0,039 (a terület 1.051.397 hektár, a teljes névanyag 41.474), s ez a szám még kisebb, ha elhagyjuk a nevek közül a nem ismerteket és a nem lokalizáltakat/lokalizálhatókat. Ebben az esetben csak 0,035 névvel számolhatnánk hektáronként. Baranya megye adatai nagyjából hasonló képet mutatnak annyiban, hogy itt is 1,00 alatt van a nevek

sűrűsége, noha a nevek száma itt magasabb. Egy hektárra 0,118 név esik, ha viszont elhagyjuk a nem ismert/lokalizált adatokat, akkor ez a szám a következő: 0,116.

A két megye adatanyaga alapján végső következtetésként azt mondhatjuk, hogy a hektáronkénti névsűrűség 1,00 alatt van, illetve Somogy megyében csupán mintegy 4 név (pontosabban 3,9) esik 100 hektárra, Baranyában ennél jelentősebben több, mintegy 12 név (11,8).

Ha az imént említett adatok alapján megbecsülnénk a magyarországi névanyagot, akkor az össznév-anyag mintegy 364.000 körüli lehetne.

Becslések alapján a több mint háromszor akkora Finnországban körülbelül 2,5–3 millió névvel számolnak (EERO KIVINIEMI, Perustietoa paikannimestä [= Helynévtani alapismeretek]. Mänttä, 1990. 34). Ez azt jelentené, hogy Finnországban 1 hektárra 0,088 név esik hárommillió név feltételezése esetén (Finnország 33.732.100 hektár). Ha 2,5 millió adattal számolunk, akkor az átlagos névsűrűség Finnország korábbi, egykori felszíni területe alapján – KIVINIEMI szerint – 6–7 helynév (földrajzi név) fordul elő egy négyzetkilométeren (i. m. 35). Húsz finn nyelvű község teljes anyaga alapján 1972-ben végzett vizsgálat szerint körülbelül 8,5 név fordul elő négyzetkilométerenként (i. h.). Később, nagyon pontos számítások szerint három község anyaga alapján az derült ki, hogy Hauhoban 13,8, Lammiban 9,3, Tuulosban pedig 11,6 név fordult elő négyzetkilométerenként (PEKKA SANTAKIVI, Paikannimien toistuminen Hauholla, Lammilla ja Tuuloksessa [= Helynevek ismétlődése Hauhoban, Lammiban és Tuulosban]. Helsinki, 1979. A Helsinki Egyetem Finn Nyelvi Intézetének kéziratára).

Ha a magyar helynevek négyzetkilométerenkénti sűrűségét vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy ez a szám Baranya és Somogy megye területére számítva 5,464 név/km². Ha a két megye adatai alapján tölem becsült országos névmennyiség megoszlását akarjuk megkapni, akkor az össznév-anyagként említhető 364.830 nevet a Magyarország területének összegével (93.030 km²) elosztva négyzetkilométerenként 3,922 nevet találhatnánk. Ez a szám meglehetősen alatta marad a finn névsűrűség becsült adatainak. Mindkét ország adatai alapján valószínűleg helyes az a következtetés, hogy az átlagos névmennyiség 6 (hat) lehet négyzetkilométerenként (vagy 1–20 között, de ennél több aligha látszik valószínűnek).

A névanyag sűrűségét több tényező befolyásolhatja. Rendkívül gondos gyűjtés nyilvánvalóan több nevet tár fel egy vidéken, mint a kevésbé alapos. Függetlenül a névsűrűség a település, a terület lakosságának korától (a régebben lakott területeken több névvel számolhatunk), a népsűrűségtől, a települések sűrűségétől, a terület "változatosságától"; a nagyobb, összefüggő területek (például hátságok, pusztaság, homokpuszta, nagy /fátlan/ mocsár, sárrét stb.) általában kevés helynevet vonzanak (vö. KIVINIEMI, i. m. 35). Ugyanakkor kedveznek a nevek sűrűségének az életmód, a megélhetés szempontjából fontos vidékek, a tájékozódás miatt hasznos domborzati elemek. Föltehető bizonyára, hogy a nevek sűrűségére az adott terület lakossága természeti kulturáltságának szintje is hatással van. Mindezen kérdések alaposabb kutatására természetesen akkor keríthetünk sort, ha a magyar (földrajzi)név-anyag a

maga teljességében rendelkezésünkre áll. Ennek érdekében ünnepeltünk szinte egy egész életet áldozott, s ezzel nagy mértékben vitte előre a magyar névkutatás ügyét.

NYIRKOS ISTVÁN

Kazimi osztják rénnevek

1991 júniusában közel két hetet tölthettem egy osztják családnál. Tanárnóm, Schmidt Éva hosszabb kiküldetését tölti Nyugat-Szibériában, hároméves programjának célja egy osztják folklórarchívum alapjának megteremtése és a helyi kutatók felkészítése a későbbi önálló munkára. Feladata a már meglévő anyagok rendezése mellett újabbak gyűjtése. Ezért szervez a nyári, utazásra alkalmas időszakban expedíciókat. Egyik ilyen útján én is részt vehettem, így kerültem a kazimi osztják Moldanov családhoz.

Legközelebbi nyelvrokonaink, az obi-ugorok egy csoportja a Kazim folyó mentén él. Nyelvük, nyelvjárásuk is innen kapta nevét. Az itt élő emberek megélhetésének alapja hagyományosan a halászat, vadászat, réntartás, bár ma már az őslakosok jelentős része keres munkát a jól jövedelmező kőolaj- vagy földgázkitermeléseken. Az ősi életmódot folytatók is a XX. századi állapotokhoz alkalmazkodnak, a régi gazdálkodási formákat kolhozok felügyelete alatt végzik. Ez a tényleges munkába nem mindig jelent beleszólást, inkább csak az értékesítésben segít; s ez a rendszer az, amelynek keretében a megélhetéshez nélkülözhetetlen élelmiszerjegyekhez juthatnak a családok.

Aj kur jox 'kis láb falu' a Kazim forrásvidékén található nyári szálláshely. Nevéből a település méreteire nem következtethetünk, hisz az osztjákok falunak neveznek minden kisebb szálláshelyet. Így a fent említett település is egyetlen házból, a hozzá tartozó csumból és tárolóépületekből áll. Itt lakik a Moldanov család: egy nyugdíjas házaspár és gyermekeik. A család nyaranta a réncsordától külön, az erdős tundraövezetben lakik, itt a tenger sok szúnyog miatt ilyenkor nem maradnának meg az állatok. A rének azért minden nap, szinte minden percben jelen vannak. A fő foglalatosság ilyenkor a halászat, a zsákmányt a réneknek szárítják téliére. A ház körüli, házi munkákban is hol egy új rénszőrscsizma készül, hol a teherhúzó szánnak egy új talp. A beszélgetések, esti mesélések során feltűnt, hogy az a fontos szerep, amelyet ezek a négy lábúak töltenek be a család életében, megmutatkozik abban is, ahogy beszélnek róluk, elnevezik őket. Így támadt az az ötletem, hogy érdemes végigsoroltatni a család rénjeinek neveit.

Az anyagot magnószalagra rögzítettük, ezen a név mellett leggyakrabban egy rövid magyarázat is hallható arról, hogy miért ezt kapta az állat. Az élő szöveg természetéből, néha kérdéseinkből is következett, hogy egy-egy név többször, több változatban is elhangzott. Az anyag lejegyzésekor és feldolgozásakor az először

elhangzó névváltozatot "alapalak"-nak, az ugyanannál az állatnál előforduló további neveket névváltozatnak tekintettem még akkor is, ha nemcsak kis alaki vagy grammatikai különbség mutatkozik az adatok között. A neveket a STEINER-féle latin betűs átírásban közlöm, a név után annak jelentése, majd a változatok következnek. A nevek az elhangzás sorrendjében követik egymást, a későbbi hivatkozás megkönnyítése érdekében számokkal, a változatokat pedig az ábécé kisbetűivel jelölöm. A *rō*-, ill. *rt*. a *rénökör*, ill. *réntehén* szavak rövidítése, az állat nemére utal. Ha a jelentés helyén vagy annak egy részén ? jel található, az egy olyan szót jelöl, aminek nem sikerült megfelelő fordítást találni, vagy a rendelkezésemre álló szótárakban, szójegyzékekben nem leltem rá, és mivel a szöveg lejegyzése már nem a család körében történt, nem volt módunk ismételtlen megkérdezni a gazdákat. A *xopti* 'rénökör', a *wāti* 'réntehén' csztjáku. A nevek jelentésének megadásakor nem mindig ragaszkodtam a pontos magyar megfelelőhöz, néha csak *rén* a fordítás. A nevek gyakran egy jelzőből és egy jelzett szóból állnak. Az ilyen szerkezeteket – különösen ha már névvé olvadtak össze – a magyar helyesírás szerint leggyakrabban egybe kell írni. Itt a nevet alkotó szavakat egymástól elkülönítve írom, abban az esetben ha, a) a név kettőnél több tagból áll; b) nem dönthető el egyértelműen a tagok közötti viszony.

1. *līpanta n'oa* 'lepke orr' 1.a *līpanta xoptije* 'lepke rénökröcske'; az állat potáján a lepke szárnyán láthatóhoz hasonlító foltok vannak; *rō*.
2. *lonta n'oa* 'lúd orr'; fején hosszú vékony fehér csik van az orrhegyéig, mint a lúd csőrén lévő sárga csik; *rō*.
3. *kolej* '?' 3.a *kōlīje* (az alapalak kicsinyítő képzős változata); a név kicsinyítőképzős változatának hangalakja nagyon hasonlít a *xōrije* 'rénökröcske' szóra, valószínűleg ez a hasonlóság játszott szerepet a névadásban; *rō*.
4. *aj n'qa sem* 'kis [?] szem' 4.a *n'qa sem* '[?] szem'; a szemc szőlei vörösesbe hajlanak; *rō*.
5. *ar pax* 'sok jel'; a család ajándékba kapta az állatot, ezért a fülén több gazda jelét is viseli; *rō*.
6. *aj pōx xopti* 'kis fiú ökör' 6.a *aj pōxijem xopti* 'kis fiacskám ökör'; eleinte etetéskor használt megszólítás, mely később az állat neve lett; *rō*.
7. *ewen xopti* 'lányos ökör'; egy árván maradt tehénborjút maga mellé fogadott, azóta is lányaként neveli; *rō*.
8. *piti weš xq* 'fekete arc ember'; potája fekete színű; *rō*.
9. *wotas iki* 'hóvihar öreg'; *rō*. fehér, hóviharhoz hasonlító színű bundája van; *rō*.
10. *maja xopti* 'május ökör' 10.a *maja* 'május'; májusban született állat; *rō*.
11. *sōjaŋ xq* 'dér ember' 11.a *sōjaŋ xopti* 'dér ökör' 11.b *sōjaŋ pūnap xopti* 'deres szőrű ökör'; szőre színe a dérré hasonlít; *rō*.
12. *tū-jāx tqi xopti* 'tűzifa hozó ökör' 12.a *tū-jāx tatui xopti* 'tűzifát szállító ökör' 12.b *jāx tatui xq* 'fa szállító ember' 12.c *tū-jāx tatui ikileŋki* 'tűzifa szállító öregecske'; a háziasszonynak mindig ez az állat segít a tűzifa hazaszállításában; *rō*.
13. *kāraš xopti iki* 'magas rénökör öreg' 13.a *kāraš xoptije* 'magas rénökröcske'; az átlagosnál magasabb termete van. 13.b más neve: *šowar iki* 'nyúl öreg'; *rō*.

14. *šwær ſki* 'nyúl öreg'; szőre a fehér jéghez, a nyúl téli szőrének színéhez hasonlít
más neve: *kūras xaptije*; rő.
15. *ũma* 'horkolás'; a törött lábú borjú az anyjától elszakítva, a család körében
nevelkedett; ekkor figyelték meg, hogy alvás közben horkol; rő.
16. *māna rūj* (nyenyec név); vezérökör, ezért illeti ez a név (bővebb magyarázatot
többszöri rákérdezés után sem kaptunk); rő.
17. *Λελ xapti* 'alacsony ökör' 17.a *aj Λελ xapti* 'kis alacsony ökör'; termete a
megszokottnál alacsonyabb; rő.
18. *xōrasaη xapti* 'formás ökör' 18.a *aj xōrasaη xapti* 'kis formás ökör' 18.b *xōrasaη
xapt* 'formás ökör' (alakváltozat); szép, tetszetős alakja van; rő.
19. *tarām xq* 'erős/vad ember' 19.a *aj tarām xq* 'kicsi erős ember'; rő.
20. *šīk xq* 'feketeréce ember'; szőre sötét színű, mint a feketeréce tolla; rő.
21. *aj rām pōx* 'kis nyugodt fiú' 21.a *rām pōx* 'nyugodt fiú'; igen nyugodt természete
van; rő.
22. *ewi xōrasap xq* 'lány formájú ember' 22.a *ewile* 'lányka' 22.b *ewilenki* 'nőcske'
22.c *ewi* 'lány'; a család adta név eredetére nem derült fény, valószínűleg a hímre
nem jellemző alkat motiválhatta a névadást; rő.
23. *kūras nelenki* 'magas nőcske' 23.a *kūras ne* 'magas nő'; termete az átlagosnál
magasabb; rt.
24. *pūi wūli* 'fekete réntehén'; szőre színéről kapta nevét; rt.
25. *n'an' wūli* 'kenyér rén'; kedvenc csemegéje a kenyér, erre a szóra bármikor
azonnal megjelenik (vö. 42., 43); rt.
26. *jām nelenki* 'jó nőcske' 26.a *jām ne* 'jó nő'; formás alakja miatt lett ez a neve; rt.
27. *āŋki wūli* 'anya réntehén' 27.a *mānarūj āŋki* 'manaruj anya'; rt.
28. *tāla-tāla* (hangutánzó szó); a nyakában hordott csengő hangjára utaló név; rt.
29. *solnūška* 'napocska (orosz)'; rt.
30. *aj xānsaη wūlije* 'kis tarka rénecske' 30.a *aj xānsaη wūli* 'kis tarka rén'; szőrének
mintázata a névadás oka; rt.
31. *wūjū(w) n'ōā* '[?] réceorrú' 31.a *Apnt n'ōā ewile* 'réce orr leányka' 31.b *Apnt n'ōā*
'réce orr' 31.c *Apnt n'ōā ewilenki* 'réce orr leányka'; jellegzetes formájú orráról
kapta nevét az állat; rt.
32. *tolan ſmi* 'jég asszony'; lábhegyén jégszínű foltok vannak; rt.
33. *xūwi sew wūli* 'hosszú hajfonat rén' 33.a *xūwi sew* 'hosszú fonat' 33.b *xūwi sewi ne*
'hosszú fonatos nő'; igen hosszú agancsú állat; rt.
34. *xplēη ewile* 'piszkos lányka' 34.b *xplēη ewi* 'piszkos lány'; a fekete és a fehér
foltok úgy váltják egymást mellső lábain, mintha bepiszkolódtak volna; rt.
35. *n'ar wūli* 'csupasz rén'; a jég papírhoz hasonló fehér színére emlékeztet az állat
szőre; régi osztják hagyomány szerint az ilyen színű állatokat ez a név illeti; rt.
36. *aj ewilenki* 'kis lányka' 36.a előző neve: *sem wūli* 'szem téhen'; rt.
37. *šūs'i wūli* 'csecses téhen'; a szokásosnál sokkal tovább, fejlett állat koráig szopott
; rt.
38. *swlex* '(egy kacsafajta neve)'; az állat szeme körül olyan fehér folt látható, mint a
névadó kacsafajtáé körül; rt.

39. *wɔŋ pəx wʌi* 'Fejedelemlő Fiú rén' 39.a *wɔŋ pəx wʌije* 'Fejedelemlő Fiú rénecke'; az a szellem a névadó, akinek áldozatául ajánlják fel majd az állatot; rt.
 40. *kewŋ'ax xɔpti* 'madár ökör'; rő.
 41. *kewŋ'ak wʌi* 'madár rén' 41.a *kewŋ'ak* 'madár'; rt.
 42. *n'an' wʌi* 'kenyér rén' 42.a *aj n'an' wʌi* 'kis kenyér rén'; kedvenc csemegéjéről kapta nevét (csakúgy mint a 25. és 43.); rt.
 43. *wɔŋ n'an' wʌi* 'nagy kenyér rén asszony'; kedvenc csemegéjéről kapta nevét (vö. 25. 42.); rt.
 44. *n'ɔp kūr nɛ* 'jávorbörjű láb nő' 44.a *n'ɔp kūr* 'jávorbörjű láb asszony'; lábának pata fölötti része a jávorbörjűre hasonlít; rt.
 45. *wɔŋ tɛpəl* 'nagy bendő öreg'; a gyakorlatlan szemlélőnek is jól látható az állat megszokottnál jóval nagyobb hasa; rő.
 46. *pʌi xɔptarka* 'fekete meddő asszony'; rt.
 47. *aj pəx siri wʌi* 'kis fiú első rén asszony'; rt.
 48. *xɔri nɛ* 'félénk nő'; nagyon félénk természetéről nevezték el; rt.
 49. *wɔŋ wʌi nɛ* 'erdei rén nő' 49.a *wɔŋ wʌi* 'erdei rén asszony'; vad, az ember társaságát kerülő állat; rt.
 50. *ɟɛŋk wɛs* 'jégfőér arc'; fekete szőrű állat, csak a pófája fehér; [?]
 51. *wantəŋ* 'terhes' 51.a *want pəxəl taltə wɔŋ xɔpti* 'teberszánt húzó nagy ökör'; a család nyári, ill. téli szálláshelyére való költözködéskor jut fontos szerephez ez a rén; rő.
 52. *as tɔj* 'Ob-fői Öreg ökör'; áldozati állat (vö. 39.); rő.
 53. *imi xɔpti* 'asszony rénökör' 53.a *kəŋtəs* 'Kaltas Asszony ökör'; áldozati állat (vö. 39.); rő.

Ez a névsor nem tartalmazza a család összes állatát, nevet csak azoknak adnak, amelyeket a ház körüli munkában segítségül, vagy fogatolásra használnak. Az 53 állat elnevezése a változatokkal együtt összesen 91 név, ezek nagy része két- illetve háromelemű (45%, ill. 33 %), egyelemű nevet az esetek 13%-ában használnak, míg az ennél összetettebb alakok csak elenyésző számban fordulnak elő. Az állat nemét mutató szó (*rénökör*, *réntehén*) igen gyakran a név részét képezi (pl. 1., 1.a, 4.a, 5. stb.), ezzel magyarázható az összetett nevek ilyen magas aránya. Ha a nemre való utalás mellett jelző is kiegészíti, leggyakrabban már három elemből áll (pl. 4., 6. 6.a, 8. stb.). Ennél hosszabb formák már szinte körülírások, mindennapi használatuk nehézkes, nyilván ez az oka annak, hogy ilyenekkel összesen 4 esetben találkoztunk (43., 47., 51.a, 52.). Igen sok változat az alapalak kicsinyítő képzős formája. Ennek gyakori használata egyrészt az osztják nyelv természetében keresendő, mely szívesen él ezzel a lehetőséggel, másrészt a gazdák kedves állataikhoz való viszonyukat is kifejezik ezzel. A kicsinyítő képző használata néha nem kedveskedő, hanem éppen az ellenkező célt szolgálja, szinte csúfoló. Ezt figyelhetjük meg például akkor, amikor egy nőies formájú hím kerül szóba (22.a, 22.b).

Ha már ember és állat kapcsolatáról esett szó, érdemes megemlíteni, hogy a *xɔpti* és *wʌi* 'rénökör' és 'réntehén' neveket az *iki*, ill. *imi* 'öreg', ti. ember és 'asszony' szavakkal szinonimaként használják, akárcsak a *xɔ* 'ember' szót (pl. 8., 9., 11., 12.c.) A lejegyzett szövegben megfigyelhetjük azt is, hogy az embernek tekintés

nemcsak az elnevezésekben szerepel. Amikor ezekről az állatokról esik szó, ugyanazokat az igéket, kifejezéseket használják, mint amilyenekkel az emberi tevékenységeket jelölik. De a hasonlítás, azonosítás nemcsak itt figyelhető meg, hanem akkor is, amikor egy állatot jellemző testrészéről elnevezve az ember ugyanilyen testrészének nevét használják; így például pofa helyett mindig arcot mondanak, az agancs az állat hajfonata stb. (vö. 8., 33., 33.a, 33.b). Szintén az emberrel való kapcsolat tükröződik abban, hogy azok az állatok, amelyeknek több feladatuk van a ház körül, vagy amelyeké fontosabb, több nevet kapnak, ill. ugyanannak a névnek különbözőképpen becézett változatait használják rájuk. Szép példa erre a tűzifa hordásánál segítő állaté (12., 12.a, 12.b, 12.c). Mivel a tüzelőről való gondoskodás az osztjásoknál a nők feladata, nem csoda, hogy háziasszonyunknak igen kedves a nehéz fizikai munkában segítő társa.

A nevek többsége mégis a környezetből, a természetből kölcsönöz találó elnevezést. Az osztják ember – különösen egy réntartó család – mindennapjait a természetben éli, kézenfekvő tehát az itt előforduló hasonlóságokra felfigyelni, s ezeket a névadásban is érvényesíteni, akár egy másik állat hasonló formájú testrészéről, akár egy jellegzetes téli vagy tavaszi színről legyen is szó (pl. 1., 1.a, 4., 4.a, 9., 11., 11.a).

Végezetül köszönetet mondok Schmidt Évának, akinek segítségével gyűjtöttem és dolgoztam fel az osztják nyelvé anyagot.

OSZKÓ BEATRIX

Ragadványnevek gyászjelentéseken

1. Néprajzi és névtani szakirodalmunk számon tartja a megkülönböztető szerepű, közömbös hangulatú ragadványnevek fejfára, sírkőre kerülését. MARKÓ IMRE LEHEL arra is hoz példát a Kiskanizsai ragadványnevek című dolgozatában, hogy egyikét-másikát még a cégtáblára is ráfestették (Nyr. 79 1955]: 114). Magam pedig a bánokszentgyörgyi volt körjegyzőséghez tartozó falvakban (Bánokszentgyörgyön, Bucsután, Oltárcon, Valkonyán) azzal a meglehetősen ritka, sőt talán egyedül jelenséggel is találkoztam, hogy a század elején, de még a két világháború között is a bádoglemezből készült 30x20 cm-es házszám táblán nemcsak a házszám és a településnév, hanem a házigazda vezeté- és keresztnéve, továbbá – ha volt – közömbös hangulatú ragadványneve is fel volt tüntetve, amit persze a körjegyzőség rendelt el a ragadványnevet viselő megkérdezése nélkül. A göcsei és hetési személynevek gyűjtésekor magam is láttam jó néhányat, egyiknek a fényképét közöltem is munkám 78. lapján (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973).

Föltehetően hasonló ritka gyakorlatnak számít – legalábbis a szakirodalom tanúsága szerint –, hogy a Zala Hírlapban közzétett gyászjelentések között olyanok is megjelennek, amelyek az elhunyt ragadványnevét is tartalmazzák. Noha évekkal ezelőtt felfigyeltem rájuk, gyűjtésükre csak 1987-ben gondoltam, majd fölöslegesnek tartva 1989 és 1991 között abbahagytam. Hogy végül is mégsem megyek el szó nélkül mellettük, az Hajdú Mihállyal folytatott egyik baráti beszélgetéssel hozható összefüggésbe, aki még sohasem hallott ilyenről, és föltétlenül kíváncsi volt a közlésükre.

2. Kis gyűjteményemet időrendben teszem közzé, ahogy a gyászjelentések megjelentek az említett megyei napilapban. A dátum után áll az elhunyt neve, életkora – ha közltek – és volt lakóhelye, illetőleg temetkezési helye.

1987. jan. 26. *Szmodics Józsefné (Köles)*, év nélkül, Kiskanizsa.
 jan. 27. *özv. Szerdahelyi Lászlóné (Vidor)* 72 éves, Kiskanizsa.
 febr. 17. *özv. Horváth Boldizsárné* szül. *Mihalecz Erzsébet (Kanczér Bözsi)* 80 éves, Kiskanizsa.
 febr. 19. *ifj. Gombos József (Egér)* 32 éves, Zalaegerszeg.
 márc. 19. *Kovács István (csikós Pista bácsi)*, év nélkül, Nagykanizsa.
 ápr. 22. *Sólyomvári Ferenc (Suikla)* 70 éves, Kiskanizsa.
 máj. 30. *Horváth Ferenc (Mikulec)* 66 éves, Kiskanizsa.
 jún. 5. *Sebők József (Szurkos)*, év nélkül, Nagykanizsa.
 jún. 9. *Horváth Ferenc (Györkös)*, év nélkül, Nagykanizsa.
 jún. 18. *Németh László (Húszas)* 45 éves, Nagykanizsa.
 aug. 4. *Kiss Károly (százlábú)* 58 éves, Keszthely.
 aug. 17. *Nagy Ferenc (Szenye)* 72 éves, Kiskanizsa.
 nov. 13. *Horváth József (Herceg)* 88 éves, Pusztapáti.
 dec. 24. *Czindrich János (Kőműves Csani)* 79 éves, Nagykanizsa.
 1988. jan. 5. *Plánder Boldizsár (Biksi Bodi)*, év nélkül, Kiskanizsa.
 jan. 21. *id. Németh Ferenc (Tüzes)* 62 éves, Nagykanizsa.
 jan. 30. *özv. Horváth Györgyné* szül. *Bárdos Ilona (Meszes)* 81 éves, Nkanizsa.
 febr. 25. *Radics Dezső (Murcsi)* 82 éves, Nagykanizsa.
 márc. 2. *Horváth János (Szarka)* 59 éves, Zalaegerszeg.
 máj. 3. *özv. Kövesdi Györgyné* szül. *Jámbor Rozália (Feri Rozí)*, év nélkül, Kiskanizsa.
 1992. okt. 17. *ifj. Sipos László (Sipi)* 22 éves, Zalaegerszeg.
 okt. 20. *Szabó László (Tüskés)* 57 éves, Lovászi.
 okt. 27. *Szabó István (Lila Pista)* 66 éves, Kiskanizsa.
 okt. 28. *Nárai Ferenc (Frédi)* 39 éves, Hagyárosbörönd.
 okt. 30. *Horváth János (Puri)* 67 éves, Nagykanizsa.
 nov. 2. *Kovács Dezső (Bendzsi)* 49 éves, Zalaszentgrót.
Liplin Józsefné (Kummer Kati) 62 éves, Kiskanizsa.
 nov. 4. *Both József (Gyuri)* 67 éves, Nagykanizsa.
 nov. 5. *Szabó László (Cigány Laci)* 78 éves, Zalaegerszeg.
 nov. 7. *Kovács István (Fütyös)* 62 éves, Nagykanizsa.

- nov. 11. Ifj. Horváth Károly (pole) 49 éves, Nagykanizsa.
 nov. 18. Magyar Józsefné (Veronka) szül. Novinics Ilona 71 éves, Bajcsa.
 özv. Bagonyai Gyöngyné (Tököl Mari) 68 éves, Kiskánizsa.
 dec. 3. Plánder László (Kerpacs) 66 éves, Kiskánizsa.
 dec. 14. özv. Bán Istvánné (Marcin) 84 éves, Paisszeg.
 1993. jan. 2. Flumbort József (Bander) 84 éves, Kiskánizsa.
 jan. 4. Németh Józsefné (Fákszi) szül. Németh Mária, év nélkül, Paisszeg.
 jan. 6. Kiss Istvánné szül. Kálovics Erzsébet (Száli), év nélkül, Kiskánizsa.
 jan. 8. özv. Bódócs Ferencné (Nánási Eszter), év nélkül, Zalaegerszeg
 (Bezeréd-hegy)
 jan. 16. Szabó József (Gróf Jóska) 63 éves, Kustány.
 jan. 19. Poszlancsek József (Poszi) 67 éves, Zalaegerszeg.
 febr. 3. Hessel László (Csikkes) 43 éves, Vasboldogasszony.
 febr. 8. Horváth Sándor (Beköti) 62 éves, Salomvár.
 febr. 19. Csejtei János (Sima) 48 éves, Böde.
 febr. 22. Horváth László (Denej) 65 éves, Zalaszentiván.
 márc. 2. özv. Benke Árpádné szül. Varga Katalin (Börös Kati) 65 éves,
 Kiskánizsa.
 márc. 8. Szabó Lajos (Celi Lajos) 82 éves, Zalaegerszeg.
 márc. 9. Tóth István (Tojó) 61 éves, Zalaegerszeg.
 márc. 10. Illés István (angol) 56 éves, Csömödér.

3. Gyűjteményemnek valamivel több mint a fele (27) Nagykanizsáról való, ezen belül is elsősorban a kiskánizsai hozzátartozók (16) tartották szükségesnek családtagjuk elvesztésekor gyászjelentésükben annak ragadványnevét is feltüntetni. Ha ehhez hozzávesszük a Zalaegerszegről közzétett 8 gyászjelentést, csupán 14 marad, amely egy-egy településről származik – kivéve Paisszeget (Becsülgye része), ahonnan kettőt közöltek: Bajcsa, Böde, Csömödér, Hagyárosbörönd, Keszthely, Kustány, Lovászi, Pusztapáti, Salomvár, Vasboldogasszony, Zalaszentgrót, Zalaszentiván. A kis lélekszámú zalai falvakban – mint általában faluhelyen – nem szokás, de nem is szükséges gyászjelentést napilapban megjelentetni, enélkül is tudomást szerez a falu közössége a szomorú eseményről, amikor a haláleset után nem sokkal *halottra harangoznak*, majd egymást kérdezzetik az emberek: ki halott?

Kiskánizsa – amely Nagykanizsa paraszti települése – mintegy 10 ezres lélekszámával akár kisvárosnak is tekinthető, következésképpen nem elegendő a harangszó, szükséges a sajtó igénybevétele is, hogy tudomására hozzák a közösségnek a halálesetet. Mivel Kiskánizsán a nagyfokú endogámia következtében nagy az azonos családnevűek száma, továbbá, mert még a két világháború között sem voltak a házak megszámozva, csak utcanévek voltak (vö. FÜLÖP GYÖRGY, A kiskánizsai ragadványnevek. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 1989/1: 2), olyannyira megszaporodtak a ragadványnevek, hogy nélkülük sok esetben lehetetlen az egyes személyek, illetőleg családok azonosítása. FÜLÖP GYÖRGY a teljesség igényével 858 család ragadványnevét közli, de még az ő gyűjteménye sem teljes, mert olyan régi, törzsökös ragadványnevek maradtak ki e nagy számból mint a *Vidor*, a *Feri*.

Hogy az efféle gyászjelentések nem kötődnek társadalmi réteghez vagy foglalkozáshoz, azt több adatom is bizonyítja. Példaként álljon itt – felesége szíves engedelmével – Dávidovics Sándor volt kedves kollégám és barátom édesanyja elhunytakor megjelentetett gyászjelentése, illetőleg annak értelmezése. Kollégám gyermekkorában elvesztette édesapját, Dávidovics Ferencet. Édesanyja, Jámbor Rozália – akit nem volt férje után hívtak *Feri Rozi*-nak, hanem apja, Jámbor Ferenc szólitónévét (*Feri*) kapta ragadványnévként – másodszor Kövesdi Györgyhez ment feleségül. De sem Dávidovics Ferencnéként, sem Kövesdi Györgynéként nem ismerték; amíg élt, *Feri Rozi*-ként emlegették, következésképpen ha ragadványneve nem kerül rá a gyászjelentésre, a legközelebbi hozzátartozóin és a szomszédokon kívül nem megy el a temetésre senki. (Menye szóbeli közlése.) – A példákat tovább sorolhatnám, de aligha szükséges, csak azt említem még meg, hogy sem a pontos lakcím, sem a foglalkozás vagy munkahely megjelölése nem elegendő ezekben az esetekben.

Noha az itt közölt ragadványnevek motivációjának, nyelvi eszközének, szerkezetének stb. a vizsgálata nem célom és nem is feladatom, azt azért mindenképpen meg kívánom jegyezni, hogy az asszonyok gyászjelentésében a hozzátartozók általában kétféleképpen jártak el. Ha férje ragadványnevével emlegették az elhunytat, akkor a *-né* képzős név után tették zárójelbe a férj ragadványnevét [pl. *Szmodics Józsefné (Köles)*, özv. *Szerdahelyi Lászlóné (Vidor)*, *Németh Józsefné (Fákshi)*], ha viszont saját ragadványnevet viselt, leánykori neve után vagy annak helyére írták [pl. özv. *Horváth Boldizsárné szül. Mihalecz Erzsébet (Kanczér Bözsi)*, özv. *Bagonyai Györgyné (Tököli Mari)* stb.]. A kerek zárójel mindig azt jelzi, hogy nem hivatalos névről van szó.

4. Mindezek után egyéb szólító-, illetőleg említőnévvel is találkoztam [özv. *Horváth Istvánné (Vera néni)*, *Hernek Pálné (Etus)*, özv. *Kálmán Menyhértne (Kati mama)*, *Miklós Józsefné (Mari néni)* stb.], amelyek ugyan nem tartoznak dolgozatom témájába, azért említem meg őket, hogy érzékeltessem, sem ezek, sem a mindenki számára nyilvánvaló ragadványnevek kinyomtatásán itt senki meg nem ütközik, a nem zalai olvasóban meg éppenséggel olyan érzést keltenek, mintha erre felé mindenki ismerne mindenkit, akárcsak Mikszáth novelláiban és kisregényeiben a Palócföldön.

ÖRDÖG FERENC

Népi disznótartás Szútoron (Gömör megye)

A disznótartás jelentősége. Szútor magyar falu Rimaszombat közelében, a Rima és a Balog folyó völgyét elválasztó erdős dombságon. Határa az 1728. évi dicaösszeírás szerint hegyes, a trágyázásra nagyon rászorul, s közepes termés esetén a vetőmagon felül két magot ad csupán (ILA BÁLINT, Gömör megye. 4. Bp., 1969. 111).

BÉL MÁTYÁS Notitiája a serkei járás számos falujáról szólva kiemeli a makkot bőven termő tölgyeseket és a sertéshizlalás kedvező lehetőségét. Ezek közé tartozik Szútor is, melynek vízben szűkölködő határát "tölgyes erdők osztanak fel" (BÉL MÁTYÁS, Gömör vármegye leírása. 1749. Debrecen, 1992. 80). Tölgyes erdeinek köszönhetően Szútoron egész történelme folyamán kiemelkedő jelentősége volt a sertéstartásnak. Gömör megye déli erdős vidékein a sertéstartás és hizlalás sokkal fontosabb gazdasági ágazat, mint Észak-Gömör fenyves és bükkös övezeteiben (ILA BÁLINT i. m. 1. Bp., 1976. 398, 406). A sertésállomány létszáma és hizlalása egészen a 20. század elejéig a makkos erdők nagyságától, hozamától függött.

A tenyésztett sertésfajták. Dél-Gömörben az 1850-es években kezdődött az első jelentős fajtaváltás. Addig kizárólag a nagy testű, vörös szőrű szalontai fajtát tenyésztették. Kiadósabb volt a szalonnája, ízletesebb a húsa, mint a kisebb testű, zsírosabb mangalicának, de a hizlalása is hosszabb időt kívánt. A szalontai disznót a gömői magyarság *magyar disznó*-nak nevezte, szemben az észak-gömői hegyekben honos fajtával, amelynek *lengyel disznó*, *hegyi disznó* volt a neve (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, A Barkóság és népe. Miskolc, 1982. 45). Dél-Gömörben 1867 táján a régi szalontai fajtát és a mangalicát is tenyésztették, de akkor a mangalica már kezdte kiszorítani a régi vörös disznót (Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegye leírása. Szerk. HUNFALVY JÁNOS. Pest, 1867. 210). A 19. század végére a fajtaváltás befejeződött, s a BOROVSKY SAMU szerkesztésében megjelent megyemonográfia szerint csak itt-ott lehetett látni a csaknem teljesen kipusztult *szalontai disznó* kereszteződéseit (Gömör-Kishont vármegye. Bp., é. n. 212). Közli a kötet azt is, hogy a disznónyájak egész éven át az erdőségekben legelnek, s a hizlalás makkoltatással történik.

Szútoron az 1910–20-as években kizárólag mangalicát, *manga fajtá*-t tartottak. Később akadt *babos disznó* is, tarka fajta keverék. "Az igazi manga mind szőke és göndör". Az 1930-as évekig angol disznót nem is láttak; ragaszkodtak a mangalica fajtához az 1950-es évek elejéig. Utána még tíz-húsz évig akadt *manga* is, de a környék állami és szövetkezeti gazdaságai áttértek az angol hússertések tenyésztésére.

A fajtaváltás és a házi hizlalás a Sajó és Rima látlan lapályán jóval előbb polgárjogot nyert. Hét faluról 1851-ben írják, hogy sok kukoricát termeszt és "... a héthi sertés még sohasem volt makkon, csak otthon hizlaltatik" (FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára. 2. Pest, 1851. 105).

A disznótartás mértéke. Az 1895. és 1911. évi állatösszeírás a február végi állapotot tükrözi, azaz a hizott disznók levágása és a malacozás közötti időszak állományát, a *maglók*-at tünteti fel. Szútoron 1895-ben az állattartó gazdák száma 30, a sertések száma 192 volt, ami azt jelenti, hogy gazdaságonként átlagosan legalább 6 disznót tartottak a tél végén. A falu népessége 1900-ban 346 fő volt, amihez tudni kell, hogy annak felét már akkor is a cigányság, illetve a zsellérek, pásztorok családjai tették ki. A cigányok nem tartottak sertéseket (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 1 [1902]: 228–29; 41 [1913]: 470).

Az egyes gazdaságok sertésállománya a mindenkori malacozástól függött. Legtöbb gazda tartott az 1930-as években 2–3 *fiás disznó*-t, s nevelte annak malacait. Az állomány nagysága évszakonként is váltakozott, legnagyobb nyáron és ősszel volt minden gazdaságban. Akadtak olyan gazdák, akik jóval több sertést tartottak, mint a többiek, s jelentősen túllépték a gazdaságonként számolható 10–15-ös átlagot. Például Bogyi József gazdának az 1930–40-es években annyi disznaja volt, hogy "számát sem tudta".

A gazdaságok többsége piacra, eladásra is tartott sertéseket. Rimaszombat, Rimaszécs, Putnok vásárain választási malacot éppúgy el tudtak adni, mint hizónak való süldőt. A makkon hizalt disznókból szintén került a vásárokra. Eljöttek érte az észak-gömöri szlovákok és szekéren szállították lakóhelyükre a hizott disznót. Szalonnát, füstölt sonkát is jó áron lehetett eladni a városokon, de erre ritkán került sor. Disznót vágni mindenki a családja számára szokott.

Legelő, legeltetés. Szűtor határát 1952-ig három nyomásban művelték. Addig maradt fenn az ugartartás, ami nélkül nem termett volna a sovány határ. Évszázadok óta az ugardon legeltették a disznónyáját, meg a nagy csapatokban kihajtott libákat is. Télen kihordták rá a *ganaj*-at (istállótrágyát), és az őszi vetésig háromszor megszántották. Mindig őszi búzát vetettek a frissen feltört, pihentetett földbe. A *disznónyáj* naponta hazajárt. Itatókútja nem volt. Napközben a patakról ivott, s a patakban hűsítette magát a nyáj. A patakot el szokták rekeszteni, hogy a libáknak is több vizük legyen.

Szűtornak 1890–1910 tájáig két disznónyája és két kondása volt. A *nyáj*-ban jártak a *magló disznók*, a *fiások*, az *anyakocák*, a *malacok*, a *süldők*. Télen és tavasszal az ugardon élt, nyáron a patak mellett, hordás után mehetett a felszabadult tarlóra, a másik nyomásba, s ősszel, télen azt túrta. A másik csapatot *makkos kondá*-nak nevezték, mert az ősztől az erdőre, a Szűtort körülölelő tölgyesekbe járt, amíg csak el nem fogyott a makk. Akkor sorban levágták a meghízott disznókat, és a konda gyorsan elfogyott.

Rendszeresen fogadtak az erdejükben egy-egy alföldi makkos kondát is. Az 1910-es évekig Debrecenből hajtottak kondákat a bérbe vett makkos erdőbe. A "debreceni konda" kint hált az erdőn. Karácsonyra meghízott és "hazament Debrecenbe".

Szűtorban a *disznónyáj*-nak és a *makkos kondá*-nak a pásztorát egyként *kondás*-nak nevezik.

Kondásélet. Szűtor kondásai az emlékezettel elérhető időben mindig magyarok voltak; szlovák vagy cigány kondásra nem emlékeznek. Ez a pásztorfoglalkozás is századok óta apáról-fiúra öröklődött, a gömöri kondások beleszülettek a pásztoréletbe. A kondásnak mindig a családjából került ki a *bojtár*-ja. Családjával együtt az úrbéresség tulajdonában álló *pásztorház*-ban lakott a falu szélén. Az úrbéres gazdaközösség Szent Mihálytól (szept. 29.) Szent Mihályig szokta felfogadni. Munkájáért *kommenció*-t kapott, amit neki és feleségének kellett összeszedni a gazdáktól.

A kondás a falu cselédje volt, s az úrbéres gazdák lenézték a mesterségét. Egymás között házasodtak, még a juhászokkal, csordásokkal se nagyon keveredtek.

A kondások télen-nyáron kihajtották a *nyáj*-at és a *kondá*-t naponta. Egész éven át csak egyszer maradhattak otthon, karácsony első napján. A "makkos disznó"-val járó kondások *fokos*-t, *baltá*-t hordtak magukkal. Félelmetes fegyver volt a kezükben, mert igen pontosan tudták célba dobni. Baltával védelmezték magukat a kondához keveredő vadkanokkal szemben is. Saját disznaikra a kondások *pergő*-t tettek, hogy mindig tudják merre jár. A többinek nem volt a nyakában semmi.

Mindkét kondás *künöl*-t reggelente, amikor a falun végig haladva összegyűjtötte a nyáját. Szarukürtöt csinált magának a "magyar ökör" szarvából. A kondásnak barkóca fából készült *binkós bot*-ja, szépen forrott *gancsos bot*-ja volt, meg *karikás ostor*-a a disznók tereléséhez. Szépen kifaragta, cifrázta a karikás ostor szilvafából készült rövid nyelét. A szűtori kondások a *karikás* hosszú szíjkorbácsát 6–8 ágból fonták, és azt is díszítették. Élelmüket vállra akasztott, "keresztbe felvett" bőrtarisznyában vitték magukkal a legelőre. A tarisznyszerűre csatolták fel az ivókanalat, a szépen faragott csanakot, amivel a forrásokból ivóvizet mérítettek maguknak.

Kocartatás. Az anyakocának kiszemelt jószágot 7–8 hónapos korában "bebúgatják", s akkor egy éves korában már *fias*. Amelyik koca "jó fias disznónak" bizonyul, azt 4–5 éves koráig tartják meg tenyésztési céllal. Fontos, hogy minél többet malacozzon, fiait ne bántsa, rendesen szoptassa. Az anyakocákat évente kétszer szokták "bebúgatni". A koca vemhessége négy hónap (pontosan 116 nap). Vemhessége idején *hasas disznó* a neve, amikor "megfial" *fias disznó*-nak nevezik. Legjobb a *tavaszi malac*, elfogadható a *nyári malac* is, de az *őszi, téli malac*-ra már hideg van.

A disznókat 1952-ig a legelőn, a nyájban fialtatták. Akkor még a malacokat kosárban, szekéren vitték haza, az anyadisznó meg ment utánuk. Házi tartás esetén a disznóólban történt a fialás, – ellető kutricák egyetlen gazdaságban sem léteztek. A fias kocával és a hízóval volt leginkább dolguk. Hívó szavuk a *kucu-kucu*, terelő, hajtó szó a *hujj ki, hujj be*.

Kantartás. A kanok kijártak a legelőre, együtt a disznónyájjal. Legalább 3–4 kan kellett a főként *magló disznó*-kból összeálló *nyáj*-hoz. A kondás figyelte a legelőn szabadon párosodó sertéseket, s megvitte a hírt a *magló disznó* gazdájának. A gazda szalonnát, kolbászt, ritkábban pénzt adott neki, amikor meghallotta a hírt, hogy "megbúgott a disznó". Ittak rá egy-egy kupica pálinkát, egy-két pohár bort.

Tenyéskant, tenyészikát az *úrbéresség*, azaz a nyájtartó gazdaközösség tartott. Gondozásuk rendszerint a pásztorokra hárult. A kanokat a kondás gondozta, s az úrbéresség fizetett érte. Megesett, hogy a kondás nem vállalta a kanok gondozását. Olyankor valamelyik gazda vállalta magára a "kantartás"-t.

A kan 1 éves korától 3 éves koráig maradhatott tenyésztésben. Akkor már *hamis* (harap), nehéz vele bánni. A tenyésztésből kivont kant eladták "kanul" vagy kiherélés után. Fügei Szabó József nevű kondásuk a "nagy kant" is kiherélte. Herélés előtt erős rudakkal nyomták le és fordították a hátára. Legalább 5–6 férfi kellett a

lefogásához. Először egy erős karót tettek a szájába keresztbe, majd a hátsó lábait kapták el.

A kandisnőnek a kondás szokott nevet adni. (A kocák és a sertések általában nem kapnak személynévet.) A tenyészkánok rendszerint férfinévet vagy tulajdonságra utaló nevet kaptak (pl. *Gábor, Gyuri, Pajkos, Magos*).

Malac- és süldőtartás. A disznó kicsinye a születéskor *malac*, *szopós malac* egészen 8–10 hetes koráig, amikor elválasztják az anyjától. Akkor már *választási malac* a neve, amelyik megél a válún. Ebben a korban lehet leginkább adni, venni. Könnyű a szállítása, akár zsákban is elvihetik a hátukon. Vásárokon mindig sok szegény ember keresett vételi szándékkal "választási malac"-ot. Hat hónapos koráig még malac a neve, attól kezdve lesz *süddő, süddő malac*. A szűtoriak malacot csak eladni szoktak; venni nem, mert mindig volt a faluban elegendő szaporulat.

A kismalacnak legtöbb gazda elszedte a *farkafog*-át, ha volt neki. Kis harapófogóval, csípőfogóval szokták elcsípni, összeroppantani. *Szopós mala*-cnak ellenőrzik a fogazatát, s elveszik a nagy fogát, hogy szopás közben ne sértse az anyadisznó csicsi-ját.

A *nyári malac*-ot "megjegyezték" a gazdák, azaz tulajdonukat megjelölték. Vagy a fülét "csípták ki" vagy a hátára tettek jelet olajfestékekkel (piros, zöld, kék, fehér színnel), esetleg szekérkenőccsel.

A malacot még "szopós korában" kellett kiherélni. Legcélszerűbb 3–4 hetes korában, de előfordul még "süddő korában" is. Malachereléshez sok gazda értett a faluban. Az ügyetlenebbek a kondást kérték meg rá. A malacot a hátára fordították, a gazda vagy a fia lefogta, míg a herélő egy éles késsel kivágta. Utána megköpködte, kevés disznózsírral megkenste a sebet, és elbocsátotta a malacot. Ezért a munkáért nem szoktak fizetni. Egy kis pálinkát, *áldomás*-t ivott rá a herélő és a gazda, s azzal el volt intézve. Pénzt vagy egyéb fizetséget a kondásnak nem adtak a műtétért.

Hizlalás makkon és háznál. A szűtoriak felfogása szerint "hízóba" [fogni] legalkalmasabb az egyéves disznó. Annak lesz a legjobb szalonnája és sonkája. Az öreg disznót nem szívesen hizlalják, mert annak már rágós a húsa. Ezért inkább el szokták adni. Hizlalásra az *ártány* alkalmasabb, mint a *koca*, mert az utóbbi hizlalás közben könnyen elveszti az étvágyát. (Miskárolni, petefészket kivetelni nem szokták, ennek lehetősége fel sem merült.) Kocát is hizlaltak, de "az ártány a jobb hízó" – mondják meggyőződéssel a helyi öregek. Az 1910-es évekig *makkos kondá*-ban hiztak meg a szűtori disznók. A *konda* makkhullástól mindig az erdőt járta. *Kondá*-nak a makkra járó, hízóba fogott sertések seregét nevezték. Többségében ártányokból tevődött össze, de "került benne néhány öreg koca is". Századunk elején kizárólag *manga disznó*-t, *manga fajda*-t tartott a falu népe.

A makkoltatás a község úrbéri gazdaközösségének erdejében történt. Minden gazda tulajdonhányada szerint hajthatott több-kevesebb hízót a *makkos kondá*-ba, s a főként *magló*-kból álló *disznónyáj*-ba is. Aki nem volt "jogos", s aki legelőjogán felül akart disznót küldeni az erdőre, pénzt fizetett a makkolásért az úrbéresség pénztárába. A szűtoriak kondája naponta hazajárt az erdőről. Csak a "debreceni konda" volt "kint háló". 1910 körül szűnt meg a makkos konda, mert akkor már nem

engedték tovább az "erdőt túrni". Attól kezdve 1952-ig zsákba gyűjtve, háton vagy szekéren hordták haza a makkot. Még vermelni is szoktak. Az így tárolt makkot főként disznóhizlalásra fordították, de jutott belőle a marhának is. Makkot és *suskó*-t (gubacsot) már a 19. században is nagy mennyiségben gyűjtöttek össze a dél-gömöri tölgyesekben.

Hízó disznó részére *hidas*-t, azaz lábakon álló, hídlásolt padlóval, beépített vályúval, s a vályú fölött felnyitható ajtóval épült szűk ólat rendszeresítették. Helybeli ácsok, faragók készítették bárdolt tölgyhasábokból.

A háznál tartott hízót – s az 1952. évi kollektivizálás után már csak az volt – naponta háromszor szokták etetni. Házi hizlalás esetén főként *moslék*-on tartják, amit reggel 5 órakor, déli 12 órakor és délután 6 óra tájban öntenek elé. Moslékba gyűjtik a kenyérmaradékot, a *kenyérhuj*-at. Legalább száz esztendeje tartozéka a mosléknak a főtt burgonya is. Ősszel sok főtt répát és tökört adnak a disznónak (marhatök, disznótök). A moslékra árpa- vagy kukoricadarát, korpát hintenek. A hizlalás végső szakaszában kap rendszeresen csöves-, majd szemes kukoricát a hízó.

A házi hizlalást szeptember elején, többnyire Egyed napján kezdik el, akkor zárják be a *hízó*-t a *hidas*-ba. Sok portán *rajcsúr*-nak nevezett kifutó, elkerített szabad terecske tartozik a disznóórhoz, sőt a hidashoz is. A disznó mozgását nem gátolták nyakába helyezett fakerettel, járómmal. Nincs emléke a disznó kikötésének, pányvás tartásmódjának sem. (Lásd ehhez SZABADFALVY JÓZSEF, A sertés Magyarországon, Debrecen, 1991. 149–151.) A disznóvályú hagyományosan tölgyfából készült, csak az 1960–70-es években jelent meg a *cementvályú*. Vályút legtöbb gazda magának csinált. A disznóól és a hidas felett rendszerint *nyúkol*, *nyúkház* is található.

Előfordul, hogy a hízóba fogott disznó "nagyon túr" és rág. Ebben az esetben drótot tesznek az orrába. "Átszúrják *ár*-ral és karikába kötyik a drótot". Előfordul, hogy négy-öt drótkarika van már a hízó orrán. Ezt a műveletet legtöbb gazda meg tudja csinálni, csupán a disznó lefogásához kell segítséget hívnia.

Hízóba fogott kocával, illetve a nyájjal télen is kijáró kocával szokott előfordulni, hogy elveszett az étvágya. Régebben húst adtak az étvágytalan sertésnek. Megvették a cigány rossz lovát, levágták, és annak a húásával etették egy darabig, amíg visszatért az étvágya. (Lásd ehhez HALÁSZ PÉTER, Az állati fehérje jelentősége a hagyományos sertéstartásban: Agrártörténeti Szemle 12 [1970]: 381–4.)

*

Hely hiányában nem folytatható ez a közlemény a disznóvágás és -feldolgozás műveleteinek leírásával, ahogy azt Balogh József (szül. 1895-ben, Szútoron) és felesége, Mészáros Rozália 1978-ban e sorok írójának elmondotta. Szútor disznótartásáról ma már egyébként sem rajzolható olyan árnyalt kép, mint amelyet HAJDÓ MIHÁLY adott Népi disznótartás Szeghalmon c. példaadó és a további kutatást inspiráló dolgozatában (Sárréti írások. Szerk. MIKLYA JENŐ. Szeghalom, 1965. 119–32). Mégis hasznos lehet, mert a lokális és táji keretezésű adatgyűjtést érdemes tovább folytatni, s levéltári forrásokkal kiegészíteni, történetileg elmélyíteni. (Lásd Cs. SZABÓ ISTVÁN, Sertéstartás a békési Sárréten és peremvidékén. Debrecen, 1992.) A disznótartás népünknek olyan ősi és jelentős gazdasági tevékenysége, amely az átfogó néprajzi témamonográfia, SZABADFALVI idézett művének ismeretében is

további kutatást érdemel. Jelentőségének, szerepének feltárása nélkül aligha érthető egy-egy szűkebb táj gazdasági tevékenységének rendszere, az ott élő közösségek életmódja, kultúrája.

Pásztorokultúránk, s benne a sertéstartás hatott a szomszéd népek gazdálkodására is. Gömörben például a szlovák pásztorterminológia magyar kölcsönszavai között megtalálható a disznótartás számos terminusa: *kondáň*, *gondáň*, *balta*, *fokoň*, *gazda*. (GALLO, JÁN, Obecni pastieri v Gemeri: Gemer 2. Národopisne štúdie, Rimavská Sobota, 1976. 232–3; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, A gömöri magyar pásztorkodás: Ethnographia 88 [1977]: 408–9.) Ez is hozzátartozik a szűtori – s tágabban véve a dél-gömöri – népi disznótartás történetéhez.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Sajátos névváltoztatások a 16. században

A névváltoztatás a 18. század előtt nem kapcsolódott össze semmiféle formális, hivatalos engedélyezési eljárással, csak azt követően, hogy az állandósult családnév használata kötelezővé vált, illetőleg az anyakönyvezés gyakorlata kiterjedt.¹ Nemigen található ezért a korábbi időkből olyan följegyzés, amely névváltoztatás tényét rögzítené, legfeljebb a nemeslevelek, az armálisok között. A korai névváltoztatások nehéz azonosításának azonban ez csak az egyik oka. További bonyodalmakat jelent az ugyanazon személyre vonatkozó adatok viszonylag szegényes volta, illetve a személlyel való egyeztetés bizonytalanságai. A név(alak) megszilárdulásának hiánya sem könnyíti a dolgunkat, sok esetben nem tekinthető emiatt névváltoztatásnak az, ami első megítélésben annak látszik. Mind az elkülönítés nehézségeit, mind a névváltoztatás jelenségét jól példázza a 16. század első felének magyar nyelvű világi írásbelisége (példáimat elsősorban a Középkori leveleink [1541-ig]. Szerk. HEGEDŰS ATTILA, PAPP LAJOS. Régi Magyar Levéltár 1. Bp., 1991. [1992] anyagából válogattam [a továbbiakban KL]).

1. Nem tekinthetők természetesen névváltoztatásnak azok az esetek, amikor a különböző neveket nem ugyanazon személy viseli. E "névváltoztatások"-at az utókor, a tudós filológus hozza létre az adatok összekeverésével.

Drágffy Anna (KL. 90, 97, 246, 539), Kanizsai László vasi ispán, majd Frangepán Kristóf felesége NAGY IVÁNNÁL hol *Anna-Katalin* (6: 668), hol *Katalin* néven (3: 380–1) szerepel. A korabeli iratokban azonban *Annd*-nak nevezik (MHHD. 38: 270; ETE. 1: 342), sőt saját végrendeletében is eként hívja magát (ETE. 1: 366). *Drágffy Annd*-nak egyébként nem is a keresztnéve, hanem a családneve

¹A névváltoztatás mint szokás (vö. BENKŐ, A családnév-változtatás kérdései. Min. 17 [1948]: 40; NyKk. 2: 306–8) nem is használatos a korai idők névváltoztatásaira; kérdés azonban, hogy pusztán a kodifikáció hiánya miatt szükséges-e másként nevezni ugyanazt a jelenséget.

hordoz bizonyos érdekességet. Egy 1500-os oklevél szerint (OL. Dl. 34291. idézi KERESZTES KÁLMÁN: Turul 41 [1927]: 19) *Drágffy Anna* anyjának, *Drágffy Magdolná*-nak (*Drágffy Miklós* leányának) a vezetéknevét örökölte. Adatok ugyan nincsenek rá, de erre feltehetően a leánynegyednél nagyobb vagyon öröklése céljából történt fiúsítás (praefectio) kapcsán kerülhetett sor. (A családban különben történt még egy fontos fiúsítás: *Drágffy Anna* és *Kanizsai László* egyetlen élve maradt gyermekét, *Kanizsai Orsolyát* fiúsította I. János király 1532-ben, lehetővé téve így a hatalmas *Kanizsai-vagyon* öröklését, közvetlenül az után, hogy a tizenegy éves *Orsolyát* eljegyezték egy Vas megyei kismemesi családból származó, ám igen ambíciózus nemesúrral, *Nádasdy Tamással*, a későbbi nádorral. L. KL 246).

Egy másik asszony, *Batthyány Ferenc* horvát-dalmát-szlavón bán felesége *Katalin* ugyancsak az utókor áldozata lett. NAGY IVÁN (1: 241–2) *Batthyány Ferenc* feleségeként alsólintvai *Bánffy Katalin*-t ismeri. Ezt a téves adatot vette át TAKÁTS SÁNDOR, aki megható részletességgel ismerteti *Bánffy Katalin* jellemének és szellemének kiváló voltát, mély magyarságát, férje iránti ragaszkodását és mindennapjait (Régi magyar asszonyok. Bp., 1914. 42–58). Igaz ugyan, hogy NAGY IVÁNNAK egy későbbi, pontosabb genealógiai táblájából kiderül, hogy *Bánffy Katalin* egy másik, a 17. században élt *Batthyány Ferenc*nek volt a felesége (NAGY pk. 113), de TAKÁTS ezt nem vette észre. Ahogyan az sem tűnt fel neki, hogy a *Batthyány*-levéltár általa gyakran idézett misszilisei között folyamatosan megvannak 1534-től haláláig, 1575-ig *Batthyány* feleségének, *Svetkovics Katalin*-nak a levelei (KL passim; *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin magyar nyelvű levelei. Közreadja FRICZNÉ TERBE ERIKA. [kézirat] ELTE, Bp., 1989, 1990),* s mellettük például 1538-ból saját pecsétjével és aláírásával (*katerina schwekobigny her franczyskfus] von battyan [etc] gemahel*) hitelesített kötelezvénye (KL 369). Valami azért mégis csak feltűnhetett TAKÁTSNAK, mert az állítólagos *Bánffy Katalin* 1562-ben bekövetkezett halála után ismét megházasítja az öreg *Batthyányt* – ezúttal *Svetkovics Katalin*-nal.

Az ecsedi *Báthori* családból származó *Bonaventúra* és *András* több történeti munka szerint azonos személy, *Báthori András* tárnokmester és Rozgonyi *Katalin* fia (BUDAI FERENCZ, Polgári lexicon.² Pest, 1866. 1: 112–9; NAGY 1: 228, 230; WERTNER MÓRI: Turul 18 [1900]: 14, 28 k), ám a fényes pályát (szatmári, szabolcsi, somogy ispán, 1543 u: tárnokmester, főkapitány, 1552–53: erdélyi vajda, 1554-től: országbíró) mégis *Báthori András* néven futotta be (ETE. 3: 313; BOROVSKÝ, Szabolcs 490; TörtTár. [1897]: 29; R. KISS ISTVÁN, A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában... Bp., 1908. CXXI). BUDAI magyarázattal is szolgál: "az *András* nevet csak a magyar katonák adták neki az okból, mivel a *Bonaventúrát* hosszallották, és nehezen gördült az ő szájukban" (i. m. 112). Az valóság azonban az, hogy *Bonaventúra* és *András* testvérek voltak: apjuk 1527-ben adta át nekik és testvéreiknek, Györgynek és Jánosnak Bátor, Ecsed és Buják várát tartozékaikkal együtt (Dl. 24555: NAGY IVÁN, Nógrádvármegye története az 1544-ik évig. Balassagyarmat, 1907. 137), de a testvérek együtt szerepelnek más birtokokra vonatkozó iratokban is (PodmOkl. 2: 527; KL 561).

2. Szintén nem névváltoztatások azok az esetek, amikor ugyanannak a személynek a nevét többféle írásképpel találjuk meg: *Alapí Janos* : *Alapü* – *alapü*

Janus (KL 432, 552; 609), *fancij Borbala* : *Fanczi Borbalas son* (275; 289), *Balasi Imre* : *Balassi Imre* : *Balassij Imre* : *balassa imreh* (474; 496; 495; 564), *Keglewich* : *keglewicht* : *kegljewich* (596; 609; 432). Ugyancsak nem tekinthetők névváltoztatásnak a párhuzamos névadás esetei (KÁZMÉR MIKLÓS, A párhuzamos személynévadás. MNyTK. 160 [1981]: 43–6). Az írásképp bizonytalansága a párhuzamos névadás és az idegen név fordításának nehezen szétválasztható eseteiben még gyakrabban fordul elő, mint máskülönben. *Hans Katzianer*-nek I. Ferdinánd főkapitányának a nevét a magyar szövegek számos formában adják vissza: *kacjan*, *kochanj*, *kocan*, *kochan*, *koczianer* (KL 161, 241, 271, 296, 396, 412); de a latin szövegek variánsai is rendkívül változatosak: *Catzianer*, *Caczianer*, *Koczianer* (MHHD. 29: 3, 9, 16), *Koczianer*, *Katczianer*, *Kothzyanner*, *Caczianer stb.* (ETE. 2: 53, 74, 136, 333).

3. A névváltoztatáshoz legközelebb a két- vagy több elemű nevek kialakulása közben létrejött átmeneti, bizonytalan alakok és variánsai állnak. Az egyelemű nevek kései, 16. századi (esetenként későbbi) megmaradása sajátos módon a társadalom két szélső pólusán figyelhető meg: a legalacsonyabb sorban élők, a nincstelen jobbágyok, cigányok stb. között (KERTÉSZ MÁNÓ: NyT. 62 [1933]: 72–3; KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: NytudÉrt. 28 [1961]: 100–1), illetőleg a privilegizált, magas presztízssű társadalmi helyzetben levők – királyok, főnemesek; kisebb közösségekben bírók, papok, diákok – között (BÁRCZI GÉZA: MNy. 52 [1956]: 145–7; BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás. Klny. Á Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Bp., 18; PAPP LÁSZLÓ: MNy. 51 [1955]: 260).

A Szentgyörgyi és Bazini grófok kiterjedt és hatalmas vagyonnal bíró családjában (ILA BALINT: Turul 41 [1927]: 37–71) a 16. sz. közepéig, a család kihalásáig megmaradt az egyelemű nevek használata. A családtagokat, legyen az erdélyi vajda, székely ispán, országbíró, mint *Péter*, vagy politikai pályán nem szereplő, mint *Farkas*, személynévükkel és a jellegzetes, kettős megkülönböztető névvel nevezik. Kapucsi Ferenc 1505 körül írott följegyzése, melyben a grófoknak a Nagylucsei-birtokokban történt hatalmaskodásaival kapcsolatos, több évtizedig tartó per fogott bíráit sorolja fel (KL 25), 11 nemes nevét tartalmazza, s ezek közül mindössze egyé, csak *szentgyörgyi és bazini gróf Tamás-é* az egyelemű (*Thome groff*). További okleveles példák: *comes Petrus*, *comes de Sancto Georgio et de Bozyn* (KL 56; PodmOkl. 2: 121, 148–9, 157, 164–5), *dominus Wolfgangus comes de Sancto Georgio et de Bozyn* (PodmOkl. 2: 479, 504, 511), *relictus magnifici quondam Wolffgangi comitis de Bozyn et de Sancto Georgio* (PodmOkl. 2: 557; 3: 98, 339).

Némileg másképp alakult a *Frangepán*-okkal: a megkülönböztető elem az ő nevükben a nemzetségnév (*de Frangepanibus*). *Frangepán György* és *István* esetében megjelenik viszont a birtokra utaló megkülönböztető név is (*Georgius de frangepanibus Comes Zluny*; *Stephanus de frangepanibus Comes de Ozel*: MOE. 1: 622), sőt ez az elem önálló életet kezd élni. Zrínyi János, a szigeti hős Zrínyi Miklós testvére Nádasdy Tamáshoz írott levelében György-öt, aki a Zágráb megyei *Szuin* várának ura, pusztán *shwijn*-nak nevezi, *István*-t, aki a szintén Zágráb megyei *Oszalj*-t birtokolja, *Ozalj*-nak (KL 522). György esetében ez latin szövegekben is gyakori:

Blagay et Zlwny; comes Zlwny (MHHD. 29: 5; 53, 100). A család későbbi tagjai azonban ezeket a névalakokat már nem használták.

4. Valódi névváltoztatások tettenérhetők már a 15. században is. MIKESY SÁNDOR több példát felsorol MELICHHEL vitázva annak bizonyítására, hogy a vezetéknevek ebben a korban még változékonyak, s megszilárdulásuk elsősorban nem az öröklött tulajdoni jogok bizonyításának igényével magyarázható, hanem az adószedők munkájának könnyebbé és megbízhatóbbá tételét, tehát lényegében igazgatási célokat szolgált (MIKESY: Nyr. 83 [1959]: 82–7). Ezt a véleményt látszik igazolni FEHÉRTÓI KATALIN is a jobbágyság kételemű neveinek kialakulásával kapcsolatban (NytudÉrt. 70 [1970]: 153–6). Hasonlóan azonban az egyelemű nevek megmaradásához, itt is külön kell választani a két szélső társadalmi réteg névhasználati gyakorlatát. Az adók (rovás, tized stb.) behajtása érdekében valóban szükségszerű volt a nevek változatlan és elkülönítő szerepű rögzítése. FEHÉRTÓI példái mutatják, hogy milyen tömegesen jelennek meg a lajstromokban a kételemű jobbágynévek. Csakhogy a nemesi kiváltságok éppen az adófizetési kötelezettség alól mentesítették a nemeseket, ők csak a "vérükkel adóztak" a királynak. Így MIKESY példái, amelyek mind új birtokszerzéssel összefüggő névváltoztatásokat illusztrálnak a 15. századból, éppen azt bizonyítják, hogy a név (korábban a megkülönböztető, később a vezetéknev) a tulajdonjog forrása vagy legalábbis jelölője.

Lássunk erre két 16. századi példát! A Monyorókeréken ma is birtokos gróf Erdődy család egy Szatmár megyei jobbágyesaládból, az *erdődi Bakócz* családból származik. (I.) Péter vette föl az *Erdődy* vezetéknevet, 1511-ben grófi rangot kapott, 1513-tól kamarás, 1530-tól Vas megye ispánja (KL 211). 1517 után *monyorókereki Erdődy* néven szerepelt, s a család neve ma is ugyanez. Emelkedésében nagybátyja, *Bakócz Tamás* esztergomi érsek segítette, tőle kapta birtokait: 9 várat, köztük Monyorókeréket is. Köztudomású, hogy *Bakócz* érsek nem volt válogatós sem a birtokokban, sem a megszerzésükhöz vezető utak megválasztásában (FRANKÓI VILMOS, *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Bp., 1889). A *Bakócz*-birtokok azonban *Erdődy*-birtokká lettek, így esetleges visszakövetelésük lehetősége egyre csökkent.

Nagylucsei *Dóczy Ferenc* esetében is egy feltörekvő, új nemesi család birtokainak védelme motiválja a névváltoztatást. Mind a Pozsony megyei *Nagylucsey*, mind az arad megyei (zádorlaci) *Dóczy* család a Hunyadiak-tól kapták nemességüket. *Dóczy* (eredetileg *Nagylucsey*) *Ferenc* (KL 39–40) a *Nagylucsey* család sarja, apja *Nagylucsey Benedek* volt, Orbán kincstartó testvére. Anyja férje halála (1480) után rövid időn belül még kétszer ment ismét férjhez, előbb Bethlen Domokos, majd *zádorlaci Dóczy Imre* temesi ispán felesége lett 1489-ben. 1493-ban harmadszor is megözvegyült, s első férjétől született fia, *Ferenc* még ekkor is kiskorú volt. 1500-tól azonban már ő igazgatja az Arad megyei uradalmat, és mostohaapja nevén, de a *zádorlaci* helyett a *nagylucsei* megkülönböztető nevet használva *Dóczy-Ferenc*-ként (*Dóczy de Nagh lucse*) szerepel a továbbiakban (MLAKI, *Arad* 1: 300–1; DARÓCZY ZOLTÁN: *Turul* 52 [1938]: 82–4). A *Nagylucsey* család így valójában nem halt ki, hanem a névváltoztatást követően fiúágon élt tovább a *Dóczy* család tagjaiban.

PAPP LAJOS

Egy folyóméter névtan

1965. lehetett, amikor a még a szegedi Közművelődési Palotában lakozó Somogyi-könyvtárbeli, Tiszára néző ablakú kis cellámban egy nyurga fiatalember társaságában fölkeresett barátom, a szegedi levéltár munkatársa, Szabó Ferenc, s kért, hogy lektoráljam közös munkájukat, Orosháza helyismereti bibliográfiáját. Ekkor ismerkedtem meg Hajdú Miskával.

Kéziratuk 1966-ban meg is jelent a NAGY GYULA szerkesztette Orosháza története és néprajza című városmonográfiában. Ez a kétkötetes munka akkoriban e műfaj úttörői közé számított, és sok hasonló helyismereti összefoglalás mintájává lett.

1975-ben Hajdú Miska írt ismertetést a Magyar Nyelvben Szeged utcanévei című könyvről. Sokat tanultam észrevételeiből, különösen azt, hogy jobban meg kell becsülnünk a történelmi Magyarország határon kívülre került városairól, hegyeiről, folyóiról elkeresztelt utcák neveit, mert ezek a magyar múlt értékes őrizői, történelmi tudatunk nélkülözhetetlen részei. "Ezeknek a neveknek nagy részéhez jelentős magyar történelmi események vagy személyek élettrajzi adatai kapcsolódnak" – figyelmeztetett engem és mindenkit, aki utcanévtannal elméletben vagy utcanévadással a gyakorlatban foglalkozott.

Ettől kezdve még jobban figyeltem Miska barátom munkásságát, amint árvelte régi barátom, Mikesy Sándor (1917–1975) örökségét a magyar névtudomány művelésében és szervezésében; amint kibontakozott szerkesztői tevékenysége. Ámulva láttam, hogyan teremtett a semmiből szakfolyóiratot, háromféle füzetsorozatot is a névkutatás, nyelvjárástan, csoportnyelvi vizsgálatok számára. Amikor alkalmam adódott, igyekeztem ebbéli eredményeire föl hívni a közvélemény figyelmét.

Hatvanadik születésnapján köszöntöm a hálánkra érdemes szerkesztőt egy ilyen írásom újraközlésével.¹

A **n é v t a n** (onomasztika, onomatológia) a nyelvtudomány ága, amely sok más tudományt (településtörténet, irodalomtörténet stb.) szolgál. És hazai műhelye az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékcsoportjának **n é v k u t a t ó m u n k a k ö z ö s s é g e**, amely HAJDÚ MISKA docens vezetésével bő másfél évtizede négy kiadványsorozatban adja közre eredményeit. Napokban érkezett füzetek könyvespolcomon már meghaladják a métert.

A zöld borítójú Névtani Értesítőben, a 99. számot megért sárga Magyar Személynévi Adattárakban, a szintén 99. füzetnél tartó, kék Magyar Névtani Dolgozatokban, a bordó Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok eddig éppen félszáz számában az egész magyar nyelvterületről (még Moldvából is) óriási gazdagságú földrajzi és személynévanyag halmozódott föl. Az Őrség személynevei két vaskos kötetben; Doboz ragadványnevei, Kiskunfélegyháza nyelvjárásának változásvizsgálata, az írói névadás kérdései; Csap, Gődöllő, Gárdony, Csepel

¹Vasárnapi Hírek 7/48 [1991. dec. 1.]: 7.

helynevei, a lenti laktanya katonáinak nyelvhasználata, Szabadka vagy a pesti Rottenbiller utcai általános iskola keresztneveinek elemzése egy-egy füzetben érdekes, olykor izgalmas olvasmányok.

Goethe és Kosztolányi egybehangzóan állapítja meg, hogy az irodalmi hős neve nem olyan, mint a köpenye, hanem mint a bőre, "A név maga az ember." Shakespeare, Arany János, Eötvös József, Móricz Zsigmond, Rejtő Jenő vagy Moldova György költött nevei egyaránt roppant tanulságosak. Kosztolányi Pacsirtája *k o n t r a s z i n é v i* a csúnya vénlány nevétől megsajdul az olvasó szíve ... A nevek a családtörténetnek is fogódzói: a hat legelterjedtebb vezetéknévén (*Kiss, Nagy, Kovács, Szabó, Horváth, Tóth*) kívül csaknem mind elárulja viselőjének eredetét.

A Névteni Értesítő "vezércikkét" a tudományág nesztora KOVÁLOVSKY MIKLÓS írta. Fél évszázada az irodalmi névadásról készítette doktori értekezését. Most is azt hangsúlyozza, hogy az írók ráéreznek a nevekben rejlő stílusértékre, a *n é v v a r á z s*ra, "Ez a vonzódás a nevek belső titkaihoz, az emberi lélek ősi örökségének, a primitív népek körében ma is fontos szerepet játszó névmágiának a nyoma".

PÉTER LÁSZLÓ

Divatos név-e a Mihály?

Az 'Istenhez hasonló' jelentésű héber *Mikael*, amelyből a kereszténységben az egyik arkangyal neve származik, és a különböző nyelvekben meglevő megfelelői az albántól az ukránig (például ang. *Michael*, fr. *Michel*, ném. *Michael*, sp. *Miguel*, or. *Michail* stb.) igen népszerűek és elterjedtek az egész világon (vö. EUGEN VROONEN, *Les noms des personnes dans le monde. Anthroponymie universelle comparées*. Bruxelles, 1967. 262). Nemcsak személynevekben (*Michelangelo* Buonarroti, *Michael* Jackson, *Mihai* román király, *Mihail* Gorbacsov), hanem helynevekben, utca- és építménynevekben is gyakori – gondoljunk a híres boulevard *Saint-Michel*-re, vagy a hozzánk közelebb eső pozsonyi *Mihálykapu* utcá-ra és a kolozsvári *Szent Mihály templom*-ra.

Nagy hagyománya van e névnek magyar nyelvterületen is. A szeptembert régebben *Szent Mihály* havának is nevezték, és szeptember 29-e "jeles nap" volt a régiéknél: ez volt az őszi behajtás napja, a juhok átvételének, a pásztorbér fizetésének és a pásztorfogadásnak a napja.

A *Mihály* már a koraközépkorban gyakori név volt, hiszen a kereszténység felvételével *Szent Mihály* arkangyal kultusza erősen hozzájárult elterjedéséhez. A helynevek tanúsága szerint már a XII. század elején több olyan település létezett a magyar nyelvterületen, amelynek neve a birtokosra utaló személynévből, éspedig a *Mihály*-ból származott. Ezek a nevek mind a mai napig élnek. A teljesség igénye nélkül felsorolnék néhányat. Nyugat felől indulva: a Győr-Ménfőcsanak-Sopron megyei

Mihályi; a Zala megyei *Mihályfa* és *Miháld*; a Veszprém megyei *Mihályháza*; a Nógrád megyei *Mihálygerge*; a Kelet-Szlovákiában levő *Nagymihály*; a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Mezőnagymihály*; a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Nyírmihálydi*, az erdélyi *Mihályfalva*-ról, *Mihálcfalva*-ról, *Mehádiá*-ról (!) nem is beszélve (vö. FNESz.⁴ 2: 116, 140, 141, 258, 261). A főváros XVI. kerületéhez tartozó *Rákosszentmihály* neve viszont egy, a Szent *Mihály* arkangyal tiszteletére emelt templomra utal (vö. FNESz.⁴ 2: 398).

A családnévvé vált *Mihály* és származékai: *Mihálka*, *Mihálydi*, *Mihályfi*, *Mihályi*, *Mihó*, *Mihók* stb. (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN: Nyr. 107 [1983]: 278) 16 különböző változatban fordulnak elő. A név idegen (szláv, német és egyéb) eredetű alakjai még több, összesen 46 féle családnévet tesznek ki (Lásd uo. és KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1967. 19, 63, 64, 80.) A *Mihály* név országos népszerűsége és elterjedtsége (vö. HAJDÓ MIHÁLY, Magyar becézőnevek. [1770–1970]. Budapest, 1974. 25 és kk) ad magyarázatot arra, hogy miért van olyan sok becenévi származéka. Álljon itt mutatóba néhány: a legismertebb és leggyakoribb kétségtől a *Miska* (vö. i. m. 133), de igen népszerű a *Misi* is. De becézhetjük a *Mihály*-okat *Misá*-nak, *Misiké*-nek, *Mihiké*-nek, *Mihályká*-nak, *Misó*-nak, *Misu*-nak, *Miskó*-nak, *Miká*-nak, *Mimi*-nek, *Misus*-nak, *Misuská*-nak stb. is. (Vö. HAJDÓ MIHÁLY i. m. 18, 113, 114, 119, 139, 140, 141, 175, 176, 182, 186 és kk. Az utolsó két adat saját gyűjtésem, Bankó Ágnes szíves szóbeli közlése.)

Híres emberek, például Apafi Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Vörösmarty Mihály, Táncsics Mihály, Tompa Mihály, Munkácsy Mihály, Károlyi Mihály, Babits Mihály és mások mellett irodalmi hősök is gyakran viselik a *Mihály* nevet, különösen a múlt század második felében és a XX. század első évtizedeiben. S mivel a *Mihály* név már igen elterjedt volt ekkorra, elérte a gyakori nevek sorsa. Először csak megszokottá vált, aztán részben falusias, részben öreges hangulatúnak érezték (vö. SOLYMOSSY SÁNDOR: MNy. 23 [1927]: 83; idézi KOVALOVSKY MIKLÓS, Az irodalmi névadás. MNyTK. 34 [1934]: 11 és J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 19). De ez a névhangulat elsősorban az említett időszak irodalmi hőseire vonatkozik. Hiszen a ma népszerű *András* (vö. BÜKY BÉLA: MNyTK. 160 [1981]: 65) vagy az értelmiségiek körében divatos *Bálint*, *Dániel*, *Gergely*, *Márton*, *Máté* (vö. BIRÓ ÁGNES, A mai keresztnévadás az egyes társadalmi rétegek gyakorlatában: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 207) neveket ugyancsak "a nép egyszerű gyermekei" viselik az ebben a korszakban íródott irodalmi művekben (vö. KOVALOVSKY MIKLÓS i. m. 26, 41, 47). A mai *Dorottya*-k és *Orsolya*-k is bizonyára tiltakoznának az ellen, hogy nevükön és viselőiken "áporodott unalom és szárazság hangulata ül" (vö. KOVALOVSKY i. m. 44 és J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 139). De hát a névdivat olyan, mint a valóságos divat, ugyanúgy hullámszik: egyes nevek eltűnnek, visszaszorulnak, majd ismét felbukkannak. A *Mihály* név ellenáll a divatnak: tulajdonképpen minden időszakban megvolt a magyar keresztnévanyagban, csak a gyakorisága változott. Egy 1992. évi statisztika szerint Magyarországon 113.047-en viselik, és a 4400 féle férfinév közül a nem lebecsülendő 16. helyen áll, megelőzve például a *Gyula*-t, *Zsolt*-ot, *Károly*-t, *Béla*-t (I. Kiskegyed című magazin, 1992. július 14. 22). A konzervatív Angliában

vízszint még nemrégiben is a leggyakoribb nevek közé tartozott (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN l. m. 143).

Érdekes jelenség tapasztalható északi nyelvrokonainknál, a finneknél. A 70-es években a *Mikko* név, amely a *Mikael* finn megfelelője, ismét nagyon divatos lett. Az 50-es években még a 40. helyen áll a gyakorisági listán, majd 1973-tól az első helyre kerül. A név egyébként az 1300-as évektől kezdve állandóan jelen volt a finn személynévanyagban, csak a múlt század végén szorult vissza a használata (EERO KIVINIEMI, Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisten etunimet ja nimenvalinta. Espoo, 1982. 94, 223). Úgy érzem, nálunk is lesz még reneszánsza a *Mihály* névnek. Ennek jelei már megvannak. Fővárosi értelmiségi családok választják szívesen a nevet gyermeküknek (sajnos adataim nincsenek, csak tapasztalati tények bizonyítják a jelenséget).

Visszatérve a címben feltett kérdésre, hogy divatos név-e a *Mihály*, ezt válaszolnám: nem divatos, de ma is kedvelt és elterjedt név.

Köszönsük a Mihályokat egy híres Mihály, Csokonai verssoraival: "Mind Mihály, mind a nem-Mihály, akik itt örvendenek, Töltsenek sok szép szerencsés esztendőket. – Éljenek!"

POSGAY ILDIKÓ

Hang- és hangzásutánzás

Hangutánzó szavaink sajátosságai között tankönyvi tételességgel tartjuk számon azt, hogy bennük "a tulajdonképpeni hangkifejező előrész és a képzőszerű végződés egyszerre jött létre, s nem egy korábban már meglevő alapszóhoz járult később valamilyen képző. Nem volt tehát korábban egy **horty*, **nyáv*, **heb*, **dad*, **mor* stb. előrész, amelyből -g képzővel *hortyog*, *nyávog*, *hebeg*, *dadog*, *morog* stb. ige alakult; legfőlebb arról van szó, hogy egyes, a maguk egészében keletkezett hangutánzó igékből a nyelvérzék később hangutánzó indulatszót vont el: *roppan*:> *ropp*, *durran*:> *durr*, *püffen*:> *püff*, *potyan*:> *potty* stb., vagy hogy a hangutánzó indulatszó és a hangutánzó ige párhuzamosan, egymást kölcsönösen föltételezve alakult ki (ez utóbira azonban kevés bizonyítható példa van)" (BENKÓ LORÁND: BÁRCZI GÉZA-BENKÓ LORÁND-BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 310).

Közismert azonban az is, hogy az igésítés, "képzősítés" és elvonás szóalkotási műveleteinek lexikai produktumai mellett egy sajátos hangalakú és sajátos írásmódú adatsoport is található a hangutánzás körében. Például: "*Ba ba ba barakonyi* Ur[ama]t Somlyora citálták s-ighen saynállia, ne[m] tudgja miért, azt mondgya nem mehet *gya-gya gyakran* olyan meszse" (1666: Bethlen Miklós levelei. Bp., 1987. 143; – vö. uo. 615 [JANKOVICS JÓZSEF]: "Célzás Barakonyi Ferenc beszédhibájára"); "Akkor mindgyárt az küszöbön ült fehér macska el kezdette nagy emberi módon az jajgatást,

jaj! jaj! jaj! [!] Nagy vastag jajgatással az ordas is az hordókon vékonyabban ugyan emberi módon. ... csak úgy beszéltem hozzájuk mint Emberekhez, mondván; hiszem nagy késértetek vadtok, de hejában mert nem felünk töletek, mert Velünk az Ur Jesus Krisztus, mely szavamra vissza csúfoltak Emberi módon: *be, be, be, be*" (1740: Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHIUM FERENC. Bp., 1970. 1: 267); "Az ortográfiával vissza nem adható [!] *Uúúú!* = annyit jelenthet, hogy »fáj a fogam«, de érzelmileg mindenestre telítettebb, szintetikusabb kifejezés, mint az összképzetet szétboncoló mondat" (ZOLNAI BÉLA: Nyelv és stílus. Bp., 1957. 135); "A kezét csóóóóolom...: *magyaar* vagyok én!" (Mai Nap [napilap] 1992. okt. 26. 12–3).

Ezek a példák is hangzást, (emberi, állati) hangadást tükröznek, sőt érzékeltetnek. A sajátosságuk az, hogy egyrészt kevésbé vagy egyáltalán nem lexikalizáltak (sokszor ezért is írják külön vagy kötőjelekkel őket), másrészt sűrűn utalnak nem fonematikus hangelemekre (sokszor ezért írják ezeket betűsokszorozással vagy szóvégi írásjelekkel). A lexéma jellegű hangutánzó szavaktól ZOLNAI BÉLA is elkülönít bizonyos alakulatokat: "A kifejezőség [!] technikája itt abban áll, hogy a beszélő – a körülmények hatására – az explikáló beszédmodort egy önkényes hangcsoporttal [kiemelés tőlem – P. F.] helyettesíti. Az alkalmi fölkiáltás [= *Uúúú!*] a beszédből bekerülhet a nyelvbe: közhasználatú, konvencionális »kifejezőség« lesz. A közhasználatúság esetleg csak egy szűkebb stílusrétegre szorítkozhatik. Ilyenek pl. a népies alakok, balladák indulatszavai: *pütyürütyütyü, recefice* (vö. R. GRAGGER, Ungarische Balladen, 1926, XXXVII)" (i. h. – vö. még a táncszók, réjják, csujjogatók "önkéntes hangcsoportjait" is [NéprLex. 5: 185]). A hangutánzással való szoros, eredendő kapcsolatukat és egyszersmind a hangutánzó szavaktól való különbözésüket – véleményem szerint – egyaránt jól fejezi ki a hangzástánzás műszó, ezért alkalmazásra ajánlom.

A hangzásutánzással különösen a beszélt nyelvi szövegtípusokban és közlési helyzetekben találkozunk és élünk. Érihető okokból: egy-egy esemény, szituáció, szereplő hatásos megjelenítésének, érzékletes felidézésének kitűnő lehetősége és eszköze ez az akusztikai "kifejezőség".

Ezúttal egyetlen mesemondó elmondott meséiből kiemelt példákkal bizonyítom állításomat. A Bukovinai székely népmesék (Szekszárd, 1979–1985) négy vaskos kötetéből másfelet töltenek ki Fábrián Ágostonné meséi. (A gyűjteményre a továbbiakban csak kötet- és lapszámmal utalok.) A példák idézésével nemcsak magát a jelenséget szeretném dokumentálni, hanem azt is, hogy a hangzásutánzás hangcsoportjai szerves kapcsolatban vannak a hangutánzó szavakkal. Nemegyszer látjuk ugyanis azt, hogy egy hangcsoport (jellemzően ismétléses) hangoztatása mellett ott áll (mintegy párhuzamosan) a megfelelő vagy rokon hangutánzó szó is. Ezt az összefüggést nem gyengíti, hanem erősíti, hogy fordított sorrendjükre is akad példa: olykor a hangutánzó szó áll elől. Lássunk példát mindkét esetre! 1. "Hát éccér csak egy akkora hatalmas medve kezdett odacammogni, *brüm, brüm, brüm* ... jó a medve. *Brummog, brummog*, jó közelebb" (2: 18; vö. még uo. 22: "*Brüm, brüm morrogott* a medve"); "Csak *roty, roty, roty* kezdett *rotyogni*, főni [a bögréske]" (2: 109). – 2. "S a méznek a szagára a méh elkezdett a feje felett csak *bizzegni, bzzzzz*" (2: 26).

Fábián Ágostonné is az állathangokat szóltatja meg, játssza el legtöbbször. Például a farkas vonító, tutuló "énekét", ujjogtatását (1: 151), kujjogtatását (2: 208), nyekergését: "Nyék, kedvem, nyék, nyék, nyék! Nyék, kedvem, nyék! .. Hu-hu-hu, nyék kedvem nyék!" (uo.; vö. még "sárkányhangra" 1: 288); a kutyaugatást (és emberhangú utánzását): "A külsőbb gyermekék vékonyabb hangon, a nagyobbak vastagabb hangon: *vauuu, u-u-u, vauuu, vauuu*, elkezdtek. Ugattak réttentően" (1: 200), "A gyermekék, kicsikék vékonyabb hangon, a nagyobbak vastagabb hangon: *hu-hu-hu* .. Hangosabban [!] ugassatok! *hú-hú-hú* [!]" (2: 221); a libagágogást: "*Gi-gá-gá! .. Gi-gá-gá-sz-sz-sz!*" (1: 58); a malac visongását: "a zsákot elejtette, megbotlott, s a malacka: *ujuk! ujuk!* kiugrott a zsákból, s futás vissza csordába. .. de mégin megbotlott, a zsákot elejtette, s a malacka kiesett belőle. *S ujik! ujik!* vissza a csordába" (2: 176); a macska harcias fújtatását: "a macska szembeugrott vele *pf-pf*, elkezdett így fujni szembe vele" (1: 241); a nyúl sírását, panaszos makogását: "Éccer [a szegény ember], amikor szántogatott, hall valami sírást. – *Mak-mak-mak!* .. Pofozta a medve erről és, arról és a nyuszikát" (2: 220). Olykor az állatok karneváli lármás zsváját idézi, eleveníti fel a mesemondó: "A ló *nyi-ho-hó*, a számár *i-á-á*, a kutya *hu-hu-hu*, s a macska *nyáu*, a kakas *kukuriku* .. ojan zenebonát csaptak" (1: 240), "valami *rőf-rőf-rőf, ui-ui*, a tehén még *bá-bá*, a ló még *nyi-ha-ha*" (2: 218).

Néhányszor "megszóla" egy-egy hangszer is; így a furulya ("*tü-lü-lü-lü-lü-lü-lü*" = 1: 19; L még 280), meg a tülök, nyilván a *tülök, tülköl* szavak hangalakjának hatására is ("elkezdék tülkölni, mind a vadászok, hogy *tüüü-tü-tü-tü-tü*" = 1: 199). – Máskor eszköz, tárgy jellegzetes hangját eleveníti fel a mesemondó: "*Darálj, darálj, darálócská!* S csak tudják-é, elkezdett *dur, dur, dur* darálni" (1: 134).

Az emberi beszéd érzelmi indítékú hangjelenségei, "hanggesztusai" (nevetés, sírás, szájtátás, köpés) természetesen a mesemondásban is gyakran fejeződnek ki hangzásutánzással (is): "csak *hi-hi-hi, he-he-he, ha-ha-ha*. Örökké kacagott" (1: 147); "*Bü-ü-ü* – sírt az ember" (1: 293); "*á* – kinyitotta jól a száját, és várta, hogy a tehén és a bornyu ugorjon belé" (2: 218); "*Ptü-ptü-ptü!* – jól mögtöpdösték" (1: 279).

A hangutánzás kategóriájának néhány határkérdését is érintette RÁCZ ENDRE a belehallás jelenségének leírása és elemzése során (NytudÉrt. 134 [1992]: 3, ill. passim). Minthogy környezetünk hangjelenségeit értelmesítjük a belehallás során és nem (számunkra) ismeretlen szavakat, azért a belehallást még képletesen sem nevezhetjük népetimológias jelenségnek. Az idézett mesegyűjteményben is felbukkan azonban egy átmeneti típus, egy határeset: idegen nyelvű szövegek félreértése, nem idegen nyelvű szöveggént való felfogása, (hamis) értelmezése. A nyelvet nem (vagy nem jól) ismerő is bizonyos abban, hogy emberi szót, emberi nyelvet hall. De jórészt (vagy akár csak helyenként) pusztán hangzásként, csak "nyelvmelódiaként" fogja fel; hogy aztán alkalomadtán meglevő (anya)nyelvismeretével értelmezze – mint a népetimológia alkotója a számára ismeretlen, motiválatlan szót. Egyik példánkban német szöveget értelmesít magyarul a beszélő, a másokban magyart a német nyelvű: "Éccer csak megszólalt az orgoña, s a némtek erőst szépen énekelték, hogy – *Hájlige gon!* Aszongya egyik legén a másiknak: – Hallo-d e tē, mit énekélnek? .. Azt énekélik, hogy *hajlik még ott*" (1: 47); "Jóskának [a kocsmában] erőst jó kedve kerekedett, s a kujakjával kezdte verni az asztalt, s énekelte [= kurjantotta], hogy: ..

Rádirattatom, rádirattatom! – Hallgatkozik a barátja [a német Hanzi], s aszongya: – *Redm te ne irasd, ha kérted, akkor fizesd meg!*" (1: 318).

Az ismeretlen (vagy csupán az idegen) nyelv hangzását, karakterét gyakran érzékeltetjük hangzásutánzással, halandzsával. Fábián Ágostonné meséiben, a Tizenkettőt egy csapásra címűben is van rá példa. A "sok cigánkőjök" ezt kiabálja az óriással hazatérő falubelijüknek: "*Akhángylē-bungylē, akhángylē-bungylē!*" (1: 69). Az óriás ezt (a "cigány nyelvet") nem érti, de nem is értelmesíti, hanem megkérdezi a jelentését. Vesztere. A válasz tudniillik önkényes "műfordítás": "Hát aszongyák, hogy én csak eggyet hoztam .. Me[rt ezek] .. min éjen embérékvel élnek, min te améjen vagy" (uo.). Ez a válasz természetesen nem fordítás, nem belehallás, nem népetimológia és nem hangzásutánzás. Sajátos használata a nyelvnek: a nyelvi, a kommunikációs visszaélés (egyáltalán nem ritka) példája.

A hangzásutánzásnak a rögzítése, az írásképe is (csak) utánzás, és nem pontos másolat, nem "hangfelvétel". Szemléletesen mondva: nemcsak a lejegyző fülére, hanem főként a kezére jellemző, hogy éppen hány betűvel érzékelteti a nagyon hosszú, elnyújtott hangot; hogy miként tagolja kötőjelekkel a ritmusosan ismétlődő vagy szaggatott hangzást; hogy intonációt vagy emfaticumot érzékeltet-e a felkiáltójelekkel stb. Ez az írásképi sajátosság is szaporítja, erősíti azokat a vonásokat, amelyek miatt lehetséges, sőt indokolt a hangzásutánzást a hangutánzástól elkülöníteni; vagy ha tetszik, mint sajátost éppen hozzákapcsolni.

PUSZTAI FERENC

Rendszerkényszer és logika

(Megjegyzések az uráli nyelvek személyes névmásaihoz)

I. Az uráli alapnyelvre rekonstruált személyesnévmás-tövek vokalizmusát nem lehet egyértelműen megállapítani. Az uráli nyelvek megoszlának a vokalizmus palatális és veláris voltát illetően. Vö.

fi. <i>mínd</i>	lp. <i>mon</i>
ész. <i>mína</i>	md. <i>mon</i>
zürj. <i>me</i>	jurszam. <i>mañ</i> stb.
magyar <i>én</i>	

Hasonlóképpen a második személy esetében is. Az UEW rekonstrukciói (**mĭ*¹ 'ich', **mĭ*² 'wir', **iĭ*¹ 'du', **iĭ*² 'ihr') helyett elfogadhatóbb volna a megengedő **mV*-, **iV*-.

A palato-veláris kettősség az egyes számban figyelhető meg, a plurális alakok túlnyomórészt palatális magánhangzót tartalmaznak, vö.

fi. <i>me</i>	lp. <i>mī</i>
ész. <i>me</i>	md. <i>mīñ</i>
zürj. <i>mī</i>	(de: jurszam. <i>maña</i> ²)
magyar <i>mi</i> stb.	

A palatális vokálisban többen a protouráli plurálisjelet (*-i ~ -j) látják. A vokális kettősségére az alábbiakban kísérlek meg magyarázatot adni.

2. A névmási kategória egyik sajátossága, hogy a magánhangzó hangszínével helyviszonyt, távolságot fejez ki. A palatális magánhangzó közelre, a veláris vokális távolra utal. Ez a jegy kimutatható az uráli nyelvekből is:

fi. <i>tämä</i> 'ez'	↔	tuo 'az'
<i>nämä</i> 'ezek'	↔	nao 'azok'
cser. <i>tiše</i> 'ez'	↔	<i>tušo</i> 'az'
magyar <i>e-z</i>	↔	<i>a-z</i>
<i>té-</i>	↔	<i>to-(va)</i> ,

ill. a névmástövekből származó határozószók esetében:

magyar <i>itt</i>	↔	<i>ott</i> stb.
-------------------	---	-----------------

Ezt az állapotot a protouráli rekonstrukció is tükrözi:

ta 'der hier', *dieser da* 'FU, ?U (UEW 505)

tā (-te, -ti) 'dieser' (U) (UEW 53)

to 'jener' (U) (UEW 526-527).

A mutató névmások kongruálnak a kérdő névmásokkal. A kérdő névmásoknak is két töve van, egy palatális és egy veláris. Az interrogatívák esetében a hangszín különbsége már nem a távolság kifejezésére szolgál, hanem egyéb funkció megoszlására (vö. fi. *ku* 'ki' ~ *ke* 'ua.', ill. magyar *ki* ~ *ho*).

3. A személyes névmások a demonstratívák egy sajátos csoportját alkotják, ezért a személyes névmások esetében is föltehető a vokális kettősségével kifejezhető távolságjelölés. A 2. és a 3. személy esetében ez a viszony belátható (pl. **iŕ* 'te - itt a közelemben' ↔ **iŕ* 'te - ott távolabb' stb.).

A személyes névmások csoportjának kettős vokalizmusa a névmási kategóriára általánosan jellemző palato-veláris szembenállással magyarázható. A rendszerkényszer következtében a kettősség a kategória azon tagjaira is kiterjed, ahol azt a valóság nem igényli. (A rendszer valószínűleg még az alapnyelvi korban felbomlott. Az alapnyelv egyes származékcsoportjai a palatális, mások a veláris változatot örökölték.)

4. Természetesen - Pais Dezsóval szólva - más megoldás is elképzelhető.

PUSZTAY JÁNOS

Adalékok a zürjén nyelv orosz jövevényszavaihoz

1985 és 1989 júliusában szovjetunióbeli, közelebbről zürjénföldi tanulmányutam alkalmával lehetőségem volt a Sziszola folyó melletti zürjén nyelvjárásokból szöveganyagot gyűjteni. Vizinga és Kuratovo falvakban a közép-sziszolai, az ugyancsak a Sziszola partján fekvő Soska faluban pedig a közép-vicsegdai (Sziktivkar környéki) nyelvjárást tanulmányoztam. A szövegek feldolgozása során – a magnetofonról való fonematikus lejegyzés, fordítás, a nyelvi, tárgyi, néprajzi jegyzetapparátus készítésekor – néhány olyan orosz eredetű szóra lettem figyelmes, amelyekkel érdemes külön is foglalkozni. E szavak etimológiai vizsgálata több okból is indokoltnak látszik: 1. egyik-másik szó orosz eredete orosz nyelvismeret birtokában sem mindig nyilvánvaló; 2. egyes jövevényszavakból fontos hangtani, jelentéstani vagy tárgyi következtetések vonhatók le; 3. bizonyos esetekben a szó orosz eredete a hangalak alapján ugyan gyanítható, de ez bizonyításra szorul, mivel vagy ritka, orosz nyelvjárási szóval van dolgunk, vagy pedig a szó a zürjén nyelvben olyan deformációkat szenvedett, hogy az orosz eredetivel való azonosítás csupán nyelvészeti-filológiai bűvárkodás útján végezhető el.

1. KV *ćekuška* 'negyedliteres üveg, kis pálinkás üveg', vö. (SzfSzlK) Szkr. *ćekuška*, I *ćetuška* 'косушка, четвертка вина' < or. (Dal') (szibériai) *четушка* 'четвертка вина, косушка четверть штофа', *четверуха*, *четвертушка* 'четверть, четвертка, четвертая доля' (HADROVICS-GÁLDI, Orosz-magyar szótár. 1989. továbbiakban: OMSz.) *четвертушка* 'negyedrés'. – A zürjén szó az orosz gyorsbeszéd-beli rövidüléssel keletkezett *четушка* alakból származik. A zürjénben *ćetuška* > *ćekuška* hasonulás történt.

2. KV *gu'ak* 'korhely, részeg(es)' < or. (OMSz.) *гуляка* I. 'munkakerülő', 2. 'korhely, részeges'. A szót a zürjén szótárak közül csak a Русско-коми словарь (1966) (továbbiakban: RKSzl.) ismeri. A szóvégi *a*-t a kétnyelvű beszélők genitívusz ragnak foghatták föl, ezért tűnt el a zürjénben.

3. KSz. *kantužiččj* 'légnyomást kap (bomba-, aknarobbanáskor)' < or. *контузить* 'összezúz', *его контузило в голову* 'zúzódást szenvedett a fején', *контузия* 'zúzódás', *воздушная контузия* 'légnyomás'. A zürjén szót csak a RKSzl. ismeri: *kontužiččj* 'контужить', *kontužija*, *kantužiččj* 'контужа'. E szótár első szótagi *o-s* írásmódja azonban arra utal, hogy nem igazi jövevényszóval, hanem könyvszóval van dolgunk. Zürjén népnyelvi szónak csupán a KSz. *kantužiččj* alak tekinthető. Az *a-s* ejtésmód (*akanje*) amellelt szól, hogy a katonai nyelvből való átvételről van szó. Vö. még (Fokos-FUCHS) V *apicer*, *gpicér*, Ud. *apicér*, FV *a'piccer*, *apiccer* 'Offizier' < or. *офицер* ua.; (Fokos-FUCHS) V *saldat*, AV *soldat*, Ud. *saldat*, FV *saldat* < or. *солдат* ua. A szó a *-šj-* képző hozzáadása révén (*-išj-* > *-iččj-*) vált a zürjén nyelvben visszaható jelentésűvé.

4. KSz. *matajččj* 'bajban van, kínlődik, zsákutcába kerül', vö. (Wied.) *matajt* 'erschweren, hindern' *matajččj* 'Bedenken tragen' (Fokos-FUCHS) V *matajt* 'stöbern, hindern, abquälen', (SzfSzlK) Lu. Pecs. Szkr. KSz. *matajt* 'довести до безвыход-

ного положения, поставить в тулик, затруднить кого-л. в чем-л.', Lu-Le. Pecs. Szkr. KSz. *matajccj-*, FV *matajccj-* 'оказаться в безвыходном положении, стать в тулик, затрудниться' < or. (Dal') *matat'* 'в шахматной игре делать мат и выигрывать игру', *matat'sja* 'быть матуему'. Ez a szó nincs meg az OMSz.-ban és Ozsegov szótárában, feltehetőleg a mai orosz irodalmi és köznyelv ilyen alakot nem ismer. Az orosz szó csak a sakkjáték szakkifejezéseként fordul elő, a zürjén igék használati köre ennél jóval szélesebb. De ez az általános jelentéskör is minden bizonnyal az oroszból származik, jóllehet az orosz nyelvjárásokból nem tudjuk kimutatni. Erre utal az orosz igék alapszava (*mat*), melynek a következő jelentései vannak: (OMSz.) (sakk) 'matt', (Dal') (в шахматной игре) 'проигрывать, конец игры, крайнее, гибельное положение, беда и конец'. Az or. *mat* ezen bővült jelentésében átkerült a zürjén nyelvbe: (Fokos-Fuchs) V Ud. *mat* 'Not, Leid, Kummer, Unglück, Mißgeschick', V *matg vonj* 'in Not geraten' (KALMA: MSFOu. 29: 81).

5. KSz. *matka* 'nagy hosszú tutaj' < or. (Словарь русских говоров Среднего Урала 1971) *matka* 'большой плот', (Словарь русских говоров Новосибирской области. 1979) *mat*, *ната*, *натка* 'большой плот'.

6. KV *pet'erik* 'zsákszövet', vö. (SzerSzlK) FV Vm. *pet'erik* 'судлон питерик' < or. (OMSz.) *пятерик* 1. 'öt egységből álló mérték', 2. 'öt darabból álló tárgy', (Dal') *пятерик* 'нитка или веревка пятерик, пятирядная'. A zürj. *pet'erik* 'zsákszövet' jelentése azon alapulhat, hogy a szövéshez ötös szálát használták (vö. Dal').

7. KSz. *skgtrúccj-* 'marhákat gondoz' < or. (Dal') *скотничать* 'быть скотником', (Словарь русских говоров Новосибирской области. 1979) *скотничать* 'работать скотником'.

8. KSz. *špū'onok* 'egymás után kötözött tutajjsor'. Nyilvánvalóan orosz jövevényszó, de az átadó nyelvi formát nem ismerjük. Vö. mégis (Dal') *шипль* 'стоячий ворот, для подъема якоря и других тяжестей, для верповки, сходу с мели', (OMSz.) *шипль* 1. 'hosszú szeg', 2. 'csúcs, hegy; csúcsos tető', 3. '(haj) (horgony)csörlő'.

9. KV *ubel'it-* 'ráviszi a szíve, hogy valamit megtegyen, vö. (Fokos-Fuchs) V *ubel'it-* 'es übers Herz bringen; sich entschließen', (SzerSzlK) FSz. Vm. AV Szkr. KSz. Ud. *ubel'it-*, 1 FV *ubel'it-*, Le. *ubol'it-* 'расвёлиться, не пожелать, дать' < or. (Dal') *уболеть*, *уболаеть* 'смиловаться, сжалиться, сострадая поночь'.

10. *vagzal* 'pályaudvar', vö. (Коми-кисский словарь. 1961) *vokzal* ua. < or. вокзал ua. Az *a-s* ejtémód arra utal, hogy nem népi, hanem irodalmi és köznyelvből való átvétellel van dolgunk. L. még a 3. sz. alatt mondottakat.

RÉDEI KÁROLY

Juden in den Ortsnamen Ungarns¹

Die Begründung der Themenwahl: Das Judentum steht als ethnische oder religiöse Gruppe seit dem Anfang seiner Geschichte, aber besonders nach seiner Zerstreuung in der Mitte des Interesses verschiedener Wissenschaften. Vielmehr ist diese Feststellung für Ungarn gültig. Die wissenschaftliche Forschung muß sich über die Emotionen erheben, die sich in verschiedenen Epochen mit unterschiedlicher Intensität melden, und sowohl die ehemalige als auch die gegenwärtige Rolle der Religionsgruppen – darunter die der Juden untersuchen. Die ethnischen Einheiten, die die Gesellschaft bilden, sind aufgrund der Tatsachen zu beurteilen.

Aus den bisher erschienenen Bänden der ungarischen Ortsnamensammlungen ist die Anwesenheit des Judentums in den Dörfern und Städten festzustellen. Die Anzahl der Namen, ihr Verhältnis zu sämtlichen Namen ist an sich beachtenswert. Die fraglichen Namen liefern Beweise sowohl für die Siedlungsgeschichte, die Migration, für die Geschichte der Besitzverhältnisse, für die Geschichte der Landwirtschaft und der Industrie als auch für die Geschichte der Bildung und Kultur bzw. für die sakralen Beziehungen.

Die geplante Arbeit wird alle Namen umfassen, in denen das ungarische Wortelement *zsidó* bzw. *izraelita* auftritt (*Zsidó-árok*, *-birtok*, *-domb*, *-erdő*, *-fa*, *-föld*, *-hegy*, *-iskola*, *-kút*, *-szőlő*, *-temető*, *-templom*, *-út*, *-utca*, *-város* usw.). Die Entsprechungen der Benennung dieser Objekte werden in der Sprache der ungarländischen nationalen Minderheiten, d. h. deutsch, kroatisch, slowakisch usw., angegeben: *Judenberg*, *Judenhaus*, *Judenkirche*, *Judenschule*, *Judejska crkva*, *Judejski sosak* usw.

Die Quellen der Angaben sind die in den verschiedenen Verwaltungseinheiten des Landes (in den Komitaten, in den ehemaligen Kreisen) gesammelten und veröffentlichten Sammlungen. Die erste, "Zala megye földrajzi nevei" (Die Ortsnamen des Komitates Zala) ist 1964 erschienen. Seitdem wurden schon die folgenden fertiggestellt: Die Ortsnamensammlungen der Komitate Somogy, Tolna, Baranya, Vas und Komárom. In anderen Komitaten wurden die Ortsnamen nach kleineren Verwaltungseinheiten (Kreisen) veröffentlicht. Die Sammelarbeit hat schon in allen neunzehn Komitaten angefangen, und der zur Herausgabe der Daten führende Prozeß steht in je verschiedener Phase.

Einige Sammlungen warten schon in der Form einer überprüften und gut zusammengestellten Handschrift auf die Veröffentlichung.

Die einzelnen Sammlungen wurden nach gleichen Grundprinzipien geordnet. Innerhalb des Komitats und des Kreises sind alle selbständige Orte, Siedlungen (Städte, Dörfer) mit einer laufenden Nummer bezeichnet. Zum Beispiel im Komitat Tolna von 1 bis 108.

¹Egy kutatási terv vázlata, amelyet a Forschungsprojekt des Faches Volkskunde der Universität Augsburg "Mobilität und Migration der Juden in Bayern und angrenzenden Gebieten" című témában vállaltam a témavezető, GÜNTHER KAPITAMMER professor felkérésére. Az erre való hivatkozást l. a Blätter für oberdeutsche Namenforschung. 1990. 27: 24.

Das Material der einzelnen Ortschaften besteht aus den folgenden Abschnitten:

1. Der Name des Ortes; die Varianten des Namens; seine verschiedenen, auf die Fragen wo? woher? wohin? antwortenden Formen; sowie die mit dem ungarischen Ableitungssuffix *-i* gebildete Form; Größe der Gemarkung; Einwohnerzahl; geschichtlicher Überblick; ethnographische Bezüge.

2. Der Hauptteil besteht aus der Aufzählung der Namen, die mit den Namen des inneren Stadt-(Dorf-)gebietes anfängt und sich mit den Namen des äußeren Stadt-(Dorf-)gebietes fortsetzt. Die Namen laufen vom Norden an der linken Seite nach rechts in Streifen. Jeder Name bekommt eine Bezugsnummer. Diese Nummer wird auf die Karte eingetragen, und damit ist der Name lokalisiert. Die Numerierung ist fortlaufend von 1 bis n.

Der Aufbau eines Wortartikels ist wie folgt: 19. Nagykónyi ... 179. Nagy Laci malma: Zsidó malom (C. Cserengáti malom) "Benannt nach dem Besitzer mit dem Namen Nagy László. Früher gehörte die Mühle einem Juden". (In eckigen Klammern [...] wird der sog. schriftliche oder geschichtliche Name aufgrund der früher angefertigten Karte angegeben. Das C ist die Abkürzung für Croquis, das in der Mitte des 19. Jh-s zusammengestellt wurde. Dieser "Abriß" bedeutete den Grund für die in den sechziger Jahren des 19. Jh-s gezeichneten Katasterkarten.)

In der Bearbeitung dieses Themas kommt der Name: *Zsidó malom* (= Judenmühle) mit dem Zeichen 19/179. vor.

3. Im 3. Abschnitt wird der Name und Beruf des Sammlers angegeben, wie auch Name und Lebensalter der Gewehrsleute.

Also ich hebe von diesen Sammlungen die Ortsnamen heraus, die das Worfelement *zsidó* (Jude, jüdisch) enthalten und gebe diese mit der oben schon dargestellten Numerierung an. Ich lokalisiere die Namen mit den Nummern auf der beigelegten Karte.

Die Vervollständigung und auch die Veröffentlichung der gesammelten Ortsnamen ermöglicht nicht nur die Bearbeitung der veröffentlichten Ortsnamen, sondern es wird auch möglich, die zu diesem Thema gehörenden Namen zu typisieren, sowie die Konsequenzen für die Geschichte des ungarischen Judentums und auch die Folgerungen für seine wirtschaftliche, gesellschaftliche, kulturelle Rolle zu ziehen. Letzten Endes gibt das die Berechtigung zur Forschung dieses Themas.

RÓNAI BÉLA

Paradicsom és paradicsomi helyek¹

Tolna megyében, Zomba nagyközség külterületén fekszik *Paradicsom*, hivatalos jelöléssel: *Paradicsompuszta*. Neve figyelemreméltó művelődéstörténeti emlék (Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. VÉGH JÓZSEF, ÖRDÖG FERENC, PATT LÁSZLÓ. Bp., 1981. 306: csak a hely magyar és német népi, illetve hivatalos nevét adatolja 63/106. szám alatt), egyike az ún. "paradicsomi" helyeknek, helyneveknek. A "beszélő" helynevek e csoportjáról SZABÓ T. ATTILA így ír: "Az Édenkert falurész, a Paradicsom és társai sokszor nem édeni vagy paradicsomi gyönyöröket jelentő helyre vonatkoznak" (Válogatott tanulmányok, cikkek. 3. Kriterion, Bukarest, 1972. 352). Jeles helynévtárába történeti és élő névanyagot sorolt PESTY FRIGYES: *Paradicsom*, Pest városának egy része Zsigmond király korában. *Paradychun*, *Paradichonfelde* szántóföld a Győr megyei Asszonyfa területén (1357, 1456). *Paradicsom* nevű tó volt Visontán (Somogy m.), dülő Mezőkovácsháza határában (Csanád m.) (Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. 1. kötet. Bp., 1888. 244). NAGY LAJOS a történeti Magyarország területén négy ilyen pusztaelnevezést ismert: *Paraditsom* (Tolna m.), *Paradaisz* (Nyitra m.), *Paradísus* (Szepes m.), *Paradis* (Varasd m.) (LUDOVICO NAGY, Notitiae politico-geographico-statisticae in clyti regni Hungariae ... Landerer. Budae, 1828. 1: 391, 235, 395; 2: 55). Az 1907-es helynévtárból négy adattal: *Paradicsompuszta* (Tolna m.), *Paradicsom* (puszta, Komárom m.), *Paradicsom* (tanya, Győr m.), *Paradicsommajor* (Békés m.).

Eddigi levéltári kutatásom a pusztának sem nyomát, sem előzményét nem találta a 18. században. Nem szerepel a puszták első összeírásában (Tolna megyei Levéltár, Szekszárd. Ö: 306, Conscriptio Praediorum)², az 1. katonai felmérés 1783–4. évi térképlapjain (Uo. Térképtár. T: 204/29. jelzettel; összevettem a helyszínt az 1858. évi 2. katonai felméréssel: T: 205/30.), a Dóry Ádámmal (1715–1799) kapcsolatos iratokban.³ Csak a 19. század első évtizedeitől adatolható. Az "emlékre méltó" puszták között sorolja fel EGYED ANTAL 1828-ban (Nemes Tolna vármegyének topographiai leírása: Tudományos Gyűjtemény 1828/6: 45). Ugyanekkor Notitiájában NAGY L. 8 házzal, 83 fővel tünteti föl (i. m. 1: 391).

A kutatás jelen állása szerint ifjabb Dóry Ádám létesítette. Ez a majorság az, melyet felesége 1834-ben – amikor "felelőtlen" gazdálkodása miatt zárgondnokságot kérve, eljárást indított ellene – "felesleges épületek emelésének" nevez (Glósz József, Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében: A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve 16. Szerk. VADAS FERENC. Szekszárd, 1991. 53). Az asszony Jobaházán élt, férje Zombáról költözött ki – *Paradicsom*-ba! A

¹Témaválasztásom nem véletlen. Az orosházi – s így az ősei révén zombai leszármazású – Hajdú Mihály, a Névtani Értesítő alapító szerkesztője előtti tiszteleg írásom. A vallási türelmetlenség miatt elköltöző zombai és más Tolna megyei falvakból való evangélikusok alapították Orosházát. A kérdés gazdag irodalmából csak HAJDÚ MIHÁLY névtani szempontú tanulmányát emelem ki: Az orosházaiak története 1744 előtt (Békési Élet, 1969/2: 191–209).

²A kutatásban nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Kárpáti Andrásné levéltári igazgatóhelyettesnek.

³Ezúton mondok köszönetet dr. Glósz József kandidátusnak szíves tájékoztatásáért.

javak zár alá vétele ügyében kiküldött bizottság ezért "... nála a Zombai határban levő Paradicsomi majorságnál" megjelent. Az eljárás során Döry kijelenti: "Zombai Faluban, Paradicsomi Pusztán ... Épületek, Körtelmák, Vendégfogadók mind a magamé." A paradicsomi kert bőven terem, "Paradicsomi Konyhám van olyan, mint a jobaházi" – állítja Döry (Tolna megyei Levéltár, Szekszárd. – Közgyűlési iratok 1551/1834, 2200/1834).

Honnan e név? WERNER HOFMANN a 19. százai motívumok és eszmék közé sorolja be a "földi paradicsom" megújuló gondolatát (HOFMANN, WERNER, A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1987. 229–53). A civilizáció előrehaladtával ("... a XVIII. század előtt bárhol kinyithatjuk a dzsungel könyvét ..." Az ember betör ebbe a paradicsomba: BRAUDEL, FERNAND, Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. Gondolat, Bp., 1985. 65) – Herder szavaival szólva – a természet "elment, elrejtőzött". Földi paradicsomot már csak egzotikus, távoli vidékeken kereshet a kortárs, melyeket "még nem érintett meg a civilizáció és annak intézményrendszere" (HOFMANN i. m. 240). Ahogy a Paradicsom a boldogság kertje volt a bibliai Édenben, hasonló kertekre kell találnia annak, aki boldog szeretne lenni. (A kertnek mint jelképnek négy formáját mutatja ki Vörös Imre a felvilágosodás kori magyar irodalomban: mulatókert, a szerelem kertje, a megnyugvás kertje, a sorskert: Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 78–97.) XANTUS JÁNOS írja levelében Észak-Amerikából: "Bőkezűen szórja itt szét a természet minden adományait, s mintegy ujjal mutat kertjére, hogy telepedjünk beléje" (Levelei Északamerikából. Lauffer és Stopl könyvkereskedése, Pesten, 1858. 108). – Ellenpontja ennek a műkert, a mesterséges paradicsom. Buffalo vidékéről mondja BÖLÖNI FAIRAS SÁNDOR: "Mely paradicsom válik e' helyből, midőn egészen lakva 's mívelve leszen" (Utazás Észak Amerikában. Ev. Ref. Kollégium betűjével. Kolozsvár, 1835. 195).

Micsoda optimizmus! Lakva, s mívelve – és fel sem merül még a természetrombolás gyanúja. A kor embere külhonban és itthon is látja a nemesi passzióból – de még nem ökonómiai megfontolások alapján – teremtet arborétumokat, kerteket, gyümölcsösöket, s bízik!

A 19. század reformérzülete sugárzik TÖRÖK JÁNOS sorából: "Gyermekeimben az elveszett paradicsom nyomait kerestem; – érett koromban azt kutattam, mi gátolhatja az embereket, hogy boldogok lenni igyekezzenek, s hogy azok, kik a földnek birtokában vannak, kietlen lakóhelyeiket a kényelem és jóllét (!) tanyáivá, virító kertekké alakítsák? Keseregve ismertem meg az akadályokat, mik századokon át lehetetlenné tették, hogy valamint más országokban, úgy hazánkban is a föld az embernek paradicsomául szolgálhasson." Cikkének más helyén pedig: "... hol a föld annyi évezred után is paradicsom kertjének alakját nem nyeré, hanem még mindig ősi természetes vadságában, vagy félmíveltségben sinlik, ott az egyedül az ember vétké" (TÖRÖK JÁNOS, A paradicsom: Kalauz, 1857/18: 274). Szabad föld, szabad ember, értelmes munka és szorgalom – visszahozná az elveszett paradicsomot! SZÉCHENYI Hitelében is szerepel ez a passzus (SZÉCHENYI ISTVÁN, Hitel. Pest, 1831. 110), s vele polemizálva DESSEWFY JÓZSEF így idézi s viszi tovább a gondolatot: "... a fő, ipar, s veríték még a sovány földön is paradicsomot teremthet;

paradicsomot e éppen mindég és mindenütt? azt nem tudom, de hogy a szorgalom sokat tehet, az bizonyos ..." (DESEWFFY JÓZSEF, A "Hitel" című munka taglalatja. Werfer Károly betűivel. Kassán, 1831. 122).

Néhány kiemelt forrás jól megvilágítja, mit értettek mesterségesen teremtet "paradicsomkerteken" a kortársak. GALGÓCZY KÁROLY például 1855-ben nemeskéri Kiss Pál miszlai birtokát (Tolna m.) így írja le: "... igen fényesen rendezett angol kert; keletről szerzett mintegy 150 legnemesebb fajból alakított példány-szőlő; s a hegyes helyiség mostohasága daczára is meglepő ennyi szépségek mondhatni elbájolják az utazót, látván, hogy a szorgalom és befektetés a csüggedhetetlenség kíséretében a kopár hegytetők honában is paradicsomot, ott pedig aranybányát tud teremteni" (GALGÓCZY KÁROLY, Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája. Emich Gusztáv könyvnyomdája, Pest, 1855. 165). Ugyanő Bezerédj István hidjapusztai gazdaságát (Tolna m.) "angol kerthez hasonlóknak" mondja, élő példaként állítva, "... mint kell és lehet a leghasznavehetőbb fűtő homokot valószínűs édenre varázsolni. Itt mindennemű gyümölcsfa faj szerint külön osztályokban díszel: az eperfákkal szegélyezett s sorozott legelőket tejet, vaját, gyapját, selymet együtt adnak" (i. h.). Amikor a kopasz, pusztaság és kietlen sziklapart tövében a hajókon odahordott termőföld lassanként paradicsommá tétetett, a mezsei házakkal és kertekkel díszlő Triesztet a Közhasznú Esmeretek Tára nyilvánosan dicséri (Közhasznú Esmeretek Tára a Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. Pesten, Könyvtáros Wigand Ottó sajátja, 1834. 3: 146).

Természetesen a bibliai Éden és Paradicsom is – mint szemléleti alap – szembeötlően látszik egy-egy lelkes ismertetésnél. MOLDOVÁNYI JÓZSEF 1824-es leírásában a majsai pusztaság Regölylét "keletről határos". Kies hely, róla földje gazdag termésű. A hasonlatosság lenyűgöző, nézni is öröm, hát még benne lakni! "... különben is a pusztaság (a) Koppány, és Kapos vizeitől csak nem egészen körül vétéstven, egy gyönyörű sarkat formál, és egy kis erdőskével, közönséges vad körtvély fákkal a Barmok enyhítésére díszeskedik, a gazdagságnak pedig jelesebb folytatására egy szépen rendbeszedett major, mint a Paradicsomban úgy fénylik" (MOLDOVÁNYI JÓZSEF, Tolna Vármegyének Geographiai, Statisztikai és Topographiai esmertetése: Tudományos Gyűjtemény, 1824/10: 66). Gróf Apponyi György főpálybíró "temérdek Angol kert"-jét a "mindenfélre ritka csemeték és füvek" alkotják édenre (EYEN ANTAL i. m. 45).

Ilyen mesterséges kertet teremtetett hát Dóry Ádám Zomba mellett, s mert Ádám volt, nevezé azt *Paradicsom*-nak. A történeti néphagyomány is azt tartja, hogy *Paradicsom*-ot egy Ádám keresztnévű Dóry alapította: "... szorgos jobbágykezek valószínűs paradicsommá változtatták a Dóryek birtokát. A gőgös földesúr szép kúriát emeltetett és a pusztai kúria környékét Paradicsompusztának nevezte. Itt élt Éva nevű feleségével ..." (BOROS BÉLA és társai, A Völgyesség földje és népe. Kézirat. Bonyhád, 1958). A tényekkel összevetve azonban nyilvánvaló a folklorizáció: Ádámhoz Éva is kellett volna a Paradicsomban! A tevel-zombai uradalmat 1701-ben szerezte meg jobaházi Dóry László és Monaszterly János. Dórynek egyik fia és unokája, Monaszterlynek a fia volt Ádám. Dóry Ádámnak első felesége Zeke Borbála, a második Polányi Klára. Ifjabb Dóry Ádámé: Cseh Julianna (vö. GLÓSZ

JÓZSEF I. m. 20–1. 27), ezt mutatják továbbá a családi sírbolt felíratai a zombai rk. temetőben. Nomen est omen! Száz évvel később Dóry Frigyes világelső tehenekkel büszkélkedő mintagazdaságát átvitt értelemben is "paradicsomi"-nak mondhatja GOMBKÓTÓ SÁNDOR gazdasági tanácsos (Jobaházi Dóry Frigyes paradicsomi gazdaságának ismertetése. H. n. 1936).

Megemlítem még, hogy e szép elnevezés ún. névbokrot teremtett. A szomszédos puszták egyike *Angyalkomb*, s a közeli malom: *Ördögmalom*. Nem csoda, ha e helynevekhez folklorizálódott helyi történetek kapcsolódnak! A bonyhádi Honismereti Kör egyik tagja mint kuriózumot közölte velem: Tudom-e, hogy 1945-ben az egyik Dóry – szerinte Ádám, Éva nevű feleségével – az orosz katonák elől cselédjéhez, Ördögmalomba menekült?! (Veszeli Lászlóné 60 éves bonyhádi adatközlőtől, 1992.)

Tán, hogy így is beteljesedjék az Írás – kiűzetett a Paradicsomból. Egy NÉKOSZ-szervező korabeli följegyzéseiből tudjuk: Dóry valóban a cselédjéhez menekült (MOLNÁR ISTVÁN, Az eltűnt idő sodrában. Egy NÉKOSZ-szervező följegyzéseiből: Dunatáj 2/1 [1979]: 44). Csakhogy Frigyesnek hívták, nem Ádámnak.

SOLYMÁR IMRE

Egy orosházi városnegyed családnevei 1928-ban

Hajdú Mihály munkásságában kutatási, tudományszervezési és oktatói célkitűzések egymást erősítő sora valósult meg és folytatódik tovább. Szülővárosa, szülővidéke iránt érzett szeretetében, fáradságot nem kímélő baráti segítő tevékenységében kezdettől fogva jelentős helyet kapott az igen gyakori személyes kutatás, s az eredményeknek a "szűkebb hazában" történt közzététele. Hajdú Mihály az orosházi múzeum köré csoportosult, a néprajzkutató és polihisztor Nagy Gyula vezette kis gárda tagjaként, az ötvenes évek végén tette meg első lépéseit a tudományban. A kutatási lehetőségeket és a megismerésre méltó kérdéseket először Orosháza és környéke kínálta számára. Az orosházi múzeum igen színvonalas évkönyveiben, a Békési Élet című megyei folyóiratban és más "lokális" orgánumokban közölt dolgozataiban a szaktudományi és a helyismereti kutatások ritkán elérhető szintézise született meg. Az egyik legfontosabb, elsősorban nagy tömegű egyházi anyakönyvi adatanyagra alapozott munkájában Orosháza XVIII. századi személynévrendszerét vizsgálja (Tanulmányok Orosházáról és környékéről. Szerk. NAGY GYULA. A Békés megyei Múzeumok Közleményei 7. Békéscsaba, 1983. 43–112). Kutatásának eredményeit felhasználva arra teszünk kísérletet, hogy Orosházának abban a negyedében (közigazgatási kerületében), amely Hajdú Mihályhoz talán a legközelebb áll, a születése körüli időpontban rendszerezzük és elemezzük a családnevek állományát. Célunk annak megállapítása – természetesen

csak néhány aspektusból –, hogy a XVIII. század végéhez mérten milyen mértékben és milyen irányban történtek változások.

Vizsgálódásunk kínálkozó s egyben sajátos "műfajú" forrása a nagyjából kereskedelmi célból, de a hivatalos nyilvántartások (véltetőleg házadó-összeírás) alapján 1928-ban megjelentetett Orosházi útmutató. A 167 oldal terjedelmű kötet a jónév helybeli officina, a Mitlasovszky-féle Orosházi Friss Újság Könyvnyomda munkája. Szerkezete az alábbi: a település négy kerülete és kerületbe nem sorolt lakott részei szerint tagolva, utcáról utcára haladva, a házszámok sorrendjében felsorolja az egyes házakban lakó tulajdonosokat, bérletet, önálló családtagokat. A nők közül csak a családfőnek számító özvegyasszonyok szerepelnek. Az összeállítás 1931-től kiadott változatai a topografikus rendszer helyett egységesen betűrendbe sorolva tüntetik föl a település családfőit és a nagykorú, "önálló", de nőtlen férfiakat. Emiatt egy-egy településrész adatait szétszórta.

Az 1928-ban kibocsátott útmutatóban (38–60) leírt III. kerületbe tartozó *Zombai utca*-ban, a 8. házszám alatt áll ma is a Hajdú család régi fészke, Hajdú Mihály orosházi gyökereinek jelképes pontja. (Az utóbbi évtizedben a házszám a tizedik lett.) Az utca az 1744-ben újratelepített város egyik legelső utcája, neve a török utáni új honfoglalók Tolna megyében fekvő, előző lakóhelyének megőrzésével az utcanév-elkeresztelések bármelyik hullámát átvészelni képes utcanevek egyike Orosházán. Az 1928-as állapotú III. kerület tizenhét olyan utcáját választottuk ki a családnevek vizsgálatához, amelyek az első világháború előtt már léteztek. Ilyen módon 547 ház 986 nagykorú lakójának vezetéknévét elemezhetjük. (A legfontosabb utcák: a *Zombai* 64 házzal és 139 névvel, a *Luther* 59 házzal és 104 névvel, a *Széki József* 60 házzal és 95 névvel, a *Nyílt* 57 házzal és 89 névvel, a *Csaba* 59 házzal és 114 névvel.) Maga a III. kerület – lakosságának fontosabb jellemzőit tekintve – jól mutatja az Orosháza népét alakító tradíciókat is, de a migráció hatásait is. A döntően agrártársadalmi vonásokat viselő lakosságot a városközpontozó csatlakozó utcák és utcarészek (különösen a *Táncsics Mihály utca* és a *Terényi utca* egyik oldala, amelyek még a III. kerületbe számítottak) nagyjából kereskedő, iparos, értelmiségi és alkalmazotti foglalkozású polgárai "színezték". Az utóbbi rétegek a sok tekintetben kezdeti és hiányos orosházi urbanizáció megvalósítói közé tartoztak. A polgári csoportokat a jelentős mozgékonyssággal jellemezhetjük. Tagjaik közül jó éhánnyal az 1870. évi vasútmegnyitást követő fellendülés évtizedeiben kerültek Orosházára, másfelől az első világháború alatt s a Trianon utáni években. A szülőhelyhez legjobban ragaszkodó birtokos parasztsághoz képest a mobilitás a föld nélküli agrárnépesség körében is érdemi arányokat ért el.

A 986 férfi vezetéknév (a "családfő" jogállású özvegyasszonyok száma a vizsgált utcákban elérte a 172 főt, de mindannyian a férjük nevét viselték, az önálló nők ezen túli száma pedig elhanyagolható) révén rendelkezésünkre álló minta a III. kerületben akkor élt 3473 lakos – ebből 1603 férfi a kisgyermeki kortól az agastyánokig, továbbá 362 özvegy nő és férfi – családneveinek elemzésére módot nyújt. A vizsgált területen és időpontban kapott eredményeket Hajdú Mihály idézett munkájával párhuzamba állítva a családnevek gyakoriságára a következő adatokat kaptuk:

Az 1928. évi sorrend (Az előfordulások száma)			A név helye és előfordulása			
			1752-ben		1800-ban	
1-2.	Tóth	35	2-3.	10	3.	31
	Horváth	35	1.	16	1.	42
3.	Szabó	27	2-3.	10	2.	35
4.	Csizmadia	23	6.	7	6-9.	14
5.	Kiss	17	18-38.	2	5.	15
6-7.	Ravasz	16	39-111.	1	11.	12
	Szemenyei	16	39-111.	1	19.	9
8.	Rajki	15	39-111.	1	12-13.	11
9.	Benkő	14	39-111.	1	58-93.	3
10-12.	Baranyai	13	39-111	1	32-41.	5
	Jankó	13	nincs		42-57.	4
	Németh	13	nincs		6-9.	14
13-15.	Nagy	12	8-10.	5	12-13.	11
	Pusztai	12	nincs		23-25.	7
	Varga	12	8-10.	5	6-9.	14
16-17.	Kunos	11	nincs		42-57.	4
	Süle	11	39-111.	1	14-18.	10
18-19.	Kovács	10	8-10.	5	4.	19
	Verasztó	10	18-38.	2	58-93.	3
20.	Györgyi	9	nincs		58-93.	3
21-24.	Berta	8	39-111.	1	26-31.	6
	Dénes	8	nincs		14-18.	10
	Gombkötő	8	39-111.	1	58-93.	3
	Hegy	8	39-111.	1	32-41.	5
25.	Csiszár	7	39-111.	1	58-93.	3
26-33.	Ács	6	nincs		nincs	
	Fekete	6	18-38.	2	58-93.	3
	Gulyás	6	39-111.	1	58-93.	3
	Hajdú	6	39-111.	1	94-141.	2
	Kocsondi	6	39-111.	1	58-93.	3
	Pukánszki	6	nincs		142-330.	1
	Szendő Horváth	6	nincs		nincs	
	Zalai	6	nincs		nincs	

Mintánkban öt-öt előfordulással szerepelnek még 1928-ban a további, tösgyökeresnek tudott orosházi családnevek is: *Ádász, Agoston, Bánki Horváth, Gabnai, Sándor, Sinkó, Vági*. Négy-négy esetben: *Birkás, Dér, Fazekas, Juhász, Káposzta, Lénárt, Mihalecz, Papp, Pataki, Paulovics, Szalai, Tobak, Zsiga*.

A kevés híján ezer "férfiágon" vizsgált személy családnevéből 1928-ban a kimutatásban szereplő 53 familiához 498 fő tartozott. (Négy-szer vagy annál többször előforduló családnevek.) Az 53 családnévből mindössze öt (hat) tűnik olyannak, amely 1800 utáni betelepülésre enged következtetni, nemegyszer nyilván

beházasodás révén. Az első huszonöt vezetőknév már 1800 előtt szerepel Orosházán, esetenként nagyon eltérő gyakorisággal, a sor elején álló nyolc inkább csak helycserével. (Nyilvánvaló, hogy a III. kerületből történt "merítés" elemzésének érvénye a város egész lakosságát vizsgálva lényegesen módosulhat.)

A vizsgálatunkba vont 986 vezetőknév egyéhként 359 családnevet takar összesen. Ezek közül – nagyjából az Orosházán töltött idő függvényében – a legtöbb mai szemmel már "régi orosházinak" mondható. Az orosházaiak toleranciájára, nyitottságára mutat, hogy a német, szlovák, román származású, de már régen asszimilálódott családok nevét (pl. *Brehovszki, Brodzski, Camela, Devosa, Dimák, Dominkó, Görbics, Holecska, Hoffer, Kersmayer, Krizzán, Lichtenstein, Melega, Menezdorf, Mihalecz, Plenter, Supkégel, Szikora, Triznyai, Voska, Zábrák, Zana*) egyáltalán nem érzik és korábban sem érezték idegennek. Sőt: már nem egyet tipikusan orosházinak tartanak. A leggyakoribb családnevek ugyanakkor egyértelműen érzékelik a város soha meg nem gyengült magyar voltát. Orosháza III. kerületének "mikrovilága" 1928 óta sok tekintetben megváltozott, a lakossága törzsét jelentő családok is, a "jellegadó" félszáz familiából azonban ma is szinte kivétel nélkül élnek ott az újabb generációkból.

SZABÓ FERENC

Érzelmi elemeket hordozó földrajzi nevek

Noha egy közösség nyelvi tudatában élő földrajzi nevek sok régiséget hordozhatnak, mégis az újabb elemek mennyiségileg is meghatározóak, alighanem túlsúlyban vannak. Itt elsősorban azokra az elemekre kell gondolnunk, amelyek jórészt a "földrajzi köznevek" kategóriájába sorolandók. A névtannak az élőnyelvi kutatásokkal való kapcsolatát a földrajzi köznevek vizsgálata szélesítheti tematikailag és mélyítheti módszertani szempontból.

Az emocionális elemeket hordozó földrajzi neveket bízást sorolhatjuk a névanyag újabb rétegébe. Jól ismert dolog ugyanis, hogy vannak olyan földrajzi nevek, amelyeknek keletkezését érzelmi, hangulati tényezőkkel magyarázhatjuk. Néhány "beszédes" dűlőnév, határnév a "Vas megye földrajzi nevei" című kötetből: *Bárnevolna* (gyakori!), *Bárnevolna-major*, *Ebédleső-hegy*, *Jaj-völgy*, *Kopladó* (gyakori!), *Proletár* (gyakori!) stb. – Lakott területre utaló nevek: *Gatyaszár utca*, *Gyerevisza utca*, *Kutyaszorító*, *Nikszbrót – Nikszbrót utca*, *Nincsenyér utca*, *Tecseráj 'téeszépület, téesziroda'*, *Tetővár 'egykori cselédházak'* stb. – Elféle "értékelő-minősítő" neveket például Zalában, Somogyban, Veszprém megyében is találhatunk. Ám mind a név alakjában, mind gyakoriságában kisebb-nagyobb eltérések vannak.

Így például Zalában a *Gatyaszár*, illetőleg *Gatya utca* mellett *Gatyaláb*, *Gatyaláb ület* is van. Külterületi névként a *Bárnevolna*, *Ebédleső*, *Jaj-völgy*, *Kopladó*,

Proletár megvan. De már nem találjuk a megyei gyűjteményes kötetben a *Nikszbrót*, *Nincskenyér*, *Tecseráj*, *Tetűvár* neveket. – Érdekes, hogy a *Bárnevolna* utcanévként jelenik meg, és az ún. FAKSz-os házak hitelterhére utal, nem pedig határnévként a rossz minőségű szántóra, rétre. Ugyanakkor Somogyban is megvan a *Nikszbrót* – *Nikszprót* utcanévként. A *Proletár* gyakori dőlőnévként, de utcanévként is megjelenik, sőt alakváltozata, a *Proli* is. De *Tecseráj*, *Tetűvár* nincs. – Veszprém megye Tapolcai járásában van *Jajistenem utca* is. A névmagyarázat szerint valakinek a cipője beleragadt a nagy sárba, és így kiáltott fel: *Jaj istenem!* Itt is megtaláljuk a *Tetűvár* nevet, volt major, illetőleg cselédházak megnevezéseként.

A földrajzi nevek gyűjtése, közzététele jóvoltából Dunántúl esetében immár országrésznyi egybefüggő területeken végezhetünk élőnyelvi szempontú vizsgálatokat, s így a dialektológiai módszereket a névtanban újabb irányzatok kibontakoztatására alkalmazhatjuk. Az élő földrajzi nevek ugyanis elsősorban mégis az élőnyelvet tükrözik nyelvöldrajzi-szociolingvisztikai, illetőleg kommunikatív oldalról. Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó kutatási ágak közötti együttműködést bővítenünk kell. Számos olyan kérdés van, amelynek kutatása, tisztázása csak az élő névanyag sokrétű elemzésétől, vizsgálatától várható. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az úgynevezett földrajzi köznevek sok olyan szóképzleti elemet hordoznak, amely iránt a dialektológiának is érdeklődnie kell. Ám az eddigi gyakorlatból úgy tűnik, hogy a kutatásra bevonható anyagot szinte kizárólag a névtani gyűjtésektől remélhetjük. A szóban forgó névanyag emberi-társadalmi vonatkozásaira a kutatásoknak fokozottabb figyelmet kell fordítaniuk. Nem csupán a névadás, névalkotás, névteremtés, hanem a "névhordozás", a névterjesztés kérdése is integráns része e komplex kutatási témának.

A földrajzi köznevek a területi nyelvváltozatok lexikai elemei (is) egyben, így nem kell különösebben bizonygatnom, hogy a dialektológiai szemléletű élőnyelvi kutatások feladata is az idevágó kérdések vizsgálata. Sajnos, azt kell mondanunk, hogy nyelvjárastanunknak a nyelvöldrajzi szóképzlettan nem a legerősebb oldala. Az elkövetkezendő lexikográfiai munkálatokban nagyobb figyelmet kell fordítanunk az idevágó szóképzleti anyagra.

Az érzelmi elemeket hordozó nevek között előfordulnak tagolt mondat formájúak is: *Bárnevolna*, *Jajistenem*, *Nincskenyér* stb. Ezek a nevek nem lexikológiai elemek, s így nem tartozhatnak a területi változatok szóképzletébe, ugyanakkor funkcionálisan, a szemiotika felől nézve szoros kapcsolatban vannak az érzelmi elemeket hordozó "földrajzi köznevekkel". Ám az érzelmi elemeket hordozó, köznévi eredetű földrajzi neveket, mint például *Béka utca*, *Békavár* (<*békavár*), *Kányavár* (<*kánya* 'varjú' + *vár*), *Pityervár* (<*pityer* 'bűbös pacsirta' + *vár*), *Szűnyogvár* (<*szűnyogvár*), a nyelvi humor teremtette. Ezek a nevek ugyanúgy "értékelnek, minősítenek", mint a már fent említettek.

Az emocionális elemeket hordozó nevekben a névadásnak egy egészen sajátos formájával találkozunk, a meglepő, meghökkentő megnevezéssel. Különösen a lakott helyek (falurészek, utcanévek) esetében tapasztalható ez a törekvés. A névanyagnak ez a rétege többségében meglehetősen új és erős mozgást tükröz. A szociolingvisztikai rétegzettséget igen hasznos lenne itt egy kissé alaposabban

vizsgálunk, hiszen nyelvhasználatuk, pozíciójuk szerint jelentős különbségek sejthetők kommunikatív funkciójuk, szociális érvényűségük körül.

Az emocionális elemeket hordozó nevek – különösen a belterületiek – gyakran nincsenek egyedül, "riválisaik" vannak, pontosabban gyakran ők tekinthetők "riválisoknak" egy vagy több korábbi név alapján. A névalak előfordulása, gyakorisága – például megyénként – az elnevezés megoldásának helyzetére, pozíciójára is utal. Így például 'az alkalmanként vizes, vízállásos, sáros lakott rész' neveként szereplő *Békavár*, *Békaváros*, *Szűnyogvár* típusú nevek a Veszprém megyei Tapolcai, Ajkai járás élőnév-anyagában nem fordulnak elő, ugyanakkor Dunántúl nyugati, délnyugati régióiban – főleg a *Békavár* – gyakori megnevezésnek tekinthető, amint az alábbi táblázatos összeállítás mutatja:

a névalak	előfordulásának helye					Összesen
	Vas	Zala	Somogy	Baranya	Tolna	
<i>Békavár</i>	13	12	21	2	3	54 (78,26%)
<i>Békaváros</i>	1	–	4	6	4	15 (21,73%)
<i>Szűnyogvár</i>	–	–	2	1	–	3 (4,34%)
Összesen:	14	12	27	9	7	69 (100 %)

A *-vár*, *-város* utótagú nevek a megye, illetőleg a régió kontextusában kétségtelenül nyelvföldrajziságot/nyelvföldrajzi mozgást tükröznek. Feltehető, hogy szociolingvisztikai tényezők működését kell látnunk abban, hogy a *Békavár* névalak esetében Vas, Zala és Somogy szorosabb egységet alkot. – Vasban a *Békaváros* nyilván újabb jelenség, és dél-dunántúli kapcsolatokra utal. – Egyébként a *Kányavár* előfordulási adatai is a *Békavár* formával kapcsolatban mondott nyelvföldrajzi (és szociolingvisztikai) összefüggéseket valószínűsítik: Vas: 5, Zala: 6, Somogy: 5, Baranya: 2, Tolna: 0.

A megyei földrajzi neves köteteknek köszönhetően az érzelmi elemeket hordozó nevekből tekintélyes gyűjteményem van. Az adatok azt mutatják, hogy a szóban forgó nevek általában pejoratív hangulatúak. Ha lakott helyre utalnak, a névadásban gyakran az érintett embercsoportok/közösségek negatív értelmű megkülönböztetése, elkülönítése is ott lappang.

A településrészek negatív tartalmú szociális megkülönböztetése, minősítése igen széles körű. Ennek taglalásába itt most nem mehetek bele. Az idevágó névanyag strukturált egésznek tekinthető, amelynek a 'vizes, sáros, mély fekvésű utca, településrész' csupán egyetlen, fogalmilag is jól körülhatárolható területe. Másrészt a vizsgált régióban a *-vár* (ritkábban: *-város*) utótag formailag is sajátos földrajzinevalakulat, amelyben a névadás egy újabban működő, földrajzilag is megragadható szabályára mutatunk rá. Az efféle sajátos névalakban a megnevezés, megjelölés emocionális igényeinek megvalósulása ragadható meg.

A szóban forgó nevek föltétlenül újabb keletűek, régiókhoz kötődnek. – De legalább ennyire fontos kérdés a névadó közösség, illetőleg a névhordozó társadalmi

csoportok, rétegek kutatása. Hiszen az élő nevek vizsgálata számunkra előírja a nevet alkotó, hordozó és használó ember kutatását is. – A már felgyűjtött hatalmas névanyagnak nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai információkkal, újabb adatokkal való kiegészítése nélkülözhetetlenül fontos lenne. Ez a munkálat tovább ösztönözné a felgyűjtött és közzétett névanyagnak élőnyelvi feldolgozását. Másfelől éppen ezen a ponton kapcsolódhatna össze az eddiginél mélyebben az élő földrajzi nevek kutatása a területi változatok élőnyelvi vizsgálatával.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az úgynevezett földrajzi köznevek sok esetben olyan szóképzési elemek, amelyek – sajnos – mind a mai napig elkerülték a nyelvgyűjtők figyelmét. Így valójában hiába keressük az olyan táji szóképzési elemeket, mint például *békarfátó*, *békás*, *békavár*, *szűnyogos*, *szűnyogvár*, *koplaló* 'nyár derekán gyér, hitvány legelő', *csordajárás*, *kutyaszorító* stb.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségem a címül írt témát gazdagabb nyelvi anyaggal, egyéb összefüggés figyelembevételével tárgyalni. De talán a fentiekből is kiviláglik, hogy a nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai szempontok érvényesítésével az élőnév-kutatásnak bátran ki kell lépnie hagyományos keretei közül, érdeklődési körét a névalkotókra, a névhasználókra, sőt a névközvetítőkre is ki kell terjesztenie.

Az élő névanyag csoportnyelvi összetevői, földrajzi vonatkozásai nélkülözhetetlenül fontos információkat rejtenek. Erősíteni kell tehát a névtan és az élőnyelvi kutatások kapcsolatait a társadalmi gyűjtés szintjén is. Hogy félreértés ne essék, a névtani kötetek gyűjtőire, a munkálatok szervezőire, közlétevivőire magam is hálás szívvel gondolok. Ám a gyűjtést, feltárást – a lehetőségek szerint – állandó vagy meg-megújuló folyamatnak kell tekintenünk.

SZABÓ GÉZA

Földrajzi nevekből keletkezett családnevek az Órségben*

Az Órség semmilyen tekintetben sem egyértelmű tájegység. Terjedelmét, határát is másként vonták meg az egyes kutatók. Ma ismertek például a Történelmi Órség, a Belső-Órség és a Külső-Órség fogalmak. Az "órségi tartományról" fennmaradt első dicális conscriptio 1548-ból az alábbi községeket sorolja föl: Németújvár tartozéka, Pankasz, Szaknyér, Felsőrákos, Ispánk, Óriszentpéter, Szalafő, Hodos, Kapornak, Bükkalja, Szomoróc, Órmihályfa, Dávidháza, Senyeháza, Bajánháza, Kápolnásfalu és Szatta (DOMÓTOR SÁNDOR, Órség. Gondolat Kiadó, Bp., 1960. 9). Ez a dokumentum vált a Történelmi Órség – mint fogalom – alapjává. NEMES-NÉPI ZAKAL GYÖRGY 1818-ban kelt, ismert leírásában is nagyjából ezeket a

* Az Órség családnevei című nagyobb lélegzetű tanulmányból. Jelen közlemény folytatása a NÉ. 16. számában.

falvakat ismerjük föl, azzal a különbséggel, hogy Németújvár tartozéka nem szerepel nála, Felsőrákos helyett Külső Rákos és Belső Rákos, Kápolnásfalu helyett pedig Kerkáskápolna olvasható. Két új községnev is fölbukkan: Kercza és Kothormán. A 19. század közepétől már az Órséghez sorolják Velemért, Gödörházát és Magyarszombatfát is. (E három község megkülönböztető neve ma Belső-Órség.) A trianoni döntés következtében Jugoszláviához (a mai Szlovéniához) került Hodos, Bükkalja és Kapornak.

Századunkban, amikor a néprajz- és nyelvjáráskutatás fölfedezi az Órséget, még inkább kiterjednek határai. PÁVEL ÁGOSTON órségi kutatópontként jelöli a 30-as években pl. Máriaújfalut, Farkasfát és Kondorfát is (PÁVEL ÁGOSTON válogatott tanulmányai. Vas Megye Tanácsa kiadása, Szombathely, 1976. 91). VÉGH JÓZSEF órségi nyelvatlazában ezen túl Rábagyarmat és Csörötnek is szerepel (Órségi és hetési nyelvatlaz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959).

Kialakult így a Külső-Órség fogalma, amely a Történelmi Órséghez Szentgotthárd és Körmend irányába csatlakozik, nagyjából a Rába vonaláig tart. Ehhez a résztájégséghez tartozik Szentgotthárd (Zsida, Rábakethely, Máriaújfalu, Farkasfa városrészekkel), Magyarlak, Csörötnek, Rábagyarmat, Kondorfa, Hegyhátszentmárton, Ivánc, Viszák, Felsőmarác, Órimagyarósd, Szőce és Felsőjánosfa. HAJDÓ MIHÁLY Magyar becézőnevek című könyvében (Bp., 1974) még ennél is nagyobb léptékben gondolkodik, több zalai községből (pl. Csőde, Magyarföld, Szentgyörgyvölgy stb.) származó adatát minősíti órséginek. Az általam vizsgált terület egyik, fentebb említett területtel sem esik egybe. Amikor ott szinkrón névtani kutatásokba kezdtem, azt az egységteremtő tényezőt kellett kiválasztanom, amely a névválasztás és -használat tekintetében meghatározó lehet. Ez pedig – véleményem szerint – az anyakönyvi, illetve az államigazgatási körzetek azonossága. Így a vizsgálódás alá azokat a községeket vontam, amelyek a hegyhátszentjakabi, a pankaszi, az Őrszentpéteri és a bajánsenyei anyakönyvi kerülethez tartoztak 1950–1990 között. Ezek a községek: Szőce (1), Órimagyarósd (2), Pankasz (3), Kiskákos (4), Viszák (5), Felsőjánosfa (6), Hegyhátszentjakab (7), Szaknyér (8), Kondorfa (9), Szalafő (10), Őrszentpéter (11), Ispánk (12), Nagyrákos (13), Szatta (14), Bajánsenye (15), Kercaszomor (16), Kerkáskápolna (17), Magyarszombatfa (18), Gödörháza (19), Velemér (20).

A családnevek vizsgálatának legfontosabb forrásai az 1985. évi választói névjegyzékek, a lakónyilvántartó könyvek, az iskolai, óvodai naplók és a történeti összeírások, választói lajstromok voltak. Amikor tehát a mai nevekről szólok, akkor ez alatt az 1985. évi állapotokat értem. Minden szócikkben megadom a név mai abszolút és relatív megterhelését és falvankénti eloszlását. Az arányszámban az első a község sorszáma, a második az ottani e nevet viselők száma. A történeti adatokban az 1720-as szám az akkori összeírássra, az 1754-es az Urbáriumokra, az 1841-es és az 1839–41 közt elvégzett összeírásokra, az 1909-es az akkori birtokívekre, az 1945-ös pedig a korabeli választási névjegyzékekre utalnak. (Megtalálhatók a Vas Megyei Levéltárban.)

A családnevek bármely etimológiai szempontú felosztását is vesszük szemügyre, mindegyikben egyik alapkategóriaként találkozunk a földrajzi nevekből

keletkezett családnevekkel. Igaz, hogy a legtöbb névtani munkában helynevekből származó családnevekről is olvashatunk. Én mégis a tágabb jelentéstartalmú földrajzi név fogalmat használok, mert ebbe a folyók, tavak és más természeti képződmények is beletartoznak.

Közismert, és ezt a névtan jeles kutatói is megerősítették, hogy a magyar nevek történelmének minden időszakában és az ország bármely részén a földrajzi nevekből keletkezett családnevek közt az *-i* denominális nomen képzővel ellátott változat a leggyakoribb. (Vö. többek közt: BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete². Bp., 1958; Uő., A magyar személynevek XVI. századi történetéhez: MNy. 52 [1956]: 56; BÁRCZI GÉZA-BENKŐ LORÁND-BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1967; BENKŐ LORÁND, Régi magyar személyneveink. Bp., 1949; BÁLINT SÁNDOR, Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. MNyTK. 105 [1961]; B. GERGELY PIROSKA, A kalotaszegi magyar családnevek rendszertartani és funkcionális vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981; FEHÉRTÓI KATALIN, A XVI. századi magyar megkülönböztető nevek. NytudÉrt. 68 [1960]; SZABÓ ISTVÁN, Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. MNyTK. 86 [1954].) Az én gyűjtésemben a 112 főkategóriába sorolt névnek 83,9 %-a, azaz 94 ilyen.

Névkutatóink közül sokan fölítették a kérdést, vajon betöltheti-e a puszta, toldalék nélküli helynév a családnév szerepét. KNEZSA ISTVÁN még 1947-ben sem foglalt egyértelműen állást, ámbar elismerte, hogy nemcsak a történeti adatok közt, hanem a népnyelvben is találkozunk ilyen formákkal. "Ez is egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek tisztázásra várnak" – írta (A magyar és szlovák családnevek rendszere. Kézirat. Bp., 1965. 13). FEHÉRTÓI KATALIN is megjegyzi, hogy "régóta vita: vannak-e ilyen családnevek". Ő azonban egyértelmű igennel válaszol, és felsorol adattárából jó néhány esetet. Például: *Barachka, Buda, Gecsih, Kanisa, Saap, Zenthus, Themes, Tysyr, Trochan, Wamus, Zala*. Sőt még összetett, *-i* képző nélküli neveket is: *Chechtelek, Zentjanuspallya, Wyfalw, Geurgulaka* (i. m. 12–3). BÁLINT SÁNDOR kategorikusan megállapítja: "a tizedlajstromnak vannak olyan helynévi eredetű családnevei is, ahol maga a puszta földrajzi név vált vezetéknevvé, tehát az *-i* képző elmaradt. Ragozatlan, illetőleg képzővel el nem látott helynévnek családnévként való használata a régi magyar nyelvben nem volt szokatlan, mint ahogy a személynevek is könnyen váltak helynévvé" (i. m. 16). Itt tehát már nem lehetséges, hanem szabályszerű családnév-alakulási módról olvashatunk. SZABÓ ISTVÁN még ennél is továbbmegy, egyenesen azt állítja, hogy az ilyesfajta alakulásmód gyakori (i. m. 13). Az Órség mai családnevei közt is van 12 olyan név (10,7%-a a földrajzi nevekből keletkezett családneveknek), amely egyértelműen ide sorolandó. Ezen túl nem egy történeti adat is ide kívánczik. Bizonyára nem elegendő ez a nagyságrend messzemenő következtetésre. Mégis szembetűnő, hogy a mai és történeti nevek közt a helynévi alapú, toldalék nélküli családnevek mindegyikének (vagy csaknem mindegyikének) elhomályosult az alapjelentése, és hogy túlnyomó többségük régi egyelemű személynévből vált helynévvé, majd újra személyt, illetve családot jelölő névvé. A folyamatra egyébként szemléletes példát nyújt a *Csákány* családnév kapcsán J. SOLTÉSZ KATALIN (Nyt. 79 [1955]: 71–8). Mindebből arra következtethetünk, hogy a családnevek keletkezésének ez a módja a régiségre jellemző, és akkor divatozott,

amikor még a helynév alapjául szolgáló személynév a közösség emlékezetében – ha halványan is – de él.

Az adattárban a jelentés megfejtésének kísérletén túl próbát teszek a földrajzi név lehetséges lokalizálására is. Ennek során figyelembe vettem SZABÓ ISTVÁN megállapítását: "A kutatót ... könnyen félrevezethetik az olyan helységnévi családnevek, mint Pesti, Budai, Soproni stb. Kézenfekvő volna ugyanis az ismert városokra gondolni, holott ilyen néven Duna–Tisza közí déli falvakat találunk, ez esetben pedig – ha egyébként az ilyen azonosítások mindig feltételesek is – szinte bizonyossággal kell a környékbeli említett falvakra mint névadókra gondolni. Ha azonban az ilyenforma azonosításoknak hitelt óhajtunk biztosítani, névadóként csak környékbeli helységekre szabad gondolnunk." (I. m. 13.)

Én is eszerint jártam el, noha a dolgozatban szereplő családnevekről többnyire csak 1720-tól vannak bizonyosságot igazoló adataim. Mégis úgy gondolom, hogy így tévedhetek kevesebbet a névmagyarázat során, hiszen köztudottan meglehetősen zárt etnikai egység volt az Órség, ahova vélhetően csak a közelebbi országrészekről települtek be.

A névmagyarázathoz, illetve a helynév lokalizálásához fölhasználtam a Magyar Népköztársaság városainak és községeinek névtárát (Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp., 1977. a továbbiakban: Ntár), valamint HAJDÓ MIHÁLY, Az 1873. évi helységnévtár névgyűjtő szótára (MND. 81 [1989], a továbbiakban: HAJDÓ) és CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 3. (Bp., 1897. a továbbiakban: CSÁNKI) munkák adatait.

I. Helységnevet tartalmazó családnevek

a) Alapszókból álló név

1. *Baracska* ö:9, 0,12%; 10:6, 11:3. Már 1595-ben Ispánkon igazolható, *Baraska* alakban (PAPP VILMOS, Az Órségi kerkavölgyi községek népmozgalmi: Vasi Szemle 27/1). Az 1720-as összeírásban már *Baracska* 10:1, 17:2. 1754-ben *Baracska* ~ *Baratska* formában 8:1, 10:1, 12:1. 1841-ben *Baracska* 10:1, 11:1. Ettől kezdve mindmáig ebben a két községben. Fejér megyei településről. (Ntár 121, HAJDÓ 39, CSÁNKI 3: 318). Régebben Bács és Bars megyének is volt egy azonos nevű helysége (HAJDÓ 39). 2. *Csejka* ö:6, 0,08%; 6:6. Csak 1945-től, akkor 1:4. A történelmi Vas megyében a középkorban "Mogyorókeréktől északra" volt egy *Csejke* ~ *Csejka* nevű község. (CSÁNKI 2: 741). 3. *Dobrotka* ö:1, 0,013%; 3:1. Történeti adata nincs. Valószínű szláv helységnévből. 4. *Goór* ö:1, 0,013%; 15:1. Történeti adata nincs. *Gór* Bó melletti vasi helység (Ntár 129). 5. *Hahót* ö:22, 0,29%; 1:1, 2:17, 7:4. 1909-ben 3:1, 1945-ben 2:7, 3:2, 6:5. *Hahót* nevű zalai község (Ntár 130, HAJDÓ 330) után, amely a Hunyadiak idején *Hahót* (CSÁNKI 3: 58) volt. 6. *Hahót* ö:1, 0,013%; 3:1. 1860-ban 3:2, 1909-ben 3:1, 1945-ben -. Lásd *Hahót*. 7. *Hermán* ö:3, 0,039%; 20:3. Csak 1945-től, akkor 1950-ig Gyöngyöshermán, a múlt századig még csak *Hermán* (CSÁNKI 2: 755, HAJDÓ 241), jelenleg Szombathely része. A településnév személynévi alapú (FNESz.). 8. *Rákos* ö:5, 0,065%; 7:5. 1945-ben 7:2. Kis- és Nagyrákos utótagja. A köznapi használatban a *Rákos* nevet Nagyrákosra értik. 9. *Rimán* ö:6, 0,08%; 11:6. 1945-ben 11:6. Szőce melletti Vas megyei településről (HAJDÓ 241). 10. *Sóter* ö:3, 0,039%; 11:3.

Talán a *Sőjtör* – *Sőjtér* helynévből (vö. PAIS: MNy. 9 [1913]: 174; MOLLAY: NytudÉrt. 89 [1976]: 213). 11. *Sztrégova* ö:1, 0,013%; 11:1. Ma Szlovákiához tartozó településről. Régebben *Alsó- és Felső-Sztrégova* a losonci járásban (CSÁNKI I: 108, HAJDÚ 87).

SZABÓ LÁSZLÓ

Kolozsvár és környéke néhány helynévének történeti-etimológiai vizsgálata a Hunyadiak korától Bethlen Gábor haláláig

Tudományos és kiadói munkássága során Hajdú Mihály mindig különös figyelmet fordított Erdélyre. SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat több előadásában is megvizsgálta, s rámutatott arra, milyen gazdag anyagot tartalmaznak az eddig megjelent kötetek a keleti magyar nyelvjárások történetét illetően (L. HAJDÚ MIHÁLY, A XVII–XIX. századi magyar néprajz német jövevényszavai: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. Budapest–Wien, 1989. 399–403). A következőkben szülővárosom, Kolozsvár néhány olyan évszázados helynévének történeti adatát és az ezekből kikövetkeztethető névfejtési lehetőségeket vizsgálom meg, melyek vagy a magyar, vagy pedig a német, román, a zsidó, illetőleg a szláv településtörténet szempontjából tanulságosak, s a korai *Vajda pataka* alakban olyan nevet is találtam, amelyik az erdélyi magyarokú cigányság korai jelenlétére utal Kolozsvárott.

Barátok kertje 1571: *Kerijk es azon eo k. Byro vramat hogij Mykor az wj Eztendeo Ayandekawal Ala Mennek Az feyedelmhez lelyek meg eo k. Igario Mjhalit Es Inchek zep zowal, hofi lenne wres az Baratok kertenek Byrodalmatol, Es engedye megh Az varosnak ..., hwl penig Nem akar Engedny az eo k. keresenek Azwtan keoneregienek eo k. varos Newewel Erte hofi eo N. Engedue megh Az varosnak, Megh Jelentwen azt hogij Mjnenmew Nagy zwksege volna Az varosnak arra a kertre Themteo helnek ... az Harisongarbely zeolek Myweltetesereis eo k. legien gondiok Ne pwtzwlilianak ely* (Kv. TanJK. V3. 60b)¹. A Felső-Szén utca környékén, a századunk fordulóján emelt Ferenc József Tudományegyetem klinikai épületei területén lévő egykori kert. Itt a múlt század közepe táján még a ferencrendi szerzetesek majorja állott.

Baromszer 1694: *vulgo Baromszer alias Granat Ucczáb(an) Nemes Pappfalvi Havasalfi Laszlo Uram Hdza* (Kv. BánffyRok. Lázár lev. 27 Fsc 27, 28. sz.). A barom itt szarvasmárhát jelent (vö. SzT. I: 593), a szer sor szavunk jelentésbeli megfelelője. Az erdélyi várakban a *barompiac* és a *baromvásár* szavak is jelentkeznak, de e

¹Rövidítéseim részben az erdélyi levéltárak belső rövidítésrendszerének gyakorlatát követik, részben pedig az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat (Szerk. SZABÓ T. ATTILA. 1–4. Kritérium, Kolozsvár/Bukarest, 1975–84). L. még a cikk végén Rövidítések.

kolozsvári helynév igen ősi magyar szemlélet tükrözője. Az utótag megfelelő több uráli nyelvben is megvannak (TESz. 3: 730–2).

Bársonyszer 1695: *Mídon volnanak ... Kolosvar Varosab(an) a piacz szer alfiajs vulgo Barsony szerb[en] levő ... üdösbük Czegej Vass György Ur[am] hazanal* (Kv. EM. Wass lt. 27), l. még: 1662: *a Piacz szeren* (Kv. EM. BánffyNemz. kv. i csomó), de 1672/1718: *Ebeni Istvan Uramrol ... szállot ... Ház vagyon az Piacz szeren az ovar felol valo Soron* (Kv. EM. Wass lt. 15). 1792: *Boszorkány sorul v. a kőfal mellől* (Kv. RHAK 358. 1792. február 25-i bejegyzés). Az utóbbi Édesapám elbeszélése szerint a Bethlen bástya alatt, a várfalon belül volt. Vö. *Baromszer*.

Békás patak 1562: *... in p[ro]montorio Bekas pathak vendlia* (Kv. TanJk. V/1. 158, 174, 178). 1568: *az bekas patakbelij az zent görög hegijen valo zöló (in elo wolg) az vra az zena fwbe vala (közep vchija)* (Kv. TörvJk. 158). 1570: *Az Bekas patakra Meneo Eöswent Beh foglaltak, Byro vramat eo k. kerik azon zabadiassa megh* (Kv. TanJk. V/3 26b). 1570: *ad p(re)paratione(m) fontis in Bekas patak ... ad Restauran(dum) pontis sup(er) flu(viu)m Nadas existen(tis) lignis ad pontem in vale Cañanto existen(tem) in promontorio Bekas patak* (Kv. Szám 1/XIII. 336–7). 1604: *Az Bekas Patak güepwinel az hún fel megijen Felekre az Vih iob keez feleol ... Az Zena fw zeelben ... Az Bachy Thomas feolde mellet Hidelue felet (iz.)* (M. N. Múzeum Br. Hadák cs. lt.). 1621: *Bekaspatakban* (Kv. TanJk. II/1. 328). 1629: *Bekas Patakban [szö.]* (Kv. TanJk. VII/3. 58).

Békás patakra menő ösvény 1570: *Aztis ertyk eo k. hogi az Dnyes kertekel Az Bekas patakra Meneo Eoswent Beh foglaltak, Byro vramat eo k. keryk azon zabadiassa megh* (Kv. TanJk. V/3 9a).

Bongort 1628: *az fenesi hatar feleol Bongort fele ... Az igines ut megien le Bangartrol az Szaszok utiara* [Bóc²; KHn. 182, SzT. 1: 995]. A név magyarázatát a SzT. 1: 995. lapján találjuk meg az 1864-es adathban: *Bongort e német szóról Baumgarten (:fák kertje:), mely hajdon gyümölcsös kert volt* (Vajdaszentiván MT, Pusty MgHt. XIV/2. 344a SzT. 1: 995, vö. HORGER: MNY. 30[1934]: 165 és SZABÓ T. ATTILA, A szó és az ember. Kolozsvár/Bukarest, 1971. 179–97).

Espotály gátja 1577: *Az Espotal gattyanak el zakadassat meg Ertettek eo kegmek kerik azért eo kegmek Byro vramat tanachyawal hogy ... valazzon az tanachybely vraimba kik meg lassak my legie(n) az oka az gatnak el zakadassanak, ha az Bonczyday Gergely e vagy egieh, ha penig vgy talaltatyk, hogy Bonczydai gergely kerty ortalmas az gatnak eo kegmek vonnjak el Azon keppe(n) az felseo gatnak meg latassara is legien gongia eo kegmenek es ha zwksege silipet chinaltatni, aztis chinaltassa meg eo kegme az ag hordasra penig kenzerjtesse eo kegme zorgalmatoson mind az also felseo falukbelij Jobagiot* (Kv. TanJk. V/3. 140b).

Espotály hídjá 1578: *Az Espotaly higgianak romlassat ertyk eo kegmek kerik eo kegmet Byro vramat tanachiawal hogij ... arrais lenne gongia* (Kv. TanJk. V/3. 162a).

²Bóc elpusztult falu a Kolozsvárhoz közeli Bács és Szucság határában. 1754-ben templomát még említik vö. 1341. *Pass. seu villa Buch* (CSÁNKI 5: 335).

Espotály malom 1573: *Eorel volt eo Az espotali Molnaba* (Kv. TörvJk. III/3. 212) vö. KvTel. 106. Szent Erzsébet malom.

Farkas utca "a Farkas nemzetség utcája" 1453: *farkas wcza extra Muros, Farkas wcza, farkawcz (sic), farkaswc extra Muros* (Kv. MSSNrU. 1379/1975 és TörtT. 1882: 541, 744). 1558: *Racio Lupporum Farkas Wczay ferhal* (Kv. Szám. 1/III. 11). 1564: *Luporu(m) inferior ... Extra muros Lupporum ... Luporum Exterior* (Kv. Szám. 1/XII). 1566: *Wolfergass* (Kv. Szám. 1/XI. 30). 1598: *Zaz Balint az Capitan Farkas vchaban kijeol* (Kv. TörvJk. VI/1. 330 a). 1609: *Kwlseo Farkas vczaban* (Kv. Szám. IV/126. 3/2). Vö. SZABÓ, ÁDÁM T.: Ungarische Namen in Klausenburg: Halbasien. Zeitschrift für Deutsche Literatur und Kultur Südsteuropas. München, 1/2 [1991]: 51–62.

HEREPEI JÁNOS Szegedről Tulogdy Jánoshoz Kolozsvárra írt 1969. október 19-én kelt levelében e nevükről így nyilatkozik: a "*Farkas-utca neve a honfoglaláskori Farkas-nemzetségnév öröke*" (SzTA.). Mivel a Külső-Farkas, későbbi Zápolya-utcában (az egykori Kalevala [1940–4], jelenlegi Semenicolui utca táján) 1941-ben, majd a Pata utca elején 1987-ben honfoglaláskori magyar sírokat ástak ki, a Farkas és a Közép utcákban pedig 1453-ban *Albertus Farkas* és *Michael Farkas* laknak (az utóbbi az utca névadó családjából lehet (vö. Kv. MSSNrU. 1379/1975)). HEREPEI feltételezését immár igen komoly névtörténeti és régészeti bizonyítékok igazolják (vö. Magyar Múzeum. Budapest, 1/1–4 [1991]: 73–81 + térkép). E területen levő honfoglaláskori magyar sírjainkra az 1970-es és 1980-as években a Pata utca új városrészét építették reá, s így városrendezés címen felszámolták Erdély fővárosának önálló magyar zöldésgétermesztőt, s egyben Kolozsvár leghagyományörzőbb lakosságát, s honfoglaláskori magyar temetőit is (vö. *Háudt*).

Fazakas utca 1453: *Fazokas wcza* (Kelemen Lajos szerint ez a Szentegyház utca régi neve) (Kv. MSSNrU. 1379 vö. SzTA. KvTel. 44). 1568: *in platea faşekas ... Kijralij wcjan megivnk vala Bornemizaneual ... Mikor az gywlas Monostor wcjaba vala* (Kv. TörvJk. 158). 1598: *Nagy Razman Adam ... az Kis Fazakas vchaban lakek* (Kv. TörvJk. VI/1. 330 a,). Vö. *Szentegyház utca* és *Kirchengasse*, továbbá Kolozsvár magyar polgárainak 1453-as összeírásában *Fazakas*: 1453: *Emricus Fazakas* (Lunga platea Extra Murcs) (Kv. MSSNrU. 1379/1975).

Felek "Erdőfelek rom. Felcacu" 1573: *Az felekieknek ... Mostany Ideoben zabadsagok legien Az Jwhal az Niomasba az tarcha hazan jany ... Az Zena fwben pedig Ne Mennyenek az zenaba kart seh tegienek* (Kv. TanJk. V/3. 90b). 1577: *koloswary ember Juha meg maraggio(n) az Kaianto veolghe, az feleky Juhot penig haichyak ky onnet oda a howa az electis eo kegmek varosul hatart mutatot nekik* (Kv. TanJk. V/3. 140b). 1609: *az Felek alatt ualo hyd* (Kv. Szám. 26/IV. 31).

Felek falu lakói mind görög egyesült hitű románok, egy zord és sziklás dombon laknak természetesen Kolozsvár saját területén. Mindnyájan szabad költözési joggal rendelkeznek; a néhai magyar királyok az utak őrzésére telepítették őket, minden adótól mentesek voltak, korábban a városnak fizettek bizonyos taxát, de a török adóztatások miatt a kolozsvári református egyházközségnek adták zálogba kölcsön fejében, most attól függnek, eközben azonban nem a megye, hanem Kolozsvár törvényhatósága alá tartoznak (I. SZABÓ T. ÁDÁM, Kolozsvár és Felek

adóösszeírása 1750-ből. Bp., 1983: 92). L. még Uó, Fel + lak - Fellek - Felek: FUF. Helsinki, 47/2-3 [1986]: 231-5. Kiss LAJOS MNy.-béli (77 [1981]: 337) és FUF-béli egymást kijavító közléseimet összekeveri. Mivel Felek környékén a Torda felé menő hadiút mentén az Árpád-korban komoly magyar és magyar-székely - e terület névadásában mérvadó - magyarajkú lakosság volt pl. Ajtony, Bikal, Györgyfalva lakói (itt pedig a Basa nemzetség és a Zombor nemzetség birtokai), - akár személynévi, akár köznévi szinten a német eredeztetést (*Fleck - Felek*) nem tartom valószínűnek, a *Fel + lak* névtípusra viszont e korból sok jó magyar adatunk van (l. FUF i.h. 233).³ Nem kell ott is idegen (szláv vagy német) eredetet keresnünk, ahol történeti adataink mást sugallnak. Különösen nem valószínű Felek esetében a kfn. vlęc "vásárjogú község" eredeztetés, ezt semmiféle középkori adatunk nem támasztja alá. Ez esetben a magyar-román kölcsönzés, majd a román-magyar visszakölcsönzés jóval valószínűbb vő. FNESz.⁴ 1: 423.

Házsongárd 1503: *vinea sua (n. Elyzabeth) in promontorio Coloswariensi Hasongarth vocato* (Weynwr Stephanus Elyzabeth nevű özvegyének végrendelete, kelt 1503. december 12-én - OL. DI. 36399 Kolozsmonostori jegyzőkönyv 10). 1570: *harsongarthba veoth volt Ew egy darab zeleet ... harsongart alat* (Kv. TörvJk. III/2: 106). 1571: *az Harsongarthbely zeolek Myweltetesereis eo k. legien gondiok Ne pwtzwillianak ely ... az viakatis hwl meg zorítottak Mint az Magiarwchay Kls Aytonal es egleb helleken Lassak meg eo k. Es zabaditassak meg hwl Nem Illik lenny* (Kv. TanJk. V/3 35a). 1573: *egy darab zeolet veot hassongarthba fl. 3 es egy on kannan ... harsongarton Jeonek volt zepliekbeol ala eo Jeoh volt Harsongarthbol* (Kv. TörvJk. III/3: 264, 291). 1621: *Zent Georgj hegien. Aszszu patakban. Keomalban. Bekaspatakban. Hasongarthban* (Kv. TanJk. II/1. 328). 1629: *az peres Zeoleo ... felseo harsongarthba(n)* (Kv. TörvJk. VII/3: 73).

A *Haselgarten*ből, esetleg a *Hasengarten*-ből való eredeztetés (SzTA. VálfTan. 1: 397 és nyomán FNESz.⁴ 1: 577) és a *Hazinschart*-ből való német személynévi származtatás (CsÁNKI 5: 316 és LUMTZER-MELICH, DOLw. 1900: 132) mellett van egy, a város egykori etnikai és nyelvi viszonyait is jobban tükröző - a magyar és a szász helyi dialektusok kölcsönhatásán alapuló - eredeztetés. Erre SZABÓ T. ATTILA már gyermekkori közös kirándulásaink során fölhevta figyelmemet, mint egyik lehetséges névmagyarázatra. E kimásolt levélrészletet SZABÓ T. ATTILA minden valószínűség szerint 1971-ben Kolozsvárott, ill. Bukarestben megjelent Anyanyelvünk életéből (Házsongárd 397-401) c. tanulmánykötetének nyomdába való leadását követőleg kapta meg Tulogdy Jánostól, ezért sem ír róla. Jegyzetei között most akadtam rá ezekre a sorokra, melynek forrása Édesapám kezeírásában olvasható: HEREFEL JÁNOS 1969. X. 19-én Szegedről Kolozsvárra, Tulogdy Jánoshoz írott levele. HEREFEL ősi kolozsvári református család sarja, a Házsongárd történetének kitűnő ismerője, így ír Erdély leghíresebb temetője nevének eredetéről: "megkérdőjelezett feltételezésem szerint a Házsongárd a hárs-(egykori tájszólással háš)-berekben elterülő gyümölcsösről: háš+(b)ongárd-ról kapta nevét." Szerintem ezen elmélet van olyan életképes, mint

³Vö. még a *fel-* előtagú névszók gyakoriságával (SzT. 3: 830-1162), *Felszeg* hegynévünkkel (SzT. 3: 1081) és *Felgyő, Fellek, Felőr* helyneveinkkel (FNESz.⁴ 1: 451-2).

bármely eddigi névetimológia, mivel *hárs* szavunk történeti megfelelője ómagyar kori összetételeinkben 1093: *Hassag* (PRT. 8: 267), illetőleg 1158e./1158/1323/1403: *Hasfa* (KARÁCSONYI, Szt. István 81) alakban jelentkezik. Még akkor is, ha ezen ősi szavunkat e névösszetétel keletkezésekor már *hárs*-nak ejtik, a hármas mássalhangzótorlódásba (*hársbongárd*) a kései Árpád-kor kolozsvári magyar polgárainak, de még Mátyás király magyarjainak is bizonyosan belétört volna a nyelve. További történeti növényföldrajzi kutatások szükségesek ezen etimológia valószínűsítése végett (vö. HEREFEI JÁNOS, A Hársongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Bp., 1988; vö. TESz. 1: 63–4 és FNEsz. 1: 577).

Heltai Gáspár kertje 1571: *vegeztek ezt eo K. városi hogy az Eottuesek Thornyatwl fogwa. Az Smelcher Istwan kerteiglen ... az Appro kerteket megh lassak, es ely Thyztitassak onnat hogy zabad Jaras legen az város Mellet, ha kinek kertj lezen keozte ... hagiak megh hogy ezennapigh ely Bonchiak onnath ... az heltay gaspar kertei Neh banchak* (Kv. TanJk. V/3. 35a). A reformáció nagy magyar írójának és könyvnyomtatójának kertjéről van itt szó. Heltai Gáspár Kolozsvár szász polgárai között szerepel, s fia, ifj. Heltai Gáspár is. A könyvnyomtató Heltait mind a magyar, mind pedig a szász polgárok megbecsülik. Kulturális munkásságát magyarul, a város magyar nyelvű többsége fölemelése végett fejti ki, azok érdekében, akik igénylik, s veszik kora európai színvonalán álló kiadványait.

Hentelerek vágóhídja 1573: *vegeztek volt eo k. hogi az hentelerek vago hídla Mellet valo vtai meg tyztituaak [!], keryk Byro vramat Ne halassa, Mert mynd ely keozelget az Zuret es Nem leszen hwl ely Jarniok* (Kv. TanJk. V/3. 82a). A *hentellér* valószínűleg német eredetű mészáros, hentes jelentésben, noha kialakulásában *hentes* szavunk hangalakbéli hatása is szerepet játszhatott (vö. TESz. 2: 91–3).

Rövidítések

EM.	= Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára (Kolozsvár)
Hib.	= hitbizományban
Kv.	= Kolozsvár város levéltára (a Román Tudományos Akadémia, majd a Belügyminisztérium kezelésében)
lev.	= levelei
ll.	= levéltára
MSSNrU.	= Az unitárius egyház kolozsvári levéltárának jelzete. Ezen levéltárat előbb a Román Tudományos Akadémia (1975), majd a Belügyminisztérium (1980) sajtóította ki, jogi állása így tisztázatlan.
Rok.	= rokonság
sz.	= szántó
sző.	= szőlő
SzTA.	= Szabó T. Attila hagyatéka
TanJk.	= Tancsai Jegyzőkönyvek
TörvJk.	= Törvénykezési jegyzőkönyvek (Kolozsvár szabad királyi város levéltára)
Wass	= a gróf Czepei és Szentgyeddi Wass család levéltára az EM.-ban (hitbizományban)

SZABÓ T. ÁDÁM

Szabó Pál a nevekről, a névdívatról

1. Magam névtudománnyal nem foglalkoztam. Most mégis két idevágó adalékkal kívánom köszönteni hatvanadik születésnapján Hajdú tanár urat. Ezzel is mintegy jelezni akarván, hogy Hajdú Miska (mert barátilag csak így szoktuk emlegetni magunk között) a magyar onomasztikának páratlan egyénisége. Páratlan, mert nemcsak kitűnő monográfiájával, számos dolgozatával és a Névtani Értesítő következetes megjelentetésével szolgálta és szolgálja ezt a fontos diszciplínát, hanem azzal – és mindenekelőtt ebben páratlan! –, hogy évtizedek óta szervezi szinte az országra és azon túlra kiterjedően a különböző típusú nevek gyűjtését, és hogy az ezekből készült rendszerezéseket, gyűjteményeket – a pénztelenség ellenére – sorra-rendre ki is adja. Micsoda hatalmas anyag! Van és lesz mit feldolgozni! De hadd tegyem hozzá, mindez csak azért lehetséges, mert szigorú, mégis közvetlen emberi és tanári egyénisége valósággal vonzza a hallgatókat és a már végzetetteket is. Nevét színes sorozatai minden bizonnyal meg fogják őrizni, amíg csak lesz magyar névtudomány.

Szabó Pált pedig azért választottam, mert Békés, Hajdú Mihály szűkebb pátriája és Bihar, Szabó Pál szépprózájának színhelye, ha nem is azonos tájék, azért sok rokon vonást mutat.

2. Véleményem szerint a népi írók – mind a mondanivaló, mind a stílus felől – sajátos színfoltot képviselnek a magyar irodalomban, akkor is, ha napjainkban szinte nem illik róluk beszélni, legfeljebb elmarasztalón. Szabó Pál regényeit, novelláit, írásait olvasva például nemcsak gyönyörködhetünk a kedves bihari tájban és emberben, az izes bihari nyelvben, hanem tanulhatunk tőle élet- és munkaszeretetet, tisztességet, emberséget és még sok mindent, amire napjainkban olyan nagy szükségünk lenne. Mit ábrázol Szabó Pál szépprózájában? Elsősorban a falut, az emberek mindennapi életét: küzdelmeiket, örömeiket, szokásaikat, az őket körülvevő természetet, és mindezt körforgásban, örök ismétlésben és ugyanakkor örök változatosságban. A cselekmény szálait az időélmény fűzi egybe. Megjegyzem még, hogy Szabó Pál írását a realista ábrázoláson belül mindig bizonyos melegség, líra, költőiség, nemegyszer humor lengi át.

3. Az elmondottak alapján nem csodálkozhatunk rajta, hogy Szabó Pálnak volt szava a falusi emberek nevéhez, sőt a névdívatához is.

"Bölcös" című regényében (Turul kiadás, Bp., 1943. 79–81) nemcsak észleli, hogy sok József nevű található a bemutatott történet színhelyén, hanem megkeresi az okát is, és a rá jellemző hangulatos stílusban elő is adja.

"József-nap nevezetes nap a faluban, nem csak azért, mert ez a nap jelenti a tulajdonképpeni tavaszt (Sándor, József, Benedek zsákkal hozzák a meleget), hanem azért is, mert Józsefnek hívnak legalább minden negyedik embert. Itt van mindjárt maga Góz József, aztán a komája, Tarcali József, a többi pedig: Takács József, Eszenyi József, Tót József, Kis József, Nagy József, Barabás József, Szűcs József, Mezei József, Kállai József, Pincés József ... dehát ki győzné felsorolni az összes

Józsefeket? Elég az hozzá, hogy a falut avval szokták emlegetni a szomszéd falusiak, hogy itt még az isten is József.

Ez itt a divat. Meg a nagy has. Amint ezt válaszképpen aztán a helybeliek mondják. Nevüket viselik is büszkén. S rendre keresztelik erre a névre a gyermekeiket.

Egyébként pedig ennek a szinte járványos Józsefnek igen érdekes története van. Élt vala ugyanis a régi időben egy jámbor, istenfélő ember a faluban, akit Beregszászi Józsefnek hívtak. Akinek az apja is szintén Istennek tetsző életet élt nyilván, aminek bizonyosságára a bibliai József emlékére és tiszteletére ő is Józsefnek kereszteltette egyszülött fiát. A későbbi módos jobbágyot s a helység bíráját."

Itt aztán az író közöl egy 1836-ból származó "öreg írás"-t, amely szerint Beregszászi József főbíró annak idején az urasággal szemben a falu, a falusiak mellé állt, és az ő javukra munkálkodott. Ezért aztán a "Tekéntetes Úri Szék" "1 esztendeji tömlőcre, 100 pálca ütésekre" ítélte. Elítéltetett továbbá az esküdt, öt öreg tanácsadó és még sokan mások.

Így aztán "Beregszászi József bíró után szélére keresztelték Józsefnek a gyermekeket. A József-nap tehát a falunak nagy ünnepnapja lett, minden családnak van valakije, akit okvetlenül fel kell köszönteni. Ami nem olyan egyszerű dolog, mert az embert kínálják evvel, avval, pálinkával, pogácsával, s borral egyvelest ..."

Úgy gondolom, ez a regényrészlet a névdivat viszonylag korai felfedezéséről meg arról tanúskodik, hogy már akkoriban keresték is egy-egy név nagyobb elterjedtségének az okát.

4. Biharugrán is sok ragadványnév élhet. Erre idézek az 1939-es "Szakadék" című regényből egy részletet (Őszi vetés. Szépirodalmi K. Bp., 1964. 9), amelyben az író az egyik ilyen név eredetét – vagy vélt eredetét? – is leírja. És találkozunk itt egy sajátos metaforikus utcaelnevezéssel is.

"Ez az utca a falu leghíresebb utcája. Nem azért, mintha ez volna a legnagyobb utca, vagy hogy a leggazdagabb emberek lakanának benn, hanem azért, mert ebben az utcában lakik Kondás Mihály meg Aranyos Baji ...

Az utca alig volt utcának nevezhető, mert az egyik oldalon urasági épületek, tisztálakások, műhelyek sorakoztak, csak a másik oldalon laktak parasztemberek. Ennek az utcának még neve sem volt. Úgy mondták csak, hogy arra ni, Aranyos Bajiék felé, vagy pedig úgy, hogy félgatyaszár-utca.

Aranyos Bajit egyébként Baji Mihálynak hívták, az aranyos előnév azért tapadt rá, mert beszélték, hogy ennek előtte teméntelen aranyat talált volna. Akár talált, akár nem, jómódú ember volt, és nem utolsó dolog ilyen emberrel egy utcában lakni. A híres emberről minden szomszédra cseppen valamicske. Itt van mindjárt maga Hódi János, a fiával ... Hódiékon túl Pocók Rózsa, Pocókékon túl meg Gyenge Rózsa, azon túl meg Senye Bikai, Suszter Kis Jóska, Lacitót Jóska, de ki győzne annyi derék embert számon tartani? Nem is beszélve Sodró Ács Lajosról. Elég az hozzá, hogy ebben az utcában aztán mindenkinek van neve bőségesen."

5. Végezetül azt kívánom Hajdú Miska kedves barátomnak, hogy még nagyon sokáig szervezze a nevek gyűjtését, megjelentetését, valamint a névtudományi munkálatokat, ugyanolyan csendes szívóssággal és eredményességgel, ahogy eddig tette.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Vezetéknevek morfológiai különállásáról

A személynevek – mint a tulajdonnevek (logikai kategóriájuk szerint: a szinguláris terminusok) meghatározott csoportjai – morfológiai szempontból általában szabályos viselkedésűek. Azaz, (i) fonotaktikai (ezen belül hangrendi) felépítésükben és (ii) toldalékolásuk módjában szokásosan rendhagyó változatokat vagy váltakozást nem mutatnak, vö.

ISTEN ÉLTESSE SOKÁIG HAJDÚ MIHÁLYT/MISKÁT!

és

SOK BOLDOG SZÜLETÉSNAPOT HAJDÚ MIHÁLYNAK/MISKÁNAK!

(ld. *Mihályt*, mint *kirdlyt*, *tekintélyt* stb., a tárgyrag szabályosan tövéghangzó nélküli illesztésével; illetve *Miskának* mint *onomasztikának*, *urának*/szolgdlódnak, (nagy)papdnak és így tovább, az alsó nyelvválású magánhangzók nyúlásával a morfémahatáron).

Morfológiaiilag – a toldalékolás szempontjából – a keresztnévek alig mutatnak eltérést a köznevekhez viszonyítva. (A lapidáris megállapítás természetesen azzal a megszorítással érvényes, hogy a prelexikálisan átformált becézó alakokat ebben a vonatkozásban önálló lexikai egységeknek tekintjük.) Körükben legfeljebb a hangrendi viselkedés terén találunk sajátos anomáliákat: *József* (magas toldalékolású) – *Mózes* (magas, csetleg mély toldalékolású); *Ágnes* (fakultatív toldalékolású).

A történetileg és nyelviileg szerteágazó előzményű vezetéknévek halmazában a kép bonyolultabb. Köznévvel alakilag vagy alakilag és történetileg megegyező vezetéknévek egyik típusa, amely a ragozási paradigmában rendhagyó, maga is több altípust foglal magában, például:

- (i) *Sík* (alaki egyezéssel a mély toldalékolású névszóval),
- (ii) *Derek* (alaki és történeti egyezéssel a mély toldalékolású denominális adjektívumból),
- (iii) *Bokor* (alaki és ?történeti egyezéssel a magánhangzóvesztő tótípus mellett),
- (iv) *Vődő* (alaki és történeti egyezéssel a *vő/vej[-]* tótípusú köznév mellett).

A felsoroltak közös morfológiai tulajdonsága az, hogy nem a közszoí megfelelőivel egyező toldalékváltozatokat veszük föl: *Sík-et, Derék-ől, Bokor-on, Vőd-je*. (Szükségtelen megjegyezni, hogy a vezetéknévben szereplő, rendhagyó toldalékolást mutató köznevek, ha vezetéknévként továbbképzett alakban viszik tovább a közszoí, természetesen szabályos alakulatok: *Héj(j)as, Lovas* stb. Fontos megemlíteni ezzel szemben azt a körülményt, hogy a hagyományörző, történeti írásmódú variánsok között fennmaradtak fonetikailag látszatra megmagyarázhatatlan – a szóvégi egyjegyű mássalhangzót kettőző – formák: *Kiss, Papp*. Ezekre NÁDASDY ÁDÁM kultúrtörténeti magyarázatot ad: a német helyesírási gyakorlatnak, a rövid magánhangzó sajátos jelölésének átvételéről van szó a korabeli anyakönyvezésben. Lehet azonban, hogy ezekkel kapcsolatban más szempont is felvetődik.)

A vezetéknévek normaszegő morfológiai viselkedése súlyos elméleti problémát fed föl: Mi az oka annak, hogy a speciális jelentéstani szerep megszűnteti a szabályos paradigmába való beilleszkedésüket? A hangtani magyarázat lehetőségét elzárni látszik az a tény, hogy a párhuzamos, nem személynévi szerepű alakok normatíve mindig a paradigmán belül maradnak. A magyarázó elvet – legalábbis részben – mégis a fonológia kínálja. A jelenségkörrel kapcsolatos fontosabb tények a következők.

(i) Rendhagyó, fonológiai szabállyal nem módosított köznévi alakváltozatok kerülnek használatba számottevően eltérő jelentésbeli viszonyok megjelenítésekor: *(a tehén) borja – (a gazda) borjúja, nőjét – nejét, szók (és szólások) – szavak (és tettek)* stb.

(ii) A metanyelvi használat a töveket kivonja a fonológiai folyamatok (az alaktani paradigmába való illesztés) hatálya alól: *'derék'-et, 'cél'-nek, 'Bokor'-ok*. A metanyelvi használatot morfológiai elem csak kivételesen jelöli meg: *nagyoi* 'durva megdolgozással munkára előkészít' vs. *nagyoll* '(túl) nagynak tart, nevez'. Az *-l* képző nyújtása, amely a toldalékismétlés impresszióját ébreszti, jelzi a kategóriaváltást, és korlátozza a paradigmán belüli alakváltozatok közötti választást, ld. *nagyollotta – *nagyolotta*. Itt érdemes utalni ismét arra, hogy – különösen az egy szótagú, rövid magánhangzót tartalmazó – vezetéknévek gyakori anyakönyvezési írásmódja is megismétli a szótagzáró mássalhangzót (így *Kiss, Papp* stb.).

(iii) Jövevényszavak toldalakjainak átvétele tekintetében a (magyar) nyelvtörténet szembeszökő eljárásbeli módosulást mutat. Az ige-tövek a honfoglalás előtti átvételekben (vö. bolgár-török *tr-*) bővítetlen formában kerülnek bele az átvevő nyelv rendszerébe (*trom, trák; trás*). Ezt az átvételi mintát a nyelv később feladja, és bővített formában integrálja az új elemet (vö. szláv *kapá + l*). (Csak tendenciáról van szó, de a változás iránya dokumentálható. Hasonló viselkedést mutat a német is, az *-ieren* képző használatával.) Legújabbkori bajor-osztrák jövevényszavakban az átvétel hangrendi visszajára fordítással következik be (*gründ-ol, krenk-ol*, a példák száma azonban nem nagy).

(iv) Alkalmi (a nyelvhasználat körében vagy területileg elszigetelten jelentkező) generalizáló szuperszabály eredményezhet a (ii) pont alatti hangrendi visszaigazításokat (vö. gyermeknyelvi *derékét*; DONKA FARKAS egyes erdélyi nyelvjárásokban talált szabályosan mély toldalékolású szóalakokat magas

magánhangzóval: *célül* stb.; hasonló, nem normatív változatok előfordulnak még nyelvbottlásokban).

(v) Triviálisan igaz, hogy a mai magyar hivatalos névadásban általános vezetéknev+keresztnev eredetileg és normatívén olyan szó szerkezet, amelyben a jelzői szerepű vezetéknev mindig hangsúlyos mint a jeltárgy egyedi, konkrét és személyes azonosító elemének hordozója.

(vi) A szinguláris terminusok egy kis halmazát, amely egyedi, konkrét és szakrális fogalmakat jelöl, nemritkán rendhagyó írásmód különíti el a szóképzésben (így nagybetűs, hagyományos írásjelhasználat, mint német *Thron*, román *Român(ia)* és származékaik stb.). Egy részükben, kiegészülve fiziológiai jelenségek megnevezésére szolgáló szavakkal, morfológiai paradigmaváltás tárgyai (szakrális: *sír* [főnév] – mély → magas toldalékolású; fiziológiai: *idő* – felszólító módban szabályos *idés*, mint *idő* / *idés* → *idés*, és l. még egyes testi szükségleteket jelentő igék hangrendi váltása).

A fenti jelenségek közös eleme a kiemelés: valamely egység kiemelése az érvényes paradigma rendjéből, amelynek háttérben speciális, jelentéstani elkülönítés igénye áll fenn. (A (iv) tételben említett generalizálás viszont ellentendenciaként értelmezhető.) A vezetéknevek szervesen illeszkednek ebbe a sorba. A (ii) pontban említett írássajátsággal kapcsolatban ennél fogva – és különös tekintettel a vezetéknev normatívén hangsúlyos voltára (ld. (v) pont), valamint az okmányok dokumentum értékű, betű szerint pontos írásának követelményére, amelynek háttérben "feszített" artikulációnak kell állnia – fölmerül az a lehetőség is, hogy abban tényleges ejtési mozzanat leképezését lássuk. Kissé szélsőséges megfogalmazásban azt is mondhatjuk, hogy a vezetéknevek végső soron morfológiailag mindig rendhagyók. Ha azonban olyan paradigmába sorolódna, amely nem tartozik kötelező fonológiai folyamat hatálya alá, erre nem derül fény. Ha így van is, mindenestre tény, hogy "erős" fonológiai szabály, mint az alsó nyelvválású magánhangzók morfémavégi nyúlása (vö. *Kozma/Kozmát*) vagy az egy mássalhangzós formatívumok kötőhanggal való kapcsolása (vö. *Baráth/Baráthot*) nem adható fel.

SZENDE TAMÁS

Szentesi ragadványnevek az 1857-es népszéírási jegyzéke alapján

Szentes Szolnok és Szeged között, Csongrád közelében, a Tisza jobb partján fekvő város. Népességének döntő részét a török idők után betelepült református és betelepített katolikus lakosság tette ki.

Szülővárosom családneveivel, az írásban is rögzült (és csak szóban terjedt) ragadványnevekkel gyerekkoromban, az ötvenes években ismerkedtem meg. Szentesről elköltözve, alkalomadtán az országot járva, a városra jellemző neveket

halva – például: *Dósa, Rázs Molnár, Vecseri Szabó, Kanász Nagy* – az otthonosság érzetét keltették bennem.

Az egy-egy településen, így Szentesen is gyakran előforduló családneveket az elébe vetett jelző tette újból egyedivé. Ezek egy része írásban is rögzült. Csak sajnálhatjuk, hogy generációk során át használt ragadványnevek "tulajdonosait" vagy családtagjait anyakönyvezéskor lebeszélétk a kettős vezetéknév használatáról. (Erre a XX. század elejéről vannak adataink.) Így például a *Köteleki Nagy* és *Inokai Tóth* családok tagjai valamikor származási helyüket jelölő nevüket elvesztve, beolvadtak a *Nagy*-ok és *Tóth*-ok tömegébe. Ezáltal nyelvi, névtani kifejezőmódunk gazdagsága is csökkent.

A lehetséges történeti források közül az 1857-es népösszeírás háztulajdonosairól, egyben családfőiről készült jegyzéket (CsMLSzF1 Szentés város Tanácsának iratai. Népösszeírás 1857., 1870. Az utóbbira esetenként utalok. A továbbiakban az 1857-es jegyzékként, illetve az 1870-es összeírásként jelzem) használtam föl Szentés ragadványneveinek bemutatására. (A történeti források feldolgozására HAJDÓ MIHÁLY előadása hívja fel a figyelmet: HAJDÓ MIHÁLY, Személynév kutatásunk helyzete és feladatai: Név és társadalom. Szerk. HAJDÓ MIHÁLY és RÁCZ ENDRE. Bp., 1981. 17–32. Történeti forrásanyagot dolgoz fel például MOLNÁR AMBRUS, Békés város történeti család- és ragadványnevei: Békés város néprajza. Szerk. DANKÓ IMRE. Békés, 1983. 179–251).

Az alábbiakban a jegyzéken található ragadványneveket a családnevek alatt rendezve mutatom be, tehát például *Balog(h) Szabó* a *Szabó* alatt szerepel.

Aradi: Kiséri; Balog: Csákó, Mecs, Mets, Páli, Sz. (Az Sz. lehetséges feloldása az 1870-es összeírás alapján Szépe.); Bandi: Kis, illetve Kisbandi; Barta: Pírók (kétféle írásmóddal fordul elő, az egyik Pírók Barta, a másik Barta /Pírók). Az utóbbi esetleg már a nem rendszeres használatot jelzi); Buzi: Kovács; Berta: Török; Biró: Gyevi, Serkédi, S.; Borbély: Csöre; Csák: Gami, Györi; Cseh: Fekete; Dobos: Gál, Kanfi, Rázs; Dongó: Csákány, Pintér; Dudás: Szarvasi; Erdei: Borsos, Kis; Farkas: Molnár, M.; Fekete: Solymos, Tési; Gál: Györi; Gazsi: Mészáros; Horváth: Kanfi, K., Liba; (József): Sipos; Kis(s): Csuka, Debreczeni, Felső, Kövér, Lakos, Makai, Molnár, Pólya, Türi, Varga, Virágos; Kovács, Kovács: Ácsi, Balla, Borbély, Burkus, B., Csernus, Cs., Gatsári, Losoncz, L., Mácsai, Marton, Máté, Nagy, Rohonczkay, Kúti: Zsarkó; Lakos: Fekete, Keresztes, Kis, Szigethi, Udvardi, Veres, V., Z. (A Z. lehetséges feloldása DR. KÁLMÁN DEZSŐ gyűjtése alapján Zana.); Lukács: Csernus, Cs.; Lukácsy: Huiirai; Mészáros: Dunaháti, D.; Mihály: Molnár; Molnár: Alsó, Béres, Bölcskey, Bódi, B., Dévai, Dósa, D., Füst, F., Gazsi, Győző, Jakab, Juhász, Kis, Rázs, S., Szarku, Sz. (Az S. feloldása az 1870-es összeírás és DR. KÁLMÁN DEZSŐ gyűjtése alapján Sarki.); Nagy: Bajkai, Batori, Biki, Buzi, B., Délő, Dongó, Doszlop, D., Erdőháti, Fábian, Fekete, Felsővályi, Földvári, F., Gombai, Hajdú, Harsányi, H., Jambor, Judik, Juhász, Kanász, Ketse, Keresztes, Ketse, Koldus, Kristó, Kudus, Köteleki, K., Nánási, Pataki, Piti, Puskás, P., Rác, Sarkadi, Sarkady, Sasi, (Soós), Szatmári, Szárszabó, Sz., Türi, Váczi, Vadász, Varga; Német: Gurtyhós; N.: Zsákos (Az 1828-as összeírásban Zsák. Nagy: CsMLSzF1 Szentés város Tanácsának iratai. Népösszeírás 1828. Így

feltehetően *N.=Nagy*); *Nyíri: Kiss* (A felhasznált 1857-es jegyzékben 28 ragadványnév nélküli *Nyíri* nevű családfe van. Mellette csak négy azonos kezdőbetűjű név. Lehetséges magyarázata, hogy a megkülönböztető ragadványnevek jelentésük miatt írásban nem rögzültek. Az 1828-as összeírásban szintén a *Kis Nyíri* alak szerepel egyetlen megkülönböztető névként.); *Pál: Kiss, K(áta), Káta, Vores* (A teljes név zárójelben írása a név használatának kopását jelzi.); *Papp: Madarasi, M., Oláh, V.* (A *V.* lehetséges feloldását nem találtam egyelőre.); *Pataki: Nagy; Rátz: Derzi, Kiss; Seress: (Putai)* (A zárójeles írás itt is a név kopását jelezheti.); *Somogyi: Huszár; Sós: Nagy; Szabó: Balog(h), Borsos, B., Csenge, Czele, Dudás, D., Gyomai, Halász, Hubojna, H., Kalpagos, Kecskeméti, Kovács, Kári, K., Mucsi, Mutsi, Patai, Rébell, Rébell, Ónodl, Sallai, Sarkadi, Sándor, Somodl, S., Szilárd, Szoboszlai, Táci, Tódt, Vecseri, Vetseri; Székely: Ádám, Jené, Nagy; Szilágyi: Dallos, Egri, K., Pósa, Szagyi* (A *Szagyi*-val a következő formában is: *Szagyi /Szilágyi/*. A *K.* lehetséges feloldása az 1870-es összeírás alapján *Kovács*.); *Szűcs: Dombai, Fekete, Mózes, Vida, Zeke* (pontosabban *Zeke Szűcs*); *Sz. Kecskeméti* (ez az egyetlen kétagú családnév, amelynek első tagját rövidítve írták, bizonyára így is használták); *Takács: Órsi; Tóth: Abonyi, Belák, Dora, Dunaháti, Dun., Fábián, Hevesi, Inokai, Kánvási, Karikó, Káta, Keresztúri, Korsós, Paku, Panyik, Pászti, Székely, Úveges, Vásárhelyi, Veres, Virágos, Zógi, Zagy; Török: Félégyházi, F., Házverő, Szőke, Turi* (feltűnően sok a ragadványnév nélküli *Török* nevű az 1857-es jegyzékben, összesen 66, ezekhez írásban nem rögzült megkülönböztető neveknek kellett kapcsolódni); *Varga: Bene, Csikós, Dunás, D., Hosszú, Kovács, Kovács, M., M(indszenti), P., Reő, Puskás, P., Révbeli; Vas: Dunaháti, D., Tésl.*

Az előbbieken láthattuk, hogy egy-egy családnév hány és milyen előtagot kapott, a gyakori név viselőjét milyen jelzővel különböztették meg egymástól. (Lényegében ezt az egyébként nem általános feldolgozásmódot követi BARABÁS VILMA, Eszeny [Javorovo] család- és ragadványnevei című dolgozata: NÉ. 12 [1987]: 183–9.)

Legtöbb előtagot a *Nagy* (42), *Szabó* (28) és a *Tóth* (22) nevének kaptak. Az 1857-es jegyzék 231 fajta ragadványnevet tartalmaz (ahol a kezdőbetűvel jelzett név teljes alakban is szerepel, például *Kanfi Horváth* és *K. Horváth*, ott a két nevet egynek vettem).

A fenti rendszerezésben a ragadványneveket kapott családnéveket vettem alapul. Ezzel az 1857 előtti és utáni források hasonló rendszerezésével bemutatatható változásvizsgálathoz kívántam adatokat szolgáltatni. Pontosabban annak elemzéséhez, hogy egy-egy családnév elé milyen gyakori előfordulás mellett milyen típusú megkülönböztető név került, és ez időben meddig maradt meg, mikor és hogyan kopott le, esetleg vált-e önálló családnévvé.

(Ezúton is megköszönöm a levéltár igazgatójának, dr. Barta Lászlónak, főlevéltárosának, Labádi Lajosnak és Berta Zsoltnak munkámhoz, a lehetséges források közötti gyors tájékozódáshoz nyújtott segítségüket.)

Szőcs Judit

A címben felsorolt szokatlan hangzású szavak földrajzi nevek a Börzsöny déli szélén fekvő Verőce, illetve Szokolya határában. Csokorba kötésüket az indokolja, hogy mindegyikük német eredetű; keletkezésük ideje pedig még a középkorra nyúlik vissza.

1. *Guruntyi* (*Guruntyi-dűlő*). A verőcei határ délkeleti részén a Dunára lejtő domboldal nevére bumfordisága hívta fel a figyelmet. Az újabban hétvégi házakkal beépített terület korábban szőlőhegy volt; így ábrázolja Verőce 1776-ban készült térképe, *Grunti* néven.^{*} Ennek alapján minden nehézség nélkül azonosítható a váci püspökség 1578. évi urbáriumában szereplő *Grwnth* nevű szőlőheggyel. A névadás alapjául a *Grund(t)* szó föld, telek, birtok jelentése szolgált. Szokatlannak tűnik, hogy önmagában, jelző nélkül vált földrajzi névvé. A szó szőlőbirtok jelentésére a közvetlenül szomszédos váci határból is van példa: 1503-ban a váci német város esküdtje, Mathias Kerensspess esküdttársának, Matheus Igelpawchnak adta el *Hermansgrundt* nevű szőlőjét. Ezt az 1578. évi urbáriumba *Herman* néven vették fel. Emlékét ma az *Öreg-Hermány* és *Kis-Hermány* helynév őrzi.

A mai *Guruntyi* a szó elejei mássalhangzó-torlódás feloldásával és a *t* palatalizációjával magyar fejlődés eredménye.

A váci püspökség birtokai közé tartozó mezővárosi rangú Verőcén a középkorban a lakosság jelentős része német volt, akiket feltehetően a váci német városiakkal együtt a tatárjárás után telepíthettek ide. A Váccal, a szintén szomszédos és ugyancsak német (Nagy)marossal és a távolabbi Selmechányával fenntartott családi kapcsolatokat is tárgyaló XIV. századi oklevelekben többségükben német személynevek fordulnak elő (1373: *Nycus Cozpech*, *Nycus Grewffel*, *Petrus Rowger*. 1383: *Marel* asszony). A németek túlsúlyát jelzik az 1373–1383 közötti oklevelek verőcei helynevei; közöttük alig akad egy-egy szláv, illetve magyar név: *Sessel*, *Geech*, *Vrgurperg*, *Altnperg*, *mons Hungarorum* [1578-ban és ma is: *Magyarmál(y)*], *Mikelhungarl*, *Indemhac*, *Inderlazz*, *Fewffel*, *Dwor*, *Czyg*. A török korra csökkent a németek aránya; az 1546. és 1559. évi török *defter*be felvett 52, illetve 107 lakosából csak kevés viselt német nevet (*Vinkler*, *Pikolman*, *Mikomón*). 1578-ban viszont a már említett urbárium 23 nevéből 6 a német (*Berhneer*, *Stöber*, *Nykaman*, *Plonk*, *Ssym*, *Ssoam*?). Az 1653-as urbárium 28 nevének többsége magyar; a német családnevek: *Sin*, *Plonk*, *Keller*, *Kodol*?).

A német etnikum Verőce török kor utáni újratelepítésében is részt vett, de ismereteink szerint az újkorban már nem keletkeztek német helynevek.

^{*} A terjedelem szűkössége miatt általában eltekintek a tételes adatolástól; az adatok többségének forrása megtalálható a terület régészeti lelőhelyeit és középkori történetét feldolgozó kötet Verőcét, illetve Szokolyát, valamint a Vác melletti Naszályt tárgyaló részében (DINNYÉS ISTVÁN–KÓVÁRI KLÁRA–KVASSAY JUDIT–MIKLÓS ZSUZSA–TEITAMANTI SAROLTA–TORMA ISTVÁN: Pest megye régészeti topográfiája 2. A szobi és váci járás. Magyarország régészeti topográfiája XIII/2. Bp. 1993, 246–8, 353–5, 480). Germanisztikai képzettség hiányában csak a legszükségesebb mértékben érintem a földrajzi nevek alapjául szolgáló német szavak jelentésváltozatait.

2. *Istenlejt*. A Verőcét Szokolyától elválasztó hosszan elnyúló dombhát 266 m tengerszint feletti magasságú része a topográfiai térképeken a múlt század vége óta *Istenlejt-hegy* néven szerepel. A Magyarország földrajzinév-tára Pest megyei füzeté sajátos helyesírással *Isten-lejt-hegy* alakban tartalmazza. Akárhogyan tagoljuk is, a név egyértelmű alkotórészei ellenére értelmetlen marad. Etimológiáját és mai alakjának kialakulását XVIII. századi források világítják meg.

A XVIII. századon végighúzódtott a két falu közötti határvonal miatti per, amelynek iratanyaga a Szokolyát birtokló Esterházy család levéltárában maradt meg (OL P 108. Rep. 93. Fasc. E. No 230.). A tanúvallomásokban több névváltozat szerepel. 1716: *Stainlaith névd hegyen, Siellaiton az hegy tetején*. 1734: *Stanlajt*. 1768: *Stanlájkutya, Stanlajt ... ezen Szokolyai hegy, Stanlajt, avagy Istenlajt névd hegy ...* (U. o. 170, 172, 355, 370–1, 445. old.). A perhez kapcsolódó, 1770-ben készült térkép 1775-ben rajzolt másolatát az iratok között, 1806-ban készített hiteles másolatát pedig a Verőcén birtokos váci püspökség levéltárában őrizték meg (VPGL 71.). Utóbbi különösen gondos kivitelű részletgazdag és pontos munka, a latin nyelvű térkép helyes alakban tartalmazza a bőséges magyar névanyagot. Ez a térkép a mai *Istenlejt-hegy*-et név nélkül ábrázolja, ettől délre 1 km-nyire, a mai *Király-kő* (helyesebb néven *Király-kő föle*) helyén látható a *M. Stajnlait* felirat. A verőceiek szerint – amint arra a *Plaga ex parte Ep[iscop]atus Istenlajt vocata* szöveg utal – a Szokolyáról a Duna felé folyó patak feletti hegyoldalt nevezték így. A térkép magyarázó szövegében *Stainlajt* és *Istenlajt* alakban fordul még elő.

Véleményem szerint a név eredetileg a hegyoldalra vonatkozott. Fenti adatokból könnyen kikövetkeztethető a német, tkp. 'köves lejtő' jelentésű **Steinleite*, amely az eredeti jelentés elhalványulása után némi ingadozással, a csak helyesírásban magyar *Stajnlajt*-ból kiindulva kiejtéskönnyítés és népetimológia révén nyerte el az *Istenlajt*, majd a végleges *Istenlejt* alakot. A névadást a Szokolyáról a Duna felé folyó Török- (Nagy-, Morgó-)patak mélyrevágódott völgyéből a Morgó és Hártó-kút közötti szakaszon kimerülő, 70–110 m magas, rendkívül meredek, sziklakibújtásokkal, kőomlásokkal és mély vízmosásokkal tarkított hegyoldal jellege messzememenően indokoltá tette. A név a *hegy* szóval kiegészülve korán – 1716-tól adatolhatóan – átvonódott a lejtő feletti fennsíkra, a köves hegyoldalt ma *Fölöstökőm-oldal*-nak nevezik.

A végül is Szokolyának ítélt vitatott terület névadói valószínűen a középkori verőcei németek voltak, de számításba vehetők a szokolyaiak is, ahol, mint látni fogjuk, létezett olyan német elem, amely a helynévadásban is nyomot hagyott. Szokolya Mohács előtti etnikai viszonyairól nincsenek közvetlen adataink; a falu az oklevelekben kivétel nélkül szláv eredetű magyar néven (*Zakalya, Zakolya, Zokolya*) szerepel. Ezzel szemben az 1508-tól az 1770-es évekig használt pecsétnyomóján a + S + GIORGI + DE + PA + MARTNAW + 1508 felirat volt. A német *Mart(e)nau* latinos változata vagylagos névként a helyi református egyház kelyhének feliratán is előfordul: DE MARTINAM ID EST ECCLESIAE ORTHODOXAE SZOKOLYANAE 1598. Az 1546-tól induló török és magyar adóösszeírásokban a túlnyomórészt magyar nevek mellett néhány többé-kevésbé biztosan németnek tartható is előfordul: *Hártó* (*Hanhuł, Hartol, Hartoly*), *Lós* (*Loós, Loss, Lozs*), *Sióber*.

Mindezek az adatok a németek jelenlétét bizonyítják az újkorban már színmagyar Szokolyán. Idekerülésüknek idejét és körülményeit, valamint számarányukat nem ismerjük. A falu vagylagos neve és a helynévadásban betöltött szerepük a családnevekben feltűnőnél nagyobb arányukra utal. A németek egykori jelenlétéről a helyi hagyomány is tudott; Pesty Frigyes adatközlő, Horváth Lajos jegyző és Hártó János bíró 1866-ban a *Hártó*, *Ponikli* és *Ollé* kortárs családneveket és az alább tárgyalt – földrajzi helyzetüknél fogva biztosan szokolyaiak által alkotott – helyneveket tartották német eredetűnek. (Pestý Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 288–9. old. részben hibás olvasatokkal.)

3. *Házigrány*. Az 1770-ben készült térkép másolatain a falutól alig egy km-re keletre folyó patak nevéként *Vallis Hezinger seu Hasengruid* alakban fordul elő. 1866-ban a *Hozigram* szántóföld nevét *Hasengramból* származtatták. Ma *Házigrány* a patak déli oldalán elhelyezkedő szántóföld neve.

Utótagja a *Grund* szó összetételekben előforduló 'völgy' és az ebből levezethető 'árok, patak' jelentésével függ össze. Amennyiben előtagja a *Hase* szónak felel meg, eredeti jelentése 'nyúl- (nyulas-)patak' volt. A helyi magyar nyelvhasználat számára két torlódó mássalhangzó elhagyása, a szóvég átalakítása – talán a nagyszámú -ány végződésű helységnév hatására – és az előtag "értelmissé" alakítása tette elfogadhatóvá.

4. *Nacsagrom*. A falutól délre folyó patak 1770-ben *Vallis Nacsadren seu Nacsagrund*, 1866-ban *Nacsagrom*, *Nacsagram*, ma *Nacsagromi-árok*, *Nacsagromi-patak*. Utótagjára l. *Házigrányt*, előtagját nem tudom megmagyarázni, talán összevethető a *Nacsa* családnévvel.

5. *Nacsapéreg*. 1770-ben *Vineae Nacsa berg*, 1866-ban *Nacsapéreg szőlőhegy* (*Nacsaberg*-ből származtatva). Jelentése, elfogadva előtagjának családnévi eredetét: 'Nacsa-hegy'. A tőle északra folyó patak a hegyről kaphatta nevét. Utótagja olyan keveset változott, hogy a földrajzinév-tárba a nyilván svábosnak tartott alak helyett *Nacsapéreg* néven vették fel. A turisztatérképek szerencsére a *Nacsapéreg* változatot viszik tovább.

6. Az 1770-től adatolható német eredetű helynevekhez sorolható még a *Magas-Tax* (1770: *Taks fejezettye*, *Taks-Pataka*. FNEsz. 2: 64. old. 1864-től ismeri) és az *Ajta-berek* (*Mons Sajtaberg*, *Sajtaberg árka*), ezeket azért nem tárgyalom, mert a Börzsöny belsejében emelkedő hegyek a XVIII. század elején Királyréten működő vashánya és kohó munkásaitól is kaphatták nevüket.

TORMA ISTVÁN

Trencsén vármegyei úrbéri összeíró biztosok nevei (Mária Terézia úrbérrendezése idejéből)

A XVIII. század második felében az európai perifériának sajátos jelensége volt a felvilágosult abszolutizmus. E kormányforma alapvető célja az volt, hogy bizonyos korlátozott reformok útján segítsen leküzdeni ezeknek az országoknak az elmaradását az északnyugat-európai centrumtól, mely ekkor az európai fejlődés élén haladt. A ráció szerinti elrendezés elve vezette a kormányzatokat a társadalompolitikájában is. Mária Terézia a földesúr-jobbágy közti viszonyt is felemelte a magánjogról a közjog szintjére és az állam részéről pontosan körülhatárolta a parasztok szolgáltatásait, amit azok az általuk birtokolt földdel arányosan teljesítettek.

Az úrbéri rendelet 1767. június 14-én egyidőben jelent meg latinul, magyarul, németül, valamint a szlovákok cseh irodalmi nyelvén (vö. Vasvári Pál Társaság Füzetek 4. Nyíregyháza, 1991. 10–12, 40–41).

Az úrbéri szabályozást nem lehetett csak a nemesi vármegyékre bízni, ezért a reform végrehajtására királyi biztosokat neveztek ki – Trencsén vármegyébe Balogh Jánost. A királyi biztos ellenőrzése és aktív közreműködése mellett a vármegye tisztikara rendezési kerületekre osztotta fel a megye falvait, mezővárosait, s minden kerületbe általában egy szolgabíró és egy táblabíró küldött ki megfelelő számú és nyelvtudású írnok kíséretében. Ezek minden faluban összehívták a bírót, az esküdteket és a földbirtokos vagy képviselője jelenlétében eskü letétele után népnyelven kilenc kérdést adtak fel nekik. A kérdőpontokra adott válaszokat az úrbérrendező conscriptorok felolvasták a jobbágyok képviselőinek majd együtt hitelesítették azt. Ezen kívül a rendezést előkészítő vármegyei emberek összeírták az úrbéres parasztok által használt szántóföldeket, réteket, szőlőket, gyümölcsöket, irtásföldeket. Ezeknek az adatoknak a lejegyzése természetesen nevekhez kötődött. Az így keletkezett dokumentumok becses forrásai a történeti névtannak. Szerepel bennük az úrbéres viszonyban élő parasztok (jobbágyok, zsellérek, alzsellérek) valamennyijének családi és keresztnéve, rögzítésre került bennük minden jobbágytartó nemes neve. Megtalálható bennük az adott település neve, amely többnyire a bentlakók által használt formában rögzítődött. A vallomásokban előfordulnak korabeli hely-, dűlő-, régió-, és víznevek, továbbá Magyarországgal szomszédos országok, tartományok, országrészek megnevezései.

Hajdú Mihály tanár úr tiszteletére készített közleményemben Trencsén vármegye által kiküldött úrbéri összeírók neveit mutatom be. Trencsén vármegye 384 falvának és 17 mezővárosának a kilenc kérdőpontra adott válaszait az összeírók szlovák nyelven jegyezték le, amiből 392 település bevallása őrződött meg (vö. Vasvári Pál Társaság Füzetek 4. Nyíregyháza, 1991. 13, 24, 265–273).

A vármegye által kiküldött vezető összeíró biztosok latin megnevezése: *conscriptor*, *exmissus conscriptor*, *deputatus conscriptor*, a segédösszeírók megnevezése pedig: *conscriptor*, *adjunctus conscriptor*, *exmissus conscriptor*. A vezető összeíró

biztosok általában a vármegye szolgabírói, a segédösszeírók a megyei táblabírák közül kerültek ki.

Összeírók nevei: *Stephanus Bacho, Josephus Bánóczy, Caspar Baross, Georgius Hodossy, Sigismundus Kelasany, Carolus Marsovszky, Nicolaus Marsovszky, Nikolaus Mednyánszky, Joannes Melcsúszky, Josephus Miticzky, Philippus Miticzky, Franciscus Nozdriczky, Nicolaus Podhorszky, Franciscus Ordódy, Josephus Pongrácz, Carolus Sirmiensis, Michael Tuchinszky, Emericus Vagyon, Georgius Vietoris.*

Segédösszeírók nevei: *Josephus Bacho, Joannes Baross, Joannes Benyovszky, Franciscus Borcsiczky, Nicolaus Borcsiczky, Antonius Kardoss, Josephus Kruspier, Andreas Kvassay, Stephanus Majerszky, Josephus Marsovszky, Carolus Ordódy, Michael Rassovszky, Joannes Pracsek, Adamus Pongrácz, Lazarus Tersziyanszky, Josephus Vagyon, Ladislaus Vály.*

Trencsén vármegyei szlovák helynevekből, szlovák képzésmóddal keletkezett családnevek: *Marsovszky* < szl. Maršová: m. Marsófalú; *Mednyánszky* < szl. Medné: m. Medne; *Melcsiczky* < szl. Melčice: m. Melesics; *Miticzky* < szl. Mitice Zemianske: m. Nemesmitic; *Nozdriczky* < szl. Nozdovice: m. Nozdovic; *Podhorszky* < szl. Podhorie: m. Vágérdőljá; *Tuchinszky* < szl. Tuchyna Zemianska: Nemestuchina; *Benyovszky* < szl. Beňov: m. Benyov; *Borcsiczky* < szl. Borčice: m. Borcsic; *Rassovszky* < szl. Rašov: m. Rassó; *Tersziyanszky* < szl. Trstie: m. Térnádasd.

Trencsén vármegyei szlovák helynévből, magyar képzéssel keletkezett név: *Bánóczy* < szl. Bánovce: m. Bán (Trencsén vármegye).

Trencsén vármegyei magyar helynévből, magyar képzéssel keletkezett név: *Kvassay* < m. Kvassó (Nemeskvassó): szl. Kvašov.

Egyéb származási helyre utaló nevek:

Magyar képzésűek: *Hodossy* < m. Hodos (Pozsony vármegye); *Ordódy* < m. Ordód (Sopron vármegye); *Vály* < m. Vál (Fejér vármegye).

Latin képzésű név: *Sirmiensis* < l. sirmiensis 'szerémi'.

Bizonytalan, de valószínűleg helynévi eredetű családnév: *Kelasany*

Foglalkozásnevek: *Bacho* < szl. bačo (a bača 'juhász' szó vocativusa); *Pracsek* szl. praček 'mosó férfi'; *Vietoris* < l. victoris 'pintér(fia), bodnár'; *Kardoss* < m. kardos 'kardkészítő, katona'.

Apa keresztnévéből keletkezett családnév: *Pongrácz* < Pongrát vő. KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa. Bp. 1973. 21, 75.

Apa becézett keresztnévéből keletkezett családnév: *Baross* < szl. Baruch, Barnabas.

Szavajárási eredetű családnév: *Vagyon* < m. vagyon

Egyéb: *Kruspíer* < n. Krusp(i)er 'göndör'. (MIZSER LAJOS szíves közlése alapján.)

A Trencsén vármegyei szlovák kis- és középnemesség családneveit reprezentáló névanyag jelentős része Trencsén vármegyei szlovák helynevekből szlovák képzésmóddal létrejött, származási helyre utaló név. Trencsén vármegyei helység magyar nevéből, magyar képzéssel mindössze egy családnév található anyagunkban. Egy családnév pedig Trencsén vármegyei szlovák helynévi alakból magyar képzéssel keletkezett. E Trencsén megyei helységnevekre visszavezethető

családnevek azt is sugallják, hogy a középszintű adminisztrációt alkotó vármegyei nemesség zöme helyi eredetű volt. A Trencsén vármegyei *Sirmiensi* 'szerémi' családnév a Szerémség török hódolttatása utáni, délről északra tartó nemesi migrációt tükrözi. A szlovák képzéssel keletkezett családnevek mindegyike magyar helyesírású, lengyel, német hatást egyik sem tükröz, a cseh helyesírásnak pedig a *Tuchinský* családnévben találtuk nyomát (vö. *ch*). A családnevek viselői ekkor még egyértelműen a *natio Hungarica* részének tartották magukat. *Hungarus* voltak, a magyar nemesi nemzethez való tartozásukat tudatosan is vállalták azzal, hogy családnévüket magyar helyesírással használták, s nemcsak magyar nyelvű szöveggörnyezetben, de latin és cseh, ill. szlovák nyelvű iratokban is. Itt csak utalhatok rá, hogy a szlovák nyelvű úrbérrendezési iratokban s általában a XVIII. századi világi szlovák hivatali írásbeliség termékeiben egyéb családnevekhez kötődő hungarikumok is előfordulnak. Így pl. a magyar és a hungaro-latin írásgyakorlatnak megfelelően a szlovák szövegekben a családnevek ragozatlanok, s csak a keresztnév vesznek fel végződést. Az idézett összefű biztosok utódai a Magyar Királyság alattvalóként a XIX. vagy XX. században s később a Csehszlovák Köztársaság állampolgáráként a *hungarus* helyesírású nevüket vagy megőrizték, vagy szlovák helyesírással adták vissza, attól függően, hogy a magyar vagy szlovák nemzetbe integrálódtak. Az identitástudat változása a családnevek helyesírására is befolyással volt. Azok a nemesi nevek, amelyekben a XX. század utolsó évtizedéig megőrződött a *hungarus* helyesírás, akarnak, nacionalista kutatók döntéseinek áldozataivá váltak (vö. *Hungaro-Bohemoslavica* 1. Szerk. SZARKA LÁSZLÓ. Bp. 1988). Sőt! A szlovák tudományosság visszamenőleg is célba vette a magyar helyesírású nevek megváltoztatását. A *Hodosy*, *Kvassay* típusú szlovák eredetű vagy szlovák, ill. szlovákiai vonatkozású neveket történeti kontextusban így adja vissza: *Vydranský* (*Hodos* ma *Vydrany*), *Kvašovský* (vö. JOZEF NOVÁK: *Ročové erby na Slovensku*. 1. Bratislava, 1980. 145, 178 stb.).

UDVARI ISTVÁN

A tolnai utcanévek (rendszer)változása

A hetvenes évek első felében – KIRÁLY LAJOS, ÖRDÖG FERENC, RÓNAI BÉLA és SZABÓ JÓZSEF társaságában – a Tolna megye földrajzi nevei című kötetben dolgoztunk a most hatvanéves HAJDÓ MIHÁLY-lyal, aki a hajdani Völgysegi járás neveinek közzététele mellett, a mutató készítésében való részvételt is vállalta. A gyűjtés kezdete óta húsz év telt el; sok minden változott: politika, társadalom, gazdaság, nyomot hagyva a történelmet jelenítő, örökítő és felidéző földrajzi neveken is.

Oly korban élünk, amikor egyetlen emberöltő alatt többször is cserélődnek az egyazon helyre rögződő nevek, új névadási korszakok kezdődnek. Dolgozatunkban az 1988–1993-as évek közötti változásokat, az utak, utcák, terek, közök, sorok (a

későbbiekben: utcák) neveinek alakulását vizsgáljuk, Tolna megye 1972-es közigazgatási határai között, az egész megyére kiterjedően.

A rendszerváltozás utcaneveket érintő hatásai 1992 végéig a települések egyharmadát érintették. A változó neveken belül kevésbé az utótagokat (út, tér, utca stb.), sokkal inkább a vizsgálódásunk tárgyát képező politikai és szellemi töltésű előtagokat, melyeknél a többszöri előfordulást zárójeles számok jelzik.

Az idegen személynevekből alakult utcanévek rendjéből a munkásmozgalmi vezetők: *Belolannis*, *Dimitrov*, *Lenin* (21) és a szovjet tábornokok: *Babin*, *Malinovszkij*, *Tolbuchin* (3) és *Vorosilov* (4) szinte kivétel nélkül kikerültek. A hét *Marx Károly* utcából hármat, a három *Engels*-ből kettőt és az ugyancsak három *Gagarin*-ból egyet cseréltek fel.

A magyar történelmi alakokról elnevezett utcák között a parasztmozgalmak emlékét őrző *Dózsa György* neve szép számmal szerepel. Hogy 66 település közül mégiscsak egy helyütt, Bátaszéken mellőzték a tüzes trónra ültetett parasztvezért, annak oka nem annyira a politikai megfontolásban, inkább a múlt emlékeihez való visszatérésben keresendő: térnek minősítve, régi nevét kapta vissza a hajdani *Szeniháromság utca*. Hasonló indokkal változott Decsen a *Hunyadi Mátyás Őreg* utcára. A képviselő-testület figyelmességét dicséri, hogy 1991 októbere óta a *November 7.* viszont a király nevét viseli.

1945 és 1956 utáni névadásunk alapértékévé a hetvenes évek közepéig a személynévi eredetű utcanévek váltak, ideológiai töltéssel. Ez idő tájt örököltik meg a Tanácsköztársaság, az illegális kommunista, az ellenállási és a munkásmozgalmak alakjainak neveit.

A századvégi szociáldemokrata mozgalom jelentős személyiségeiről elnevezettek közül *Alpári Gyula* táblája lekerült a házak falairól Bonyhádon és a szülővárosában, Dunaföldváron is, ahol régi virágnevét kapta vissza az utca, de megmaradt a megyeszékhelyen – *Landler Jenő*-vel és *Martos Flóra*-val együtt – a felülvizsgálatra alakított szakértői bizottságnak köszönhetően. A *Fürst Sándor* (3), *Kilián György*, *Korvin Ottó*, *Kun Béla* (6), *Mező Imre* (6), *Rózsa Ferenc* (6), *Ságvári Endre* (8), *Sallai Imre* (2), *Somogyi Béla* (4), *Szamuely Tibor* (3) és *Vass Zoltán* nevét viselőkből viszont csak elvétele maradt. Bonyhádon az 1956-os *Asztalos János*-t, a keresztnévet elhagyva, mesterségnévvé alakították.

Nem került el a revízió a településekkel közvetlen kapcsolatban álló személyeket: a tizenkilenceseket, ötvenhatosokat, a koncentrációs táborokba hurcoltakat sem. Nagyobb számban ilyenek a megyeszékhelyen találhatók. Itt viszont a már említett szakértői bizottság nem tartotta "feltétlen megváltoztatandónak" annak a 13 utcának a nevét, amelyeket az 1919-ben bírósági eljárás nélkül kivégzettekről, illetve az 1940-es évek munkatáboraiába hurcoltakról neveztek el. A felülvizsgálatot túlélteknek – egy kivétellel – nem volt korábbi nevük. Nem volt az 56-os kiskatona-áldozat *Mátai Antal* névével jelzetteknek sem, mégis átkeresztelték Bonyhádon és Szekszárdon is.

Az eszmék, fogalmak, események, szervezetek kategóriájában az általános emberi értékekre utaló *Béke* (39) és *Szabadság* (36) az elterjedtebb és időtállóbb. Minimális a változás. Jóval nagyobb az adott társadalmi rendhez kötődő nevek

esetében: *Április 4., November 7., Felszabadulás, Tizenkilences, Vöröshadsereg, Tanácsház.*

A rendszerváltozással járó nemzettudat erősödését jelzi, hogy történelmi alakjaink a honfoglalástól kezdődően a 19. század második feléig reprezentálják múltunkat az új és a régi-új nevekben: a honfoglaló *Árpád*, az államalapító *István* (5), *Hunyadi Mátyás*, *Mátyás király* (3), a török elleni harcok hőse, *Zrínyi*; az erdélyi fejedelmek közül *Bocskay István*, *Bethlen Gábor*, *Rákóczi György*; '48 és a kiegyezés korából *Széchenyi István* (3), *Kossuth* és *Deák Ferenc* (2). Hunyadi Mátyás és Széchenyi István "kedveltsége" minden bizonnyal évfordulóikkal is összefügg.

A szentek, egyházi személyek közül *Flórián*, *Szent Gellért*, *Szent Imre* (2), *Szent János*, az egyházalapító *Luther*, *Pár* apát és a templomépítő *Winkler Mihály* kapott utcát. Az írókat *Gárdonyi Géza*, *Katona József*, *Kazinczy Ferenc* (2), *Báró Kemény Zsigmond*, *Kosztolányi Dezső*, *Kölcsey Ferenc*, *Tamási Áron*, *Tolnai Lajos* és *Vörösmarty*, a zenészeket *Erkel Ferenc* és *Liszt Ferenc*, a festőművészeket *Paál László* képviseli.

A helytörténeti jelentőséggel bíró személyek közt agrárpolitikus, ügyvéd, népművész, tanár, tanító, tudós, földbirtokos és vállalkozó is található. Bölcskén a *Kornis* köz korábban is a hajdani földbirtokos nevét viselte, a szekszárdi *Augustus Imre*-hez hasonlóan, aki négyszázezer forint értékű vagyonát szeretetház építésére hagyta. Tólnán a *Festeich*-család, Dombóváron *Ivanich Antal* vállalkozónak, az első Tolna megyei villanytelep üzembehelyeződjének az emlékét őrzi egy-egy utca.

A személynevekből alakult utcanévnek számának megfigyelhető csökkenése, amely nagyrészt a régiek újjáéledésének következménye, névtani szempontból kedvező folyamat: közvetlenebbé válik a név és az általa jelölt tárgy közti kapcsolat, színebbé és természetesebbé a névadás, amint azt táblázatunk is mutatja.

a név eredete	a változás előtt	után	példák
személynév	83	50	
keresztnév		3	<i>Béla, Ilona, Sándor</i>
népsoportnév		1	<i>Jász</i>
keresztény hit és hitvilág		6	<i>Flórián, Kereszt, Szentháromság</i>
államiság	3	1	<i>Köztársaság</i>
munkásmozgalom	28		
foglalkozás		2	<i>Asztalos, Vadász</i>
emberi alkotások		16	<i>Gátórház, Iskola, Malom, Sóház, Templom</i>
földrajzi név	1	11	<i>Bibere, Hegyhát, Kántorna, Ócsényi, Szekszárdi</i>
természeti környezet		14	<i>Akácfa, Alma, Fenyves, Nefelejcs</i>
tulajdonságra utalás		10	<i>Fő, Csonka, Öreg</i>
meghatározatlan		1	<i>Cserep</i>
névcseré összesen:	115	115	

Az utcanevek revíziója eddig 34 településünkön 115 esetben járt névcserével. A folyamat még nem zárult le, néhány változás még várható, de annyi máris látható, hogy a továbbiak a kialakult képet lényegesen nem módosítják.

VADAS FERENC

A zsidó névelem Veszprém megye földrajzi neveiben

GAZDA ANIKÓ a Magyarországi zsinagógák (Bp., 1989) című kiadvány bevezető soraiban tömören összefoglalja a zsidó lakosság szerepét a települések struktúrájában. Rámutat: "Ha ... a nyomokban kimutatható kereskedelmi központ alapján tovább kutatunk az ott élt zsidók után, a helyi emlékezet – a térképek és levéltári iratok segítségével – elvezet az egykori zsidó közösségek színterére, illetve annak épületeihez." GAZDA ANIKÓ az építész szemével nézi és értékeli a magyarországi zsinagógák múltját és jelenét. Kiemeli: "A zsinagóga, az iskola, a rituális fürdő, a vágoda, a rabbi-, a kántorház és a tanítólakásnak együttese a közösség felfogását és nagyságát is elénk tárja. Megfordítva – a statisztikai adatok lélekszámadataiból a helyszíni tapasztalatok alapján következtetni tudunk a közösségi intézmények nagyságára" (i. m. 9–10).

Ehhez a felméréshez ad igazolást vagy újabb adatot a földrajzi neveken megőrzött múlt, mint "szellemi" helyszíni tapasztalat. A következőkben Veszprém megye földrajzi neveiben vizsgáljuk meg az e témakörbe tartozó zsidó névelemmel alkotott földrajzi neveket. (A népi névalkotásban az izraelita elnevezés nem él.) Forrásunk: Veszprém megye földrajzi nevei 1. A Tapolcai járás. Bp., 1982; 2. A Pápai járás. Bp., 1987; 3. Az Ajkai járás. Bp., 1991; 4. A Veszprémi járás. (megjelenés alatt).

A *Zsidó temető* mellett a *Zsidó templom* képezi névanyagunkban azt a nevet, amely legnagyobb számban őrizte meg a zsidó népesség emlékét. Húsz településen fordul elő az elnevezés. A Magyarországi zsinagógák című kiadvány Veszprém megyének kilenc zsinagógáját említi. GAZDA ANIKÓ építészeti szempontból a kővágóörsi, pápai, sümegi, tapolcai, várpalotai zsinagógákat vizsgálja, de számon tartja a bakonytamási, balatonfüredi, nagydéli épületeket is. Ezek közül a bakonytamási gyűjtésünk nem tartalmaz adatot, viszont még 17 településen tudnak adatközlőink volt zsinagógáról. Jellemző a népi névadásra, hogy általában a keresztény névadás terminológiáját alkalmazza a zsinagógára, templomnak nevezve azt éppúgy, mint bármely más felekezetét. Ugyanígy jár el, amikor a rabbit *zsidó pap*-nak, lakhelyét *zsidó pap háza*-nak nevezi.

A *zsinagóga* szó hét alkalommal szerepel a megnevezések között. A pápai, sümegi, várpalotai adat névvariáció. Adataink közül a 4/20/111. (Várpalota), és a 4/36/677. (Veszprém) utal a stílusra. Az általánosan használt *zsidó templom* mellett él

a *zsidó imaház* elnevezés is. Érdekes a pápai adat, mely a (2/29/293.) *Zsidó templom* mellett egy kisebb építményt is számon tart (2/29/294.) *Zsinagóga* : *Zsidó imaház* néven.

A nagyobb településeken a zsinagóga mellett állt a rabbiház és a sakterház, valamint az iskola. Erre az együttesre Sümegen, illetve Pápán találunk példát: (1/11/148–50.) *Sakterház, Rabbiház, Zsinagóga*, illetve: (2/29/291.) *Zsidó iskola*, (2/29/293–5.) *Zsidó templom, Zsinagóga* : *Zsidó imaház, Rabbiház*. Veszprémben (4/36/675–7.) a *Zsidó paplakás*, a *Zsidó iskola* (rabbi- és kántorlakással), a *Zsinagóga* volt egymás mellett. Nemesszalókon (2/47/11–13.) a *Zsidó templom*, a *Rabbi ház* : *Zsidó paplakás*, és a *Zsidó iskola*, Csabrendeken (3/46/39., 79.) a *Zsidó templom* és a *Zsidó pap háza*, Diszelben (1/27/25–6.) a *Zsinagóga* és a *Zsidó iskola*, Tapolcán (1/29/63., 71.) a *Zsidó iskola* és a *Zsidó templom*, Devecserben (3/30/71., 92.) a *Zsidó templom* és a *Zsidó iskola*, Balatonfüreden (4/56/171.) a *Zsinagóga*, Lókúton (4/19/60.) a *Zsidó iskola* képezi a zsidó felekezet kulturális központját. Érdekes elnevezés, mintegy jelzi ezt a centrumot a *Zsidó udvar* Tapolcán az (1/29/63.) névváltozataként. Ugyancsak ez a név él Kaposcon (1/13/11.), mely ma utcarész, s az utca azon szakaszát jelöli, ahol 1945 előtt a zsidó templom és a rabbiház állt. Nagydémen (2/11/46–7.) a *Zsidó templom* mellett a *Zsidó fürdőház* állt. Bekerült a földrajzinév-gyűjteménybe Pápán a (2/29/374.) *Zsidó kórház*, mely így máig megőrizte nevében léte emlékét.

Ha a zsinagógák köré "felrajzoljuk" a *zsidó bolt*, *zsidó ház* típusú neveket, előttünk áll a településszerkezetben a zsidó közösség helye és szerepe – úgy, ahogyan erre GAZDA ANIKÓ utal. A néphagyomány a nevekben megőrzött azonban olyan objektumokat is, amelyek a múlt kutatásakor hiányt pótlók lehetnek.

VARGA MÁRIA

Kincső – Kin-tseu

Gyakran előfordul a magyar személynévadás történetében, hogy egy-egy neves frönc és költőnk által teremtett név – a mű népszerűségének vagy a név hangulatának és hangzásvilágának köszönhetően – beépül a közhasználatba, anyakönyvezhetővé válik. Ilyen például a legismertebbek közül Dugonics András *Etelká*-ja, Arany János *Gyöngyvér*-e. Személyneveink e csoportját gazdagítja dolgozatom témája is, Jókai *Kincső*-je.

Jókai Mór 1872–74-ben írt *A jövő század regénye* című művében egy egész fejezetet szentel *Kincső*-nek, itt azonban helységnévként szerepel: a főhős, Tatrangi Dávid által keresett és véletlen balesete során megtalált magyar őshaza neve. Innen származik a mai, igen ritka *Kincső* női nevünk.

A Jókai alkotta neveknek mindig sajátos hagulatuk van, könnyen ébresztenek asszociációkat az olvasóban. Kedveli a ritka, különös hangzású neveket, melyek közül néhány nem véletlenül terjedt el és vált népszerűvé a korabeli olvasók körében, és él még ma is. Jókai nyelvi zsenialitása a névalkotás terén is figyelemre méltó.

Nézzük meg, hogy az eddigi kutatások milyen álláspontra jutottak e név eredetével kapcsolatban! A szinte kézikönyvként használatos LADÓ János Magyar utónévkönyve a következőket írja: "Jókai Mór A jövő század regényében alkotta ezt a nevet a magyarok őshazájának elképzelt nevéként a *kincs ő* (vagyis: számomra ő a kincs) mondatból. Ebből a regényből merítették újabb keletű névadásként a 20. században a *Kincső* női nevet. Felfogható a *kincs* főnév -ő kicsinyítőképzős származékának is."

HAJDÚ MIHÁLY az 1983-ban megjelent Magyar-angol, angol-magyar keresztnévszótárában a LADÓ által második lehetőségként említett *kincs* + -ő (kicsinyító képző) származékot jelöli meg a név etimológiájaként.

Ezek a megállapítások azonban csak részben igazak. Kutatóink egy fontos lépést hagytak ki a *Kincső* név eredetének meghatározásakor. A regényben Jókai két alakot szerepeltet: a kínai *Kin-Tseu*-t és a magyar *Kincső*-t. Az író tudatosan hagyja nyitva azt a kérdést, hogy melyik változat az eredeti: "Ez ország neve volt a bennlakóknál »Kincső«; a ki hazát, kenyeret, aranyat, békességet, egészséget ad fogadott fiainak. A kínai tudósok, amíg a közlekedés fennállt az országgal, valószínűleg e szóból csinálták a kínai *Kin-Tseut*, mely náluk ismét »hegyországot« jelent. Megfordítva is történhetett." Már emellett a feltevés mellett sem suhanhatunk el gyanútlanul, már ez a rövid mondat ösztönöz minket arra, hogy ne fogadjuk el végső megoldásként a *kincs* + -ő változatot.

E bizonytalanság feloldásához elég felfedoznünk a kritikai kiadásban az ehhez a fejezethez (*Kin-Tseu*) rendelt jegyzeteket és az abban megjelölt forrásmunkákat. A legjelentősebb három mű e témában: – melyet Jókai bizonyítottan felhasznált regénye írása közben, hiszen bizonyos részeket az eredeti példányokban piros tintával meg is jelölt – EDUARD GIBBON, *The history of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London, 1782-88; WILHELM VON HUMBOLDT, *Ansichten der Natur mit Wissenschaftlichen Erläuterungen*. 1-2. Stuttgart-Augsburg, 1856-60; JOHANN CHRISTOPH WAGNER, *Das mächtige Kayser-Reich Sina und die asiatischen Tartaren*. Augsburg, 1687. Ezek közül a híres nyelvész HUMBOLDT orientalista művét használta fel leginkább ehhez a fejezethez. A név eredeti alakját is innen merítette. Ez a kínai szó HUMBOLDTNÁL német átírásban (*Kiun-Tschou*) szerepel. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy *Kincső* nevünk német közvetítéssel a kínai 荊 州 (*King csou*) szóból származik, mely eredetileg egy ókori, történeti tartománynév.

A *Kincső* név eddigi etimologizálása és a Jókai által említett *kincs ő* alak nem más, mint egyszerű nyelvi játék, amit Jókai oly nagy kedvvel alkalmaz. Legjellemzőbb példája ennek az Összehasonlító Nyelvészeti Küzdemények című műve, mely 1859-ben jelent meg az Üstökösben. Nézzünk ebből néhány példát!

"Tehát legelőször is IÁKOB, mikoron még dIÁK VÓT felkeresé LÁBÁNI, a ki már csak alig áll a LÁBÁN, kinek vala két leánya, egy szép meg csunya, de Jákobnak nem keLE A, haza azt mondó, hogy RÁ KELI még a másik, így lett belőle

Lea és Rákel ... A jövődömondó asszonyra azt mondják DEBORZAs, azért az ő neve *Debora* ... Csak e néhány példából is megítélheti a szakértő világ, mily eredménnyel sikerültek eddigi buvárlataim az összehasonlító nyelvészet *katakombáiban* (a mik szintén nem jelentenek mást, mint *Kata konyháit*) s mit lehet még tőlem e téren reményleni? ha illő pártolásra és hálás elismerésre találok." (Üstökös, 1859. január 9.)

E néhány kiragadott példából kiderül, hogy Jókai játéka mindig egy eredeti, idegen és egy magyar szóalak hangzásbeli hasonlóságára épül, ahol az idegen nyelvű alakból kiindulva teremt egy értelmes jelentéssel bíró magyar szót, illetve szókapcsolatot akár a szórendi szabályok és a szóhatárok rovására. *Kincső* nevünk is éppen egy ilyen "összehasonlító nyelvészeti küzdemény".

Összefoglalásképpen leszögezhetjük, hogy az eddigi kutatások csak részben határozták meg *Kincső* nevünk eredetét. Azokat az információkat, melyeket dolgozatomban most ismertet, az eddigiek feltehetően azért nem tartalmazzák, mert a regény kritikai kiadásra, mely sok fontos adatot tár fel, csak 1981-ben jelent meg.

VÁRNAI ZSUZSA

Írói névadás Tamási Áron novelláiban (1936–1957)

Tamási Áron 47 novelláját vizsgáltam, amelyeket *Angyalok éneke* (1936–45) és *Harmat és vér* (1945–57) címen adott közre. A novelláknak szinte kivétel nélkül a székely falu a természetes közege, szereplői is innen kerülnek ki, hordozva a jellegzetes névhasználati formákat. Egy-egy novellának csak néhány megnevezett szereplője van, s valamivel nagyobb a névvel meg nem nevezettek száma, s ez gazdag névhelyettesítést eredményez. Összesen 121 nevet tartalmaznak a novellák, ennek 78 %-a férfi név (96), 22 %-a a női (25), arányuk tehát 3,5:1. Ez az arány igen közel áll Tamási 1922–36 között írt novelláinak névarányához, amely 4:1.

A novellák névvel megnevezett szereplőinek száma 0–9 között van. Nincs megnevezett szereplője A hazug sün, Egy légy és az Öreg fiú, December c. novellának, tíznek pedig egyetlen nevesített szereplője van. Legjellemzőbb a 3–4 nevet tartalmazó novella, a kilenc egyszer fordul elő.

A nevek első említésben a legváltozatosabb módon fordulnak elő, amelyet azonban terjedelmi okokból nincs módomban bemutatni. Előfordulnak bemutatkozásban, szólító- vagy említőnévként, szöveg közben írói megnevezésben. Változatosságot mutat a nevek alakja is: az egyszer előforduló nevet a továbbiakban kiegészítővel használja az író, a kételemű névből elhagyja az egyiket, névhelyettesítőt használ. Az adattárban a név első előfordulását vettem alapul, az elemzés során felhasználtam a névvariációkat is. Néhány példa a változatosságra:

Zádog Márton, az öreg nyugdíjas; Zádog tanító úr; Zádog; öreg Zádog; Zádog úr; az öreg.

Kádár Kelemen; Kelemen gazda; Kelemen; az öreg.

Fütyögi Fülöp; Fütyögi; Fütyi bácsi; az öreg.

Hadnagy Lőrinc; Lőrinc bácsi; az öreg; a vénember.

Tudós Csóka; a tudós főnök; a genfi főnök; genfi gazda.

Magos Ambrus; Ambrus gazda; Ambrus atya.

Földrajzi nevek

Mint Tamási Áron legtöbb írásának, e novelláknak is szinte kizárólagos színhelye a Székelyföld. Ez annyira természetes közege az írónak, hogy ritkán nevezi meg a történet színhelyét, inkább *n é v h e l y e t t e s í t ő v e l* utal rá: *az egyik faluban; a faluban (5-ször); otthon, a faluban; nálunk; vidéki város; a székely faluban; ebben a kicsi faluban; székely város; falun; falusi utcán; otthon voltam a faluban.* Mindössze két novellában nevezi meg a falut: "Egy időben sokat járogattam egy *Sántamalom* nevű faluban." (Fekete Sáfrán.) "Aki *duglódí*, már azt is elfelejti lassanként, hogy miképpen fut a ló." (Piros alma.)

Az előforduló földrajzi nevek szinte kizárólag *v a l ó s á g o s a k*, és leggyakrabban utalásszerűen, párbeszédekben fordulnak elő, nem a történet valóságos helyszínéeként.

Az előforduló földrajzi nevek *m e g o s z l á s a*:

- *t á j e g y s é g e k, o r s z á g o k*: *Amerika, Angolország, Franciaország, Gallipoli, Háromszék, Havasalföld, Udvarhelyszék.*

- *h e l y s é g n e v e k*: *Atyha, Bukarest, Brassó, Drinápoly, Danzig, Duglód, Dés, Diafalva, Farkaslaka, Jenikő, Konstancinápoly, Kolozsvár, Lokod, Munkács, Sopron, Szeben és Zágon.*

- *v í z n e v e k*: *Duna, Küküllő.*

- *h a t á r r é s z e k*: *Szélbavás, Tilalmas.*

Témájánál fogva sajátos a *Megváltás* című novella, amely Jézus születését beszél el, s helynevei ezáltal a *b i b l i a i* nevek: *Betlehem, Holt-tenger, Jordán, Júdea, Kánaán.*

Személynevek

Tamási novelláinak szereplői társadalmi szempontból homogének, a székely falu mindennapi alakjai. Ennek következtében a nevek is átlagos falusi neveknek minősíthetők, noha a tudatos írói névadás több esetben kimutatható. A név és szereplő kapcsolatára több ízben is utal az író, ezekre a beszélő neveknek térek ki. Itt az ellenkezőjére utalnék, amikor a név valamely tulajdonságot sugallna, de az író elhárítja ezt. "*Keserű Mátyás* falusi asztalos volt. ...hiába hívták *Keserűnek*, mert vidám volt a maga különös módján" (*Keserű Mátyás*). *Páva János*: "A neve igen, maga azonban nem vala *páva*, mert a sánta lábával nagyokat büllent a rongyos nadrágban."

Beszélő nevek

Ez a névtípus Tamási korábbi novelláiból szinte teljesen hiányzik. Ezekben a novellákban azonban már jelentős számban fordulnak elő. Az írói tudatosságra utal az is, hogy a nevek magyarázatára vagy indítékára maga az író utal.

J e l z ő i szerepűek a név előtt:

Egyenes Tóbiás: anyja megeskette, hogy minden körülmények között igazat mond.

Fekete Sáfrán: "cigányságából kifolyólag Fekete Sáfránnak nevezte el a nép."

Gazdag Sáfrán: jótette jutalmául sok pénzt kapott, s gazdaggá lett.

Hímők Árpád: elsőnek hozza a béke hírért a városból a faluba.

Hasznos Rozália: gondolatban így nevezi készítője a szekeret.

Tudós Csóka: "Szinte a *ragasztott* nevét is kiejtette a száján, pedig ez a név utolsó szónak sem lett volna jó, nemhogy elsőnek. Mert Tudós Csókának hívták."

T á r g y i k a p c s o l a t r a utalók:

Bakator: minden este a kocsmában ült, s a bort nagyon szerette.

Borostyán nagysága: háza előtt óriási borostyánfa állt.

Rózsafa néni: a virágot nagyon szerette.

E g y é b:

Gyalog mester: egyszerű ipáros mester

Kuvik: "olyan lapos pillantású a szeme, mint a bagolynak."

Los bácsi: hadarva ejtette a nevét: Lajos – így lett Los.

Több név együttesen alkot beszélő nevet a Tél a völgyben c. novellában. Három férrialakjának egyaránt *Lázár* az utóneve, amely önkéntelenül a bibliai szegény Lázárt juttatja eszünkbe, másrészt egymásra utaltságukat fejezi ki családnevük együttese: *Fejér Lázár, Piros Lázár, Zöld Lázár* neve nyilvánvalóan a magyar nemzeti színeket szimbolizálja, s egyben összetartozásuk kifejezője.

Sajátos írói játék a nevekkal a Rózsafa néni c. novella, amelyben a címszereplőhöz hasonlóan szinte minden név kapcsolatos a virágokkal. *Rózsa Virág Mihály*-hoz megy feleségül, első leányuk a *Rózsa*, második az *Ibolya*, fiuk a *Jácint* nevet kapja. A nagyobbik leány férje *Akác*, a kisebbiké *Borostyán Géza*.

Ehhez hasonló a Virágos veszedelem c. novella, amelyben egyrészt virágot visel minden szereplő, másrészt nevük is virágokkal kapcsolatos. Ágoston *Ibolya*-val ismerkedik meg a bálban, a kocsmáros *Rezeda*, a nagysága *Borostyán*, a jegyző *Akác*, a román írnok *Trandafir*, "magyarul olyan, mint akit *Rózsának* hívnak."

Nemcsak jelentéstani kapcsolat lehet név és viselője között, hanem a n é v a l a k j a is utalhat erre. A Pásztorok ivadékában szerepel *Gyurkagyörgy*, aki "...csak akkora volt, hogy harmadrésze egy természetes embernek. A melle is szépen domborodott, és bajusza is elegendő volt, bár gyér szakállú egy kicsit." A furcsa kettős névalak azt érzékelteti, hogy Gyurkából nem vált viselője igazán Györggyé.

Témájánál fogva sajátos a Megváltás c. novella, amely Jézus születését beszéli el. Szereplői *Furifángosz, Páriás és Hóreb*. E bibliainak hangzó nevekből kettőt beszélőnek is minősíthetünk. A gazdag *Furifángosz* (Furfangos) úgy ajándékozza pásztorainak a birkanyáját, hogy közben alkuja szerint megtartja magának tejüket, húsukat és gyapjukat. S ezt *Páriás* (Pária) elfogadja.

Névhelyettesítők

A megnevezett szereplők mellett fontos szerepük van a névvel nem jelölteknek is, akikre névhelyettesítőkkel utal az író. De gyakran így említi Tamási a névvel már jelölt szereplőt is, s ezzel a névhelyettesítők gazdag rendszerét alkotja meg, amellyel többletinformációval szolgál szereplőiről. Ezekből rajzolódik ki a székely falu és kisváros társadalma, szereplőinek egy-egy fontos tulajdonsága. A névhelyettesítők funkcionálisan az alábbiak szerint kategorizálhatók.

1. Foglalkozásra, tisztségre utaló:

a munkás, a szakács, fiatal tmok, a hivatabnok, a jegyző, tanár úr, a kocsmáros, tudós csizmadia, az új tanító, öreg pásztor, az asztalos, halottas huszár, a vasutas, a kocsis, a fiákeres, a kovács, a mester, a segéd, az orvos, a borbély, a községi bíró, a gyűlésbíró, a pék, az asztalosné, elnök úr, a násznagyi, a térítő, a bíró.

2. Nemre és korra utaló:

az asszony, a legény, az öreg, a vénasszony, fiatal cigánylegény, a fiú, öregebb rendű ember, vénember, az öreg nyugdíjas, a fiatalasszony, az öcsém, a bátyó, az öregasszony, menyé asszony.

Feltűnően gyakran használja Tamási "az öreg" névhelyettesítőt, amellyel nem pusztán az életkorra utal, hanem egyben a korrall járó bölcsességre, amint ez a novellák tartalmából egyértelműen megállapítható.

3. Társadalmi helyzetre utaló:

az uraság, a gazdám, szegény pap, a tanácsos, a gazdag leány, úrforma ember, a nagy gazda, a gazda, kicsi szolgál, a tekintetes úr, nyakkendő bajszatlan úrforma.

4. Tulajdonságot kifejező:

szamaras fickó, becsületes szegény asszony, a bőrkabátos, a szekeres, a gyér bajszú, a szakállas, vén szakállas, a fekete ruhás ember, a nagybajszú ember, a legényes öreg, a babonás vénasszony, a genfi főnök, megbugyuitott katona.

5. Valahová tartozást jelentő:

a cigánylegény, vén székely, román legény, a román, a székegy asszony.

Névkiegészítők

A névhelyettesítőkhöz hasonlóan Tamási szívesen használ névkiegészítőket is, amelyekkel kifejezi szereplői társadalmi hovatartozását, nemét és korát, rokonsági viszonyait. Az így létrejött név alakja is hangulatteremtő erejű lehet aszerint, hogy milyen névelemmel kapcsolja egybe a kiegészítőt.

— Családnév + kiegészítő; ez a típus hivatalosnak hat, utal viselője fontosságára: *Borostyán úr, Borostyán nagysága, Hujki uraság, Gyalog mester, Lantos tímár, Keserű mester, Szeder segéd, Külü gazda, Balogh úr, Czumbel úr, Kapdoska úr, Simó bácsi, Moha bácsi.*

— Keresznév + kiegészítő; hangulatilag közvetlenséget, de egyben tiszteletet is kifejez:

Férfi: *Gáspár öcsém, Márton gazda, Tamás bátyó, Aní bácsi, Mihály bácsi, János úr, Sámson bácsi, Barabás bácsi, Márton gazda, Ambrus gazda, János kovács, Ambrus atya, Jakab mester,*

Női: *Anna nénéd, Illa néni, Lidi asszony, Amália néni, Regina nénéd, Rózsa asszony.*

- Értelmező jelző; sajátos hangulatot kelt, emlékeztet az állandó jelzőkre: *Anna, a fiatal menyecske; Borostyán úr, a kárbeclő hivatalnok; Ágnes, a háziasszony; Gyula, a kisebbik gyermek; Márton, az öreg; Mola, a vén pásztor.*
- Egyéb: *kicsi Ambrus, öreg Sükei, öreg Ehedi Ambrus.*

Egyelemű nevek

1. Keresztnevek:

a) Férfi: *Ágoston, Albert, Árpád, Demeter, Dónát, Farkas, Fülöp, Gábor, Gáspár, Gergely, Gyula, Jácint, János, Kálmán, Kelemen, Lőrinc, Márton, Mihály, Samu, Tamás.* Feltűnő, hogy becézett formában csak a *Gyurka, Mihályka, Zsiga* fordul elő.

b) Női: *Ágnes, Amália, Anna, Borbála, Etelka, Ibohya, Rózsa.* Becézett: *Aniska, Boriska, Lidi.*

2. Családnevek:

Csak férfi nevek: *Akác, Daróczi, Kuvik, Rezeda, Sükei, Szerencsés.*

Kételemű nevek

Egyik leggyakoribb névforma Tamási novelláiban, különösen a férfiak megnevezésére. Feltűnő, hogy a keresztneveket ritkán használja becézett formában.

1. Családnév + keresztnév:

a) Férfi: *Berze Jakab, Bíró Mihály, Borostyán Géza, Csörgő Mihály, Dulló Ignác, Ehedi Ambrus, Ehedi Gáspár, Fejér Lázár, Főrika Máté, Fődeles Ignác, Fűtőgi Fülöp, Hadnagy Lőrinc, Jakab Jakab, Kádár Kelemen, Kapdoska János, Keserű Mátyás, Magos Ambrus, Magyar Sámson, Nagy Márton, Nagy Mihály, Nyárádi Samu, Orbán Vilmos, Páva János, Piros Lázár, Szász Gyula, Szász Menyhért, Szeder Károly, Szélfy Máttyás, Virág Lajos, Virág Mihály, Zádor Márton, Zöld Lázár.*

b) Női: *Hasznos Rozália, Szabó Márta, Szabó Vilma, Szász Ibohya.*

2. Családnév + becézett név:

a) Férfi: *Gagy Zsiga, Külü Benke, Páll Mózsá.*

b) Női: -

VARSÁNYI GYÖRGY

Névtanos szemmel a közsavak egy csoportjáról

A becézőnévként használt közsavakat HAJDÚ MIHÁLY elemezte és rendszerezte Magyar becézőnevek 1770-1970. című művének (Bp., 1974) XI. fejezetében. Közleményemben egy keresztnévi eredetű közsónak és szócsaládjának jelentéstani bemutatására teszek kísérletet.

Huszdik századi nyelvjárási enciklopédiánkban, az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában ezerszáz olyan tájszót olvashatunk, mely témánkba illik. Szófaji

megoszlásuk a következő: viszonylag kis hányadot képviselnek az igék, a melléknevek és a határozószók. A vizsgált tájszavak legnagyobb része főnév.

A névgyakorisági listák szerint, a legkedveltebb női név 1890 és 1960 között a *Mária, Erzsébet, Éva, Margit, Ilona, Katalin*. Tájszavak elemeként ez a sorrend így módosul: a *Máriá-t* is megelőzi a *Katalin*. Becézett alakváltozataival együtt a névkincsnek több, mint öt százalékát képviseli. Ezt követi a *Margit, Ilona* és becézett alakváltozatai, *Zsuzsanna* és becézett alakváltozatai, *Veronika, Júlia*. Ez a sorrend nyilván egy-két nemzedékkel korábbi névgyakoriságot tükröz, hiszen legalább ennyi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ezek a nevek a szókészlet elfogadott és egyre szélesebb körben elterjedő elemeivé váljanak.

Tekintsük át elsőként a *Katalin* szócsaládját.

A *Kata* szélesebb jelentésskálájú a *Katalin*-nál, amelyből rövidült. Ugyanez érvényes a *Kati* és *Katica* esetében is. E nevek önálló alakjainak mint tájszavaknak több jelentése is ismeretes. Főnéviek: *kata* 'varjú'; *katalin, katica, katika, kató* 'katicabogár'; *katóka* 'margaréta'; *kati* 'nyenyere, tekerő'. Igeként: *katalinoz* 'Katalin napot tart'. Melléknévként: *nagykatis* 'kendőráncolás módja'; *katács* 'olyan férfi, aki szívesen kuktaškodik'; *katás* 'lányok társaságát kedvelő, kereső férfi'. Összetételek előtagjaként pl. tárgyak, munkaeszközök kiszélesedő részét jelenti: *katakönyök, katakönyöke* 'rokkán azt a függőleges pálcát tartó keresztfa, amelyen a kenderszösz van'; 'a nádtető készítésénél a nádcsomókat összeerősítő kötél vagy drót megszorításához használt, könyök alakban nőtt, közepes vastagságú faág'.

A tájszó keletkezésének nyelvi eszköze metafora is lehet. Ilyen a 'göcsörtös fahasáb' jelentésű *katanénifeje*. Természeti jelenségek nevében is használatos: *kataszeglet, kataszegletje, katiszeglet* 'az az égtáj, melynek irányából leggyakrabban érkeznek esőfelhők'. *Katácsillag* 'esthajnaesillag'. Virágnévként – mint azt számos jelentésbeli tájszó is igazolja – a nyelvterület nagy részén közkedvelt: *katarózsa, katavirág, katalinrózsa, katicavirág, katirózsa, kativirág, katalingally* 'lányok által Katalin-napkor vízbe tett, karácsonyra kizöldülő leginkább som-, fűzfa-, nyírfa- vagy orgonaág'. Nem ritka díszítőmotívumként sem. *Katalinvirág* 'pésztortafaragások eleme'; *katicaközepes* [közlelebből meg nem határozott] 'hímzés minta'.

Az összetett tájszó ragadványnév-természetű, ha utótagként áll a szócsalád egyik vagy másik tagja. A névadás indítékai szerinti rendszerezésem alapján ÖRDÖG FERENC Személynévvizsgálat Göcsej és Hetés területén c. műve szolgált.

Motiválhatja a névadást a feltűnő, többnyire negatív jellemvonás. Nyelvi eszköze a tulajdonság megnevezése: *borzaskati, borzaskató, boghaskati, bohyhoskata, lomposkata, toprongykata, futrikata, furinkakata, futrikati* 'eleven, mozgékony kislány'.

Az egyénről kialakult általános benyomás alkotta a *cifrakata* 'könnyelmű, rossz erkölcsű lány'; *hafrakata* 'hebehurgya, szeles lány'; *kajlakata, kalamajkakata* 'pajkos, szeleburdi lány'; *szélkata, szélkati, utcakati* 'ua.' szavakat.

A szócsalád becézett tagjainak pozitív hangulata, expresszivitása is hozzájárulhatott, hogy növények, állatok, tárgyak népi nevében is szerepelnek: *berkikata* 'hóvirág'; *borzaskata, boncoskata, göncöskata* 'vetési katicavirág (*Nigella arvensis*)'; *borzaskató* 'kamilla'; *borzaskata, borzaskati, borzaskatica* 'lésztaféle' vagy 'a

tetején cukorral meghintett, finomabb pogácsaféle'. A *Katalin* tizenegy alakváltozatának fent bemutatott összetételei is bizonyítják, hogy mennyire szívesen él a nép a becézés lehetőségével, és nevezi sokszor kedveskedő, olykor pejoratív árnyalatú vagy familiáris viszonyt sejtető tájszóval környezetének tagjait, személyeket, állatokat, használati tárgyakat, munkaeszközöket.

A tájszavak elemeként jelenlevő keresztnév választásának nem kizárólagos motivációja a névdívat. Sokkal inkább a hagyományőrzés, a véletlen hangtani elhallás és az analógia.

A keresztnévek közszóvá, tájszóvá alakulása nem kizárólagos magyar nyelvjárási jelenség. E transzformáció a köznyelvben is gyakori, melynek illusztrálására álljon itt néhány példa. ECKHARDT SÁNDOR Magyar-francia nagyszótára is több kis kezdőbetűs utónevet tartalmaz: *jean-bête* 'időskilkó'; *jean-foutre* 'ostoba, gyáva fráter'; *jean-le-blanc* 'kígyászölyv'; *pierrot* 'bohóc'. A *jeanette*-nek mint közszónak a következő jelentéseit szótározták: 'botanikus gyűjtődoboza', 'buta lány', 'aranykereszt szív alakú medállal', 'ujjafa', 'nárcisz'.

A Larousse 6. kötetében a *saint* címszó alatt olvashatók a következő személynév eredetű közszavak: 'bormárka' *saint-émilion*, 'Szent-Émilion környékén készített borfajta'; 'gyógynövény' *saint-paulin*; 'süteményfajta' *saint-honoré*, a pékek védőszentjének neve után; 'sajttélék' *saint-marcellin*, *saint-nectaire*, *saint-paulin*, *saint-florentin*. Az előbbieket analógiájára jöttek létre a következő fantázianevek: *saint-amour* 'borfajta', *saint-glin-glin* 'sohanapja', *saint-frusquin* 'csekély vagyon'.

A közszoji jelentésű *michel*-t hiába keressük a példák rengetegében. Véletlen, hogy a *Mihály* mindig nagy kezdőbetűs marad?

VITÁNYI BORBÁLA

Tulajdonnevek a magyar népmesékben

Az ünnepelt tette lehetővé, hogy egy világviszonylatban egyedülálló adatgyűjteményt tehessünk közzé. A Magyar Névtani Dolgozatok 13., 30., 72. és 80. füzetében, 1983 és 1989 között négy füzetben jelentettük meg a magyar népmesékben előforduló nevek jegyzékét. Az adatok összegyűjtésében és a szerkesztésben az ünnepelttel közös egyetemünk (bölcsezzettudományi karunk) néprajz szakos egyetemi hallgatói vettek részt. Az ő feladatuk az volt, hogy egy-egy hitelesnek vagy klasszikusnak tekinthető magyar népmese-gyűjteményből kiírják az összes neveket, majd egy-egy füzetbe ezt névtani szempontok szerint csoportosítva rendezték. A négy füzetben a 100 legfontosabb magyar népmese-kötetet tekintettük át. A sajtó alá rendezés munkáját (másokkal együtt) MAROSI TERÉZ, BALÁZS GÉZA és ROBERT WOLOSZ végezték. Természetesen a majdnem száz közreműködő más és más intenzitással, pontossággal dolgozott. A közölt anyag rendszerezése is finomodott az évek során. Minthogy az eddigi legutolsó kötet legkésőbb megjelent forrásanyaga

1988-ban kiadott magyar népmesegyűjtemény volt, ezen kívül a nem önálló mesekötetekben közzétett szövegeket eddig nem vettük figyelembe, voltaképpen még ez az anyag sem teljes. Számításaim szerint hamarosan egy újabb, ötödik kötetben lehetne publikálni az 1988 után megjelent magyar népmesekötetek névanyagát. Az antológiákban, folyóiratokban kiadott, ám kötetben közzé nem tett, fontos meseszövegek ugyancsak megtöltenének egy füzetet. A Budapesten hozzáférhető kéziratokban legalább egy-két kötetre való mesei névanyag található. Ezek összegyűjtése mégsem egyszerű feladat, hiszen e forrásokból már merítettek az általunk közzétett füzetek. Itt aprólékos forrásazonosításra lenne szükség. Erre egyébként lehetőség is kínálkozik.

Köztudott, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzkutató Intézete végül is közreadta a magyar népmesék típuszámjegyzékét. Kovács ÁGNES kezdeményezésére, sokévtizedes munkával, generációk szorgalmának eredményeként 1982 és 1990 között végre megjelent a Magyar Népmesekatalógus gyakorlatilag teljes anyaga. Ez műfajonként, ezen belül a nemzetközi mesekatalógus típuszámait követve sorolja fel a kutatóintézetbe jutott, már az 1950-es évek óta gyűjtött mesetipologizáló jegyzetek anyagát. Most a 10. kötet, az összesítő bibliográfia vár még kiadásra. Már ezt megelőzően is tudjuk azonban, a mi mesei névjegyzékünk jobb áttekintést ad a magyar mesekincsről, mivel a gyűjtés nálunk nem állt le korábbi időben. Ugyanakkor a mesekatalógus bibliográfiai kötete (ha jól készítik el), kiváló lehetőséget ad arra, hogy számba vegyük, mivel is célszerű még kiegészíteni a mi onomasztikai publikációinkat.

Még egy megjegyzés kívánczik ide. Éppen azért, hogy pontosan érzékeljük, milyen műfaji sajátosságai is vannak mesei neveinknek, legutóbb más népköltési műfajok (proverbiumok, balladák, a gyermekfolklor szövegei, archaikus népi imák) névanyagát is rendeztük. Itt centrális gyűjteményekből, mondhatnánk antológiákból dolgoztunk, mivel itt nem a teljesség, hanem egy jellemzőnek tekinthető műfaji onomasztika számára való adatszolgáltatás volt a célunk. (E füzet ROBERT WOLOSZ szerkesztésében most készült el.)

Noha a mesei nevek fontosságát a népmesekutatás mindig is felismerte, gyakran hivatkoztak is ilyen adatokból levonható tanulságokra, voltaképpen sohasem gyűjtötték össze egy-egy nép meséinek névanyagát. A mi gyűjteményünk ezért világszenzáció (!) mind a folklorisztikában, mind a névtudományban. Még akkor is, ha úgy látjuk, az elérhető magyar nyelvű mesekincsnek körülbelül bő kétharmadát tekinthettük át. (Ez teljesebb anyag, mint ami például az említett Magyar Népmesekatalógus köteteiben olvasható.)

Mi hiányzik a mi füzeteinkből? A legújabb publikációk, a nem kötetben közzétett és kéziratos feljegyzésekben ismert magyar meséken kívül a magyarországi nem magyar nyelvű mesék névanyaga. Talán a legfontosabb lenne a magyar nyelvterület cigány mesekincsének magyar névanyagát is közzétenni. (Tekintet nélkül arra, milyen nyelven is hangzott el éppen az előadott mese.) Jó lenne, ha különös névtípusok esetében jobban ismernénk a szomszéd népek (pl. román, szlovák stb.) meséinek névanyagát. Külön kellene látni a magyarországi ponyvanyomtatványok

neveit (tekintet nélkül a kiadványok nyelvére), főként a különleges nevek esetében. E feladatok voltaképpen elvégezhetőek lennének.

Mire jó máris a négy kötetben található adatanyag?

Noha nem ez volt elsődleges célkitűzésünk, a teljes névanyag rendkívül megbízható forrás meséink filológiájának vizsgálatát illetően. Köztudott, hogy már a múlt századtól kezdve sok mesei kiadványunkban stilizálták a szövegeket. Ez az irodalmias változtatás kiterjedt a nevekre is, ám később a mesei neveken nem sokat módosítottak a közlők. Mintegy automatikusan úgy közölték ezeket, ahogy a mesélők említették. E körülmény következtében kiváló fogódzót nyújtanak arra vonatkozóan, honnan is származik egy-egy szöveg. Amíg a nemzetközi és magyar hagyományban szelvében ismert témákról, mesetípusokról és motívumokról olykor igazán nehéz eldönteni, melyik kiadványból hova jutottak tovább, a nem sok figyelemre méltított mesei nevek igazán beszédesek: melyik mese megfogalmazása származik Arany Lászlótól, melyik Benedek Elekétől, melyik a magyarra fordított Grimm-mesékből, melyik a ponyvanyomtatványokból. Itt, ha nem is teljes, mégis megbízható megállapításokat tehetünk.

Ezt könnyen bizonyíthatom. Amikor 1985-ben Zomborban volt a jugoszláviai folkloristák kongresszusa, erre Kovács ÁGNES, a magyar népmesekincs legalaposabb ismerője eljuttatott egy tanulmányt, amelyben többek között a Borsszem Jankó, a Fehérlófia, a Mirkó királyfi és a Királyfia Kis Miklós magyar mesékkal foglalkozott, ezek délszláv kapcsolatait vizsgálta. A már akkor hozzáférhető mesei névjegyzékeinkből igazán rövid szemle után megállapíthattam, hogy mind a négy ötlet tarthatatlan (!), a magyar mesék nem olyanok, ahogy ezt ő vélte (I. Zbornik radova XXXII kongresa Saveza Udruženja Folklorista Jugoslavije održanog u Somboru 1985. godine, glavni i odgovorni urednik: MAGDALENA VESELINOVIĆ ŠULC. Novi Sad, 1986. 2: 43–5).

Különösen a mesekatalógus adataival összevetve a mesei nevek jó fogódzót adnak az egyes szövegek elterjedésének módozataira. Természetesen néha megváltoztatták a mesei neveket is, úgyhogy csupán ilyen módon nem tárható fel minden mesetörténeti és -filológiai szövegösszefüggés.

Egyébként a névanyagot nem e célból állítottuk össze. Arra voltunk kíváncsiak, kik a főbb mesei szereplők, milyen helynévanyag jelzi, hol is játszódik az egyes mesék. Ezért már az első füzetben elválasztottuk a személynevek valamint a helynevek körében a "valódi" neveket a "mesei" nevektől. A későbbi füzetek anyagának összeállításakor úgy találtuk, hogy célszerű a bibliai neveket, sőt a hiedelem-háttérű neveket is külön csoportosítani. Egyelőre az állatok neveinél ezt a különbségtételt nem foganatosítottuk, noha itt is mindenki érzi, mi például a különbség mondjuk a mesében szereplő kutya nevek között. *Badri* vagy *Burkus kutya* köznapi kutyanév, *Föld neheze* vagy *Jó futó, Jóhalló, Messzelátó* pedig már jellegzetes mesei kutya nevek.

Nem volt egyszerű az adatok összeállítása sem. Kezdetben azt a gyakorlati megoldást javasoltuk, hogy minden nagybetűvel kezdődő főnevet tekintsünk mesei névnek. Azonban a meseszöveg-kiadványok e téren nem következetesek, úgyhogy később a kisbetűvel kezdődő, ám más szövegek alapján mesei névnek tekinthető

adatokat is feltüntetettük. Természetesen a hivatkozás az eredeti (kisbetűs, illetve nagybetűs) írásmódot adja, úgyhogy maga az olvasó is eldöntheti, minek tekintse például az *aranyló*, *aranyzöldő* *ló*, *Fakó*, *Sárga*, *Zöld* *ló* stb. adatokat.

Helyneveknél még nehezebb a közlés helyesírását alapul venni. Egyetlen füzetünkben egymás mellett szerepelnek az *operencia*, az *Óperencián* is túl, az *Óperenciás*, *operenciástenger*, *óperenciás tenger*, *Óperenciás tenger*, *operenciás nagy tenger* és *operenciás sárga tenger*, meg az *operenciás verestenger*, sőt *operenciás-tenger* adatok.

A voltaképpeni mesei nevek és a jelzős, köznyelvi szerkezetek megkülönböztetése sem könnyű. Itt találunk *Arany erdő* és *Aranyerdő*, ám *aranyerdő* névalakokat, *alvilág*, *felső világ*, *másvilág* és *túlvilág* formákat. Ám van *Alvilág*, *Felvilág*, *Másvilág*, *Menyország*, *Paradicsom* és *Pokol* is mesei neveink között. Ez a következetlenség jól jelzi az egyes mesélők és mesegyűjtők eltérő felfogását a nevek állandó vagy alkalmi voltáról.

Végezetül azt említhetem meg e kényszerűen túl rövid beszámolóban, hogy a mesei nevek igazi elemzését még nem kezdtük el. Annak idején A magyar mesei tulajdonnevek kis onomasztikája című rövid írásomban (NÉ. 10 [1985]: 116–27) arra próbáltam rámutatni, hogy a diminutív mesei hősnevek igazán világszerte jellemző vonásai a meséknek. Nem ismerek sok más, hasonló, a mesei onomasztika sajátos vonásait bemutató írást. (Külföldön sem.) Pedig a virágnevek, színnevek, az első tekintetre is különleges mesei nevek (pl. *Bakarasz*, *Fanyűvő*, *Füstös Kálefakter* 'Hamupipőke', *Hegygörgető*, *Nemtudomka*, *Ólomfejűbarát*, *Rózsa vitéz*, *Szépmező szárnya*, *Tülnök*, *Világszép kisasszony*, *Vörös Álnok vitéz*, a különböző nevű tündérek stb. mind megérdemelnék, hogy neveiket fejtegyük.

Most, hogy sokezer magyar népmese nevei össze vannak gyűjtve, az adatok egyenként visszakereshetők és azonosíthatók, csak elhatározás dolga, hogy ki mit kezd velük. Az ünnepeltre tekintettel megnéztem, van-e *Hajdú*, sőt *Hatvan* névanyagunkban. Ilyen neveket nem találtam. A *Mihály* és becenevei előfordulnak, ám nem túl gyakran. Akkor is valódi nevekként, nem már sztereotíppá vált mesei névként. Ebben eltér a keresztnév mondjuk a *János*, *Jancsi* mesei névként is gyakori előfordulásától, egyezik viszont az *István* és hasonló keresztnévek ugyancsak ritkaságával meséinkben. Ma még az összeállítók sem tudják igazán, mi mindent lehet majd kimutatni mesei névgyűjteményeinkből. Tág a további kutatás tere.

VOIGT VILMOS

A hátrább képzett *t*, *d*, *l* hangról

1. A hátrább képzett *t*, *d*, *l* hangról, mint akkor újkéletű hangtani jelenségről debreceni megfigyelései alapján "Egy kezdődő magyar hangváltozás" címmel először BARCZI GÉZA írt a Magyar Néprajz hasábjain 1947–49-ben (MNy. 6: 111–6).

A legutóbb POSGAY ILDIKÓ foglalta össze a hangtani jelenségről publikált szakirodalmi anyagot (A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről. MNy. 78 [1982]: 357–60; A hátrább képzett *l*: MNy. 81 [1985]: 107–9).

Első cikkében POSGAY – BÁRCZI tanulmányából kiindulva – ismerteti a hátrább képzett *l*, *ɖ* hang vizsgálatának történetét, nyelvjárási, regionális köznyelvi használatuknak földrajzi elterjedtségét, regionális köznyelvi használóinak életkorát, iskolai végzettségét, foglalkozását. Pápai regionális köznyelvi gyűjtésére támaszkodva bemutatja, hogy az említett hangok milyen fonetikai helyzetben milyen gyakorisággal fordulnak elő gyűjtött anyagában. Arra is utal, mi indíthatta el a hangváltozást. TEISZLER PÁLT idézi (Nyírk. 6 [1962]: 170), aki úgy véli, hogy a *l* a szóvégi, toldalékként szereplő magánhangzó utáni *t*-ből indult ki, ezen belül is a veláris, labiális magánhangzók után. POSGAY pápai gyűjtésében is "szóvégen, illetőleg toldalékban fordul elő leggyakrabban a hátrább képzett *l*. Kétszer olyan gyakran, mint szó belsejében, és majdnem négyszer gyakrabban, mint szó elején ... Ami a magánhangzókra illeti ... a veláris, labiális hangok kedveztek a hátrábbképzettségnek, s csak analogikusan jelentkezett a palatális, illabiális hangok után (illetőleg szókezdő helyzetben előtűnik). Ugyancsak analógia hathatott abban, hogy a *t* zöngés párja a *d* is realizálódhat a köznyelvtől eltérő módon (vö. i. m. 170). TEISZLER anyagában (Nyírk. 11 [1967]: 84) a hátrább képzett *ɖ* ugyan minden helyzetben előfordul, de az adatok száma jóval kevesebb, mint a *l*-é ... Pápan ugyancsak ritkább megjelenésű a *ɖ*, szókezdeten nem is jelentkezik." (POSGAY, MNy. 78 [1982]: 359.)

Ugyancsak pápai gyűjtése alapján, hasonló alaposítással mutatja be a hátrább képzett *l* hanggal foglalkozó, ám jóval kisebb szakirodalom eredményeit, a jelenséggel kapcsolatos nézeteket. Adataiból azt olvassa ki: "Ha megnézzük a hátrább képzett *l* példáit, láthatjuk, hogy olyan esetekről van szó, amikor a nyelvjárásban vagy a regionális köznyelvben elmaradhat, illetőleg el is marad az *l*" (MNy. 81 [1985]: 108).

A két "hangváltozási" jelenséget összekapcsolva a hátrább képzett *l*, *ɖ* és *ɛ* hangok vizsgálatából az *l* hangváltozására ezeket az általános következtetéseket vonja le: "A hátrábbképzettség magyarázatára ... két lehetőség kínálkozik: 1. Egyrészt az analógia, hiszen a vizsgált szöveget hangszalagra mondó adatközlő – aki 37 éves, középiskolát végzett férfi – beszédében megvan a hátrább képzett *l* és *ɖ* hang is (vö. MNy. 78 [1982]: 359), vagyis a hátrábbképzettség mint fonetikai jelenség jellemző rá. Ugyanakkor a két jelenség egymástól független is, mint ahogy BÁRCZI GÉZA (MNy. 6 [1947–9]: 115–6) megfigyelte; ő ugyanis olyan személyektől is hallotta a hátrább képzett *l*-t, akik az említett két hangot nem ejtették. – 2. A köznyelvtől eltérő ejtés másik oka az lehet, hogy az illető személyek tudatosan törekednek a köznyelvi norma szerinti beszédre, és ezért ahol a nyelvjárásban kiesik az *l* – példáulikban ez mindig szótagzáró *l* – ott ők hangsúlyozottan ejtik e hangot. Ennek a tudatos és erőteljesebb ejtésnek a következménye a hátrább képzett hang. Az így kialakult *ɛ*: *l*, illetőleg *l*: *ɛ* szembenállás mindig azonos fonetikai helyzetben jelenik meg. A jelenség egyébként nem általános érvényű, mint a hátrább képzettség egyéb esetei." (MNy. 81 [1985]: 108–9; a kiemelések tőlem. W. I.)

2. POSGAY következtetéseiből hangsúlyozottan fontosnak érzem azokat a megállapításokat, melyeket szövegéből kiemeltem. Úgy érzem ugyanis, ezek vezethetnek rá bennünket a hangváltozás indító okaira, amennyiben egyáltalán (újkeletű) hangváltozásról van szó, s nem csak egy későn felfedezett-felismerett fonémavariánsról, mégpedig egyrészt nyelvjárási fonémavariánsról a nyelvjárásokban, másrészt szituatív vagy attitűdvariánsról a regionális és nem regionális köznyelvben. És azt sem zárva ki, hogy a hátrább képzett *t*, *d*, *l* esetleg személyiségjellemző fonémavariáns lenne (más képzési sajátosságokkal együtt). S megengedve azt a lehetőséget is, hogy a nyelvjárásokban is ilyen variánsokként jelentkezett-jelentkezik a hátrább képzett *t*, *d*, *l* hang. A fel nem ismert fonémavariáns lehetősége azért is feltehető, mert nyelvjáráskutatásunk elsősorban és eléggé hosszú ideig szinte csak a magánhangzó-állomány fonémavariánsaira ügyelt. Nyelvjárási szakirodalmunkban – főleg az elnagyolt átírás következményeként – viszonylag későn és kis mértékben jelentkezik a mássalhangzók fonémavariánsainak a mellékjelezése, s ez is többnyire akkor, ha a variánsnak fonémaértéke is van, vagy a két fonémavariáns között valamilyen korrelatív viszony vagy oppozíció mutatható ki, mint amilyet POSGAY mutatott ki az *l*–*l̥* viszonyában (MNy. 81 [1985]: 109). (Főleg az *s*, *sz*, *z*, *zs*, *c*, *cs* hang esetében találkozunk mellékjelekkel, elsősorban a finnugor szövegek átírásakor). A mássalhangzó-állomány fonémavariánsai nem mutatnak olyan pregnáns képet, mint a magánhangzó-állományéi.

3. Mire alapozom azt a feltevésemet, hogy a hátrább képzett *t*, *d*, *l* hangok – amennyiben a nyelvjárásokban, a regionális és nem regionális köznyelvben nem rendszerszerűen fordulnak elő – a) szituációs vagy attitűdvariánsok, vagy b) ha hangváltozási folyamatról van szó, akkor a hangváltozás elindítója a beszédhelyzetnek egy vagy két sajátos szituációja vagy attitűdje lehetett, s a hátrábbképzett *t*, *d*, *l* hangok bizonyos beszédattitűdöket jeleznek, esetleg bizonyos jellemvonásokra utalnak?

3.1. Magam a *t*, *d* hang ejtésére az 50-es évek elején, egyetemi hallgató koromban figyeltem fel, éppen Bárczi Géza professzor úr beszédében. Ő egyetemi előadásai, felszólalásai során szinte kizárólagosan ezeket a hangokat ejtette, ha nem is túlságosan pregnánsan. Ezeket a hangjait hallom beszédének, ha magyarázó fejtegetéseire gondolok, még akkor is, ha ezek nem katedráról, nem akadémiai üléseken, hanem pl. a Kruzsokban hangzottak el. (Ilyen emlékeimet megerősítette szóbeli közlésben több Bárczi-tanítvány is, pl. Grétsy László, a feleségem, de mások is.)

3.2. A hátrább képzett *t*, *d* és bizonyos mértékig az *l* hang ejtésére egy újabb felfigyelésem családom, illetőleg familiám (szűkebb rokonságom) beszédéhez kapcsolódik.

Ennek magyarázatához feltétlenül kell pár szót szólnom családom nyelvi állapotáról.

3.2.1. Szüleim, testvéreim életük nagyobb részét Győrtől éltek le, s a győri "regionális köznyelvet" – korábban inkább "nyelvjárást" – beszélték. Bizonyos mértékig a Kisalföld keverék "nyelvjárást". Emlékeim szerint tisztviselő apám

beszédében gyengébben, anyáméban (különösen familiáris-bizalmas beszédében haláláig) erőteljesebben éltek a győri beszédre jellemző nyelvjárási sajátosságok (főleg a 30-as, 40-es években), az *i*-zés az *é* helyén (*píz, míz, níz*), az *i*-ezés (*mellik, foló, góla* stb.), a nyílt *e*-nek (már-már *ä*-be hajló hangszínű) és a zárt *ē*-nek erőteljes (Győrött ma is élő és megfigyelhető) megkülönböztetése. A hátrább képzett *ɛ* *ɛ̃* hangra nincsenek emlékeim 1950 előtti győri életemből. POSGAY ILDIKÓ sem talált ilyen hangokat HORVÁTHNÉ BERNÁTH RÓZSA győri regionális köznyelvi gyűjtésében (POSGAY: MNy. 78 [1982]: 358).

3.2.2. Három, nálam jóval idősebb bátyám beszédére – főleg fiatalabb korukban és familiáris jellegű megnyilatkozásaikban – ugyancsak jellemzőek voltak a győri regionális nyelvi sajátosságok. Azonban ahogy idősödtek, – a nyílt és zárt *e* megkülönböztetésének kivételével (a tájszavakkal együtt) – egyre jobban kiszorultak beszédükből a nyelvjárási elemek. Éppen ezért volt feltűnő, hogy középső, nálam 10 évvel idősebb bátyám az 50-es évek közepén egy *bizalmas beszélgetés* b e n, mikor nekem a "kisöcsnek" nagyon meg akart magyarázni valamit, erőteljes *i*, *d* hangokat ejtett: "*Tudod öcskös...*", "*Érted...*?" Legfiatalabb (most 70 éves) bátyám beszédében az *e* hangok megkülönböztetésén kívül m a m á r – még familiáris beszélgetésben s i n c s vagy – csak a l i g a k a d regionális jelleg. Ezért volt feltűnő, hogy az elmúlt év őszén az ő szájából is hallottam ezeket a hangokat. Szintén magyarázó jellegű beszédben. (De – emlékeim szerint – korábban sohasem.)

3.2.3. Sokkal érdekesebb *e* hangok jelentkezése a harmadik generációnál. Unokaöcsém, -húgaim közül egynek beszédében gyakran, egy másikéban rendszeresen megjelenik a *ɛ* *ɛ̃* hang. (Ez utóbbiában a győri regionális ejtés egyéb jellemzői – *i*-zés, *i*-zés stb. – rendszeresen előfordulnak.) Mindkét unokaöcsém Győrben él. Mindkettőnél magyarázó, oktató, bizonykodó jellegű beszédben figyelhetők meg *e* hangok. – Magamnál, tatai származású feleségem családjában, Pesten született és élő gyermekeimnél nem tapasztaltam *e* hangokat. Más regionális jelenségeket sem. Viszont hatéves koráig szinte csak ilyen *ɛ* *ɛ̃* hangot ejtett leányunokám, kinek anyai (békési származású, értelmiségi foglalkozású) nagyapja szintén ejti *e* hangokat; ő is magyarázó, oktató jellegű beszédben.

3.2.4. Győri – hazai –, más vidéki és budapesti ismerőseim, kollégáim körét végiggondolva szintén több olyan akad, akinek beszédében megfigyelhető a *ɛ* *ɛ̃* ejtése. Náluk is – tapasztalatom szerint – többnyire magyarázó, oktató jellegű beszédhelyzetben jelennek meg ezek a hangok. Ilyen beszédhelyzetben találhatjuk meg *e* hangokat a POSGAY által említetteken kívül (MNy. 78 [1982]: 358) – a magam megfigyelései szerint – A. E., H. M., K. S., K. P. és Sz. I. Pesten élő nyelvészek (nyelvjárási ízeket őrző) és K. I. nyelvjárási színeket nem mutató beszédében is. Ilyen alapon gondolom, hogy a *ɛ* *ɛ̃* hangokat a t t i t ű d v a r i á n s n a k lehet tekinteni a regionális köznyelvben és a köznyelvben. Már csak azért is, mert az említettek beszédének nem állandó elemei *e* hangok.

Ez magyarázhatja azt is, hogy meglehetősen bizonytalan a hátrább képzett *ɛ* *ɛ̃* hangok hangszín-realizációjának, képzési helyének-módjának megítélése is. BARCZI Fonetikájában (19) a kakuminális (apikális, cerebláris) és a posztalveoláris képzésmód lehetőségét is megemlíti. DEME szerint (NyudÉrt. 3 [1953]: 57)

tisztázatlan még, vajon "valóban kakuminális-e vagy csak apicopostalveoláris a szokásos apicodentális-alveodorzális ejtés helyett". GÁLFY MÓZES (NyIrK. 4 [1960]: 136) csak hátrább képzettnek említi, és választ vár arra, "hol van meg ez a hang, milyen képzésű, melyik nemzedék ejtésében figyelhető meg, terjedőben vagy eltűnőben van-e". (Vö. POSGAY, MNy. 78 [1982]: 358.) Magam azt hiszem, hogy a beszédhelyzettől függően mindegyik képzési változat előfordulhat (még egyetlen beszélő ejtésében is). A hátrább képzettségnek ez a sok fokozata is lehet egyik magyarázata annak, hogy a szövegek lejegyzői nem nagyon jelölték az átiraton a hangszint.

4. Még két jelenség igazolja ezt a feltevésemet. Ezek azonban már a hátrább képzett / hanggal is kapcsolatosak.

4.1. BÁRCZI 1947–49-es cikkében a következőket írta: "A hátrább képzett / Akusztikai hatása közel áll a palatalis vagy palatalizált /-éhez, valószínűbb azonban, hogy voltaképpen postalveoláris (cacuminalis?) ejtésű /-ról van szó, s ez esetben valóban arra kell gondolni, hogy az előbbi jelenséggel [ti. a t d hanggal] összefügg. Debrecenben megfigyeléseim szerint főleg szótagzáró helyzetben t , d előtt gyakori, s előadásban, szavaltatban, de főleg énekekben világosan feltűnő" (BÁRCZI, MNy 6 [1947–49]: 116; a kiemelés tőlem. W. L.). Megfigyeléseit tökéletesen igazolják a magaméi.

4.1.1. Mint bírálóbizottsági tag 1966 óta kísérem figyelemmel a Kazinczy-versenyeket. Feltűnt, hogy az ország különböző vidékeiről érkező versenyzők közül milyen sokan ejtenek hátrább képzett t d és jésített (palatalizált vagy palatális?) t d hangot. Ez utóbbiakat főleg a lányok ejtésében hallhattuk. Noha ezt a versenyeket összegező kötetben csak egyszer tettük szóvá (Z. SZABÓ LÁSZLÓ–WACHA IMRE, A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1987. 93), jegyzeteim szerint e hangok ejtését minden évben megfigyelhettük mind a középiskolások, mind a pedagógusjelöltek körében. Még az ELTE-n 1993-ban megrendezett Egyetemi Anyanyelvi Napok kiejtési és versmondói versenyzőinél (főleg lányoknál) is.

4.1.2. Gyakran hallottam a hátrább képzett t d d hangot egy volt apáca templomi éneklésében is. (Énekbeszédében erőteljesen megkülönbözteti a nyílt és zárt e -t is.) Mint elmondotta a Győr-Sopron megyei Szanyból származik, korábban Vincés nővér volt, és "ranolderista" korában tanult énekelni. Nem minden esetben ejti spontán és énekbeszédében az említett hangokat, hanem csak bizonyos hangkapcsolatokban: nagyjából azokban, melyeket POSGAY ILDIKÓ is említ (MNy. 81 [1985]: 108–9).

Mindkét említett jelenség tehát POSGAYnak azt a nézetét igazolja, hogy az "illető személyek tudatosan törekednek a köznyelvi norma szerinti [szerintem választékos] beszédre, és ezért ahol a nyelvjárásban [vagy a familiáris, pongyola beszédben] kiesik az / ... ott ők hangsúlyozottan ejtik e hangot" (POSGAY l. h.). Tegyük hozzá, hogy köznyelvet vagy regionális köznyelvet beszélők ejtésében is megfigyelhető hasonló jelenség: igényességre törekvő beszédhelyzetekben erőteljesebb, eltúlzott artikuláció is eredményezheti a t , d hátrább képzését, illetőleg az / hang jésítését. Ezért ez talán egyfajta hiperurbanizmusnak is tekinthető.

4.2. Más attitűdben is megfigyelhetjük e hangok előfordulását. Feltűnően gyakran, szinte általánosan lehet hallani – együtt – a *l d l* hangot nagyszülők, fiatal szülők beszédében, mikor kedveskedve, "gügyögve" szólnak csecsemőkorú, éppen beszélni tanuló unokájukhoz, gyermekükhöz. Egyetlen példát idézek: 1992 nyarán a tatai strandon mondta egy fiatal anyuka egy-másfél éves gyermekének a következő mondatot: "Látod, itt a apa!"

4.3. Ugyanígy megjelennek ezek a hangok a "gazdiknak" (pl. kutyatulajdonosoknak) kedvenc kisállataikhoz szóló gügyögő, kedveskedő beszédében.

5. Vannak azonban olyanok is, akiknél a hátrább képzett *l d l* szinte teljesen a *k ő z ny e l v i v á l t o z a t* helyébe lépett. Tehát nemcsak bizonyos beszédhelyzetekben, -attitűdökben jelenhetnek meg ezek a hangok, hanem hangállományuknak ezek állandó, rendszerszerű elemei. Beszédükben azonban más hangok (magán- és mássalhangzók) képzése is hátrább tolódik, szinte az egész artikulációs folyamat során. Ilyen *j e l l e g ű* a hangképzésük akkor is, ha környezetük beszédét nem jellemzi az ilyen artikuláció. Különösen feltűnő ez azoknál, akiknek kiejtése egyébként nem nyelvjárásiás színezetű. Sporadikus megfigyeléseim szerint az így beszélők egy részének egyik sajátos jellemvonása a pontoskodás, a precízre törekvés, illetőleg önmaguk, szerepük, mondandójuk fontosságának hangsúlyozása. Úgy gondolom, hogy – mivel a beszéd mód jellemzi a személyiséget (vö. Tóth Béla, *Beszéd, jellem, személyiség*. Bp. 1948; Wacha Imre: *EFF. 2* [1989]: 121–39) – a hátrább képzett, pontosabban a túl precízen formált hangok megjelenése az oktató, kioktató, bizonyos esetekben a fontoskodó alkatú emberek beszédének egyik *s z e m é l y i s é g j e l l e m z ő* eleme lehet. – Másképpen kell megítélni a hátrább képzett *l d l* hangokat, ha nyelvjárási(as) hangállományú beszédben, nyelvjárási jellemzőkkel együtt fordulnak elő, és használatuk rendszerszerű (mint pl. S. Á. nyelvészprofesszor beszédében).

6. Az elmondottak csak sporadikus megfigyeléseken alapulnak. Igazolásukhoz, cáfolásukhoz rendszeres megfigyelésekre lenne szükség. Ennek érdekében élőnyelvi felvételek készítésekor, nyelvjárási szövegek gyűjtésekor azt is érdemes lenne meg- és feljegyezni, hogy milyen beszédhelyzetben és -attitűdben hangzott el a szöveg, milyen (személyiség)jellemzői vannak a szövegközlőnek, vannak-e eltérések a (felvétel előtti-utáni) teljesen kötetlen beszéde és magnóval rögzített szövegmondása között. Hiszen a magnó jelenléte a beszélők többségben előidézi azt a törekvést, hogy a mindennapos nyelvhasználatnál egy fokkal magasabb nyelvi vagy igény szintnek megfelelően szólaljon meg, azaz valamiféle módon nyelvi kódot váltson (vö. Kiss Jenő, *A kettősnyelvűségről: MNY. 85* [1989]: 406–11).

WACHA IMRE

A lexika a mordvin nyelvtudomány egyik legelhanyagoltabb területe. Ennek legfőbb oka a mordvin szókészleti források, mindenekelőtt a nyelvjárási és az etimológiai szótárak igen hiányos volta.¹

A kétnyelvű mordvin szótárak (Russko-erzjanskij slovar'. Moszkva 1948; Erzjansko-russkij slovar'. Moszkva 1949; Mokšansko-russkij slovar'. Moszkva 1949; Russko-mokšanskij slovar'. Moszkva 1951) mellett máig HEIKKI PAASONEN közel egy évszázada gyűjtött – és legkésőbb az ezredfordulóig végre teljes egészében nyomtatásban is hozzáférhető – szótári anyaga (H. PAASONEN'S Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von KAINO HEIKKILÄ. Bearbeitet und herausgegeben von MARTTI KAHILA. Helsinki, 1: A–J. 1990; 2: K–M. 1992; vö. még: H. PAASONEN, Mordvische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß [= MdChr.] Helsingfors, 1909, 1953². Szójegyzék: 58–156) tekintendő a mordvin dialektológia és etimológia legfőbb forrásának. Az 1970–1980-as évek fordulóján mordvin főiskolások számára összeállított kis mordvin etimológiai szótárak (D. V. CIGANKIN–M. V. MOSZIN, Erzjan' kelen' nur'kine etimologičeskoj slovar' [= EESL.] Szaranszk, 1977. Ism.: ZAICZ: NyK. 88 [1986]: 316–20; M. A. KELIN–M. V. MOSZIN–D. V. CIGANKIN, Mokšen' kjalen' njur'chkanja etimologičeskaj slovar' [= MESL.] Szaranszk, 1981. Ism.: KERESZTES: NyK. 88 [1986]: 320–21) szigorúan tudományos szempontból bizonyos visszalépést jelentenek. Az is sajnálatos, hogy az 1965-ben öt kötetesre tervezett mordvin nyelvjárási szótárnak és a mordvin nyelvjárások atlaszának, továbbá egy korszerű, már az 1970-es évek közepén célul kitűzött mordvin szófejtő szótárnak az elkészítése és megjelentetése (vö. ZAICZ: NyK. 88 [1986]: 316) napjainkig várat magára.

A mordvin nyelvvel kapcsolatban sivár képet mutat a jövevényszó-monográfiák száma és értéke is. Ebben a körben az egyetlen publikált, kizárólag

¹A mordvinok nyelvi, etnikai és antropológiai szempontból két nagy csoportra oszlanak: az oroszországi Mordvin Köztársaság keleti részén, a Szura folyó környékén élő erzákra és a Mordvinföld nyugati vidékein, a Moksza folyó völgyében lakó moksákra. A két fő nyelvjárás-csoport közötti nyelvi különbségek elsősorban hangtani jellegűek; az erzán és a moksán belüli eltérések további alnyelvjárásokban mutatkoznak (a két nyelvjárás-csoport közötti eltérésekről vö. KERESZTES LÁSZLÓ, Chrestomathia Morduinica. Bp., 1990. 14–8). Az erz és a moksza közti nyelvi különbségekre, egymás nehéz megértésére hivatkozva az 1920–30-as években két mordvin irodalmi nyelvet hoztak létre, egy-egy központi erz és moksza nyelvjárást irodalmi szintre emelve. Sajnálatosnak tartjuk, hogy egy e g y s é g e s irodalmi nyelvre a társadalmi feltételek mindmáig nem értek meg (az egységes nemzetudat megerősödését gátló nyelvi megosztottság miatt sem), mert a két irodalmi nyelv egybevetése a nyelvi rendszerben és a szókészletben egyaránt hozzávetőlegesen 80%-os egyezést mutat (vö. ZAICZ, Beitrag zur Typologie und Statistik des Erz- und Mokšcha-Mordvinischen /eine vergleichende Untersuchung/: Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 3C. Debrecen, 1990. 7–13). Az erz és a moksza irodalmi nyelvet használók nehézség nélkül megértik egymást. Ha tehát a mordvin nyelvészek egy nyelvvédő – sőt túlzás nélkül: nemzetmentő – mozgalomnak a keretében a két irodalmi nyelvet tudatosan közelítenék egymáshoz, ez alapja lehetne egy talán még egységesíthető mordvin irodalmi nyelvnek, mely a mordvinság fennmaradásának az esélyeit számottevően növelné.

mordvin vonatkozású munka a múlt század végén íródott a mordvin nyelv török jövevényszavairól (H. PAASONEN, Die türkischen Lehnwörter im mordwinischen; JSFOu. 15/2; vö. még G. J. STIPA, Die russischen Lehnwörter im Mokschamordwinischen und ihre Beziehung zur russischen Sprachentwicklung. [Kézirat] Göttingen, 1949. 118 p.), következésképpen e téma is – miként a mordvinnak valamennyi jövevényszórétege – modern feldolgozást igényel. A jövevényszó-monográfiák elkészítésében elsősorban az egyes korai rétegek elkülönítési kritériumainak gyakori hiánya, valamint a (török és orosz) források egy részének nálunk hozzáférhetetlen volta jelent nehézséget. RÉDEI KÁROLYNAK többek közreműködésével készített Uralisches Etymologisches Wörterbuch ([= UEW.] Budapest, 1–2. 1986–1988. 3: Register. 1991) című munkája alapján viszont viszonylag egzakt következtetéseket tehetünk a mordvin szókészlet ősi (finnugor) rétegét illetően (vö. ZAJCZ, A mordvin lexika ősi elemei. Urálistizikai tanulmányok 2 [= Bereczki-emlékkönyv, 1988]: 397–402).

A mordvin szókészlet nagyságának megítéléséhez alig vannak fogódzóink. Mordvin nagyszótár, illetőleg egy azt többé-kevésbé helyettesítő t e l j e s nyelvjárási szótár egyelőre még nincs, a középszótárnak tekintendő kétnyelvű források közül az erza–orosz és a moksa–orosz szótár (ERSL, MRSI.) kb. 15.000, illetve 17.000 mordvin címszót tartalmaz. Az orosz–erza szótár (RESI.) ugyanakkor hozzávetőlegesen 25.000, az orosz–moksa pedig (RMSI.) mintegy 40.000 orosz címszónak adja meg mordvin megfelelőjét. Etimológiai szempontból nagy valószínűséggel állítható, hogy az orosz–mordvin szótárak mordvin anyagában jóval több orosz jövevényszót találhatunk, mint a mordvin–orosz szótárak mordvin címszavai között, sőt a két szótártípus címszóanyagában a tíz-, illetőleg huszonháromezer szónyi különbség alighanem szinte kizárólag csak orosz kölcsönszavakat foglal magában.

A fentebb említett források alapján, a mordvin népet és nyelvet ért idegen hatásokat is figyelembe véve (vö. még pl. ФЕОКТИСТОВ: NyudÉrt. 89 [1976]: 89–94; ZAJCZ: NyK. 78 [1976]: 174–6) a mordvin köznévi szókészlet a következő rétegekre osztható: 1. az ősi (uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai kori) szókészletre; 2. az idegen eredetű szókészletre (az iráni, a balti, a török, az orosz és egyéb jövevényszavakra), továbbá a nemzetközi és a tükörszavakra; 3. a belső keletkezésű szavakra: a szóteremtéssel (pl. onomatopoezis), a természetes és mesterséges szóalkotással (képzés, összetétel, illetőleg nyelvújítás, mozaikszó stb.) létrejött szavakra, és 4. az ismeretlen eredetű szóanyagra.

A mordvin alapszókins etimológiai rétegei százalékos arányainak hozzávetőleges megállapítására egyelőre csak szerény kísérlet (becslés) történhet. Tekintettel arra, hogy a moksa–mordvin etimológiai szótár (MESI.) lényegében a négy évvel korábbi erza szótár (EESI.) moksa változatának tekinthető csupán, elégségesnek látszik a mordvin kresztomátia (MóChr.) etimológiai utalásokat is tartalmazó szójegyzéke és e kis erza szófejtő szótár alapján néhány számítást elvégeznünk.

PAASONEN művének glosszáriuma 1293 mordvin szót tartalmaz, és ebből a szerző 409-et (31,63%) ősi eredetűnek (finnugor: 147 = 11,37%, finn-volgai: 262 =

20,26%), 414-et (32,02%) jövevényt szónak tekint. A fennmaradó 470 szó (36,35%) nincs ugyan elítélve etimológiai vonatkozású megjegyzéssel, de ezeket PAASONEN nem tartja egytől egyig ismeretlen eredetűnek, egy részük például (69 szó = 5,34%) – morfológiai felépítésüknek, illetve más címszavakra való utalásuknál fogva – belső keletkezésűnek számítható. Ha mindehhez még azt is figyelembe vesszük, hogy a kresztomátia szerzője a szóbokrosítás elvét követi, s így szójegyzéke a tőszavakhoz sorolt származékszavakkal és összetételekkel együtt voltaképpen kétezernél is több önálló lexémából áll, akkor glosszáriumában a belső szóalkotással létrejött mordvin szavak százalékos aránya a 40%-ot is elérheti. A kis erza–mordvin etimológiai szótár 902 címszava közül CIGANKIN és MOSZIN 593 szót (65,74%!) számít ősi elemnek, 158-at (17,51%) kölcsönszónak, a további 151 szót (16,74%) pedig belső keletkezésű szónak. Az idegen eredetű szókészlet túlnyomó többsége mindkét etimológiai jegyzékben orosz (333 = 27,75%, illetve 74 = 8,20%) és török (66 = 5,10%, illetve 61 = 6,76%) jövevényt szó. A két művel kapcsolatos számadatokat megvizsgálva – többek között – feltűnő még: 1. az erza etimológiai szótár szerzői a mordvin alapszókinszónak közel a kétharmadát ősi elemként magyarázzák, de 2. szófejtő szótárunkban egyetlen ismeretlen eredetű szóról sem tesznek említést; 3. PAASONEN iráni réteget nem jelöl meg munkájában (az EESI-ban 19 ilyen elemről van szó = 2,11%); 4. CIGANKIN és MOSZIN szótára tekintettel van a belső szóalkotással és szóteremtéssel keletkezett mordvin szóanyag elkülönítésére (120 szó = 13,30%, illetőleg 31 szó = 3,44%).

A fenti szófejtő munkák, valamint az uráli etimológiai szótár mordvin anyagának az ősi mordvin szókészletre vonatkozó számarányai (vö. ZAICZ: Urálistikái tanulmányok 2: 397 kk.) alapján, rendkívül óvatos becsléssel, a régebbi (a 20. századnál korábbi) is adathozható) mordvin szókészlet körülbelül egyenlő arányban, közel 30–30%-ban tartalmazhat ősi eredetű – az uráli, finnugor, finn-permi, finn-voigai korból származó – szóelemeket, különféle – iráni, balti, török, orosz stb. – jövevényt szavakat, valamint belső keletkezésű – képzett, összetett, hangutánzó-hangfestő stb. – szavakat. A mordvin alapszókinszónak fennmaradó legalább 10%-ának az eredete ismeretlennek tekintendő.

ZAICZ GÁBOR

"Elhunytak – valahol Oroszországban" (Egy szomorú lista egynémely névtani tanulsága)

Az idézett címen ("Elhunytak – valahol Oroszországban") az Új Magyarország c. napilap 1992. március 25-től kezdődően 87 részben adta közre azt a névsort, "amely a háború alatt és után hadifogolyként, a GULAG börtöneiben, valamint a

kényszermunkatáborokban elhunyt magyarok fellelhető adatait tartalmazza" (Új Mo. 2/72: 9).

A névsorban található adatokkal kapcsolatban a közreadók a következőket látták fontosnak közölni: "A beérkezett nevek és születési helyek, esetleg lakcímek magyarra fordítása, rekonstruálása nagyon nehéz feladatot jelent, sok esetben egy-egy adat helyreállítása napokat, sőt heteket is igénybe vehet. A családi nevek is igen gyakran hibásan szerepelnek a névsorban, sőt olykor az adatok is hiányosak; sok esetben nincs feltüntetve a születési hely vagy év, az egykori lakhely vagy az elhunyt katona rangja ... Ahol az egyes adat helyett csillagot talál az olvasó, az az adat hiányát jelenti" (uo.).

Egy statisztika szerint, amely az Új Magyarország 1992. október 1-jei számában jelent meg, az első ötven közleményben 20.416 személy neve és adatai szerepeltek. Ennek alapján átlagosan egy közlemény 408,32 nevet, a megjelent 87 részlet (az utolsó az átlagos terjedelem felét teszi ki csupán) kerekítve 35.320 személyre vonatkozóan ad tájékoztatást.

A továbbiakban a teljes listáról azokkal foglalkozom, akik a *Hajdú* családnévet viselték. A rájuk vonatkozó adatok az újság 1992. június 6-i, 13-i, az 1993. január 9-i és 13-i számaiban találhatók, összesen 82 személyt jelentenek. A 82 *Hajdú* családnév a teljes névanyagnak csupán 0,2%-a, a névegyüttes tanulmányozása mégis igen érdekes tanulságokkal szolgál.

A 82 személy 28 keresztnéven "osztózott", azaz 1-1 keresztnévet átlagosan (kis kerekítéssel) 3 személy viselt. A leggyakoribb keresztnév a *János*: 12-szer fordul elő, ez 14,63%; utána következik a *József* és a *Lajos* 8-8 előfordulással (mindkettő 9,76%), majd a *Mihály* 7 adata 8,54%. 4-4 személy viselte az *István* és a *Károly* nevet (mindegyik 4,88%), 3-3 *Béla*, *Ferenc*, *György*, *László*, *Péter* és *Sándor* szerepel az anyagban (3,67%). Az *András*, *Gábor*, *Illés*, *Imre*, és a *Pál* keresztnév 2-2 alkalommal kapcsolódik a *Hajdú* családnévhez, ez egyenként 2,44%. Csupán egy-egy személy neve volt *Antal*, *Árpád*, *Balázs*, *Bálint*, *Bence*, *Géza*, *Gottlieb*, *Gyula*, *Ignác*, *Kálmán* és *Vince*; ez külön-külön 1,22%.

A nevek hangrendi sajátosságai is érdekes tanulságokkal szolgálnak. A mély hangrendű *Hajdú* családnévhez ritkábban kapcsolódnak a magas hangrendű keresztnévek: 7 név 15 előfordulása tartozik ide, azaz egy-egy ilyen nevet átlagosan két személy mondhatott magáénak, amely lényegesen alacsonyabb, mint a korábban kimutatott 3 személy : 1 név arány. Leggyakoribbnak a mély hangrendű keresztnévek látszanak: 13 nevet 41 személy viselt. A kettő között helyezkedik el a vegyes hangrendű keresztnévek csoportja 8 név 26 előfordulásával.

A vegyes hangrendű keresztnévek további bontása érdekes módon ellentétes tendenciát tükröz. A mély hangrendű családnévhez 5 olyan keresztnév kapcsolódik, amelyben az első szótag magánhangzója magas, 15 személy viselt ilyen nevet. Az első szótagban mély magánhangzót 3 név tartalmaz, és 10 személynek volt ilyen szerkezetű a neve.

A *Hajdú* családnévűek közül 31-nek a születési (esetleg lakó-)helye ismeretlen (37,8%). A fennmaradó 51 személy (62,2%) születési helyéről a következőket lehet tudni: 7 személy (13,73%) esetében csak a megye ismert: ketten Pest megyéből

(3,92%), egy-egy pedig (1,95–1,95%) Borsod, Jász-Nagykun-Szolnok, Máramaros, Maros-Torda, valamint Szabolcs megyéből valók. A pontosan megadott 44 születési (illetőleg lakó-)helyből (86,27%) csupán néhány olyan van, amely több *Hajdú* családnevű személyt gyászolhat: Budapestről 3, Orosházáról, Karcagról, Mezőkövesdről és Zemplénagárdról 2–2 ilyen adatunk van.

A megyék szerinti összesítés szerint a legtöbben, 7 fő Pest megyéből, majd 6–6 fő Borsod és Szolnok megyéből való. 3–3 *Hajdú* családnevű személy szerepel a listán Békés, Csongrád, Szabolcs és Zemplén megyéből, 2–2 Bihar, Hajdú és Tolna megyéből.

Az is kiderül a listából, hogy a dunántúli megyék közül csak Tolnából (Felsőíreg és Dunaszentgyörgy), Baranyából (Egyházasharaszti) és Fejérből (Adony) tartalmaz adatokat. Bár a "listára kerülésnek" a háttérben csupán szomorú véletlen áll (mindazok, akikről ez az adat ismert, hadifoglyok voltak), azt aligha lehet teljesen a véletlen számlájára írni, hogy a *Hajdú* nevet viselők közül azok, akiknek a születési (illetőleg lakó-)helyük a legnyugatabbra esik, a Dunántúl keleti megyéiből származtak.

Szomorú történelmi tény, de még a névtudomány számára sem hagyható figyelmen kívül az a negatív tudnivaló az ilyen névlajstromokkal kapcsolatban, amit a közléssorozat záró beszélgetése során Menczer Gusztáv mondott: "...hozzávetőleg hétszázezer embert ejtettek foglyul és vittek ki az országból a szovjetek. Zsukov marsall 1945 végén hétszázötvenezer magyar hadifogoly elhelyezésére készült, s akkor hétszázezer volt a számuk. Egy kutató közlése szerint vasúti vagonokban mintegy hatszáznegyvenezer embert hurcoltak el. Végso soron körülbelül ötszáz-ötszázötvenezer hadifogolyról, hatvan-nyolcvanezer kényszer-munkásról és ötvenezernél több, szovjet bíróságok által elítélt személyről lehet szó. Utóbbiak közül csupán háromezeröttszázan tudtak élve hazajönni. A Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága újra tárgyalta az ügyeket, és 99 százalékukat rehabilitálta ... Hozzávetőleg kétszáz-kétszázötvenezer magyar pusztult el úgy – sebesülten, éhezve, lerongyolódva –, hogy nem tudták számba venni őket" (Új Mo. 3/25: 12).

A vizsgálatban szereplő *Hajdú* családnevű személyek az alábbi településekből származtak (a településnév melletti számok megmutatják, hogy településenként hány adat van):

Adony 1, Balmazújváros 1, Berekbőszörmény 1, Budapest 3, Csongrád 1, Dunaszentgyörgy 1, Egerfarms 1, Egyházasharaszti 1, Felsőíreg 1, Gyoma 1, Heves 1, Hajdúszovát 1, Hódmezővásárhely 1, Karcag 2, Kiskunmajsa 1, Kisújszállás 1, Mezőcsát 1, Mezőhegyes 1, Mezőkövesd 2, Mezőnyárad 1, Mezősas 1, Mezőtúr 1, Nagykáta 1, Nyírábrány 1, Orosháza 2, Patóháza 1, Pusztaföldvár 1, Szeged 1, Szegvár 1, Tápióbicske 1, Tiszaladány 1, Tiszatarján 1, Tolcsva 1, Túrkeve 1, Újpest 1, Úri 1, Vasad 1, Zemplénagárd 2.

Megyék (a csak megyenévvel lokalizálható adatok): Borsod 1, Jász-Nagykun-Szolnok 1, Máramaros 1, Maros-Torda 1, Pest 1, Szabolcs 1.

ZELIGER ERZSÉBET

Tudománytörténet és egyetemi tanterv

A magyar szak oktatásának reformoktól mozgalmas legújabb kori történetében a nyolcvanas évek közepe táján kapott hangot az a felfogás, hogy egyetemi hallgatóknak tanulmányaik utolsó évében, mintegy szakmai stúdiumaik lezárásaként ismereteket kell szerezniük a magyar nyelvtudomány történetéből, s tudásukról kollokviumon kell számot adniuk. – Az oktatás 1988 őszén kezdődött meg egy féléves, az őszi szemeszterben tartott kurzus keretében. (Ismeretes, hogy ugyanabban az évben a Magyar Nyelvészek Nemzetközi Kongresszusa a tudománytörténetet választotta tárggyául, a kérdés tehát eléggé "benne volt a levegőben".) Az eltelt időszak – öt tanév – önmagában még nem feltétlenül indokolná a visszatekintést, de a tanulmányi szerkezet változásai következtében ez az idő olyan mértékig eseménydús volt, s az események olyan módon befolyásolták a tárgy oktatását, hogy érdemes a tapasztalatokat rendezni, és számot vetni a jövő lehetőségeivel. Ha ezt – mint jelen esetben – az teszi meg, aki az ügyben közvetlenül – tanárként – érdekelt, az áttekintés szubjektív, sőt vitatható lehet, ünneprontásnak azonban talán még ilyen jeles alkalommal sem minősül.

Az előadások tematikájára vö. Magyar nyelv és irodalom szak. Nyelvészet, Budapest, 1993. tavasz [Tájékoztató az egyetemi hallgatók számára. Kézirat gyanánt] Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. – Az előadót elsősorban gyakorlati megfontolások vezették, s arra törekedett, hogy ő s s z e f o g l a l ó áttekintést adjon, de az előadások során az egyes kérdéskörök eszme- és művelődéstörténeti vonatkozásai sem maradtak említés nélkül. A hallgatók "oktatási segédlet" híján a félév elején kiadott olvasmányjegyzék felhasználásával készülhettek fel a kollokviumra.

Az elsőként oktatott évfolyamtól nyert információk (néhány kérdésre név nélkül adott írásos válaszok formájában) megerősítették azt az előzetes feltevést, hogy a kurzus résztvevőinek többsége elsősorban nem a nyelvészet iránt érdeklődik, s a tárgy szempontjából jelentős motiváltságra – akár pozitív, akár negatív előjellel – nem lehetőlük számítani.

A félév végén a kollokviumok ehhez képest kellemes meglepetéssel jártak: nemcsak a tárgy kedvező fogadtatását jelezték, hanem olyan problémaérzékenységről, felkészültségről és önállóságról is tanúskodtak, amely mögött az egyetemi évek során megszerzett tudás és gyakorlat is érezhető volt. Ezek a diákok – eltekintve a szabályt erősítő, mondhatni szükségszerű kivételektől – szakmai szempontból is felnőttnek mutatkoztak. – Annak a további két évnek a tapasztalatai, amelyben a tárgy oktatása hasonló keretek között folyt, az első alkalommal szerzett benyomásokat erősítették meg.

1991-től az oktatási rend újabb változásával a tudománytörténet a szakszemináriumok közé került, felvételének időpontját a hallgató határozza meg, teljesítését pedig gyakorlati jeggyel kell igazolni. – A tanrendi változás a tárgy szerkezetét nem módosította, a szemináriumi forma azonban indokolta az olvasmányok körének bővítését, az előadások viszonylag zárt keretei helyett pedig

egyfajta műhelymunkát ígért. 1991-ben ezek a várakozások részben teljesültek is; a hallgatók között nagyobb arányban voltak jelen a felsőbb évfolyamok képviselői, akik szívesen vállaltak referátumokat, és igényesen dolgoztak. Példájukat a másod- és harmadévesek is követték. Azzal viszont, hogy az 1991/92-es tanévtől a tárgyat akár a tavaszi, akár az őszi félévben fel lehetett – és lehet – venni, a hallgatóság létszáma egy-egy kurzuson megcsappant, összetétele alkalmatlanná vált a színvonalas szemináriumi munkára. A csoportokban újabban – kifejezett hallgatói kérésre – megint előadás folyik.

Felmerül a kérdés: érdemes-e, mi több, ésszerű-e ezt így csinálni? A tudománytörténeti ismeretek fontossága vitathatatlan, vitatható azonban, hogy mennyire hatékony az olyan oktatás, amelyben a magyar szakosok teljes köréből évente 8-10 hallgató vesz részt. Az is nyilvánvaló, hogy az alapképzésben az óraszámokkal folytatott állandó küzdelem mellett a kötelező tárgyak (–kötelező tanegységek) száma nem növelhető. Ugyancsak aligha vitatható, hogy bizonyos mennyiségű konkrét szakmai ismeret nélkül nem nagyon lehet tudománytörténetet oktatni, hiszen a hallgatók "nem tudják hova tenni" a kapott információt vagy annak egy részét. – Summa summarum: Az összefoglaló, rendszerező tudománytörténeti tanulmányok helye nem lehet tetszőleges, tehát a tárgy oktatását így nem célszerű – mert nem ésszerű – végezni.

A "hogyan tovább?"-ra persze nem könnyű választ találni. Mindenekelőtt el kell dönteni, hogy a tudománytörténeti ismeretek ilyen, külön kurzus keretében történő oktatása része-e az alapképzésnek, vagy erre csak azoknak van szükségük, akik nyelvészettel kívánnak foglalkozni. Tudománytörténeti ismereteket lehet az egyes nyelvészeti tárgyakhoz kapcsolva is adni; a magyar nyelvészeti szakirodalom jól mutatja, hogy egy-egy kérdéskör monografikus igényű feldolgozásának a tudománytörténeti visszatekintés egyezményes tartozéka. – A tapasztalatok szerint azonban az oktatásban az ilyen ismeretek automatikusan nem összegeződnek, hanem többnyire elszigeteltek maradnak, s a hallgatók többségében azt a vélekedést erősítik, hogy a tudománytörténet afféle "kötelező körítés", amely a "tudni nem érdemes dolgok" világába sorolható.

Akárhogyan forgatjuk is a dolgot, arra a belátásra kell jutnunk, hogy ha a tudománytörténetet az egyetemi oktatás részének tekintjük, akkor ennek legalkalmasabb formája az összefoglaló, elemző igényű áttekintés, amely e célra szánt külön kollégium keretében kell, hogy helyet kapjon. Arról azonban, hogy hol a helye ennek a szintézisnek, szükséges és érdemes tovább gondolkodni, hiszen arra a kérdésre, hogy helye van-e a tudománytörténetnek az egyetemi oktatásban, aligha lehet tagadó a válasz.

ZSILINSZKY ÉVA

Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a XVIII. században

Mindjárt az elején szükséges pontosan meghatározni, hogy az Erdélyben a XVIII. században élt cigányok mely része képezi a vizsgálat tárgyát. Ugyanis a korábbi csoportosításokban gyakran teljesen eltérő szempontok szerint megállapított, egymás mellé nem állítható, párhuzamos jelentést hordozó kategóriák keveredtek. Ez annál is inkább érthető, mivel a cigány népesség eltérő életmódja szerint lehetett letelepült vagy vándorló, társadalmi helyzete szerint zsellér, jobbágy vagy a feudális társadalom kategóriáin kívüli, élhetett földesúri vagy kamarai birtokon és mindenféle joghatóságon kívül. A kamara tulajdonában lévő fiskális cigányok is differenciált népességet jelentettek: egyik közülük a cigány népességen belül a társadalmi ranglétra legfelső fokán elhelyezkedő aranyosó cigányok csoportja, akiktől jól elkülöníthetők a kamara sátoros taxás cigányai. Az egyes csoportok gazdasági, társadalmi és jogi helyzetében jelentős eltérések adódtak eltérő életmódjuk miatt. Bonyolítja a helyzetet, hogy a különböző csoportokban eltérő foglalkozású családok éltek együtt. E mellett élete során egy cigány család többször is más és más kategóriába volt besorolható. Például egy szabadon vándorló család földesúri függésbe kerülhetett – akárcsak egy kamarai fennhatóság alatt élő vándorló család –, zsellérré, később gyakran jobbágyként szolgált, így vándorló családból letelepültté vált. Később a kamara néha nyomára bukkant a tőle eltávozott családnak, s az visszakerülve régi csoportjába ismét vándorló életet élt. (Bővebben lásd Zsupos Zoltán, Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a XVIII. században: Ciganisztikai tanulmányok. s. a.)

E rövid áttekintésben csak jelzésszerűen utalok az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok neveire vonatkozóan néhány tényre, mivel az 1744–1785 közötti összeírások névanyagának számítógépes feldolgozása még folyamatban van.

Előjáróban megemlítem a *p á r h u z a m o s n é v a d á s* jelenségét a vizsgált népességnél, amikor egy-egy személy neve az egymást követő összeírásokban egyszer magyarul, máskor pedig románul szerepel. Kázmér Miklós egy tanulmányában rámutatott arra, hogy kétnyelvű közösségben egyidőben nevezhettek egy családot két névvel is, s az, hogy melyik került az összeírásba, az informátoron múlt. (A párhuzamos névadással kapcsolatos megállapítások kiindulópontját az alábbi tanulmány adta: Kázmér Miklós, A párhuzamos személynévadás: Név és társadalom. MNyTK. 160 [1981]: 43–6.) Azt, hogy valóban nem az összeírást végző személy fordította le a neveket, jól mutatják azok a példák, amikor egy név az egymást követő összeírásokban többszörösen is váltokozva fordul elő, amikor is a többszörös fordítás lehetősége kizárható. Megerősíti a fentieket, hogy egy összeíráson belül is felváltva szerepelnek magyar és román nevek. A párhuzamos névadásról tett eddigi megállapítások letelepült lakosságra vonatkoztak, de ez a jelenség fokozottan érvényes lehetett a lakhelyét szinte folyamatosan változtató cigány lakosság esetében, akik vándorlásuk során hol magyar, hol román, hol szász lakossággal kerültek kapcsolatba.

A vezetéknevek jelentős része mesterségnévből származik. (A nevek csoportosítása SZABÓ T. ÁDÁM következő munkája alapján történt: Magyar eredetű vezetéknev-jellegű csoportok Kolozsvárt három szinkrón metszet alapján [1453, 1750, 1978]: Névudomány és művelődéstörténet. MNYTK. 183 [1989]: 263–70.) A vizsgált időszakban ez a valóságban is megegyezett viselője foglalkozásával, s a név öröklődését megkönnyítette, hogy általában a foglalkozás is öröklődött. (A tanulmányban felhasznált levéltári források jelzete: Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Fiskális Levéltár VI/c. [a továbbiakban EFLt.], Fasc. 1–3.) 1746: *Kés Csináló* Máté, 1753: *Késes Mathe*; 1746: *Rosta Csináló* Merucza, 1746: *Rostás* Czirka; 1746: *Kalános* Gotsa, *Sánta Kalányos*, 1746: *Sztán Kovács*, 1746: *Faur Lakatos*, *Musikás* vagyis *Hegedűs* Sándor, 1746: *Kinkás Ótves*, 1746: *Pásztor* Prodán, 1746: *Samu Rézműves*, 1746: *Varga* Porzul. Románul mondta a nevét: 1746: *Zlátye Csuránul* (r. *ciurar* 'rostacsináló, rostás'), 1746: *Páskul Lingurár* (r. *lingurar* 'kanálkészítő, kanalas'), 1746: *Sztán Kaldárár* (r. *caldarar* 'üstkészítő, rézkovács'), *Pakurár* Csuporkár (r. *pacurar* 'pásztor'), 1746: *Urszár* (r. *ursar* 'medvetáncoltató'), 1753: *Dilo Aurár* (r. *aurar* 'aranymosó' vagy 'aranyműves'). A felsorolásban a cigányok által üzött valamennyi jellegzetes foglalkozás előtűnik.

Testi, szellemi és társadalmi tulajdonság, illetve helyzet alapján kapta nevét: 1781: *Fattyu* Gligor, 1781: *Piczi* Janko, 1781: *Tolvaj* Ádám. 1781: *Merucza Bárány*, 1781: *Nyegre Bogár*. A Kamarához való tartozásra utal *Kamarás* Tóbiás neve. A farkas – rossz természetűre utalva – keresztnévként jelent meg: 1778: "...lévén az említett Fülöp Latzinak egy Fülöp *Farkas* nevezetű Testvére, ez igen vérengző ember volt, és sok ízben verekedett mind itten a Faluban, mind Mészkon a szomszéd faluban..." (EFLt., Fasc. 2.) Testi fogyatékoságról tanúskodnak az alábbi idézetek: 1764: "Én *Sánta* Kalányostól, a Ruszuj Battyától hallottam..." (EFLt., Fasc. 1.) 1757: "Nevezett *Musikás*, vagyis *Hegedűs* Sándornak öt fiai vóltanak, úgy mint: *Gyura*, *Süket* Laczi, a mint hogy ez *Süketis* vala, és azért Neveztetett vólt *Süketnek*, *András* Czigány, *Berki* és *Bóta* Czigány, ennek edgy keze nem vala jó." (EFLt., Fasc. 1.) 1757: "...az Nevezett *Musikás* Sándornak, *Bóta* nevű Fia, kinekis edgy keze *Csonka* vala..." (EFLt., Fasc. 1.)

A vezetéknevek egy csoportja helynévi eredetű, részben vidékre, részben településre utal: 1781: *Juon Oltyán* (r. *oltean* 'olténiai'), 1746: *Muntyán* Szorocsán (r. *muntean* 'munténiai, havasalföldi'), "Az Nagy Apánk Rádu *Muntyán*, úgy hallottuk az Apánktól, hogy Oláh Országból jött vólt ki és az Kamarához szolgált...", 1746: *Rézműves Moldovány*, 1781: *Molduván* Niczul (r. *moldovean* 'moldvai'), 1785: *Serbány Brassovány* (r. *brasovean* 'brassói'), 1781: *Bátiul Hortobágy* (település és patak neve a szászöldi Szeben Székben), 1746: *Pulás Csingrádi*, 1746: *Midi Csongrádi* (a magyarországi megye vagy település neve). A felsorolt nevek részben lakhelyre, részben a családok származására vetnek fényt. A tanúvallomások is alátámasztják, hogy ebben a korszakban a cigány csoportok vagy családok rendszeresen változtatták lakhelyüket, életük során többször kimentek Erdélyből Moldvába, a Havasalföldre, s újra visszatértek.

Keresztnevekből alakult vezetéknév: 1781: Samu Ádám, 1781: Gábor Gyurka, 1781: Janko Samu, 1746: János István, 1781: Péter Simon, 1781: Tamás Gyuri.

A népnévből keletkezett vezetéknév utalnak arra, hogy milyen etnikumokkal kerültek kapcsolatba vándorlásaik során és Erdélyben a sátoros taxás fiskális cigányok: 1746: Samu Armény (r. *armean* 'örmény'), 1781: Dumitru Graek (r. *grec* 'görög'), 1746: Kozák László, 1785: Szász Péter. Saját népük megnevezésével találkozunk pl. Czigány Mihály nevében.

A becenévi eredetű vezetéknév csoportjába tartoznak: 1781: Dregoj Bancsi (a János keresztnév beceformájából, a Jancsi-Bancsi ikerítésből jött létre – l. SZABÓ T. ATTILA: A marosvásárhelyi személynévanyag bece-jellegű elemei a XVII. század első felében: Nép és nyelv. Bukarest, 1980. 75–77., 79., 89–90.), 1781: Boldi Thodor (törövidítéssel, a névvég egy szótagjának elhagyásával keletkezett a Boldizsár-ból: SZABÓ i. m. 74–5, 91–2), 1781: Kirczul Ferkó (a Ferenc név rövidült tövéből -kó képzővel alakult becenévszármazék: SZABÓ i. m. 78, 80, 93), 1781: Geczi Máté (a Gergely név rövidült tövéből -ci képzővel alakult beceszármazék: SZABÓ i. m. 76–7, 79, 93).

Külön említést érdemel, hogy néhányan a legjelentősebb magyar nemes családok neveit viselték: 1746: Bánffy Kutzitáru, 1781: Bercsényi Hádi, 1781: Károlyi György, 1781: Rákóczi Péter. Ők nagy valószínűséggel egykori földesuruk nevét vették fel, hiszen nem volt ritka, hogy önként vagy kényszerből zsellérként, esetenként jobbágyként egyes földesuraknál szolgáltak.

Az összeírásokban ha elvétele is, de előfordulnak háromelemű nevek, amikor a vezetéknév és a keresztnév után egy ragadványnév áll, mely az esetek egy részében az illető valamilyen tulajdonságára utal: 1781: Hinyi Sztojka alias Bunduk (r. *bunduc* 'tömzsi, köpecs, zömök ember'), 1781: Csika Csurar alias Tonti (r. *tonti* 'buta ember, tökfilkó, fajankó'), 1746: Rézműves Gotza Vintila (r. *gotza* 'vörös'). A ragadványnév lehetett egy keresztnév becézett alakja, s családi körben ezt használták: 1781: Puka Csurár alias Laczko, 1781: Varga Andrej aluj Jancsi.

Nem volt ritka jelenség az erdélyi sátoros taxás cigányok között – de ebben az időben a más etnikumbeliek között sem – a gyakori névváltoztatás. Ez abban az időben természetes volt, hiszen az 1780-as évekig nem volt törvénybe iktatva a családnevek megváltoztathatatlansága. A cigányok között azonban valószínűleg gyakrabban előfordult, mert az élet sűrűbben rákényszerítette őket. Egyrészt, mint már említettük, a környező etnikumtól függően hol románul, hol magyarul használták nevüket. Másrészt azonban, ha valamilyen okból nem akarták, hogy a nyomukra bukkanjanak, teljesen új nevet vettek fel. Az ok gyakran a kamarának fizetendő adó nagysága, a vajda túlzott szigora vagy a földesúri függésből való menekülés volt.

Gyakran kellett az adósságaikat megadni nem tudókért kezességet vállalni, ilyenkor is megváltoztatták neveiket: 1779: "Kezesek pedig lettünk érettek ketten Én s Lupuj Gyurka Órdög Gábor Ur Sylvási Jobbágy Czigánya, azután ők magok lettenek egyik a másikért Kezesek, meg változtatván Neveket" (EFLI., Fasc. 2.). A házasságkötés is jó alkalom volt a névváltoztatásra, amikor a férfiak többé nem tartoztak addigi csoportjukba, hanem a feleségükében éltek tovább: 1778: "Gogán

Andréjt, Gogán Bancsogát, Gogán Adámot, és Gogán Sztáncsult négy egy Testvér atyafiakat igen jól esmértem, és tudom bizonyoson, hogy az elsőnek mostan Tompi nevezetű cigányok, a másodiknak a Vadásziak, az harmadiknak a Pircsiak, és Gusák, a negyediknek Ráduly Gyurka valóságos igaz maradványai. Ámbátor mostan más nével neveztesse nek, e nem csuda, mert mű közöttünk Czigányok között igen bé vett szokás, hogy mingyárt el változtassák az Attyok neveket" (EFLT, Fasc. 2.).

II. József 1783-ban kelt, a cigányokra vonatkozó rendeletének 23. pontjában így rendelkezik: "Családnevüket megváltoztatni ne merészeljék, hanem változatlanul tartsák meg a felvett nevet, és a gyermekek is szüleik nevét használják" (MEZEY BARNA-POMOÓYI LÁSZLÓ-TAUBER ISTVÁN, A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. Bp., 1986. 89). Nyilvánvaló, hogy mint a korábbi, hasonló rendeleteknek, ennek sem lett sok fogamatja.

ZSUPOS ZOLTÁN

